

С (Коп) 2
Б 18
Коп. 1124-1

● БАЙРАМУКЪЛАНЫ ХАЛИМАТ

ЧОЛПАН

1970

БАИРАМУКЪЛАНЫ ХАЛИМАТ

ЧОЛПАН

РОМАН

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ ИЗДАТЕЛЬСТВО
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЪЛЮМ ЧЕРКЕССК ● 1970

БИРИНЧИ КЕСЕГИ

Тёбен эл. Бу элни дуппур башына нек ёрлегенин бюгюн да билалмайма. Кимден эсе да, неден эсе да, кьоркьубму ёрлегенди, огъесе кесине джел кьакъдыра туругъама ёрлегенди? Алай болмай, аллахха джуугъуракъ болайым дебми ёрлегенди?

Юйлери бири бирине кысылыб ишленгендиле. Алай нек болгъанын да билмейме бири бирин асыры суйгенден айырылыргъа болмаймы кысылгъандыла, огъесе кьоркьубму кысылгъандыла? Билмейме.

Юйле бири бирине алай кысылыб кюрешгенликге, таудан шуулдаб келген суу элни экиге юлешгенди. Сол джанына суу алыргъа келгенле, онг джанында челеклерин да кьумгъа салыб ушакъ эте тургъанланы кёрселе, алагъа нелени эсе да айтыб кычырадыла, алай а тауушну суу бла бирге алыб кетген болмаса, керекли джерине эшдирмейди...

Хар юйден бирер битир аякъ арпа джыйыб, бир кынгыр кёпюр ишлетдиле, алай а кёпюр ишлениб бир ийыкъ да турмагъанлай, аны агъачын суу алыб, кьарт Къалагерийни джангыз эшеги алайдан кетгенинде, «Добайны кёпюрю халкыгъа кёпюрмю боллукъ эди», — деб энди сёз алайды.

Былайда айтырым энтда кёб эди алай а, тохта, ол джашчыкъ кьайры атылыб барады? Майна, майна! Дыбыртлай барыб, хуна башына минди. Кьайры эсе да боюнчугъун созуб кьарайды. Мен да алайгъа джетдим. Ол мени кёрмейди.

Тохта, бу тюрлюкъ кьобуз таууш а неди?! А-а-а! Джашчыкъ анга кьулакъ салгъан кёреме. Эки кьолчугъун кёнчек башындан айырмагъанлай, хунаны юсю бла ёрге акъырын атлаб барады. Мен да джол бла акъырын ызындан атлаб барама деб бармайма — музыка алыб барады.

Алайда ол тёртгюл кьанджалбаш юйден, музыка — Бетховенни «Аппасионатасы»—чыгъады! Энди ол экибизни да джууукъдан джууукъ, кючлюден кючлю, кьозгъагъандан кьозгъай, чакъыргъандан чакъыра, алыб барады... Джашчыкъ, ол юйню мийик басыхчларына ёрлеб, узун коридорда терезеге кьабланнганында, аны бурунчугъу дуппукъ бола, миялагъа джабышды...

* * *

Къызыл кьатапа тапчанда олтуруб, мыдах кёзлерин фортепянону сокъгъан кьатангы адамдан айыралмай тургъан кьарасакъал, кьарамыйыкъ эркишини кёлюне: «Аппасионата» Исламны да осияты болургъа айланады деб келди...

— Мени ата кьарнашымы быллай бир сюйгенинг ючюн санга не игилик этейим? — деб эркишини ич сагъышын сезгенча, печни кьатында кьабыргъагъа таяныб тынгылаб тургъан къызыны кёлюне да алай келди.

Согъа тургъан эркиши уа, кыйын аурууу аздан аз эте баргъан кьарыуун он кьат джыйышдыра, барын да «Аппасионатагъа» бергенди. алай болмай анга «Аппасионатамы» береди ол кьарыуну?!

Уллу мыдах кёзлеринде толуб келген джиламукъну, сюелиб тургъан къыз кёреди деб кьорккуб, тапчандагъы эркиши кьобуб, джюрюй башлады, алай а, джылтырауукъ кьара чурукълары кюйюзде джырылдай башлагъанлай, акъы-рынызына олтуруб, бетин къыздан бир джанына бурду.

Фортепяно уа согъулады, согъулады, чакъырады, чакъырады...

Къыз, джагъасы кьарта акъ примпукъ чепкенини белинде ингичге алтын кьамарчыкъны тюзете, юйден чыкъды, кьарасакъал киши уа, терезеге джабышыб тургъан бурунчукъну эслеб, акъырын кьоба барыб, терезени ачыб. джашчыкъны кёлтюрюб алыб биргесине олтурта, «тынч тур. тынгыла» деген магъанада, башы бла ол согъа тургъан эркишини кёргюздю.

—Атынг неди? — деб киши ийилиб акъырын сорду.

— Сосланды! — деб джашчыкъ къычырыб джуаб бериб, биягъынлай музыкагъа эсин ийди.

Сослан, джарадан толу аякъларыны букъуларын тапчаннга ышыб баргъанындан да хапары болмай, ол сырты былагъа айланыб согъа тургъан адамгъа кирпич кьакъмай кьарайды. Ол а быланы кёрмейди: согъады. Ол нени сокъгъанын

Сослан къайдан билсин, алай а джашауунда мындан сейир «къобуз» кърмеген Сослан анга бек сейирсиниб тынгылайды.

Ол адам эки къолу бла да согъады, къымылдагъаны сайын белинде алтын белибаууну билеулери бир бирини юсюне тюшедиле, дагъыда айырыладыла. Акъ къапталыны тюбюнде джауорун къалакълары ачыкъ белгиленедиле.

Сосланны къатында олтургъан къарасакъал киши бир китабны алай бош ача туруб, сора аллында гитче столчукъдан къагъыт бла карандашны алыб, джашчыкъгъа дженгил-дженгил къарай, не затланы эсе да сызыб башлады, бир кесекден а биягъынлай уллу тегерек кезлери кюле, къагъытны Сосланнга тутханында, Сослан анда келек эзиую киндигине дери параланыб, бир къушбурунуракъ къошкъаш джашчыкъны керьюб, къарасакъалгъа ызына узатды, алай а «сеникиди, бу сенсе» деген халда кьргюзюб, суратны ол джашчыкъгъа берди.

Сослан кесин емюрде кюзгюде кърмегенди — эркишиге не кюзгю керекди деб анасы, Сыйлыхан, къуру да алай айтыучанды. Сослан а эркишиди, тамам эркиши, алай болмасамы бойсунадыла анга джашчакъла?!

Сога тургъан адам, бираздан фортепьянодан айырылыб, къайда болгъанын эскермегенча, сагъышлы халда олтургъанлагъа бурулгъанлай огъуна, «Ислам» — деб Сослан аны таныды: ол талай джолда да школгъа келгенин Сослан кьрген эди.

Ислам къобуб келиб джашчыкъны бир джанына олтура:

— Атынг неди, джигит? — деб башла бармагъы бла аны сакъалчыгъындан ерге келтюрдю.

— Сослан! — деб дженгил джууаб бериб, сора къоба барыб, юйню мюйюшюнде шиндикде тургъан бир суратны аллына сюелди: ол суратда Сослан чыммакъ акъ теппели тауну кьрдю. Аллай таулары ол кюн сайын да кере эди, алай а былай аламат болгъанларын бюгюннге дери билмей эди!

Тапчанда олтургъан эки эркиши да джашчыкъгъа мыдах къарайдыла: бусагъатда аланы башларында не сагъыш болур?

Къарасакъал, къарамыйыкъ, уллукъез киши барыб, Сосланны имбашына джылы къолун сала:

— Бу суратны майна ол киши, Ислам салгъанды. Сен а, сюемисе быллай суратла салыргъа? — деб сорду.

— Сюеме, бир да бек сюеме, бизге школда салдырадыла азчыкъ салдырадыла ансы. Разговор Петровични уа мен

чырта суймейме! — деб Сослан суратдан кезюн алмай айтды.

— А-а-а, тохта-тохта-тохта! Разговор Петрович деб атагъан да, анга уруш ачхан да сене сора?! — деб Ислам негерине неле эсе да айтды.

Сослан юйде дагыда суратла керюб кырай, талайны тургъандан сора бу эки адамны смарлаб тебреди: экиси да кыалай эсе да бири бирине бек ушагъанга санады. Экисини да сакъаллары, алай а Исламныкы гымыхыракъ; экисини да уллу тегерек кезлери, экиси да сурат сала билгенле. «Кёб затны да биле болурла была экиси да!» Бара барыб, гюрбеча ол кыбузну башын да сылады. чыммакъ акъ тюеклеринден басыб да кычыртды. Сора эшикте негер джашчыкыларыны даурларын эшитиб, мында керген затларын алагы айтыргы ашыгыб, чыгыб кетди.

Эки эркиши да селешмей биразны тургъандан сора Ислам:

— Халкъ окъуулу, билимли болса. джашау тюезлик эди, Коста. Латин алфавит бла кырачай тилни окъутургы китаб джаза турама, кыалай боллукъ эсе да билмейме, — деб кырачайча айта, Костагы кырады.

— Юренир джер болса уа...

— Школла ачаргы керекди, школла.

— Да ма бу элде школну ачар ючюн сен нелай бир саулу-гъунгу бошагъанса, сеничала бир талай болсала, энтда бир да кыуруса да быллай бир-эки школ ачаргы боллукъ эди, алай а аны ючюн джашау тюрленник тюл эди ансы...

— Меничала бардыла, ма былайдан кетген джашчыкъ, заманы келсе, школ ачар ючюн кюрешмей кыаллыкмыды?

— Анга тыйгыч болур ючюн а бир джанындан кюрешмей кыаллыкмыдыла да, Ислам!

— Алагы окъууну, джарыкылыкны магъанасын ангылатыргы керекди. Ангыласала, кюреширик тюлдюле.

— Ол тюене сен хапарын айтхан Добай ангыламайды дебми тураса, алай а ол ёлмей джарлыланы окъургы бошларыкъ тюлдю. аллайла оноудан джаллатылмай, халкы джол джожду!

Бу кезюде Исламны атауул эгечи Фатима ышара-ышара кириб:

— Биягы сиз даулашамы турасыз? — деб кырачайча сорду.

— Джашауну татыуу даулашыудады, Фатима, — деб Ислам анга кесини кыатында орун кыойду.

— Сиз экигизни керсем, Николай Александрович кезюме

кёрюнеди, ол да сизни бла боллукъ эди деб джюрегим кыйышлашады, — деб Фатима мыдах айтды.

— Да, «тройка» энди «двойка» болгъанды, иги адам джа-шамайды, — деб Коста да ариу къарачай тилде мыдах кшошду.—Ол сау болса, сени Москвада ётген выставкангда къалай къууанныкъ эди, Ислам!

— Энди боллукъ выставкагъа мен андан башха тюрлю хазырланыргъа муратлыма, — деб Ислам алай айтханында, Фатима да. Коста да бири бирине кёз джетдире, Исламны саулугъуну къолайсызлыгына джюреклери эриди. Аланы алайлыкъларын сезгенча, Ислам эрлай къобуб, биягъы фортепьяногъа олтурду. Алябьевни «Булбулун» согъа туруб, сора «Эминагъа» кёчдю, андан дагъыда Костаны сёзлерине этилген макъамны башлаб, ауузу бла джырлай тебregenлей, аны кесин къоймай, Коста да, Фатима да кшошуб джырладыла:

.... Цепью железной нам тело сковали,
Мертвым покоя в земле не дают.
Край наш поруган и горы отняли,
Всех нас позорят и розгами бьют...

Джыр къарыудан къарыу ала, юнью ичинден чыгъыб. бютеу ёзенни кючлеб баргъанча алай кёрюнеди:

Мы раскололись, не зная отчизны.
Скот разгоняет так бешеный зверь,
Где жы ты, вождь наш, для радостной жизни
Нас собери своим словом теперь...

— Аламат джазгъанса, Коста! — деб Ислам туруб тенгини имбашындан къакъды. Коста да, юсюнде Къарачай сау-гъагъа берген чепкенин тюзете къобуб, терезе таба барды. Хар терезе джабыудан эл, чибин аудача, кёрюнеди.

— Сен Лев Толстойну Къарачайгъа къонакъгъа чакъырама дегенинги бек ашхы этесе, алай а ол айтхан джол бла сен халкъны джашауун тюзетеллик тюлсе. Ислам, революция болмай, байла оноуну къолларындан джиберлик тюлдоле! — деб Коста эки къолун да сыртындан алмай, кызыу джюрюй, айтды. «Биягъыла даулашырыкъдыла». — дей, Фатима отха, суугъа къаратыргъа чыкъды.

— Толстойну джазгъанын мен бек сюеме, Коста, Толстой джашаууну иги этер джолну излейди, аныча дагъыда кёбле излегенлерин билеме, Костаны излегенин да билеме, алай а

мен джашауну, кьан тѣюлмегенлей. тюзелирин излейме, алай болур ючюн а, халкъгъа эм бек керекли окъууду!

— Мен биягъында да бир айтдым, халкъ бары да окъуулу болур ючюн. джашауну джангыртыргъа керекди. Биягъында да сен сокъгъан «Аппасионата» аны излемей, нени излейди да, Ислам?

Ислам тенгине не зат эсе да бир зат айта тебregenлей, эшикден Бийсолтан. Добай, Исламны къайын атасы тюшдюле. Быланы ышанларындан бир уллу ашыгъыш ишлери болгъанын Ислам да, Коста да ангылаб, аланы олтуртхандан сора сакълагъан халда бетлерине къарадыла. Келгенле да неден башларгъа билмегенча.

— Къалайды саулуку, Константин Леванович? Сизни атагъыз поручик джюйюсхан. бу юйню бек сюйген къонагъы болуучан эди, — деб Исламны къайын атасы мыйыкъларыны тубюнден джукъа эринлерин зор бла ышарта, Костагъа къарады.

— Мени саулугъуму уа бусагъатда хатасы джокъ эди, алай а, — деб кесини джюреги Исламны саулугъуну къолайсызлыгъына къайгыргъанын таныта, — Сау болугъуз, джюйюсхан, мени саулугъуму соргъаныгъыз ючюн, — деди.

— Биз ишибиз болуб келгенбиз. джюйюсханла, — деди биягъы, — мен Огъары элден келе турама, былайда Бийсолтан бла Добай джюйюсханла тубеб къалыб. ала бла келе келеме, — деб иш этиб анга келгенин ол кюеюнден джашырды.

Ислам къайын атасыны не эсе да бир уллу къайгысы болгъанын таныб, аны кѣзюне джити къарады.

— Къара халкъ тынгы бермейди, — деди къайын атасы, башын кѣлтюрмей. Сора биразны алай туруб, бурулуб кюеюне къараб айтды:—Тынгы бермейди къара халкъ! Шо биреуню мюлк джерлерине чабхан халкъдан адам башына не умут этерикди, аны бир айтчыгъыз манга? Мени талай десетинамы сюрюб, гардош ата турадыла! Бир сагъыш этчигиз бу затха?! Ёмюрде болмагъан бетсизликди бу!

Бети сейирсинген тюрсюн алыб Ислам:

— Къачан этгендиле алай? — деб сорду.

— Ма тюненели чабыул этиб барадыла, билемисе, бу хапар сизни элге джетсе...

— Нек этедиле да алай сора?

— Къайдам, нек этедиле, законну-джолну билселе уа! — деди бусагъатха дери тынгылаб тургъан Добай, зыба белинде герохун тюзете.

— Алай болса да нек этедиле?! — деб Ислам да ёрге кьобду. Коста, тенгини ётуне джете башлаб, ол кесин кючден-бутдан тыя тургъанын сезиб, бютеу эсин энди анга бёлдю.

— Зорлукъ этедиле джер иелеге! — деди къайын атасы.

— Джер иеле уа ол джерлени зорлукъ этиб кимден алгъандыла?!

Бусагъатха дери кюеуюне ышаныб сёлеше туруб ол энди кюеуюню саргъалыб туруучу бетине кыб-кызыл къан уруб келгенин эслеб, джюреги суууй башлады.

— Ол джерле аланы мюлк джерлеридиле, ала кишиден зор бла алмагъандыла, аталарындан къалгъанды. Бюгюн къара халкъны аланы юслеринден айырлыкъ сенсе, къуру сен! — деб артдан акъырын кьошуб, кесини кюеуюне джалбаргъанына ичинден къара кюе, энтда аны кёзюне битди.

— Сенсе бизни аладан башыбызны кьутхарлыкъ, сен не айтсанг, къара халкъ аны этерикди, аланы юслерине барыб, шо къуру эки сёз айт! — деб энди Бийсолтан бла Добай да кьошулуб Исламны тегерегин алдыла.

Коста да кьобуб, тенгини къатына барыб сюелди. Ислам андан кёз алмай сакълаб тургъан эркишилеге, кёзлеринде джилтинле чартлагъанча, къарай:

— Джерге къыйыны кимни кире эсе, джер аныкыды! Барынг да сиз джерни хайырын алгъан болмаса, не къыйын саласыз анга?! — деб кесин кючден тыя айтыб, кеси салгъан суратны къатына барды.

— Мюлкю, джери болмай, ма ол бояула бла башын асыраб айланнгандан не излейбиз ахыры?! Бюгюнден ары мен сени атынгы сагъынмам, сен да мени сагъынма! Мен узакъ джолоучу болуб, башымы сенден ёрге тутмай салыб келген заманда, сен манга къаллай джууаб бересе?! Сени бла джууукълугъуму кесиме учузлукъгъа санайма! — деб эшик таба тебрегенлей, аны аллына Бийсолтан турду:

— Мен офицерме, джюйюсхан, офицер кечмезлик сёзле болуучандыла. Ислам бла не сёлеширими мен кесим билеме, алай а ол меннге къарнашды, аны тукъуму сени тукъумунгдан учуз болуб бир заманда да келмегенди, тукъум бла ойнама-санг иги болурму? — деб уллу бычагъын кынындан чыгъарыб, къара тюрсюн алды.

Бусагъатха дери сёлешмей тургъан Коста болумну теренге кетерин эслеб, орталарына кире:

— Таулуну юйюнде кьонакъ кимден да тамадады. Бычакъланы кынларына салырыгъызны тилейме! — деб къайырылыб тургъан бычакъланы орунларына салдырды. Бийсол-

тан бла нёгерлери юйде кьалгъанлагъа хыны кьарай чыкдыла. Бийсолтан а, ызына бурулуб, Исламгъа:

— Къаныбыз бир, джолубуз башха! Энтда былай барсанг, мен кесиме ышанмайма, алай а тюшюнюрсе деб умут этеме! — деди.

— Къаныбыз бирди, джолубуз башхады, тюз айтаса, алай а тюшюнюрсе дегенинде уа джангыласа. Мен сабийликден, сабий кюнлеримде огъуна да чыкгъанма, энди уа кесими башым кесиме оноу этелликди!

— Мен офицерме, сёзюм бирди! — деб кьайтарыб айта, Бийсолтан уллу бычагъын чуругъундан артына атды.

— Мени да офицер болгъанымы унутма, алай а неден да алгъа мен таулума, аны да унутма! — деб Ислам анга джити кьарады.

Бийсолтан, айланыб джууб этмей, темирбетли схарла чепкенинде герох, бычакъ бауларын тюзете, чурукъларында шпорларын чакдыра, чыгыб кетди.

Коста Исламны джюреги кьайнай тургъанын биледи, алай а ол кеси бир шошайырмы эди деген акъыл бла эшик таба тебрегенлей, Ислам анга бурулуб:

— Исламгъа ёлгюнчю бир джукъ да боллукъ тюдю, Коста, кьоркъма. Бери кьайт, кёремисе, артыкълыкны кеслери этиб, дагъыда халкъдан тарыкгъанларын!

Халкъ кимге тарыгыргъа керекди да, Коста? Не? Джерлери болмай, къан дыгалас эте тургъан джарлыла джери кёбден излемей кьайдан излерикдиле да?!

Коста аны сёзюм бёлмей акъырын ары-бери бара тынгылайды... Ислам биразны сёлешмей туруб: Мен сейирсинген бир зат барды, Коста. Юсюн кыйынлыкъ басыб тургъанлай таулу халкъ ол къадар джумушакълыкны джюрегинде кьалай сакълай болур?!

Бу кёзюуде Ислам кьапталыны хурджунуна узала айланганын кёрюб, Костаны джюреги чанчды: «Энтда!» Ол Исламны кьатына джетгенинде, акъ кьолджаулукъ Исламны аузундан баргъан къаннга бояла тура эди. Коста аны азгъын санларын асыры кыйналмай кёлтюрюб, тапчанга таяндырыб, кьатына олтурду...

* * *

— Былай болду, джашла, марджа! — деб алымчы тойда шапшукъагъа бара тургъан Фатиманы билегинден ала, тыйды. Нёгерлери уа тепсейдиле, тохтагъан Фатиманы «джашыды», ол орталарында сюелиб «кызын» сакълайды.

— Ы-ы-ы марджала, былай болду да кьалды, былай! — деб алымчы энтда тегерекге кьарай кьычырды.

— А кьыз, Фатиманы кьутхарыргъа кимни кьолундан келликди экен? — дейди юй башда олтуруб тойгъа кьараб тургъан Джакджак негерлерине.

— Да майнама, бек тири атлаб барады Кьасым, майна, майна! — деди бир шынтагыджаулукъ.

Кертиси да, Кьасым буруу юсюнден секириб тюшюб, бир такыйкьагъа алымчыны кьатына джетди. Бойнун кьабыб тургъан кьара драп кьапталыны джан хурджунундан не затны эсе да чыгъарыб, алымчыны кьолуна салгъандан сора:

— Тепсеме кьой энди, Нанаш, — деб кеси биягъындача, бир чынгагъанлай буруугъа джетиб, негерлерини кьатына олтурду.

— Нанаш Кьасым берген кюмюш сомну эки джанын халкьгъа кезюу буре:

— Кьасым онтиоменлик сары алтын берди да Патиматны башын джолду! — деб тепсей, ойнай, тойгъа белгили этди.

Кьасымгъа кюмюш сомну кьайдан чыкьгъанын Нанаш биледи.

Мындан алда Пашинкада джармалыкьгъа бир арба агъач элтиб, Кьасым ачхачыкъ тюшюрюб келген эди...

Нанаш джашны сомуну кетгенине эл бла бир кьыйналды, алай болса да: «да ахырысы, мени хурджуну мамы кетеди бу сом, алымгъа джыйылгъан ачха харсчылагъа, кьобузчулагъа, ууакьгъа-тюекге кетген болмаса, алымчыгъа кетиб ким кергенди. бу да алай боллукьду!» — деб Нанаш кесине кел этди.

Кьасым а ингичге илких буруудан эки кьолу бла да тута, олтурады, сюелиб тургъан джашла харсны кьутуртадыла.

Фатима негерлери бла тепсеб бошаб, кьызланы арасына барды, аны «кьутхаргъан» джаш кьаллай болгъанын излеб, адам ишек болмазча, акьырын алай ары кез джетдирди. Кьызны анга кьарагъанын билгенча, Кьасым ол биягъы дженгил санлары бла буруудан чынгаб тюшюб, харс ургъанлагъа кьошулду. Кек бухар беркюн кезлерине тартыб сюелген Кьасымны кьысха кьалын мыйыкьчыкълары болмаса, кьалгъан бет чырайы Фатимагъа кескин керюнмейди. «Санлары уа учуб кетейим дегенча алай кереме», деди кеси кесине Фатима...

...Кьасым берген сом Нанашны кьол аязын кюйдюрюб баргъанча керюнуб, Нанаш джашланы арты бла барыб, ууучун ачыб кьарады: уллу тегерек кюмюш сомгъа Николай патчаны сураты салыныб эди. Гитче кекелчиги болмаса башы джанды. Бу джангыз мыйыкьны тюбюнде эринлери емюрге

ачылмагъанча, кысылыбдыла. Чорт бурнуну башында джангыз кёзю уа былайда адамлагъа къарамай, къайры эсе да чыракъ барыбды.

Нанаш «патчахны» ууучуна къаты кысханлай. тепсегенлеге арбазны тар этиб келген «къарадураланы», «эки кыркъгъанланы» аякъларын къамчиси бла сермеген кибикле эте, бираз ызларына ыхдырды. Бир кесекден а биягъы ууучун ачыб «не эте тураса?» дегенча «патчахха» чалдыш салыб, ол туруб тургъан бир джашчыкъны эслеб, анга бармагъын силке, энтда Фатимагъа къарады. Къызланы айтханларын этмей болалмай, Фатима тепсерге чыкъды. Джелпегей бёркю джаш Салимгерий, джунчугъанын танытмазгъа кюреше, «осса» деб чала башлады.

— Кимни туягъы эди ол Салимгерийни марагъан?! — деб аны бла эки къарнашдан туугъан джаш тёрт джанына джортду.

Марджан кесини учуз этилгенин да унутуб, энди къарнашчыгъы къайгъылы болду. «Алайдан ары нек джалламайды ахыржы?!» деб дьгалас этиб башлады. Джашчыкъ джаллар акъылы заты да болмай, «Огъай да, нечиксе, мени эгечими алай нек эдинг да!» дегенча бёрю кёзчюклерин тёрт джанына джандыра, биягъы хуна башында сюелиб тохтады.

— Ким эди ол итни баласы? — деб биягъы джаш, тепсеб бошагъанлай тегерегине къараб сорду. Джашчыкъ хуна башындан энишге къараб:

— Мен итни баласы тюлме, Джамайны баласыма! Туякъ да тюлме Сосланма! — деб таукел кычырыб джууаб къайтарды.

— Тейри, итден туугъанчыкъ,—деб джаш къамчиси бла узала тегерегней,—думп, табсанг къойма.

— Ма, Къасым сыйырды! Къойса уа айюнге Салимгерийни кесине ёчюкдюрмей...

— Да нек къояды а къыз, сыйыргъан Къасымданмы тёреди?!

— Майна, майна, ары къарагъыз, Салимгерий тарс деб атылады!

— Ол джабышмакъ бурну асыры ачудан мизча туруб къалды, кёремисиз?

— Тоба джюз минг айтсагъыз да, Къасым тамам эркишиди да эркишиди.

— Эркиши болгъандан сора да зат керекди, кьолу кьурду, хариб.

— И-и-и бир айтыгъыз, бир айтыгъыз, Бийсолтан кызын тойгъа къалай ийгенди? Нарсанада мияла терезеден къаратыб турады, къоз гюрбеге салыб дейдиле сора.

— Къызын тойгъа ийген адетди, артыкъсыз да бюгюнча келин келген тойгъа. Бийсолтан къарачайлы тюлмюдю кызын тойгъа иймей?!

— Энтда Салимгерий сыйырды!

— А кыз, ол назик кызчыкъны арытыб къоядыла, ары бир кыз чыгыб солутса уа!

— И-ий, ауузунгу бир тый, Джакджак, мен кзуруюм, хар заманда да санга айланган кзулагъым сасыб къалыучанды. — деди оджакъ джанына чёгюб бир кюланбаш иркни тыбынасындан тутуб тургъан къатын.

Кесини кёлю тутмагъан затны эштирге суймеген Джакджак:

— Ахырысы кесим ёлейим, былай той кёргенлей, аякъларым кеслери алларына тепсеб тебрейдиле, кзуруб къалсынла тиширыугъа эрге чыкъгъандан сора гепсерге кюймагъанла. Кёремисе ол кюбузну, харсны, бусагъатда мен алай чалыр эдим, алай чалыр эдим! — деб, кийиз гоможуну бурну бла юй башыны топрагъын букюлатды.

— Шо былай гырылдаб турма да эсибизни тойгъа бёлорге бир кюй, атам ёлмесин, Хаджиосманнга кыз излейбиз, кызланы сына деб ийгендиле мени, сен а кюймайса...

— О, майна чыкъды, атлы отоудан, ары иги къарагъыз, не затла такъгъанды экен, келин атны кзулакъларына?! — деб къатынла алларына сюрюндюле, таб юй башындан тёнгереб да кете эдиле.

— Кюй, кюй хариб, майна эки джибек кюлджаулукъчукъ, андан сора не этерик эди, къалын алыуу да алай эди сора!

— Мени сарытын, аны да такъмагъа эди да, джангызыма Аминатча бир кыз тапха эдим, тьюу юйюнг кзуругъан, алай ариу да, алай акъыллы да, адебли да адам къалай болады?!

— Да Мусос да иги джашды, джаным.

— Иги болмасамы кзурагъанды быллай тойну, не этди эсе да, старчина Добайда малчы болду да, ма тоюн кзурады.

— О-о-у, ол старчина къан кюссун огъесе...

— Кет, эштдиресе, эшигинги джабаса...

— А кыз, как къабыб чыкъды дейме, ол уууртланы кёремисе кызда?

— Уууртларынгы кызартыр ючюн сен да тойгъа чоюн какны уруб барыучан болур эдинг, Джажджак.

— Огъай, бир аллах, уууртларыма ингилик джагъыб кьоюучан эдим...

— А къыз, Патиматны энтда сыйырды Къасым!

— Оу, майна, Салимгерий ызына сыйырыб кьойду да!

— Ах, майна, энтда Къасым!

— Салимгерий!

— Къасым!

Бу кёзюде Нанаш барыб Фатиманы кеси сыйырыб, бир-эки ары-бери баргъанлай, къызны кеси билегинден тутуб, элтиб къызлагъа бошлады. Салимгерий бла Къасымны уа къанлары бузулгъанын сезиб, энди аланы адам къалай джарашдырсын деб, ол къайгъыгъа кирди... Тойгъа тамадалыгъын бардыра тургъанлыкъгъа, Нанаш ол эки джашдан кёзю алмайды.

Ала, бир кесекни тура туруб, бир-бир къайры эсе да джаллагъанларын элеб, Нанаш ызларындан тюшдю. Экиси да бау артында багушда бир-бирине къайырылыб тургъанларын кёрюб араларына кирди...

— Тохтагъыз, аланла, этмегиз дженгиллик! — деб Нанаш экисин эки кьолу бла эки джанына тюртдю.

— Мен санга «алан» тюлме! Экингден да бошарыкма! — деб Салимгерий тартыб къамасын алтын кынындан чыгъарды.

— Тойну, кьууанчны юсюнде мен тойюш ачаргъа излемейме ансы, ким кимден бошарын айтыр эдим санга! — деди Къасым, къамасын ызына сугъа.

— Сал къамангы ызына, Салимгерий. Сиз къамагъа чабарча зат джокъду былайда!

— Джокъмуду?! Джокъмуду дейсе?! Бийсолтанны кызында не иши барды ма бу къара кьолну? Не?!

— Сени уа не ишинг барды анда? Айтчы бери? Сен несч болуб джакълайса да сора? Тойда къызны сыйыргъан менден тёреми болду да? — деб Къасым кесин кючден тыя, аллына атлады.

— Тохтагъыз бир, ант джетгенле, кертда дегеннге! Тойда бай, джарлы джокъду, бары да тенгди! Гугурукгулача бир-биринге къайырылыб бу не ишди?!

— Мен илиниуню къалай болгъанын кёргозейим да итге! — деб Салимгерий къама бла Къасымгъа чабды. Алай а къама, Къасымга тиймей, Нанашны базыкь бутуна джетди.

— Алаймыды, ма санга!—деб Къасым да къамасын чыгъарыб сермеди. Салимгерий бир джанына чынгаб, энтда жангыдан Къасымгъа чабды. Нанаш Салимгерийни буунундан буууб къамасын джерге атдырды.

Былайдан узакъ болмай,болуш юйде тургъан Мусосха бу хапар джетгенлей, ол нѳгер джашлары бла бирге, къартланды кѳрмезча тыгъырыкъ джолчукъ бла шыб деб джетди. Нанаш да, Къасым да, Салимгерий да къан джугъу болуб тургъанларын кѳрюб, орталарына орчагъа чабды. Бу кѳзюуде уа къобуз да, харс да тохтаб, тойдагъыла бары бери къююлгъандыла. Тиширыула къычырыкъгъа, хахайгъа къалгъандыла. эркишилени бир къаууму сейирге къарайды, бир къауум орча этеди. Туююшгенле энди къуру Салимгерий бла Къасым тюлдюле — тойгъа джыйылгъан бары туююшеди экисине джан басхан эки юлешингенди.

— Оу, мен джабба. дуня бир-бирин кеседи! — деб Джакджакны къычырыгъы чыгъады.

— Бу не ишди, ахырысы? Тойгъа келген къыз Салимгерийден башха киши бла тепсезге дебми келеди?!

— Оу, къюгъуз Салимгерий аны ючюн этеди дебми турасыз, хо бир да ол сылтауду! Бююннге дери сылтау чыкмай тургъанды ансы...

— Сора не, ха? Не?

— Меме, ма, мемел... Оу тохта хайырсыз, бир-бирин кесидиле! Оу, мен джарлы киши тыялмай къалгъанды! — дей шынтагыджаулукъ топракъ баш юйню башындан тѳнгереб тюшерге джетди.

— Мусос джерге ауду. Оу! Къасым чабды! Къобду Мусос!

— Нанаш джаралыды! Къайда къалдыла къартла?!

— Сора уа, ха. Къасым не хата этгенди да Чомайны силегейлисине?

— Чомай «Манга джалгъа кир» — дегенинде, Къасым кирмегенди, кирген огъай, Чомайны тѳрт джалчысын да алыб кетиб Ташчыда оруслула бла ишлерге джарашыб келгенди. Ма аны ючюн джюреги джарылгъандан Чомай да, силегейлиси да не этерге билмейдиле.

— Оу, юч-тѳрт адамны да салча, кѳлтюрюб барадыла!—деб Джакджак бла нѳгери юй башындан тюшюб чабдыла.

— Дейди. дейди. ант джетерикле бу не тукъум ишди, кеппе-керексиз джерге! — деб къарт Къалагерий энди дже-тиб, эки джанына кѳзюу къарай тохтады.

— Керексиз зат тюлдю, Къалагерий, хиппил бузулгъан-

ды, хиппил... бу кѣзюуде уллу бычагың да бир кѣолу бла кѣлтюререк эте, кѣумурсханы белича бууулгъан ингичге белинде да героху, кѣамасы джылтырай Добай, аны ызындан да элни мыртазагы келдиле. Добай, сюзме кѣзлерин кѣара бухар бѣркюню тѣбюнден хыны джылтыратыб, сюелиб тургъан адамлагъа эрши бет алыб кѣарады. Адамла уа ауузларындан сѣз чыгъармай, аны не айтырын сакълайдыла.

Добай, кѣарай келиб, юсюнде кийимлери пара-чара болуб, кѣзлери от чагъа тургъан Салимгерийни кѣрдю. Аны кѣатында Шогъай апенди, кесини эгечинден туугъан джаш, Салимгерий бла эки кѣарнашдан туугъан!

Иги дагъыда сынаб-сынаб кѣарагъанында, бу джанында бир джангызы кѣалмай бары да байла болгъанын эследи, ол джаны уа бары да «джалан быдырла!» Тохта акъсюекледен бери уа нек кѣошулгъандыла?! А-а-а «арыгъан кѣауумларындан кѣреме!» Алай болса да, Добай аны кѣлтюрелмей:

— Бу джанына ѳт, Хусей, нѣнг барды сени ала бла?! — деб бармагъын узатыб «джаланбыдыр» кѣауумну кѣргюздю.

— Ала бла мени башхалыгъыбыз джокъду, джюйюсхан старшина, биз барыбыз да бирбиз! — деб Хусей эки джанында сюелиб тургъан Кѣасым бла Нанашха кѣарады.

— Асылыңг бламы турлукъ эдинг сен! — деб Шогъай апенди да сѣзге кѣошулду.

— А ты убирайся мужицкая морда, зачем ты стоиш тут! — деб Добай «джаланбыдырланы» араларында плотник Сергейни кѣрюб, дженгинден тартыб тизгинден атаргъа умут этди.

— Это не твое дело, господин старшина! — деб Сергей алай айтыр айтмаз, Добай герохуна узала тебрѣди, алай а олсагъат аны кѣолун Мусос бла Кѣасымны темирча кючлю кѣоллары буудула. Добай кѣолларыча болмай, быланы кѣзлеринде бир ачы таукелликни таныб, ызына ыхдырылды...

— Чачылыгъыз бусагъат! Чачылмасагъыз мен сизни! — дей, ол дагъыда белинде сауутларына узалды.

Адамла, дауур-суююр эте, экинди заманда чачылышдыла...

Кюн тауладан ары аууб, аланы башларына джез бояун джакъгъанды. Езенни ичи уа кѣаралгъандан кѣарала келѣди. Туякълары бла госук кѣазыб кюрешген эшеклени илери «лю, лю!» дей юйлерине сюрюб барадыла. Маркѣа кѣозучукъла ары-бери чыңгай арт аякъчыкъларын ѳрге-ѳрге атыб ойнайдыла. Бир кѣауум арбазлада «Тай, тай тумалан-

ныкъ»! дей бузоуланы кьоруулай. ийнек сауадыла. Төгөргин чегет кьуршоулаб тургъан дуппур башындагъы элни бу кюню да джашауунда бир кюню болуб ётдю...

* * *

Мусосну тоюнда кьаугъа чыкъды деб эшитгенлей. Зайнеб Муслиматны ийиб, Фатиманы юйге келтиртди. Джууукъ джашлары Фатиманы келтиргенлей. ызына ашыкъды, алай а Зайнеб ызындан чыгъыб:

— Не кьайгъы, не дауур барды? — деб сорду.

— Алай бош деб, андан ары джукъ айтмай, джаш басычладан чабыб тюшюб кетди.

— Алай бош эсе, болсун алай бош, — дей Зайнеб кесини отоуна кириб, тырнакъларына кына сала башлады...

Фатима бла Муслимат кеслери кьалгъанлай, бир-бирине кысылыб энчи ушакъны башладыла:

— Сора Къасым деген алай джигит джашды, не? — деди Фатима.

— Учхан кьушдан тюк алгъан, деб аллайгъа айта болурла дерсе, тоба.

— Салимгерийге къаджау болуб кьалды, алаймыды?

— Он Салимгерийге да боллукъду къаджау.

— Мен бюгюннге дери ол джашны кёрген болмам.

— Да бийче, сени джашагъанынг кёбюсюне Нарсанадады сора...

— Атам бла анам кьоймайла ансы, мен мында турургъа суюе эдим.

— Мен да, бийче, сен мында турсанг суюе эдим.

— Сени суйгенинг бармыды? — деди Фатима анга.

Муслиматны бетине кызыл уруб энишге кьарады...

— Барды, барды суйгенинг, — деб Фатима кьолларын кьакъды. — Кимди не?

— Нанаш, — деб Муслимат шыбырдаб айтханча айтды.

— Мен танымайма, ким эсе да.

— Бюгюн тойда тамада ол эди дейдиле...

— О-о-о, билдим, билдим! Атам аны не эсе да суймейди, Муслимат, нек суймейди экен?

— Билмейме...

Фатима биразны сагъыш этиб турду, алай а сагъышын тышына айтмады. Атасыны юйюнде бюгюн да джумуш этиб тургъан Гоша эсине тюшдю. Ол бу юйге гитче кызычыкъ болуб келген эди, алгъынлада анга эрге чыгъаргъа эркинлик болмай кьалыб, энди уа сокьур кьарт болуб

турады... Фатиманы джюреги Муслиматны джазыуун Гошагъа ушатды. Муслимат, тагъылгъан лампаны джандырыб, джумушуна чыкъды, Фатима да къоба барыб, юсюнде ингичге алтын кямарчыгъын тешиб столгъа салды. Къабыргъада мазаллы кюзюде кесин саудан кёрюб, аны аллында бир эки да бурулду. Назик бууунларында накъут салынган бууунлукъларын да тешди. Ешюнюнде ийилген алтындан тюймесини боюн тюймелерин тешелмей кюреше тургъан кёзюкюкде, кёзюню къыйыры стол юсюнде ачылыб тургъан альбомгъа джетиб, къоллары тюймелеринде тургъанлай:

Фатия, тыйыншы бол, ишли бол,
Тырнакълы бол, тишли бол,
Турна кибик кючлю бол,
Къайын анангы бишир-кюйдюр,
Баш иенге бек сюйдюр,
Сакъалындан бек тутма,
Хам деб ичинге джутма.—

деб Ислам джазгъан накъырдагы окъуду. Ышара-ышара альбомну джабыб, юсюнде акъ лаудан чепкенин да тешиб, Муслимат джарашдырыб чыкъгъан орунга кирди. Джукълаагъан а этелмейди. Орунда бир къабыргъасындан бир къабыргъасына айланады. Лампа да джанады. Орундукъ артында къатапа кюйюзю юсюнде алтын суугъа алынган рамкадан атасы Бийсолтан аз-буз ышара къарайды. «Петербургда тюшген сураты», — дей. Фатима атасыны имбашларында чынларын, мазаллы мыйыкъларын бююн кёргенча сынады. Алай а сагъышы бююнню тойгъа къайтыб, аны бла бошалады: кеси ючюн джашланы даулашханлары (къуру даулашуу бла къалгъандыла деб акъылы алайды) къалай эсе да джюрегине ариу тиеди.

Джукълаамайды. Терезени форточкасындан бирда бир ариу аязчыкъ ура башлады. Фатима джуурганга чырма-ла, орундан терезеге барды. Эки рамканы да ачыб джелчикге башын салды. Юйню тегерегин къуршалаб тургъан бусакъ тереклени башчыкълары шууулдайдыла. Езенни башында къарла, къуртле эриб къобхан болур, Къобанны ачы шууулдагъан тауушу былайгъа да келеди. Анда-мында ит чабхан тауушланы да сууну гюрюлдегени джугуб барады.

Къызны тынчлыгъы бузулуп, сагъышлары узакъгъа джайылдыла. Эсине Нарсанада юйлеринде Француз тилден окъутхан устазы тюшдю: ол манга бир тукъум бир кёзле бла къараучан эди... О-о-о тохта, Къасым деген джаш алай

къарамаймы эди экен?! Огъай аны кёзлерин бёркю джабыб эди...

Фатима терезеден къайытыб орнуна киргенинде, биринчи гугурукла къычыра башлагъан эдиле.

Бу кёзюде уа атасы Бийсолтан атаманотделден кеч келиб, атыны джюгенин арбазда атчыгъа узата, кесини отоуна кирди.

Джумушчусу аны бетин, къолун джуудуруб, аллына ашарыгъын салды, алай а аны кечегиде ашары келмей, саханда алтын бла джасалгъан мюйюзню алыб, графинден пунш къуйду. Аны дженгил уртлаб, ёрге къоба барыб, столунда кесини аты джазылыб пошот басылыб тургъан бир пакетни эследи. «Екатеринодардан» дей, алайда сюек бычакъчыкъ бла дженгил кесиб ачыб: «Его величество императорской армии полковник...» деб дженгил окъуб къагъытны магъанасына кёчдю. Окъуб аягына чыгъыб дагыда джангыдан башлады: «Созданное в Вашем отделе учителем Матвеевым общество учителей, в коем принимают участие и горские учителя...» «Гм... гм... Ючеулен! Не выйдет» — деб орусча тышындан айта, къагъытха энтда къарады: «ведут тайную работу, не удобную для существующей власти»... Андан ары къагъытда, полковник Бийсолтан бютеу къарачайны не ишине да джууаблы болгъанын энтда къайтарыб эсине салгъанлары джазылады. «Къобан областны администрациясы сизге къачан да ышанады» деб билдириледи. Бийсолтан къагъытны темир къюбюрчекге салыб киритин эте, сагъышха кирди. Юллесине Тюркден келген джумушакъ тютюнню теблеб къабындырды. Хурджунуна къолларын салыб, юллесин тютюнлете, къабыргъада Николай патчахны суратына кёзюн чыракъ ийиб, талай заманны сюелди. Петербургда заманында патчахны къаласында джашауну юсюнден кёб зат эштиучен эди... Алай а патчахха нени да кечерге керек тютюнюдү?! Устаз кибиклеге уа не керекди?! Ким ючюн, не ючюн къорешедиле ала? Огъесе, тойгъанлары ичлерине сыйынмаймы къорешедиле? Джерле, джерле деген сёз ауузларында къалгъанды да, андан башха джукъ англамайдыла. Мени атам манга мюлк, джер къюуб дуниядан кетди эсе, мени не терслигим барды?! Аланы мен садакъагъа чачаргъамы керекме да?!

Бийсолтан анга атасы къойгъан джерлеге аны чакълы эки къошханын таб кеси кесине айталмайды...

Юй тубюнде джурюй барыб, биягъы патчахны аллында

сюеле: «Огъай, патчахым, санга къаршчы тургъан ким болса да, ол ма бу къолладан ычхынныкъ тюдю», — дей, кесини узун бармакълы, тюклю къолларын джумдурукъла этди...

Бийсолтан теше-меше орудукъда, лаудан джууургъанны тюбюнден башын къаратыб тургъан къатынына кез джетдире, сауутларын тешиб буу мюйюзлени бирине такъды. Тюнене Къадылагъа, аны джерлери ызына сыйырылгъанына алгъыш этерге баргъанларында, Зайнебни кезю Къадыгъа, Къадыныкъы Зайнебге дженги-дженгил джетгенин эслеб, джюреги къайнаб турады. Аладан келе тачанкада къатынына бир джангыз сез селешмей, кесин кеддюрюб келгенди, андан бери да алайлай турады, алай а кесини отоуунда къалмай бери, нохуну отоуна келиб къалай къалгъанын ма бусагъатда да билалмайды, адам ортасы болса да къыздан башхасы болмагъан бийчесини дугъумча къара кезлери аны кеслерине байлагъанлай турадыла. «Офицер, таулу тиширыуунгу къатында уа оюлуб къаласа!» — дей, юсюнде аскер френчин тешиб, имбашларында чынларын ёрге айландырыб, аны да сауутларыны юсюне такъды. Не ючюн эсе да чурукъларын шиндикге олтуруб тешмей къатыныны аллына орундукъга олтуруб теше тургъалай, эки къол (Зайнебни къоллары) эки къабыргъасындан дыгъы этиб башладыла. Бийсолтан кесин къатдыра бир тебреди, алай а Зайнеб ийнакълаб ол ёмюрюнде кесин къатдыралгъанмыды, не уа къатдырыргъа неге керекди. Эрлай чурукъларын полда къатапа кюйюзге быргъаб, чал ура башлагъан башын Зайнебни дарий келегини эзиуон ачыб анга къаблады...

Бираздан Бийсолтан сыртындан джата:

— Сен башха эркишиге къарамай турсанг, менден насыблы адам болмаз эди. — деди.

— Да мен сени башхагъа ауушдурмай эсем, сора сен нек къыйналаса, полковникчигим, — деб Зайнеб эрине айланыб, башын аны кекюрегине салды. Бийсолтан аны бир къолу бла къучакълай:

— Биз джашагъанлы онджети джыл болду, ауузум не айтса да сеннге бой салама да къояма, — деди.

— Нарсанада марушколагъа ауушдуруунг а аны ючюн къалмайды, полковникчигим, — деб эрине энди сыртын бурду. «Марушка» сагъыныла тебреселе уа сез къатыгъа кетиуюсюн билиб, Бийсолтан:

— Аны къой да Фатимагъа оноу этерге керекди, аны юсюнден селешейик, — деди.

— Сени оноунгу бир эштейик, полковнигим, — деб Зайнеб ызына бурулду. «Полковнигим» десе къатыныны анга усу ачылмагъанын Бийсолтан биледи, алай болмай «полковникчигим» десе уа, сора аны аллында шекерлей эри да къал. Эрине полковник чын берилгенли бери Зайнеб аны атын айтмайды, ол огъай. Фатимагъа сѣлешген заманда да «бизни полковникчигибиз», «полковник атанг» деб алай сѣлешеди.

— Чомай Нарсанада энтда бир-бири башында бир юй алды, — деди Бийсолтан.

— Энди ненча юю болду да? — деб, бети тюрлениб Зайнеб орнундан ѳрге кѣлтюрюлду.

— Юч юю. Экисин фатаргъа бериб турады. Тери заводу уа? Ачханы гюрбеле бла къуюлгъаны анга аны ючюндю. Тукъуму бизни тукъумдан кем болгъанлыкъгъа, ол мижеге болуб барады...

— Ол силегейлиси да кесин Нарсанада марушколадан айырмайды дейдиле...

— Айтма аллайла, силегейли-милегейли деб. Аллай болсун кюеуюнг болса, — деб ычхындырды Бийсолтан.

— Кет, кет, кет, джангыз кызынгы сен аллайлагъа берирге да артынга бармазса!

— Сен аны мюлкюне, рысхысына къара. Ол аллай рысхы этиб бу барыудан барса, э-э-э. Къобан областда дуняны ууучуна джыярыкъды. Нарсанада юйлерин да, джерлерини кѣбюсюн да ол джашына джаздырмай не этерикди, алай болса уа, кесини мюлкю бла мен Чомайны кюл этер эдим. Императорну аскерини полковнигинден башха бу джуртда киши чыгъаргъа керек тюлдю!

— Мен санга келген заманымда уа «хо» дегинчи сыпаты къалайды деб а сынагъан эдим, сен а кызынгы силегейли Салимгерийге теджейсе, алаймыды, полковник?

Тюзю, Зайнебни джерден, юйден, ачханы къайдан чыкъгъанындан, аш-суу къалай этилгенинден хапары джожъду— анга кесинги тюзет де да къой! Бусагъатда да аны къарагъаны — адам къалай баш тутады деб тюлдю, ол силейгейли Салимгерий бла тиширыу орунга къалай кирир деб олду.

— Сен аны муну да къойчу бир, — деб, тауушун не къадар къаты этелгенин этиб, айтды Бийсолтан, — аны муну да къой, кызынг болса эрге ашыкъ дейди. Чомайлагъа джууукъ болурубузну сюйгенибизни къалай да этиб, сездирирге керекди, — деди.

— Полковникчигим, джукълайыкъ, — деб Зайнеб джууаб бермей, эрине кысылды.

Къалайгъа да бирча джетишген, къалайда да кеслерине орун айырыб къойгъан хар элде аллай бир джашчыкъла боладыла. Ала хар заманда, экеуге ючеу дегенлей, бир джанынгдан чыгъыб къаладыла.

Экеулен юй джарлылыкъны юсюнден сѣлеше эсе, аллай джашчыкъны сан этмей сѣлеширикдиле, алай болмай кимни эсе да сѣзюн этер ючюн тюбешген эселе, тѣрт джанларына кѣз джетдире келиб, джашчыкъны эслегенлей:

— Бар, сен тумаланныкъ, не керекди былайда? — деб чиркитирикдиле.

Анга уа джукъ да керек тюлдю, алай а хар къалайгъа да, хар кимге да тюртюлюб къалгъаны ючюн терслене болурму?

Кет дегенликге ол къыстагъанланы къатларындан кетерик тюлдю, кетме деселе уа кетерикди. Ала аллай джашчыкъладыла!

Бир бирде ол джашчыкъ, хуна башына миниб, эки къара бармакъчыгъын да ауузуна салыб сызгъырса, джаны бошуракъ джерде тургъан адамны джаны чыгъыб кетерикди; ол сызгъыргъанлай, къайдан эсе да дагъыда аллай бир сызгъыргъанны эштириксе — хуна башында джашчыкъ терек тонай тургъан нѣгерлерине къарауул болуб, кимни эсе да келе тургъанын эслегенлей, хапар бергенлигиди — нѣгери уа, къарт алма терекни тѣппесинден чынгаб тюшюб, къапхакъ башындан суу ызына дыбыртлайды. Бу да алайгъа джетеди. Терекден чынгагъан джашчыкъны мекерия кѣнчегини ауу бутакъгъа илиниб джыртылгъанды, «къара сахтиян чарыкълы» аягъына чыгъана да кирген болур, тюртю чыгъана, ѳзге ала ны барын сан этмей, джюн къапталчыгъыны къойнундан кѣк алмаланы тирменни къатында къырдышха тѣгеди да сора, экиси да алмаланы бирер джанларын къаба да ата, бошайдыла.

Бу джашчыкъланы юслеринде кийимлери сау болуб киши кѣрмейди.

— Ахырысы, бу налатха кийим джетдиралмай къалдыкъ, — деб аналары тарыгъуучандыла. Аталары уа джашларыны алай джигит ѳсгенлерине ичлеринден къууана, кеслери къошдан келселе, атларыны джерлерин алыб, джашларын джайдакълай миндириб, суу ичир да кел деб ашырадыла. Суу ичириб келиб къалмазларын бек ариу биледиле.

Чочууукъ эшекге минген да, анда-мында къартха джетиб болушхан да, кимни эсе да джармалыкъдан келтириб тере-

зесине салган мияласын сындырган да, джагъалашхан да аладыла.

Чегетде зыгытладан кюрес этиб келгенле да аладыла: ныгышлада къартланы хапарларына кирпик къакъмай тын-гылагъанла да, тойда джашланы, кызланы араларында кириб-чыгыб айланганла да аладыла. Юйде таякъ тийсе, кезле-ринден джыламукъ чыгъармагъанла да, дауурлары-суюрле-ри элге къууат салыб тургъанла да аладыла. Қыйынлыкъ болгъан джерге уа кимден да алгъа джетиб, къарыуларына кёре, болушургъа хаппа-хазырла да аладыла. Эштирге излемегенлей, эштмез хапарны эштиб къойгъанла да аладыла...

* * *

Сослан бла Мурат хуна джанында «пук-чык» эте, ашыкъ ойнайдыла. Қъоргъашын къуюлгъан джугъутурла чыкъар-чукъур эте, ары-бери чындайдыла. Арлакъда хунаны ичинде, ким эсе да сюрюлген джерине сибиртги айландырады, сибирт-гини юсюне джашчыкъ олтуруб, къууанч аллы болуб барады.

Сослан, ойнай тургъанлай, хунаны тышында, джолда, сёлеше тургъанлагъа къулакъ ийди. Иеме деб иймеди, алай а къулагъы кеси эштеди ансы...

— Хапар ийых кюн сайын орус мыжыкъла хоншунга келиб тургъанларын билемисе? — деб сорду кимге эсе да бир ба-зыкъ ауазлы.

— Да келген а этедиле, джюйюсхан полковник, алай а келмегиз, келтирмегиз дерге да кимге да не къарыуубуз,— деб джууаб этди анга бири.

— Орус мыжыкъ башын кёлтюре тебрегенди, афенди, башын. Ол бизни къара халкъгъа да эмина джукъдуруб къоя-рыкъды, билемисе? Сен аллахха къуллукъ этеме деб, адам-ланы унутуб, адамлагъа къуллукъ этеме деб, аллахны уну-туб, боллукъ тюлсе...

— Тутхан диним бла ант этеме..

— Билеме, афенди, ант этмесенг да. Қъара халкъ тууар-чады, сюрюучюсю болмаса терсине кетиб къаллыкъды. Мус-лиман миллетни ичинде гяуургъа орун болмазгъа керекди!

— Алайды, джюйюсхан, ёзге мындан алда Мусосну тоюнда туююш болгъан заманда, бизни джалангачла Сергей деген мыжыкълы ючюн джанларын атыб къойдула. Бу орус-лула уа Ташчыда бизни элчи джашланы шохлары болуб келедиле ийых кюн сайын.

— Шохлары нелери эселе да динибизни кирлендирирге боллукъ тюлдю...

Бу ушакъдан сора Сосланны ангылагъаны — оруслуланы бери келгенлерин Бийсолтан бла Шогъай афенди (школда араб тилни окъутуучу афенди) суймегенлери болду. «Да биз Сергей улу Петка бла ойнагъанлыкъгъа, атам джукъ айтмайды да» деб кѣлюне келди. Сора тямбла школгъа дерслерин хазырларгъа кереклиси эсине тюшюб, ашыкъларын да къойнуна джыя, ёрге къобду.

* * *

Ефим Модестович, къонгурау къагъылгъанлай классдан чыгъыб, устазла болгъан кабинетге кирди. Киргенлей кишиге бурулуб къарамай, къолтугъунда келтирген тефтерлерин столну юсюне атыб, бармагъына тюкюрюк эте, бирем-бирем къагъытларын ачыб, бюгюн джазылгъанлагъа къараб башлады. Бирине уа къарагъан да этмегенлей, алай ары быргъады. Барына да къараб бошагъандан сора, къаура бутлары олсагъатлай къыйылыб тюшгенча, столну джанында тѣгерек сыртлы таянчакъ шиндикге санларын бошлады. Хурджунундан кѣксюл пай къолджаулугъун чыгъарыб, кѣзлерин сюрте, алайыракъда терезени къатында, Харун бла сѣлеше тургъан школну тамадасын эследи. Туруб барыб, тыйыншлысыча, кенгирекден:

— Джюйюсхан Иван Иванович, энтда...

— Энди уа ненча сохта къошулду Сосланнга,—деб Иван Иванович не джууаб эштирин да биле тургъанлай устазгъа къарады. Ол а Иван Ивановични кѣм-кѣк кѣзлеринде селеке къарамгъамы огъесе хыны къарамгъамы ушаш бирни эслеб, джунчуду. Эки къолун да энишге бошлаб:

— Джангыз Аскерден къалгъанла бары отказ этгендиле. Сослан барын кесине бургъанды,—деб, энди уа не айтыргъа къолунгдан келликди дегенча, кѣзлерин кѣзлюклени тюбюнден дженгил-дженгил къагъа, анга битди.

Иван Иванович, акъ сакъалыны айрыларын кѣзюу-кѣзюу сылай, чыммакъ акъ кирпичли кѣзлерин джылтырауукъ чурукъларыны бурунларындан айырмай, юй тюбюнде ары бла бери барыб башлады. Ол терезеден кенделен тюшген кюнтаякълагъа джетгени сайын кѣкюрегинде тѣгерек джез тюймелери бютюн да бек джылтырайдыла.

Дерсге кирирге къонгурау къагылыб, устазла классларына кетиб тебретиле. Разговор Петрович а (Сослан алай атагъанды да, энди Эфим Модестовичге сохтала алай айтадыла

яккыл-теккил бола, кетерге-къалыргъа да билмей тамадасына къарады.

— Ефим Модестович, сабырчыкъ болугъуз. Сизни кёлюгюзге къалай келеди, не этейик биз анга?

— Джюйюсхан, Россияны патчахы къол салыб бегитген уллу орус тилни джоругъун бузгъан не азабха да тыйыншлыды...

— Сабийге не азаб саллыкъса? Неда аны не закон бла айыбына джолукъдурлукъса!— деб Иван Ивановични акъыллы кёзлери устазны кёзюне джити къарадыла.

— Сыйлы орус патчахны сакъларгъа суйген неге да амал табарыкъды. Бу кийик халкъ сизни кесине мукъладис киби не бла тартханды, билмейме...

— Къачан да бир затны унутмазгъа керекди, Ефим Модестович: биз устазлабыз, ала сохталадыла, биз юретирге керекбиз, ала юренирге керекдиле..

— Мен да аны айырама, джюйюсхан, «юренирге керекдиле». Юренмегенге уа не этерге керекди да? Сиз бу сохтаны къалай эсе да ариуларгъа хазырсыз... Аллында огъуна аны бир джанына этсегиз, бюгюн класс бары алай боллукъ тюл эди. Меннге уа не атагъанды ол, билемисиз?!—деб Ефим Модестович джылары тыгъыла айтды. Иван Иванович «билмейме» деген халда башын силкди.

— Меннге «Къылбойюн, къаурабут, гаккыбаш» деб атагъанды. Барын этген, этдирген да Сосланды! «Башха атынгы уа билмей кёреме» деб кёлюне келе Иван Иванович:

— Барыгъыз дерсге. Дерс бошалгъанлай джашчыкъны бери меннге келтиргиз,— деб къысха бурулуб, бу юйню ичи бла кесини кабинетине кириб кетди.

Иван Иванович бу элде ал башланган школгъа тамада болуб ишлегенли юч джыл болуб келеди. Алай демеклик, школу художник Ислам кюреше кетиб ачдыргъанлы бериди. Бу джылланы ичинде ол къарачай халкъны не тюрлю къаууму бла да тюбешир ююн къалмагъанды. Бу фахмулу, урунуу суйген халкъны ол таза джюрегинден джаратады. Устазлагъа уа былайда уллу иш болгъанын кимден эсе да ариу биледи. Алай а не келсин, къара халкъгъа джан басады, деб мындан алда къуллугъундан чыгъарыргъа аздан къалгъандыла. Барын этдирген да Ефим Модестович болгъанын ол бек ариу биледи...

Иван Иванович кабинетинде ёрге-энишге бара, столну арты къабыргъада II-чи Николай патчахны алтын суугъа алынган уллу рамада суратына кёзю джетди. Ол къалайгъа бу-

рулса патчах да ары къарагъанча кёзюне алай кёрюне эди. Атлай келиб Иван Иванович тюз столду джанында сюелиб, патчахны кёзюне джити къараб тохтады. Сора ол халда бир-азны туруб:

— Эй, сени огъесе, Россияда кыйсы бирини ызындан ма-раб айланникъса, Россия уллуду,— деб бурулуб, барыб те-резени ачыб, сагъышлы кёзлерини кьобуб баргъан Къобанны толкъунларына айландырды.

Иван Иванович Ефим Модестович бла сёлешген сёзюн эсине тюшюрдю. Аны таймаздан сохталадан тарыгъыб тур-гъанын чыртда ушатмайды. Устаз айтхан болса, Сосланны кирген джылында огъуна школдан кыыстаргъа керек эди...

Дерследен чыгъаргъа кьонгурау кьагъылды. Иван Ивано-вич, сохта бла устаз бла да ол сёзю башламазгъа табса, неден да сюерик эди, алай а кьуулукъ кьуулукъду...

— Боллукъмуду?— деб, эркинлик алыб, алгъы бурун Ефим Модестович, ызы бла сохта джашчыкъ Сослан кабинет-ге кирдиле.

— Салам, джюйюсхан, — деб джашчыкъ тёппеси бла кьа-рай, саламлашды.

Иван Иванович ауузу бла джууаб кьайтармагъанлыкъ-гъа анга туура къарагъан кёзлеринде бир тукъум бир джы-лыуну таныб, джашчыкъны кьоркьууу бираз чачылды. Аида-мында джарылары ачылгъан кызыл тёппели тери бёркчююн кьолуна кысыб, эртденги чыкъда джылтырагъан дугъумча, къара кёзлерин ол Иван Ивановичге айландырыб тохтады.

Иван Иванович барыб, сахтиян тапчаннга таяна, кьалын, узун мыйыкъларыны учларын ёрге бура:

— Сослан, ять хариф сеннге не хата этгенди бир айтчы?— деб сорду.

Къыбды ызла кенделен зугъул тюшген тёб-тёгерек баш-чыгъын кьабыргъада суратлагъа кёзюу бура, джууаб кай-тарырны орнуна сюелген джеринде ары-бери тебджилдеди. Къаллай джууаб беририни сагъышын этер ючюн, ол тана терини баджошундан этилген джитибурун чарыкъларын кьа-далыб бири бирине ышый, мурукгу этди.

— Сеннге сорама да!— деб Иван Иванович алай айтхан-лай, джашчыкъ кёзюне джити къараб:

— Мен ять харифни джазарыкъ тюлме, кьолум джазар-гъа унамайды,— деб орусча джууаб этерге кюрешди.

— Къалгъан сохталаны да сенми юретгенсе ол харифни джазмазгъа?

Сослан Иван Ивановичге джууаб кьайтаргъынчы:

— Бу не айтса аны, бу не этсе аны этедиле ала, джюйюсхан, — деб Ефим Модестович джашчыкыгъа кыйыкъ къаралды.

...Иван Иванович ять харифни джазыб тургъанлы ма отуз джылгъа джууукъ болуб бара эсе да, ол алфавитде бош орун алады деб бир да эсине келмегенди. Бу таулу джашчыкъ акъылы бла тюл, сабий сезими бла аны артыкъ хариф болгъанын тюз ангылагъанды. Сослан бла окъугъанла да бирем-бирем анга къошула, энди бюгюн орус тилден джазгъан сёзлерине бир джангызы да ять харифни къошмайдыла.

Фахмулу джашчыкыгъа, ал кёргенлей огъуна Иван Ивановични джюреги кесини сабийинеча илешгенди, алай а не келсин, Ефим Модестович хар кюнде аны юсюнден бир сёз къозгъамай кыймайды.

«Къалай оноу этсин адам?..»

Иван Иванович олтуруб столну яшигинде не эсе да бир къагъытланы къозгъайды. Анга джукъ да керек тюлдю, алай а башына бир оноу келгинчи заманны къалай къоратыргъа билмейди...

Сослан, нени да истемей, сабий тёреде юню ичин сынаиды. Патчахны ёшюню бла кёнделен тартылгъан лентаны эслеб, «Бизни Марджанны аллай бири болса, чачына байлаучу бусхуллаарыны орнуна», — деб кёлуне келди...

Ефим Модестович, кесини тамадасыны оноун асыры ашыгъыб сакълагъандан, аякъ юсюнде туралмай тебджилдейди.

«...Не оноу этсин адам былагъа?! Разговор Петрович бир илиннгенине мант башычады... къалай болсун?..»

«...Иван Иванович ол столда китабланы барын да окъуб бошагъан болурму?! Полгъа кюйюзню нек джайгъандыла? ..ять харифни была бары да нек сюдиле?..»

«...Огъай, бу школ тамада джюйюсхан асыры оза башлагъанды... Мен муну юсюнден инспекторгъа джазаргъа ке...»

«М. В. Ло-мо-но-сов» — деб Сослан, къара драп къапталчыгъыны малгар туймеле тизилген джагъасы къаты къабыб тургъан боюнчугъун ёрге созуб, столда китабны окъугъаны Разговор Петровични сагъышын бёлдю. Экиси да джашчыкыгъа къарадыла, ол да, не палах этдим энди уа дегенча, алагъа кёзю-кёзю къарады.

— Джазарыкъмыса, джазарыкъ тюлмюсе ол харифни? Къысха айтчы! — деди Иван Иванович.

Сослан тынгылады.

— Санга сорама?!

Дагъыда тынгылады.

Иван Иванович ючюнчю кере соргъанында, аны орнуна Ефим Модестович:

— Джазарыкъ тюлдю, джюйюсхан, эки кере эки тёрт болгъанын къалай биле эсем, аны да алай билеме, муну оноун этерге керекди, — деди.

Иван Иванович Сосланны къатында тохтаб:

— Бар сени оноунгу биз кесибиз этербиз. Патчахны игилиги бла къуралгъан школда ким, не сойсе, аны этерге эркинлик болмагъанын бил, — деди.

Сослан къапхандан ычхынган бёрю балачыкъча, ызына къарамай, дженгил атлаб кабинетден чыкъды. Ол эшикден чыгъар чыкъмаз, аны нёгерлери терезе тюбюнден, бёдене юйюрча юрюлюб, аллына чабханларын эки устаз да эследи.

Иван Иванович, Ефим Модестовични тюз аллында тохтаб, эки къолун да сыртына сала, былай деди:

— Бюгюн огъуна Къобан областда инспекторгъа письмо джазыб, ять харифни джазаргъа унамагъан сохтагъа не оноу этерге боллукъду деб сорургъа керекди. Ала аны башын сылагъыз демезликлерине мен толу ийнанма... — деб энди сёзюбюз бошалды деген халда барыб кесини орнуна олтурду.

— Тюз айтасыз, джюйюсхан, тамадала тургъанлай, биз кеси башыбыз бла оноу этмезге керекбиз, — деб Ефим Модестович баш ура чыкъды.

Письмо кесини тенги инспекторгъа тюшерин Иван Иванович биледи...

Иван Иванович, сагъышларындан бёлюлюб, темир такъгычча тагъылыб тургъан шинелин да имбашларына къаблаб, табына-табына эшикке чыкъды.

Дерсле бошалгъандыла, сохтала уа школну арбазындан узакъ кетмей, болгъанны даурдан алдырыб ойнайдыла. Иван Иванович, эки къолун да кенгбучхакъ кёнчегини хурджунларына салыб, атлауучлада тохтады. Джашчыкъланы бир къаууму къол таш атады, бир къаууму пиля тоб ойнайды, бир къаууму да садакъ атады.

Къол таш атханлада Сосланны да эследи. Ол нёгерлерини таш атыуларына къараб туруб, онгнган къара чепкенин дженгил тешиб, тегерек ташны юсюне быргъады. Ол, таш

атхан джерге келиб, кёзюу джетиб тургъан Аскерни ары тюртюб, аны орнуна таш атды.

Аскер абын-сюрюн эте барыб, бир тобугъуна джыгъылды, алай а дженгил огъуна туруб, Сосланга мыллык атды.

— Кимни тюртесе не? — деб къысха солуй, ол джетиб Сосланны джагъасындан алды.

Джашчыкъла ойнагъанларын кююб, экисини тегерегин алыб, сейирге къараб тохтадыла.

— Ма сени тюртеме! — деб Сослан да аны эки имбашындан эки кюлу бла къысды.

— Сени кибикле тюрте келмегендиле мени! Аштапар! — деб, Аскер Сосланны джагъасындан тартханлай, аны боюн тюймелери кырылдыла. Тюз селеке этилгени кыыллы къалмай, джагъа тюймелери да кырылгъан Сосланны джюрегине ачыу тийген болур эди, ол эрлай сермеб Аскерни белинден буууб, келтюрюб джерге сыртындан салыб:

— Кимди аштапар? — деб, башындан энишге хыны къараб, сорду: Аскер Сосланны тюрюнде тургъанлыкъгъа, анга бойсунмай, аузуна келген аманны кюяды. Сослан:

— Кимди дейме да аштапар? Сенмисе, менмеми?

— Сенсе!

— Кимди? Сенмисе, менмеми?! Джаш, бир ишексиз, болмазын ангылаб.

— Сен... менме... — деб джууаб этди. Сослан аны бошлады. Аскер къоба баргъанлай, джашчыкъланы къайсы эсе да бири садакъ бла аны сыртын марады. Садакъ этине джетмей, чепкенине тюрелди. Аны андан хапары болмай, негерлеринден айырылыб кетиб тебреди, ала уа ызындан харх этдиле, сызгъырдыла. Аскер Разговор Петровичге тарыгъа кетди,—деб Сослан аны ызындан эки бармагъын аузуна салыб сызгъыргъанында, кириш къаяла аны эникледиле...

* * *

Къасым кюн джангы чыгъа туруб, атны джууундурургъа алыб бара, Бийсолтанны кюрмашча чакъгъан балий тереклерини ичинде олтуруб, кёзюн чыракъ ийиб тургъан тиширйуну эслеб, джюгенин тартарыкъ этди, «Фатима?» — деб таныгъандан сора, кесин эслетмей, биразны къараб туруру келди, алай болгъанлыкъгъа хорасы бурун тешиклерин кериб, къайда эсе да бир атны кёргенлей, кишнеелгени чакълы

бир кишнеди. Къыз илгениб ёрге къобду. Къасым кюнашкы бергенден сора, атны джюгенин бошлагъанча этиб:

— Иесини айтханын атдан бек бир хайуан этмейди дейдиле, тейри, джангыла кёреме, мен мынга бар аллынга дейме, бу уа гяхиникге мыллык атыб, сёзюю кзулагъына да алмайды, — деб Къасым чыммакъ акъ кийиз бёркюню тюбюнден ышарды.

— Атдан акъыллы хайуан джокъду деб мени атам да айтыучанды. «Петербургда заманында, патчахны къатына джетгенлей, атым башын энишге тутуб, джатыб къалыучан эди», — деб хапар айтыучанды. Сен да атынг айтханны этиб бир кёрсенг да боллукъ эди, — деб къыз къолунда чыммакъ балий бутакъчыкъ бла юсуне агъыб келген акъ чапракъчыкъланы къагъа, къуру кёзлери бла ышарды.

— Тейри, мен а таулу хораны кишини аллында да тобукъландырлыкъ тюл эдим, Фатима. Былайда уа ёмюрю сени аллынга тобукъланыб турса да, огъайым боллукъ тюлдю, — деб, джюгенин тартыб атны ауузун джерден айыра, джортдуруб кетди. Тарпан атны нал тауушлары Фатиманы къулгъындан кетмей иги кесекни турдула, аны аллындагъы къызыл бояулу къанга буруу а мийикден мийик, кеси уа алашадан алаша болуб баргъанча кёрюнуб мыдах болду.

Фатима Мусосну тоюнда бу джашха тюбегенинден бери, аны кёрюб турлугъу келеди, алай нек болгъанын билмейди.

Къыз кесини сагъышларына бёлюнуб, терекле тюбюнде ары-бери джюрюй турганлай, бурууну тешигинден Джакджак бери къараб:

— Не эте турса, Патимат? Сен келсенг былайы джарыб къалады, — деди.

Аякъларында окъа башмакълары къум джолчукъгъа бата, Фатима Джакджакны къуру бурну бла эки кёзю къарагъан тешикни къатына барды.

— Къарт болмай турса, Джакджак! — деди Фатима.

— О-о-о кьой, къызчыкъ, къарт болур кюн джокъду, джашланы, къызланы ишин джюрютген къарт болуб кёргенмисе? Тоба, бир аллах, ма ол биздеги да энди ачыулана башлагъанды, «меники эсенг юйюмде да бир кёрюн, алай тюл эсе сюйгенингча эт; ансы мен джашаялмайма» деб бир-эки кере ачыуланганды, ол алай айтханлыкъгъа уа, айхай, бу худжу аякъла турадыла да тебрейдиле, турмай да не этгин, айхай.

...Къызчакъ, ол Къасымны джаны сени бла болур дейме...

— дей, «къызчыкъ» ауузундан сёз чыгъаргъынчы Джакджак, катийлери шыр-шырт эте думп болду...

Къасым атын джуундуруб келиб, арбазында ат илкичге тагъа тургъанлай, орамдан анга Чомай таууш этди. Ёрге къайырылыб тургъан келек дженглерин энишге эте, Къасым Чомайны саламын алыб, ичкери чакъырды. Ол, къылычладан ичине кириб, бир чепкен этегин тюбюне сала, бирин да тобугъундан ызына ага, чыракъ дюкгючге олтурду.

— Санга сёзюм болуб келгенме, джашым, — деди.

— Да, алай болур ансы, мени атам ауушханлы арбазым-да кёргеним буду.

— Ол айтханынг да тюздю, тейри да адамы. Келелмейбиз, келелмейбиз. Адам онгсузун атмазгъа кереклисин билебиз, джумушубуз кёбден джукъгъа джетишелмейбиз ансы.

— Онгсуз болгъандан да аллах сакъласын, Чомай. Саным саулукъдан мен онгсузма деб айтыргъа ырыслагъан этеме. Джангыз анамы мен къол аязымда да тутарыкъма.

Чомай джашха чюйре зат айтханын ангылаб, сёзюн бурдурду:

— Юйюнгю шорбатлары чириб барадыла, къол джетди-ралмаймы тураса, огъесе агъачынг болмаймы тураса, алай эсе уа мен...

— Огъай, Сергейни къолу джетмей турады, ол не агъачын да джарашдырыб берирме дегенди.

— Да ол оруслу болмаса адам табылмаймыды аны сюр-мелерге?

— Этерме дегенинде башха адам излеб да кюрешме-генме.

— Гяуур бла муслиманны араларын айырыргъа керек болады, Къасым!—деб Чомай, къынача, къызыл мыйыкъларыны учларын дженгил-дженгил бурду.

— Манга игиликни ким излей эсе, Чомай, мени къарна-шым эгечим да олду.

— Санга игилик излемесемми айта эдим мен кел да менде къуллукъ эт деб? Сен а игиликге аманлыкъ деб, кесинг келген огъай менде ишлеб тургъан джашланы да учундуруб кетдинг?! Кетгенлерича ала менден бир шай да алмагъан-тарын кёрдюнг, кимге этерим да алайды! — деб къызды Чомай.

— Мени ма бу санларым сау болуб, мен санга, кимге да джалчы боллукъ тюлме, Чомай. Ол джашланы сен айтханынгча керти да алай алапат джашатсанг, эшта, ала сенден бир джары да джалларыкъ болмаз эдиле...

— Да Ташчыда джалчы болмай ким болгъансыз, экен?
— Огъай, анда да алапатлыкъ джокъду, алай болса да, ийх кюн юйюнге келирге эркинлик табаса.

— Кесинг келген бла къалмай дунияны орус мыжыгъын да джыяса, алаймыды?!

— Алайды, хо. Ишчи шохларыбызны да бир-бирде къонакыга келтиребиз, таулу къонакыны бек сюеди, биле болурса. Ала да бизни чакырадыла кеслерине. Сизге келиучю прустопла да оруслула шойдула да? — деб Къасым ышараракъ къарады.

Чомай биягъы къына мыйыкъланы дженгил-дженгил бура, сагъышха кирди. «Бу джашха аман джарашырыкъ тюлдю, къоркъуталлыкъ тюлсе муну. Ариу бла къолгъа джыяргъа керекди ансы, къалгъан джалчыла да...»

— Къалдым да кетдим, къарт келин а къайдады?

— Тирмендеди.

— Къасым, джашым, мындан Ташчыгъа джюрюб, анда да джерни туюне кириб ишлемеклик къыйын болгъанын мен билеме. Сени атанг оноу сорургъа меннге келиучен эди. Ол Мусосну тоюнда хынтыр-мынтыр болгъаныбыз ючюн да джаш кибики тутуб урмагъанма ансы, мең анга айтмагъан къалмагъанды. Не кереклинг болса да манга тартынмай айтхан да эт, анда ишлеб кесинги да абджытма, джангыз анангы да былайда кесин къойма деб, аны айтыр ючюн келгенме. Къошдан маркъа къозула эндиргендиле, аладан бирин келтир да, ол къарт келинге сой да ашат, — дей, джаш адамча, секириб дюкючден къобду. Къасым джукъ да айтмады, алай а саламлаша туруб, аны келиб къозуну алмазын Чомай ангылады «тохта мен сеннге бѐрю тон кие да билirme!» — деб ичинден алай айта, тири атлай, арбаздан чыкъды.

Чомай ташайыр ташаймаз, джерден чыкъгъанча, Сослан Къасымны бир джанындан чыгъыб:

— Къасым, атынга бирчик минейим, не-е-е? — деб тиледи.

Къасым джашчыкъны башындан энишге къараб ышара, къулагъындан да бир тартыб, кѐлтюрюб джайдакъ атны бедеу сыртына салды.

— Бар, акъырын бар ансы сени сыртындан чортлатыб да иер, — деб атны саурусуну къагъыб ашырды.

Къасымны арбазындан чыкъгъанлай, Чомай дженгил атлаб джолну ѳрге айланды. Аны ашыкъгъан джери джокъду, алай а ичинде сагъышлары асыры къайнагъандан кесин

тыялмай барады. «Тохтагъыз, джалан быдырла! Чомай сизге ким болгъанын кѣргюзюр! Барынгы ууучума джыймасам, мен мен тюлме!» дей, ол келиб юйюне кирди.

— Къозуланы эм игилеринден бир тѣрт-бешни, бир гыбыт бал бла бир гыбыт джауну да тамблагъа хазыр этдир,—деб Салимгерийге буюрду.

— Не затха, атам?

— Не затха боллукъду болуб а, сенича ауузун ача тургъаннга келтириб киши джукъ бермейди, сен билген болгъанны суугъа къую, мен да ызына джыйыу! Атаман отделге джалатыргъа керекди, джалатыргъа! Ангыладынгмы энди? — деб джашыны бетине джити къарады. Джашы кирпиклерин къысха-къысха къагъа:

— Не зат тилериксе? — деб сорду.

— Ол къолумдан кетген джалчыланы мында джер юлюшлерин... Билемисе джер юлюшлерин! — деб Чомай мыйкыкъ тюбюнден ышарды.

— Г-мм...

— Аланы мен орунларын табдырма! Чомайдан кетиу къалай болгъанын кѣргюзюрме! Къарачайда бир джангыз адамны бизни аллыбызгъа ётерге амалы джокъду! — деб Чомай, кеси бла Салимгерийни кимге эсе да кѣргюзгенча, кѣргюздю. Сора къапталыны джан хурджунундан къол джаулугъун чыгъарыб, базыкъ къызыл бойнуну терин сюрте, дагъыда къошду:

— Кърымшаухалланы мен аякъ тюбге урмай къойсам, мен мен тюлме! Алай этер ючюн а, сен адам болургъа керексе! Адам! Ангыладынгмы?!

— Сен айтхандан мен бир заманда да чыкъмагъанма, атам. Сени джашынг сени бир джерде да башынгы энишге тутдурлукъ тюлдю, — дегенинде, атасы анга ышармыш эте, юйден чыкъды...

Салимгерийни ненча мысхал тартханын атасындан бек киши да билмейди... Бюгюн атасы ёлюб, бютеу мюлк кесине къалыб кетсе, ол суйгени алай болгъанын да Чомай бек ариу биледи, алай а «огъай Чомай энтда джашарыкъды, алай дженгил ёлюр акъылы джокъду Чомайны!» дей, ол басхычладан джаш адамча эниб баргъанлай, орамда Бийсолтанны кѣрюб, аллына чыкъды.

Бийсолтан атындан тюшюб, къол тутат!

— Ат чабдыругъа джерни иги хазырлагъыз деб келеме, чарсда атыны хорларын ким суймейди, не? — деб, алтын тишлерин джылтырата, саргъылдым чочунка къапталыны этеклерин тюзете, ышарды.

— Мени атым хорлаб кьойса уа?—деб Чомай, адетича мыйыкъларын бура, Бийсолтаннга къарады.

— Алай эсе уа! — деб Бийсолтан кьолю бла кесини бойнун кесди. —Ким чабдырлыкъды атынгы?

Чомай Бийсолтанны джаш кюсегенин билгени себебли ёл-люк эсенг ёлчю дегенча:

— Джашчыкъ, ол тургъанлай ким чабдырлыкъды?! На-сыбха, тири затды, — деди.

— Сеникин а, ким чабдырлыкъды, джюйюсхан?

— Алкъын билмейме,—деб ол мыдах джууаб берди.

— Эй, санга кюеу керекди кюеу, Бийсолтан, —деб Чомай, мангылай тубюнден къарай, не айтырыкъды дегенча, Бий-солтаннга къараб тохтады.

Бийсолтан атыны джюгенин иймегенлей алайда базыкъ томураугъа олтура, джассы къашларын туююб:

— Кюеулюк табмай турады дебми тураса? — деб сорду.

— Э-э-эй, сени Патиманга табылмаса кимге табыллыкъ-ды, аны уа айтмайма, Бийсолтан, алай а сен ол малкъар бийледен келиучю келечилени энди келтирмесенг, къалай бо-лур эди?

— Келигиз деб ким келтиреди аланы, — деди Бийсолтан.

— Патиманы элингден чыгъармай къояргъа уа къалай эдинг, джюйюсхан?

— Андан-мындан келтириуню къойчу, Чомай, сени акы-лынгы мен билиб бошагъанма, — деди Бийсолтан.

— Тюз ангылагъанса, Салимгерий аллай бирни табмаз-лыкъ джаш тюлдю...

— Бираз эслеб сёлеширменг, Чомай, Салимгерийни тукъ-уму бла Фатиманы тукъуму...

— Сёзюм джокъду, ким да башына игини излейди...

«Бу не зат эсе да бир зат юзерге излейди менден, хыйла-чы тюлкю, огъай, мен да юзерими уа билеме»,—деб Бийсол-танны кёлюне алай келди.

— Игини излейди, тюз айтаса, мен да иги кюеуюм болса сюеме.

Салимгерийни чырайына-сыфатынамы керекди (эрнини силегейи къурумайды, бир мадар табмадым анга деб кёлюне келди Чомайны), аны кьолунда рысхы бек кёб таулуда джокъду. Москуада завод ачаргъа деб турама, Бийсолтан, мен энди бир кёбмю джашарыкъма, алай а ёлсем бары джаш-чыкъгъа къаллыкъды, баласыны иги джашарын суймеген боламыды?! — деб Чомай Бийсолтанны кёзюне битди.

«А-а-а, муну ючюн кюреше кёре эдим, сен къарт къабан!

Сени рысхынгы мен Фатимагъа мюлк этерме, мюлкюнгю мен силегейлиден сенден да сыдырыб, ма бу ууучума джый-масам, адам тюлме!»—деб кесини къуш тырнакълагъа ушагъан бармакъларына къарады...

— Тюз айтаса, Чомай. Да анда заводха джерни, юйню юсюнден сѣлешиб бошагъанмыса? — деб сорду аны сѣлешме генин да биле тургъанлай.

— Сѣлешмегенме... Сенден бек джан аурутуб аны ким этерикди?

— Тюз айтаса, Чомай, ёмюрден бери биз хоншу, тенг болуб джашагъанбыз... Шагърейими учу-къыйыры джокъду анда. Алай болса да хоншубуз, тенгбиз деб, мен Москвада сагна ол уллу ишни баджараллыкъ тюлме, джууугъуна уа, адам не къыйналса да, этелгенин этеди...

— Ахырысы, айтыб къойчу, къызынгы келин этсем, разымыса? — деб Чомай Бийсолтаннга къысха бурулуб сорду. Мен ишни, ачыкъ сѣзню адамыма. Келечи-мелечи ийгинчи кесинг бла сѣлеширге сюеме.

— Къалымны айт!—деди Бийсолтан.

— Къалыммы? Къалым а, къалым...—дей, къызгъанч Чомай дыгаласха кире, «мени кесим берликден кѣбно менден юзелмезсе» деб ичинден алай сагъыш эте, къолун берди. Бийсолтан да ичинден «Мен излегеними сенден сыдырырма»—деб Чомайны къолун бютеу кючу бла къаты къысды...

* * *

Къызы бар джокъ эсе да сан этмей, къуру да кеси къайгъылы Зайнеб бу арт кѣзюуден бери Фатиманы отоууна дженгил-дженгил джюрюучю болгъанды. Хар киргени сайын сѣзю Чомайларыдыла.

— Фатиманы эгечича кѣрюнесе деб адамла меннге алай айтадыла, керти да алай джашмамы мен, къызчыкъ? — дей, Зайнеб кызын кюзгюге тарта барыб, къатында сюелди. Мазаллы къабыргъа кюзгюден былагъа керти да бир-биринден хазна тамада болмагъан эгечлеча, эки тиширыу къарадыла.

— Къызчыкъ, чубаны былай буудурсам, асыры къуу болуб къала болурмамы, огъесе джыккырча болгъандан эсе былай буудурсаммы иги болур? — деб кюзгюню аллында тѣгерек бурулду.

— Къалай суйсенг да эт, деб Фатима алайдан джаллады.

— Сен, ма ол от къошун Сапра айтса, аны тѣгерегине айланыр эдинг, мени неми да сан этмейсе! — деб Зайнеб ёбгелеген кибик этди.

— Сапраны кьошма бери, анам! —деб Фатима кычырыб огьуна айтды.

Къызны хаман эмчек анасына тартыб тургъаны ючюн джюреги джарылыб Зайнеб бузулду:

— Къошарыкъма! Олду сени менден айырыб баргъан! Олду сени терсине юретиб баргъан! Олду! Ма бюгюнден ары ол бу элде джашаса, ма мен, ма сен! — деб Зайнеб хыны тюрсюн алыб, бармакъларын уууб башлады.

— Анам! Айтма ол сёзлени! Ол мени анамчады! Мени сен асырамагъанса, ол асырагъанды! — деб Фатима, кёзлери джыламукъдан толуб, терезе таба бурулду.

— О-о, мен аны орнун табдырырма! Тохта, полковник бир келсин юйге! — деб Зайнеб дагъыда не эсе да айта тебрегенлей, эшикден Салимгерий тюшдю.

Аны кёргенлей, Зайнеб эрлай джарыкъ тюрсюк алыб, къошақлы ауаз бла айтды:

—О-о-о, а джаш, бюгюн а келмей нек къалдынг деб тура эдик, къайда тасса?

— Атам бла къошлагъа къарай баргъан эдик. Мени бери келмеген кюнум меннге зийдан болуб тебрегенди, — деб Салимгерий эки тиширыуну къолларын кёзюу-кёзюу уппа этди (Бу адетге кёб болмай Нарсанада юренгенди).

Фатима ол уппа этген къолуну сыртын эслетмей этегине сюрте анасына къарагъанында, ол да джийиргеннгенча, къолун ары-бери джетдирмей тагъыб тура эди...

— Къошларыгъыз тынч рахатмыдыла? —деб не сёлеширге билмей Зайнеб алай соруб, джаш джууаб этгинчи,—Бизни кызычыкъ бу элде сенден таб джашха кишини санамайды, — деб Салимгерийни аллында пай чепкенин шууулдата кукаланды.

— Анам! — деб Фатима кёзюне джити къарады, алай а анасы эштмегенча, кёрмегенча этди.

Салимгерий дуняны башында кесинден сора насыблыгъа кишини санамай, мыйыкъчыкъларын бура, столда окъа кергич бла ойнайды, къолу ойнайды кёзлери уа Фатимададыла...

Фатима къолунда тиге тургъан канывасын кызыл къатапа тапчаннга атыб, терезе сюремге барды, Салимгерий а джармалыкъда атны смарлагъанча, «къалай ариу инчиклери барды! Ол белчиги уа, аны кысхандан насыблы болурму?» — дей, къобуб барыб фортепянону джанында сирелди. «Айхай согъа билсенг а, къызны аллайла бла алдайдыла, бу кызы ол мен билиучю къаскалагъа ушамайды, мынга башха сёзле керекдиле» — деб сагъыш эте келиб:

— Мен юйленсем, атам оноуну мени кьолума берликди! — деб бу арт кюнледеги кьууанчын айтыб, тиширыулагъа кьэзюу кьарады. Джумушчу кьыз Муслимат, кесин тьялмай кьюлюб, мыллыгын эшикге атды. Хар нени дженгил ангылаб кьойгъан Зайнеб а:

— О-о-о, да сора санга тьубеген бьотеу Чомайны мьолкюне ие болуб кьаллыкьды! — деб, биягъы чепкени шууулдай, «Джашлыгъынга голия» дегенча, ачыулу бет алыб, чыгъыб кетди. Фатима уа терезеден кьэюн алмай кьайры эсе да кьарайды...

— Сен джюрегиме тьושген кюнден башлаб, мени тынгым кетгенди, Фатима, — деб Салимгерий кьыз таба атлады. Фатима ызына дженгил бурулуб, джашны кьэюне кьарады. Аны юсюнде акъ чубур кьапталчыгъыча акъылы да Фатимагъа алай чубур кьэрюндю.

Салимгерий анга биягъынлай тели ышарыу бла кирпич кьакъмай кьарайды, Фатима уа, джийиргенгенча кьараб туруб, энтда терезеге бурулду.

— Атам Нарсанада чагъыр завод ача айланады! — деб Салимгерий алай айтыб, сора Фатима анга кесин атыб кьоярыкъча, сакълады. Кьыз ызына бурулуб да кьарамагъанында:

— Юйюбюз келечиле иерикди, Фатима, — деб кесини кьууанчын айтыб. — Мен кетейим, атам бла энди биченчилеге барлыкъбыз, урлагъан зат этмесинле, — деб Фатиманы сырты бурулуб тургъанлай, черс бериб, кьонакъ юйден чыкьды.

Ол мияла коридордан чыгъыб арбаздан кьорагъынчы, Фатима биягъынлай сын болуб туруб, сора бетин кьоллары бла джаба, тапчанны кьыйырына чькдю.

Бираздан кьашын-башын ышарта, Зайнеб кьонакъ юйге кириб, кьызыны халын таб кьрмей, ачыуланды:

— Бийче неде да бийчелигин кьэргюзюрге керекди, юйюне адам келсе, адам алай кьаш-баш тьуйюбмю турады?! Ачылыб сьелеширге керекди!

Фатима башын кьлтюрмегенлей джылары келе:

— Сени бийчелигинг да боллукъду бизге! — деб джууаб кьайтарды.

Зайнеб кьызыны джууабына ышармыш этиб кьойгъан болмаса асыры эс бьелмеди. Кьызы бла ол ёмюрюнде бири бирин ангыламагъандыла. Фатиманы туугъанлай эмчек анагъа бериб, ол беш джылны асырагъанды. Андан сора да юйлеринде тургъан аты болса да, ары, эмчек анасына, кетиб кьалгъан болмаса Фатима кесини атасы, анасы бла кьб турмагъан-

ды. Арт джыллада уа Фатима Нарсанада джумушчулары бла тургъанды.

— Онсегиз джылгъа дери юйюнде олтургъан къыз, къызмыды,— деб къошду Зайнеб. Къызыны чырт ары-бери тебмейин тургъанын кѳрюб, сора эки къолун бабуш аякълача джая, ийиле-ийиле барыб, аны джанына олтурду.

— Кесиме айлан да бир къалчы, къызчыгъым, — деб Фатиманы башын кесине бурду.

Фатима мыдах кѳзлерин анасына айландырыб: «Ахыры ма бу ана бла мени анамы адам къалай тенг этер» — деб кѳлюне келди. Зайнебни андан ары не зат сѳлеширин билиб Фатима эшмелерин сыртына ата, ѳрге къобду, сора «башым ауруйду» деген сылтау бла юйдеп эшикке чыкъды. Ол кетгенлей, анасы къызы бла нени юсюнден сѳлеширин да унутуб, полковниги прустопну алыб келлиги эсине тюшюб, этегин, дженгин тюзете, биягъы кюзюню аллына сюелди...

Фатима юйден чыкъгъаны бла орамны ары джанында джашагъан эмчек анасы Сапрагъа барды. Къызыны къаны бузулуб келгенин былай кѳргенлей огъуна таныб, Сапра къуушдан туруб аллына барды.

— Джан кесегиме не болгъанды? — деб джылы къолу бла аны джаягъын сылай, къатында шиндикчикге олтуртду. Ол алай айтханлай, Фатима джуммай-джуммай тѳге, башын аны хотасына салыб, джылаб башлады.

— Не болгъанды, джан кесегим, нек джылатдыла сени?— деб Сапра къайгъылы болду. Не больгъанын толу билмейди Фатима. Юйде уа не эсе да къым-тым этедиле. Чомай улу не эсе да келиучю болгъанды. Къасым а, Фатима кече-кюндә кѳзюне кѳргюзюб тургъанын билмейди. Быланы барын да Фатима эмчек анасына къалай айтсын...

Фатима башын кѳлтюрюб, ала кѳзлеринде джыламукълары акъ дарий къолджаулугъу бла сюрте:

— Мен юйюбюзде чыдаб болалмайма, анам! — деди.

— Алай айтма, джан кесегим, алай айтма. Тапхан атасын, анасын адам кишиге да тенг этмейди.

— Сенсе мени не анам да! Нек ийдинг мени кесингден?!— деб Фатима Сапраны бойнундан кысыды. Сапра джыламукъларын кючден тыя:

— Сени бир джары да бермей кесимде тутаргъа эркинлигим болса, сыртым бла таш ташыб турсам да, асырар эдим, — деб Сапра мыдах айтды, — алай а къоямы эдиле...

— Мен сени чырта орнунгдан къобармай тутар эдим! — деди Фатима анасыны тобукъларына къолларын сала, чепкен

согъар эдим, урчукъ ийирир эдим, Дебош да, урушдан кьайт-са, бизге отун этер эди! — деб бети джарыды. Дебош деб джашы сагъынылгъанлай Сапраны джюреги чанчыб, кёзлери кьара кёрдюле — аны джашы орус-япон кьазауатха кетгенли башсыз болуб турады.

Фатима аны сагъыныб Сапраны джарасын кьозгъагъанын эслеб, ёрге кьобуб: «Этиллик не барды, анам?» — деб тёрт джанына кьарады.

— Аллах айтмасын, джан кесегим, кьолунгу джукъгъа тийирме! — деб кьарт кьатыш ызындан кьобду. Алай а Фатима, орунда ала кийизни алыб чыгъыб, кьагъыб джайгъандан сора, топракъ юй тюбюне, Сапра этнучюсюча тогъай-тогъай суу бюркюб сибирди. Андан сора Сапраны маймёз кёлегини эзиюу кирлениб тургъанын кёрюб, юсюнден тешиб алыб, джууаргъа деб тазгъа атды. Тапхада силти сапын кесекни табыб кюлде кьумгъанын сууун тазгъа кьантара тебрегенлей, Сапра аны Фатиманы кьолундан алыб:

— Джан кесегим, мени рахат джашарымы сюе эсенг, кьолунгу джукъгъа тийирме, ол джолда сен мени кьолда айланганымы кьатлагъанынг ючюн ананг меннге этмегени кьалмагъанды. Кьой, джаным, тилеб айтама! — деб ол да алай эте тургъанлай, Зайнебни джумушчуларындан бири кириб:

— Патимат, бусагъат юйге джет дейдиле, — деб бу эки тиширынуу сын-сын этди.

— Мен анам бла кьаллыкъма! — деб Фатима алай айтанлай, Сапраны джюреги чыгъыб:

-- Огъай, балам, он тамырымдан тартханынг харам болсун, нени да кьоюб, ызынга бармасанг,—деб кьоркьгъандан бети акъ учхун болуб тилегенинде, Фатима ызына кьарай джумушчу бла бирге чыгъыб кетди.

* * *

Къасым хар ийых кюнню хаман да бир кёзююнде — кюн кьагъа — атын Бийсолтанны юйюню джаны бла джууундурургъа элтиб тургъанлы неллай бир заман болады. Андан бери ёмюрле ётуб баргъанча Къасымгъа алай кёрюнеди.

Хар озгъаны сайын Фатиманы терекле тюбюнде кёреди, кюнашхы береди, бир-эки сёзден озуб ала джукъ да сёлешмейдиле — ол сёзле да бир магъаналары болгъан сёзле болгъа эдиле! Боппа-бош сёзле, алай а магъана берсенг, не бош сёз да магъаналы болуб кьалады.

Бюгече Қъасым Ташчыдан кесини ишчи нёгерлерин да алыб келгенди. Хусей, Нанаш, Мусос юйлерине кетгенден сора, Қъасым кесини нёгерлери Демьян, Иван, Аркадий бла анасы Гяусар этген хычынладан да ингир ушхуур ашаб аланы джатдырды, кеси уа арбазгъа чыгыб, уллу тёгерек ташны юсюнде жылка тютюнюн бура, мазаллы къанджалбаш юйден кёз айырмай къарайды, алай а аны ичинде джашаудан Қъасымны не хапары болсун...

Гяусар джашыны ызындан чыгыб аны къатына барыб:

— Джашчыкъ, бу келген нёгерлеринг юню джангыртханлыкъгъа хакъ не излерикдиле?—деб къайгылы сорду.

— Анам, ала бизден бир къара сом да аллыкъ тюлдюле.

— Ахыры, кертими айтаса?! — деб, къууанчлы сейирсине, Гяусар ичкери кетди. Қъасым да Фатиманы сагъышына кёчдю... «Мен башымы тели этиб не ючюн айланама, ахыры?! Мен аны ючюн, ол мени ючюн ёле турсакъ да, бизни бир болургъа амалыбыз джокъду, — атасыҚъарачайны джумдуругъунда тутхан бир, анасы эсе уа — эм уллу тукъумдан. Сен а кимсе, Қъасым, ким?! — дей, эртденбла да атын джууаргъа да кеси бармай, Сосланчыкъны ийиб къояргъа оноу этди.

Гяусар эртден намазын къылыб, быштадысын къыстаб сора, мамматларына аш-суу эте башлады. Тюнене айтыб къойгъаны себебли, азыкъ этиуде болушургъа Джакджак да танг атмай джетди.

— А кыз, Гяусар, оруслулагъа къаллай азыкъ эте билликбиз? — деб абадан таууш этиб селеше башлагъанлай, Гяусар къолу бла кесини ауузун кёргюзюб: «джукълагъанланы уятаса», — деб билдирди. Бу кёзюуде къара атлес келегини акъ туюмелерин эте, бир тёртсандыкъ сарычачны чыгыб келгенин кёргенлей, Джакджак билек агъачха къысылды. Сарычач а чыммакъ акъ тишлерин ача, ышарыб;

— Салам, — деб юйден чыкъды.

— Ах мен джаппа, Гяусар, бизнича айтыб къойгъанын эштдингми? — деб Джакджак, сейирсингенден эринлерин джабалмай, бир талайны турду. Гяусар джашыны уллу магъаналы адам болгъанын чертерге излеб:

— А кыз, оруслу деселе джюрегим къоркъгъан этиучен эди, была уа, ма былай юйлюча болгъандыла да, тоба этдире эсенг этерикме, джашчыкъдан башха кёрмейме. Бу эшикге чыкъгъан джашны кесини да анасы джокъду дейди джашчыкъ, аны ючюн бютюн да..

Бу кёзюуде юйден дагъыда эки орус джаш чыкъдыла, ала

ла тиширыула бла саламлаша, бир-бирине неле эсе да айта, босагъадан тышына атладыла.

— А къыз, сюелдим да къалдым, джумуш этерге келген шойма да? — деб Джакджак къара драп чепкенини дженглери ёрге къайыра башлады. Челек кирген сыргъалы багъыр къазанчыкъ бла джангы гардошладан сынджыргъа тагъа, джюрегинде сагъышын айтды:

— Бизни джашчыкъны Чомай эмчек джаш этеме дегени неди ансы? Ичингде къалгъан сёз болсун, Гяусар, джаным, ёзге аны эмчек джаш не ючюн этиучюсюн сен да, мен да бек ариу билебиз. Ненча «эмчек джашы» барды Чомайны? Ала-ны артлары анга «эмчек джашмы» боладыла, джалчымы боладыла!

— Алай а, алайды ёзге аллай адам эмчек джаш этеме десе, огъай деб къалай айтхын, сагъыш эт...

— Ол тюлмюдю джарлыны эшигин джабхан. Огъай джаным ол биздеги мен айтханны этсе, джашчыкъны ма Къасым болгъан джерде ишлетирик эдим, алай а башы джокъду, кесин алдатады да къояды. Ахырысы, Гяусар, шо менден насыбсыз болурму дунияда, кёрюб болмагъан адамы бла юйге кириб, ёмюрюн ашырыб баргъан? — деб Джакджак къуру да тарыгъууна кёчдю.

Гяусар джыккырчыкъдан хупеги бышлакъ алыб ашлауда ууа:

— Джашауун кеси суйгенча ашыргъан ким барды дейсе? — деди.

Бу кёзюуде Къасым юсюнде къара къапталын къагъа, юйге кирди.

— Къозуну келтирдим, анам, эрлай терисин алайым да, сора биз ишге джарашайыкъ. Нанаш да Мусос да келиб къонакъла бла арбазда турадыла,—деб ол бычагъын къынындан чыгъарыб, бир-эки кере къайракъгъа ышыды.

— Бусагъат ушхуур ашагъыз да алай джарашыгъыз,—деб Гяусар аш юйчюкде тапхалагъа узалыб, тепси къураб башлады.

Къолларына бирер кюрек алыб Къасымны юйюню баш топрагъын юй артына атыб тебретиле. «Къасымгъа оруслула маммат болуб келгендиле!» деген хапар элге джайылгъаны себебли, былайда аланы ишлегенлерине къараргъа деб келген иги кесек адам сюеледи. Кюрекле ойнайдыла. Сергей арбазда станок ишлеб, аны юсюнде къадалыб керек агъачланы

сюрмелейди. Юй башында топракъ ата тургъан Аркадийни кюреги агъачха тийиб тохтады. Аны къатындагъы темирчи Алауган аны эслеб мурукгу этди. Аркадий чөгелеб чириген агъачны мукут умурларын къолуна алыб, аязында умур эте:

— Къуюлуб кетерсиз тубюне, аркъаула бары чириб бошагъандыла, — деди.

— Алауган къоркъсун, аны чиримеген аркъау да кёлтюрюк тюрлюк тюрлюк, — деди Нанаш орусча аман зее чала.

— Аркадияны да! — деди Мусос.

— Экисини да танг къарыулары барды.

Аркадий биягъы чириген умурну ууучунда ууа, ышармай-кюлмей айтды:

— Чириген зат бары да, ма бу юйню башы атылгъанча атылыргъа керекди...

Анга магъана берген болду эсе да, тышындан джукъ айтхан болмады.

Топракъны атыб бошаб аркъаулагъа кечдюле.

— Ванька, Демьян! Айда, ухнем! — дей, Аркадий бир аркъауну къыйырын тутду, аны бир джанын да Алауган алды. Ну-ка давай песню! — деб тенглерине алай айта Аркадий кеси башлады:

Наверх, вы товарищи, все по местам!

Последний парад наступает!..

Иван бла Демьян Аркадийни ызындан, аркъаулану къобара, джерге быргъай, джырлайдыла, къалгъан джашла уа, сёзлерин айталмай, макъамына къошуладыла.

— Типер я наш песня поем, — деб Нанаш къонгурауча ариу ауазын бошлаб, «Къанаматны» джырлай башлады, Аркадий, биягъы чыммакъ акъ тишлерин ача, ышарыб, анга бирразны къараб туруб, сора нёгерлерине кёз къысыб, билгенлерича эжиу этиб къошулдула. Бир заманда бурулуб къарагъанында, Нанаш алагъа къошулуб джырлай тургъан Сосланчыкъны эслеб, аны алай ариу джырлай билгенине сейирсинди.

Кюнорта азыкъгъа тохтадыла. Гяусар бла Джакджак къозуну этин ариу джарашдырыб, тепсилеге салдыла, Сапра да былагъа болуша, ючаякъда биширген хычынларын бири-бири юсюне къаблаб, бир джанына салды.

Мамматла бет-къол джуууб тепсилеге тегереклешдиле. Джанджаулукъла алыб юслерине сюелиб тургъан Гяусар бла Джакджак, Аркадийден къалгъан оруслаула ашарларыны аллы бла табынганларын кёрюб бек сейирсиндиле, Аркадий а

нек табынмайды? деб Джакджак тышындан кычырыб кыаргъа аздан кълды.

Тепсиле джыйылгъандан сора маматла эшик аллында агъачланы юслерине олтуруб, тютюн бура, хапаргъа кѣчдюле. Аркадий башы атылгъан юйге къарай:

— Мени да бар эди бир юйюм... Ивановода — деб сакъышы айты.

— Энди уа не, турамыды? — деб сорду Сергей, ингичге джукъа сакълчыгъын сылай.

— Билмейме, — деб кыойгъан болмаса, Аркадий юйюню юсюнден хапар айтыргъа излемеди. Къасым къатында олтуруб тургъан Алауганга:

— Аман алаамат адамды ма бу Аркадия, — деб акъырын айтды.—Акъллы адамды. Ташчыда аны ишчиле бек сюедиле. Бизни джер тюбюнде кыыйын ишни таб ишлерге да ол юретди, кѣб затха юретди. Былай, мен муну таныгъанлы къарайма да, хар нени ол айтханча этиб барсанг, чырт абджырыкъ тюлсе.

— Тейри, Къасым, не этиб да гюрбеджимден айырылалмайма ансы, мен да сизни бла ишлерге сюе эдим, алай а дагъыда бир джаны бла къарасанг, — лобанлача джерни тюбюнде ишлегенни да асыры сыйгъа да санамайма ансы, ъзге бу адамланы кѣргенли уа...

— Туругъуз, кеч этмейик, — деб Аркадий ърге кыобду

Сергей нѣгерлери бла хазыр аркъауланы башына чыгъара тебреди. Гяусар Къасымны кесине чакъырыб:

— Джашчыкъ, мамат болгъан джерде той да болургъа керекди, джыйышдырырмы эдик, кыыз, джаш чакъырты иерми эдик? Бу огъурлу адамлагъа огъурлу адетибизни этерге керекбиз, — деб джашыны кѣзюне къарады.

Олсагъатлай, Къасымны эсине Фатима тюшюб сагъайды, алай а кесин дженгил эслеп:

Этейик, анам, сен айтханны тийреде да, насыбха, ълген, ауругъан джокъ шойду да. Экиндиге биз муну бошарыкъ болурбуз, ол заманга джыйылырча этербиз,—деб басхыч бла юй башына ърледи.

Бу кѣзюуде Бийсолтан чыммакъ акъ атха миниб, кыайдан эсе да келе, быланы къатларына джетиб, салам берди.

— Алейкум салам, джюйюсхан, — деб джашла саламын алдыла. Алауган а кыолунда балтасын агъачны юсюне атыб:

— Тейри, джюйюсхан, былай болду да кълды, — деб Бийсолтанга къарады.

— Тохтатмагъыз ишни, — деб Бийсолтан атыны джюгенин ат къашха атыб, акъ капталыны хурджунундан сахтиян бочханы чыгъарыб, андан эки джашилсыман къагъыт ачханы хуна юсюне олтуруб тургъан Петкагъа (Сергейни джашына) узатды. Былай деб кишиге джукъ билдирмегенлейине Къасымны бу халын джюреги ушатмай, Шогъай афендини юю таба атланды...

Алауган ачхаланы ары-бери айландырыб да кѣб къарады. Аны къолуна бир джолгъа быллай бир кѣб ачха ёмюрюнде тиймеген эди. Джашилсыман къагъытлары ючюшер сомлукъ-ладыла.

Аркадий ачхаланы эки башлы къушларына къарай:

— Ол адам быланы сизге не ючюн берди? — деб сорду.

— Бизде иш къойгъан адет барды де да айтчы, Сергей, — деди Алауган Сергейге.

— Да танг къарыуу болгъан адам болур эди ол.

— Полковник Бийсолтан олду, — деб Къасым мыдах тюрсюн алды.

— Былай келчигиз, — деб Алауган Сосланны да, Сергейни джашчыгъын да чакъырыб. Барыгъыз Шамайны тюкенинден кесигизге экиэмчекле алыгъыз да ашагъыз, — деб ачха тутдурду, дагъыда бир сомну да Гяусаргъа:

Тейри, къозучукъну бошадкъ дейме, Гяусар. Къасапчы Алийден мынга да эт алыб, къонакъларынгы ашырырлай этерми эдинг, — деб берди.

Кюн батаргъа джууукълаша ишни битдириб, бары да арбазгъа джыйылдыла. Сергей юсюнден джонгурчхаланы ариулай:

— Къасым, энди юйюнгю танырыкъмыса? — деб сорду.

— Аркадия этген юйню къайда да танырыкъма, — деб Къасым, къууана джууаб берди.

Гяусар юйден кенгиге кете да аны джангы башына къарай, арбазына бир къала ишленгенча, кемсиз къууаныб, мамматларыны къатына барды.

— Джаным къор, садагъа болсун санга, сени нѣгерлеринге да. Бюгюнден ары ма бу аман джаш да бир, манга сен да, сени нѣгерлеринг да бир! — деб ол Аркадийге бюсюреу этиб сѣлецди.

Аркадийге аны сѣзлерин Нанаш да, Къасым да Сергейни болушлугъу бла кѣчюрдюле.

— Мени да анам бол, анам ёлгенди, — деб Аркадий, джюреги разы болуб, джууаб этди. Джыйылыб келген джашла, къызла тойну башладыла.

Къарачай. Сени эллеринг таулары эм ариу джерлеринде орналыб, тангга бирден чыгъадыла, кечеге бирден киредиле. Аланы башларындан къачан да бир кюн къарайды, бир ай тиеди. Алагъа бир къыш сууугъун алыб келиб тонлугъа джукъ этелмей къайтыб кетеди, тонсузну бузлатады.

Аланы барына да бир джай келеди, алай а ол джай бир къауумгъа бичен тишле къалаб, гезенин къатыкъдан, стауатын тёлюден толтуруб кетеди; бир къауумланы уа сыртларын къотур этиб джаллайды. Хар элге хар юйге да бир кюн тиеди, алай а ол бир къауум юйге таякъларын кёб ийеди, бир къауумну юйюне уа ёмюрю кирмегенди... Хар элинг, къыбды бла бичгенча, бири бирине ушайды: бири бирине къысылыб ишленген топракъбаш юйчюкле, эли ортасында уа — минара. Хар элинг алайды. Алай а хар элингде да төрт-беш къанджалбаш юй. Қъалайла кибик. Бир-бирине къысылыб тургъан топракъбаш юйчюкле аладан къоркъуб тургъанча алай кёрюнедиле. Не ючюн къоркъа болурла? Төрт бюклениб алагъа тер төгюб турганлары ючюнмю? Алай а таулу къоркъакъды деб ким айталыр?! Қъанаматла къайдан чыкъгъандыла да? Ат юсюнде къой союб берген, таулула болмай, кимле болгъандыла да?! Учхан къушдан тюк алгъан, таулу болмай, ким болгъанды?!

Фахмулары болмазмы?

Таулу, сени къолунг билмеген не зат барды да?! АлаMAT кюле, бешик джырла, ийнарла этген а, сен тюмюсе?!

Келин келгенде, къыз чыкъгъанда, **ыстым тойлада** тепсей. ойнай билген, жарыкълыкъны сюйген, ала тюмюдюле?! Джарашыулукъ, тенглик, шохлукъ тутханла уа?

Афендиле, старшинала, бийле, кёзлерин джабыб, ауузларын байлаб тургъанла да аладыла ансы!

Бу дуняда алагъа кюн тиймезине ийнаныб, керти да деб «ол дуняларына» къуллукъ этиб тургъанла да, аладыла!

Эй, Қъарачай, эй къарачайлы! Қъарачы, тегерегинг къалай алаMAT, къалай сейир табигъатды! Сен ол ариулукъну да кёрюрге бошайса. Ол да сеники тюлдю, билемисе сен аны?! Бу чегетлени ичинде сени аягъынг тиймеген, байны малыны санын ёсдюрю ючюн, бёрю бла сен джыртышмагъан, сен бузламагъан, сен къатмагъан джер бармыды? Джокъду. Аякъ тутмазлыкъ джерлерде аякъ орун айыра билесе, къая ранлада джугъутурча атлай юреннгенсе, сени аякъ ызларынг кенделен да, сёдегей да, энишге да тюшгендиле. Алай а не келсин, кесинги джолунгу айыралмагъанса, айыралмагъан...

Къачхы кюнню таякълары кенделен тийселе да,—джылыды. Межгитни аллы ныгыш адамдан кзуру болмайды. Къартла къочхар тонлагъа чырмалыб олтурадыла. Тегереклери уа джашчыкъладан толу болуучанды. Былайда айтылмагъан хапар къалмагъанын ала биледиле, алагъа уа сейир хапарладан алаамат не барды! Ма, тогъуз башлы эмегенле бла нартла къазаут этедиле. Эмегенлени нартла хорлайдыла, къызланы джесирден къутхарадыла; дагъыда аны кибик сейир затла.

...Тогъсан джыллыкъ къарт хар кимни аузуна къаратыб, бусагъатда хапар айтады. Тюзю, бу хапарны ол таб тюшген джерде айтмай да къоймайды. Къарт да болгъанды, алай а ол энтда джашагъаны чакълы бирни джашаса да, хапарланы хаман жангыларын айтыб барлыкъды. Бу джол а хапарын ол Пашинкадан башлагъанды: кюеую анда джармалыкъгъа арба бла агъач элтиб, бюгече къайытханды, алай а не келсин, келтирген ачхачыгъын джасакъгъа бериб, ма бу сом къалгъанды деб, уллу къагъыт сомну сары джаны бла къолан джанын кезюу-кезюу айландырыб кергюздю. Аны ашыкъмай сахтиян бочхасына салыб, джассы акъ сакъалын сылай башлады: «Биягъы хапарын айтырыкъды», деб алайда олтургъанланы келлерине олсагъатлай огъуна келген болур эди..

— Эй, джашла,—деди къарт, — джол ишлегенден багъалы, андан сууаб бир зат джокъду. Ма ол заманлада бизге Костя алай айтыучан эди: «Джол ишлегиз, адамла бири биринге къыйналмай джюрюр ючюн, бири бирин таныр ючюн, джол ишлегиз», — деб кеси да бизни бла бирге кюрек тута, бизге алай джол ишлете эди ол адам.

Къайсы эсе да аны этер джууабын биле тургъанлай:

— Ким эди ол адам, Джанакъайыт?—деб сорду.

— Патчахны джаууду дей эдиле анга, ол негерлери бла бирге жангы джол ишлейме дегени ючюн, патчах аны негерлерини бир къауумун асмакъгъа асыб, къалгъанларын да кау-куу этиб ийгенди; Костя уа бизге тюшгенди, бизде уа ол биягъынлай джол ишлеуню къолгъа алыб, ма бу сиз таныгъан Къобан ёзеннге джолну ишлете эди бизге... Меннге ол сагъатда, биз ол джолну ишлеген сагъатда, бир джыйырма джылдан кёб болгъан болмаз эди. Ары дери атам зат алайлада кючден-бутдан къышлыкълагъа улоу бла ёткучен эдиле. Энди уа ма арбала бла, кересиз, станиселеге джол салыб турабыз.

— Ким эди аны тукъуму. Джанакъайыт? — деб сорду джашладан биреу.

— Тукъуму «иги» деген сёз бла башлана эди. Аллай сёз бла иги да башланады, барыб тохтагъан иги адам эди сора! Гяуур болгъанлыкъгъа уа, ол бизни миллетни джазыкъсыныу эте эди! Ма бу джол бла сени джашларынг окъургъа бардыкъдыла, деб манга бир джолда къартланы къатында алай айтыб да уялтхан эди. Сизни сыйыгъыз да тѣппемде болсун. баргъан огъай, майна джарлы джашны кѣрдюгюз япон уруш джутуб къойгъанын. Былайда уа джангылгъан эди ол инджимер...

— Мен барама да школгъа, — деб Сослан къартны кѣзюне битиб къычырды.

— Сен да къалай эсе да тюшгенсе школгъа ансы, бизни-чалагъа школ къайда! — деди къайсы эсе да.

— Бюгюнча эсимдеди, ол инджимер Костяны айтханы: былай, арыб, къарыуубузну тауусуб, тургъан кѣзюуледе келир эди да, къатыбызгъа олтуруб, кѣб акъыл сёз юретир эди: «Джюрекден джюреке джол ишлерге керекди...» деб алай айтыучан эди. Аны магъанасын ол заманда мен ангылай да болмаз эдим, артдан артха уа бекден бек ангылаб барама — адам адам бла джашайды, джюрекден джюреке бири бирине джол ишлерге уа, ол айтханлай, халкъгъа джол ишлерге керекди, — дей мынчакъларын санаб башлады.

— Да. Джанакъайыт, сени инджимеринг тюз айтханына мен ишексизме, алай а джол ишлейме деб кеси къабылыб къалды эсе, сора анга андан не келди?! — деди Джугъу.

— Эркиши эрча ёлюрге керекди къачан да.

— Эрча ёлеме деди да, кѣрдюгюз Асланукъаны болуб къалгъанын...

— Хата джожьду, Сибирияда да ол кесине орун айырдыкъды, алай этмей, ол, бир къауумлача, старшинагъа жалдыныб тохтаса, ант этеме. мен аны адамгъа санамаз эдим!

— Тейри да адамы, бу джол старшина Асланукъагъа этген артыкълыкъ не тукъум артыкълыкъны да башы бла баргъанды. Ол артыкълыкъны къатлаб-къатлаб келтириб кесини башына салсын.

— Эшитдиресе адамгъа, айюнге...

— Марджады, эшитиб мени асмакъгъа асмаса, былай бла къаллай джашау этсин адам ахырысы: юйюнге къызынги бетин кюннге кѣргюзюрге мадар табмайса, бу анасы ахратда къатыны боллукъ гаджиден туугъан, къартлыгъында да къыз суйрегенин къоймайды. Биз керти эркишиле болсакъмы,

аны эртде огъуна бир джары джаллатыб: этгенинг ма былай, ма былай, деб, кереклисин табдырыб къояргъа керек эди.

— Огъай, Нанаш, джаным-кёзюм, бизден ёмюрде да адам ёлтюрген чыкъмагъанды. ёлтюрюрге-ёлюрге джетмей бир бири тилин ангылар ючюн деб адамгъа тил да, акъыл да бериледи, аланы тыйыншлысыча хайырландырыргъа керек болады, — деди къарт Джанакъайыт.

— Аланы хайырландырудан озгъанды элни чоту,—деди биягъы Нанаш, — кёрдюгюз да, сёз тауусулгъан Сапиятны урлаб кетиб, ол да акъылындан шашыб, дагъыда «Асланукъа кеппе-керексизге мени ёлтюрюрге чабханды» деб, старшинаны аскер алыб киргенин, кёрдюгюз да! Кимни джанында болду? аскер? Не уа тере кимни джанында болду?! Халкъ кычыра тургъанлай, кёрдюгюз да, терслеб алыб кетгенлерин?! Не уа Къасымны да анга къоша башлагъанларын унутханмыса?! Гейри алайда халкъ къозгъалыб бир палах этеди демеселе, Алауган да, бюгюн гюрбеджисинде темир тие турмай. Добайгъа чабханы ючюн Асланукъа бла Сибирияда айланлыкъ болур эди! Къартланы сол джанларында джассы ташдан ёрге къоба Джугъу:

— Сен да тюз айтаса, Нанаш, Джанакъайыт да тюз айтды, — деди.

— Да кимди да терс айтхан сора, Джугъу?!

— Эсеб этиб къарасанг, болум кыйышды,—деди Джугъу. Кесине таб кёргюнчю тынгылауну бериб туруучу Дугу:

— Хо, кыйышды, — деб бегитди аны сёзюн.

— Да сиз эсеблей туругъуз, элни да джартысы Сибириягъа кетер, къызлары да старшинадан бугъунганлай айланырла, — деб биягъы Нанаш ачыуун тыялмай джууаб этди.

— Дугу бла Джугъу, джюз къынгыр бола, кеслерине таб кёрселе, не тешикге да сугъуллукъдула,—деди къайсы эсе да. Аны эшитгенлей Джугъу:

— Огъай, сен алай айтма, халкъгъа керек джерде, мени сартын, джаным-къаным бла да къобарыкъма ёрге! — деб ауазын кёлтюртюб джууаб къайтарды.

— Билебиз сизни къалай къобуучугъузну...

— Халкъгъа кёб зат керекди, къобарыкъ ахыр къобарыкъ эсе...

— Ауузунгу тый, — деб къайсы эсе да Нанашны дженгинден тутду.

— Ауузунгу тый, майна къады озуб барады...

Кертиси да, Къарачайны къадысы (ююу къуруб, ол да бу

элден болуб мында джашайды), пес бёркюню чоху харе эте, джашил абасы бутларына чырмала, къайры эсе да ашыгыш кегиб бара эди. Ол, ныгышдагыыланы эселегенча этиб, сатламышмай озду.

Бир кесекден ныгышдагыыла, ауузрларындан сёз чыкмай, сын-сын болуб, эниш джолчукъ бла тигелеб баргъан бир тиширыугъа битдиле. Ол, эски къара кюнлюкню бир джая, бир джыя, къуджур атлаб барады. Алай а ма, тохта, къолундан кюнлюгю тюшдю, анга узалама деб ызына бурулгъанлай, ныгышда эркишилени кёрдю; такыйкъа джарымны сирелди да, сора къара чабыууну бериб ныгышха джетди: сени джауунга да аллай джетсин—салкъыплыгы бла, къолу, аягы бла да—аланы къартын да, джашын да туююб тебреди. Джаллауну ушагыусуз кёрюб, сын-сын болуб тургъан эркишиле кеслерин къоруулагъан кибикле этселе да, бу затны кёрмез ючюн, тауну да ауарыкъдыла. Тиширыу, чачлары сыртына тёгюлюб, джалан аякъ, къазауат эте аланы этлерин ашайлса да ашарча халда хырылдаб, туююб кюрешеди. Бу кёзюучюкде андан да бек хырылдаб бир къатын джетди:

— Ах мен джарлы, насыбы къуругъанны, къалай ычхыныб кетгенин кёрмегенме! — деб анасы аны эркишилени юслеринден айырды. Анасын кёргенлей Сапийт кычырыкъдан алыб, джылаб башлады. Ала экиси да ташайсала да, Сапийтны кычырыгъын къаяла ызындан эниклей, ёзен бла бир этиб алыб барадыла...

Ныгышдагыыланы бир къауумлары къамаларындан тутуб ёрге-ёрге къобдула, бир къауумлары да къулакъларын къоллары бла джабыб олтурдула...

* * *

Джол! Таулу джолгъа чыгъаргъа бир заманда да кьоркъмагъанды: кече да чыкгъанды, кюн да чыкгъанды; кыыш бузлауукъда, джай иссиде да чыкгъанды; тулпар атны белинде, кьонгур ёгюзлени баш баулары къолунда да чыкгъанды; нёгерсиз нёгерли да чыкгъанды.

Джолла къалайгъа элтселе да, таулу таулагъа джолну унутмаганды. Алкъын ол билмеген а бир джол барды — насыбны бери къайсы джол келтиргенин таулу билмейди... Ол кыын-гыр-мынгыр улоу джолчукъламы, огъесе ауушдан аугъан джолму, Къобан ёзенни Костя ишлеген джолуму болур?

Къасым агъач тачканы рудадан толтуруб шахтаны ичинде бункер таба алыб тебреди. Тар джолчукъда тачка ары-бери тиеди. Къасымны аллында да къайсыла эселе да, ызындан да Нанаш бла Демьян аллай тачкала бла руда алыб барадыла.

Эки къолтугъуна эки теке тулукъ бла бир ашлыкъны сан этмей кѣлтюрючю Къасымны билеклери бу арт кѣзюуде къарыусуздан къарыусуз бола башлагъандыла. Ма бусагъатда да ол тачканы кючден бутдан тебериб барады. Чырпа бѣркю мангылайына джабышханын биледи, алай а аны артына этер ючюн да заман керекди... Къолун тачкадан айырса, экинчи туталмазын да биледи...

Шахтаны ичи иги джарымагъаны амалтын, бир аршындан ары кѣзюнг джукъ кѣрмейди, ол сеbebден бир-бирине селеше, таууш эте барсала, шахтачы ишчилени кѣллерине асыу болады.

— Эй, Касум, жми, жми! — деб Демьян ызындан таууш этеди.

Ол барыу бла бара тургъанлай, Къасым, тачкасы неге эсе да тирелиб, тохтады. Аны ызындан келгенле да тохтаб:

— Не болгъанды? — деб сордула. Къасым бѣйнун алгъа сѣзуб аллындагъылагъа:

— Што там? — деб къычырды.

Джууаб орнуна аны къулагъына ауур ынгычхагъан таууш келгенинде, ол тачкасын энишге бошлаб, алгъа ѳтдю. Алда баргъан ишчи нѣгери джыгъылыб тургъанын кѣрюб, энишге ийилиб аны ѳрге къобарыргъа кюрешди.

— Моченьки моей не хватает, надорвался, сынок...

Къасым аны не дегенин толу ангыламаса да, ишчи нѣгери къарыуун тауусуб джыгъылгъанын биледи. Аны аллындагъыла уа андан хапарлары болмай кетгендиле. Къасым ишчи тенгини тачкасындан руданы къотарыб тачкагъа аны кесин джатдырды. Демьян бла Мусосха:

— Мен ауругъанны алыб барама, биригиз аллыгъызда тачканы алыгъыз ансы кесигизникиле бла ѳтеллик тюлсюз,— деб къарт ишчини алыб тебреди. Къасым ишчини алыб башына чыгъыб, къолларын тачкадан алгъанында, кѣзлери къарангы этиб, аякъ юсюнде кючден-бутдан тохтады. Ишчи орусла уа хатхусундан тутуб ауур ынгычхайды. Бир кесекден эс джыйыб, Къасым, тонун кийиб, ауругъанны эски габырайын да аны юсуне джабыб, шахтадан узакъ болмагъан, иш-

чиле джашагъан джер юйчюкле таба алыб тебреди. Орамчыкъда адам кѣрюнмейди. Къарда тачканы джырылдагъаны бла Къасымны чабырларыны джырылдагъанлары эшитилиб барадыла. Ташчыны артында уллу къара къаяны къар басыб, ол бу юйчюклени башына оюлуб келгенча кѣрюнеди. Къобанда джагъалары бузлаб азчыкъ шуулдаб барады.

Къасым джер юйчюкню аллына барыб эшикчигин къакъгъанында, андан бир огъурлу, сыпатлы тиширыу чыгъыб, садам бере тебреб, сора тачкада эрин кѣргенлей къычырыкъ этиб, юсюне къабланды. Аны къычыргъанына талай сабий да чартлаб чыгъыб аталарыны тѣгерегин алдыла.

Къасым тиширыугъа аякъ джанын кѣргюзюб, кеси ауругъанны баш джанындан кѣлтюрдю. Аны мылы тартыб тургъан джер юйчюкде агъач тапчаннга салыб, юсюне эски-бюекю джабды...

Къасым кеслерини джер юйчюкге келгенинде, Демьян бла Мусос да ол сагъатда джетиб, ичегиси юзюлген ишчини кѣрюрге тебреб тура эдиле...

Бираздан чоюнда суу къайнагъанында, хар ким сауутчугъу бла андан алыб, хызенлеринден да гырджыпларын чыгъарыб, ингир азыкъ ашай башладыла. Къасым артмагъындан анасы бир ийыкъгъа болур деб салгъан нардууларын алыб, гитче агъач аякъчыгъына да къайнагъан суудан къуйду...

Бу юйчюкде Къасым, Мусос, Нанаш, Иван, Чермен, Демьян джашайдыла. Демьян Пашинскеден, Чермен да Георгиево-Осетиновкадан келиб ишлей эдиле. Юйдегилери бла джашагъанланы уа бирер джер юйчюклери барды.

Джашла къартны кѣрюб келиб орунларына эрлай таяндыла. Къасым да таяныргъа башлагъанлай, Демьян: «Кед бир карт ойнайыкъ», — дегенинде, аны айтханындан чыгъалмай, къолуна, джаугъа урулуб чыкъгъанча, эски, картланы алды.

Карт ойнагъанлагъа къатышмай, Чермен мыдах кѣзлерин лампачыкъгъа чыракъ ийиб турады. Аны халын онгсунмай Демьян:

— Не болгъанды санга, Чермен? — деб сорду.

— Энтда штраф салгъандыла, энтда юйюме бир шай хайырым да болмагъанлай салыб барлыкъма, — деди.

— Биринчи кере штраф тѣлегенчады айтханынг, — деди Демьян.

— Къалай этерге билмейме, ызыма кетеме да, анда джерышаным джожкъду, хозыкам кимде не иш болса аны этген бла сабийлени кечиндиреди. Былайда уа мен штраф тѣлегенден озуб хайыр табмайма.

— Мен да былайда хайыр этеме деб турмайма тюзю, алгын хайыр излеб келген эдим, энди уа ма сизни кююб кеталмайма. — деб Къасым эртдеден сезиб тургъан оюмун айтды.

Бу кёзюуде эшикден биреулен кирди. Тышындан сууукъ хауа асыры кючлю ургъандан, эшикни юсю тубан болуб, юйге киргенни Къасым кючден таныды.

— Аркадия, Аркадия! — деб ол тенгини аллына атлады.

Аркадий Андреев кюлген ышаргъан да этмей, юйчюкню тёрт джанына «киши адам бармыды» дегенча кёз джетдириб, сора стол джанында узун шиндикге олтурду. Юсюнде чубур тонуну джагъасын бошлаб, башында бёркюн да тешиб стол юсюне атды. Мангылайына джабышаракъ болуб тургъан сары чачын кюлу бла ёрге сылай, джашланы кёзлерине кёзюу-кёзюу къарады. Нарлада джашла да сагъайыб башларындан энишге къарадыла.

— Турчу, эшик тегерекде адам кымылдай эсе бир къара, — деб ол былайда барындан да кичи Демьянны тышына ашырды.

— Былай нек этеди бизни Аркадиябыз? — деб Нанаш къайгъылы болду.

— Бусагъат, — деб Аркадий анга алай айтыб, Демьянны келирин сакълады. Ол кириб: «Киши кымылдамайды» — деб орнуна олтурду.

— Джолдашла, — деди Аркадий акъырын, алай а бир тукъум бир уллу магъана бере бу сёзге. — Джолдашла, Санкт-Петербургда, патчахны кыш туруучу кваласыны алында ишчи къан тегюлгенди...

— Нек? Къалай? Къачан? Нек? — деген соруула бирден сорулдула. Нарлада джашла секириб, секириб джерге тюшюб, Аркадийни тегерегине басындыла.

— Ала тамам ахырларына таяныб патчадан кеслерине гырджын излеб баргъандыла, ол а гырджын орнуна аланы къоргъашын бла тойдургъанды. Къарт да, сабий да, тиши-рыу да, эркиши да, кысхача айтыргъа, бек кёб адам кырылгъанды...

— Да патчах атабызды деб барыбыз да алай айтыб нек турабыз, сора?

— Къалай эталды, ахыры, алай?!

— Сауутсуз, сабасыз баргъанмыдыла патчахха?

— Къолларында джорлары бла къачлары болмаса, бир тукъум бир затлары болмагъанды.

— Джорланыдамы марагъандыла ала?!

— Джорла бла къарангы халкъны клисала къркъутадыла ансы, кеслери джорну-морну да бек сан этедиле, хо!

Къасым джюреги джана, не айтыргъа, къалай ангылаогъа къолундан келмей:

— Энди уа сора не болуб турады, бу затны арты? — деб сорду.

— Ол кюн къыралгъанларын къырыб, къыралмагъанларын да тюремелеге ургъандыла. Ала, ма бизнича, ишчи адамла къыйынлыкъ, ачлыкъ, джалангачлыкъ чекген адамла болгъандыла. Аланы патчахха алыб баргъан Гапон бабас болгъанды.

— Асто-оприлла, бу ишге бир къара? — деди Нанаш, секириб ёрге къоба, — бабас аллахына къуллукъ этерге керек тюлмю эди? Хыянатсыз халкъны алыб барыб, алай къырдырыб къояргъа ол аллахдан къркъмаймыды?!

— Бусагъатда мени хозайкам къарт Ефимни ёлгенин айтды, шахтадан аны Къасым чыгъаргъан эди бюгюн, — деди кеси да...

— Ёлюбмю къалды? Бир кёб юйдегиси бар эди кесини да, — деди Къасым.

— Ёлгенди. Кёресиз, шахтада ишчилени ишлерин тынчыракъ этер ючюн бир тукъум бир зат этилмейди. Шахтаны иелерини да бизден не сылтау бла да джыртхан болмаса, болушур къайгъылары джокъду. Тачкаланы къаллай бир узакъдан, джер тубюнден билек кючюбюз бла чыгъарабыз биз, аны кёре, биле тургъанлай, сан этмейдиле. Ефим алай болгъанлай, анга дохдур табылса, ол джашаргъа да болур эди, бизни иелерибиз дохдургъа джал бериб, аны былайда тутаргъа къызгъанчыкъ этедиле. Биз къаллай къыйын болумда ишлейбиз, былай некди деген ишчини уа кёресиз, ишден тышына атыб къойгъанларын! Бирем-бирем айтыу бла, джолдашла, джукъ да чыгъарыкъ тюлдю.

— Не этерге керекбиз да? — деб джашла бирден сордула.

— Тамбла Ефимни бастырыргъа барыбыз да бирден барыргъа керекбиз.

— Ишге уа, биз эртденбла ишге чыгъаргъа керекбиз.

— Ишге бир джангызыбыз да чыгъарыкъ тюлбюз! — деб Аркадий къаты айтды. — Оноу алайды...

— Кимни оноуу?

— Бизге керти джашау излегенлени оноуу... — деб нёгерлерине къарады. — Энди уа, джарлы Ефимни ёлгенин да хайырландырыргъа керекбиз. Бюгече ишчилени барына да билдирирге керекди.

— Не зат десенг да сен айтханны биз этерикбиз, Аркадий.

— Алай болгъаныгъызны билиб айтама мен да. Бери тынгылагъыз, — деб Аркадий джашланы кесине джууукъ олтуртду...

Бу кюн 1905 джылны январь айыны аягы болуб ётдю...

* * *

Мартгуртла адамны малны да ийиредиле. Быйылча сууукъ бу джерледе болгъан эсе да, киши билмейди. Таулуну малы ач болуб, аны кёзюне къарамаз ючюп, ол юсюнде джаныгъыз къапталын сагыб да ашатырыкъды. Бусагъатда алайгъа джетгенди.

Алауган гюрбеджисини ичинде джел ойнай, кёрюкню басыб темир кызыдырады: кимге эсе да арауун этеди. Арауунлукъ темирни джайыб суугъа атыб, анга саблыкъ излей тебрегенлей, эшикден Добай тюшдю. Ол Алауган бла саламлашыб:

— Алашама бир нал урчу, бузлауукъда аягы тутмайды, — деб Алауганны алыб эшикге, ат станокга чыкъды. Алауган кюмюш джюгенде тагъылыб тесукъа эте тургъан аргамак дюлдюр атны бедеу сыртына кёзю джетгенлей, бауда кзуру габдешге къараб тургъан кесини аты эсине тюшюб, кёзю къарангы этди: эртденбла ол гырджын юлюшюн кеси къабмай, атына къабдырыб чыкъгъан эди, алай а джаныгъыз туурагъан гырджын мазаллы атха не? Бичен болуб бир ышаны къалмагъанды, зынтхысы уа джокъ эди. Джанындан суйген алашасы уа, тюненели бери санларын тиреб ёрге къобалмай, джатыб турады. Алауганга ачха, мал тюшер ючюн къалмайды, алай а бичен сатхан бир тилли джокъду. Добайны атыны туякъларыны барын тинтиб, ариулаб туякъларындан эски нал учну да алыб, Алауган, кириб тёрт нал чыгъарыб, чюйлерин да хазырлады.

— Кесинг болушаллыкмыса манга, Добай? — деб сорду.

— Болушмай мен эркиши тюлмеми! — дей, Добай тышланган кёрпе тонун тешиб, дигнал къапталыны дженглери ёрге-ёрге чюйюрдю. Бираздан экиси да атны наллаб бошаб, станокдан чыгъардыла. Алауган тохтамай бу ат бла кесиникин тенгleshдире, ачдан санларын кёлтюрелмей тургъан тауушлукъ алашагъа джюреги эрий, кыйыплашады.

Добай атына миниб кете тебрегенлей, Алауган аккыллы-теккилли бола, аллына барыб:

— Добай, тилеб да айтама, шо алашама бир да кѳуруса да, бир сенек аууз бер, — деб кѳзюне кѳарады.

Добай акѳ башлыгѳы бла башын байлай, бираз сагѳыш-ланыб джууаб берди:

— Джылны кѳыйынлыгѳын кѳресе, Алауган. Мени юйюме келген-баргѳан кѳб болады да, мен кѳолумда бираз мал тутаргѳа керек болама. Сагѳыш этчи, мени биченим бошалса уа, мен кимге барлыкѳма тилей?! Бу арт кюнледе уа бичен тилемеген джокѳду, бирерине бирер сенек аууз берсе барсам, сора нем кѳаллыкѳды? Алай болса да кел, бир уууч берирме, — деб атны кѳабыргѳаларына черкес чарыкѳларыны бурунларын джетдирди.

Алауган алгѳы бурун ызындан атлаб, ол «бичен ууучну» келтириб кѳабдырыгѳа деб акѳылы алай болду. алай а дженгил тохтаб, ары-бери тебмей симсиреди...

— Аны бла атымы джаны кѳаллыкѳ эсе да, бармам чий-белге. Дунияны джерин ууучха джыйыб, энди уа... Бичен тишлери МингиТауча кѳаланыб тургѳанлай!—дей юйюне дженгил джетди. Арбазгѳа кириб, бауда атына барды. Ол анга башын кючден бура, мыдах кѳзлери бла кѳарады. Алауган аны кѳатына чѳегелеб, башын сылай, джыламугѳу тѳгюлюб баргѳан кѳзюн сууукѳ эринлери бла уппа этди. Бауну ичинде бир чѳб джокѳду. Туруб барыб гѳезенде урлукѳ гардошундан тон этегине кѳуюб келиб, кѳолу бла аны ауузуна бир-бир кѳабдыра тебреди. Алай ол анга не стем!

Аны гитче тайчыкѳ болуб Алауганны атасы (агѳач ишге уста киши) Чомайгѳа баула ишлегени ючюн хакѳына алыб келиб, тунгуч уланын кѳууанч.тыбырлы этген эди. Ол кюнден сора Алауган анга кеси бла тенг ашатыб тургѳанды, ол анга кѳарагѳанча сабийге кѳараргѳа да кѳыйынды. Кѳараса да кѳарар кибик, ат аллай асулу мал болгѳан эди. Ол иесин пенча джерде кѳутхаргѳанды! Ненча джолда чарсда биринчи ѳчлени алыб тургѳанды! Энди уа ма, сени иенг сени ачдан ѳлтюре айланады... Эринчеклик бла ишлерге суймегенлик бла джетдирмегенди сени бу халгѳа — бичен ызы джокѳду, кѳалай этсин, кѳайдан табсын! Бусагѳатда кѳарачай ичинде бир арба бичен — адам кѳаны болгѳанды.

Алауган атыны нохтасындан азчыкѳ тартыб кѳобарыргѳа кюрешди. Акѳыллы хайуан иесини айтханындан чыгѳалмай, не кѳарыуун да салыб ѳрге сюелди. Алауган аны акѳырын арбазгѳа чыгѳарды. Джолну ол джанында, уллу кѳанджалбаш юйню арбазында, бичен тишле тюрленмегенча ту-

радыла. Алауган джюреги къайнай, атыны башындан тар-тыб, тишлѣ таба таукел атланды. Уллу арбазны тѣгереди бла ариу къанга буруу ишленгенди. Бурууну ичинде бичен тишле. Къарыулу къоллары бурууну къангасын бери къобардыла, дагъыда бир къангасын, дагъыда бирин. Ма, ат кириб ашарча, буруу ачылды. Биченнге джетгенлей, ат мыллыгын атды, Алауган энди, сау дуня келиб юсюне чабса да, сан этмейди, атыны джюгенииден тутуб, ашагъанына къараб турлукъду. Кѣм-кѣк биченни ат джыртыб алгъаны сайын, Алауганны джюреги хошдан хош болады. Бурууну арт джаны болгъаны себебли, Добайны юйюнден киши кѣрюнмейди. Кѣрюнсе да, Алауган бир адамдан къорккъарыкъ тюлдю!

Бу кѣзоуде Джакджак суукъдан гыз-гыз эте, тийреде гюхда джырна тюйюб, эниб келе эди. Алауганны къатына джетгенлей:

— Ах мен джабба, а джаш, не эте тургъанлыгъынгды? Башынга къара хата чыгъара тураса да, мен кыйынлы! Кет, марджа, кет! Кишилери кѣргюнчю! — деб къайгъыгъа кълды. Алауганны кымылдамай тургъанына не айтыргъа билмей, сын таякъ болуб тохтады. Алауган атамам джюрегинден къууана:

— Эс джыйды! — деб атыны джалын сылады.

— Ах мен джабба, шашыб айлана болурса дегениме? И-и-и къурманынг болайым, кете кир!

— Кетерик зат да тюлме, Джакджак. Аны малы пырсчырс эте, меники уа ачдан къата турургъамы керекди? Пѣлкде ишчиле кеслерини иелерини фабригин чачыб кетгендиле! Бек иги этгендиле, билемисе? Орус ишчиле патчахха чабхан джерде биз а Добайгъа къайдан да чабарбыз! — деб Алауган таукел айтды.

— Ах, бир тюрлю хапарла айтаса, а джаш, бир тюрлю къан алгъанса...

— Хапарланы сен Нанашха сор, ол сеннге бир затла айтыр...

— Ахырысы, билемисе, а джаш, ол джангыз къунаджини-бизни бичен амалтын бойнуна бычакъ салдыкъ да къойдукъ. Энди къадырыбыз ѳле турады. Алыб келсем къалай болур, не? — деб, суукъдан тишлери кълтырай, Алаугандан джууб сакълайды.

Алауган ары бери бурмай:

— Келтир бир къарамай, — дегенлей Джакдак думп болуб кетиб, ачдан къабыргъалары бири бирине кириб тур-

гъан къадырны алыб келди. Ингирала Добай Огъары эден келиб юйуне джетгенинде, бичен тишлерини тегереги адам бла малдан толуб тургъанын керюб, тили тутулуб, къоллары къамчисиле къарышыб, талайны турду, андаи сора ат юсюнден къамчи бла аллына тюртюлген адам болсун, мал болсун — барын сопалай башлагъанлай, Алауган, деу санлы Алауган, джетиб къолундан къамчини атдырды.

Добай атдан тюшюб адетича герохуна узалгъанлай:

— Тохта, сен бизге сауут тутаргъа эркинлик бермей, кесинг а сауутхамы чабарыкъса? — деб Нанаш аллына барды.

— Ол мени буйругъум тюлдю император кеси къол салгъан буйрукъду! Манга уа сауут джюрютюрге барды эркинлик!

— Сауутунгу тюз халкъгъа бурургъа барды эркинлигинг, алаймыды? — деб талай эркиши тегерегин алды.

— Мени мюлкюме чабханнга мен сауут бла чабмай, сау болугъузму дерикме?!

— Сени мюлкюнг тюлдю бу, бизни барыбызны джерибизди, артыкълыкъ бла боюн кюч бла ууучунга джыйгъанса!

Бу кезюуде Джакджак къачыб кетерге деб бичен тишден башын айырыргъа унамагъан къадырны тартыб кюрешеди, ол а башын ерге келтюрюрге унамайды.

— Орус мыжыкъланы югюлерин кесигизге бичим этибми кюрешесиз? Аланы халларын тартдырма мен сизге, тохтагъыз!

— Эй, мал ашы болмагъан, кел бери, тойдур малынгы, кел! — деб хуна башында биреу къычырды.

— Тохтагъыз, муджурала къабыргъаларыгъызда ойнарча мен сизни къарангы гезенледен къаратырма, — деб Добай, былайда джукъ эталмазын билиб, къайры эсе да джортуб кетди.

— Пашинкады ол чабыучу джер. бююн кеч болгъанды, джетеллик тюлдю, тойдуругъуз джарлы малланы! — деб къычырды Нанаш. Ол Ташчыдан ауруб келиб энди юйдеди.

Бу кезюуде, бичен тишлени арбазгъа айланган жанларындан къызарыб ертен уруб келгенин керюб, чабдыла. Биченни къабындыргъан Добайны джашы Аскер болгъанын керюб, Сослан ызындан къуууб кетди, къалгъанла уа отну джукълатыр къайгъыгъа кирдиле...

— Бюгюн манга артыкълыкъ этген къара халкъ тамбла сизге этерине не сёз барды?! Бу затны мен кечиб болаллыкъл тюлме. Этигиз оноу! — деб Добай, Бийсолтан бла къадыны алларында олтуруб чыдаялмай, ары бери барады. Узун ингичге бетинде къан ышан къалмай, тас болгъанды. Мыйыкълары энишге, энишге салыныб къалгъандыла.

— Зийданнга атаргъа керекди! Бусагъат мыртазакъларынгы чакълар да зийданнга! — деб къады оноун айтды.

— Алайды, алагъа кереклиси олду! — деб Бийсолтан да ёрге къобду.

Саут сыйырыу чот халкъны ётюн бютюн да бузгъанды, — деб Добай ачыуланды.

— Император билмей этмегенди ол бегимни — орус мыжыкълы къозгългъанды, саутха чабханды. Мен бюгюн Пашинкада атаман бла эдим — анда ишчиле, кристьянла да тынгы бермейдиле, чот къыйынды. Таулуну уа саутуну къойсанг, билесе...—деб адетича кесини бойнун кёргюздю. — Бар, бу затны былай къояргъа боллукъл тюлду. Старшина патчахны админстранясыны къуллукълчусуду, анга чабхан алай къалса, сора къалгъланланы барын... — деб биягълы бойнун кёргюздю Бийсолтан.

— Кимлени тутаргъа керекди?

— Кимден да алгъа Нанашны...

— Биченни ашатыб башлагълан, бурууну чачхан Алауган болгъанды!

— Ким айтады?

— Дугу бла Джугу айтадыла.

— Алауган болгълан эсе да, кимден да алгъа Нанашны! — деди Бийсолтан.

Кълалгъланла анга ангыламагълан халда къарадыла.

— Ташчы таулулагъа эмина джукълдуруб иеди, билемисиз аны? Орус ишчи бла шохлукъл тутхан аны иннетине кирмей къалмайды! Те, те марджа, ары-бери джалламасынла, терк болайыкъ. Джазыб бар, мен айтайым тутаргъа тыйышлыланы: Нанаш, Алауган, Хусей, Къалагерий...

— Ол къарт адамны... Аны ючюн да къайгълы ачарла, — деди Добай. — Ол кеси да болмагъланды анда.

— Боямаса болмасын, санга-манга ол къаллай кёз бла къарагъланын мен билеме. Добайны къагълытда тизими узун болду. Аны да хурджунуна сугъа, мыртазакъланы чакъларыргъа чыгълыб кетди.

Бу кёзюуде муадзин да экинди азанны тартды.

Элде тутулуугъа тыйыншлы къауумну джассы артына бир-бир тутуб келтириб, преуленни джанында тюрмечикге атдыла. Тёгерегине мыртазакъланы тизиб, сакъларгъа джарашдырыб, Добай да, къагъытчы да юйлери таба айланганларында, экинчи гугурукла кычыра башладыла.

Добай джукълагъан кесегинде кёрмеген хылымылы тюшю къалмады: бастырыкълана да уяна, аманны кеминде тангига алай чыкъды. Ол да джарты къурту уяна тургъанлай, эртденбла джашы Аскер атасына кириб:

— Сени кимле эселе де излейдиле, анда къабакъ эшиклени тышында, — деб чыкъды.

Добай, юсюне тонун атыб, алагъа чыкъгъанында, кесин ёхдемге санаучу джюрегине кирирге аздан къалды: аллында сюелгенле ол бюгече зийданнга атхан адамлары эдиле: не айтыргъа билмей, сын болду. Аланы саламларына джууаб берелмей, тишлери бир-бирине тие тебреб, кесин кючден бутдан тыйды.

— Санга айтырыбызны айтыргъа келгенбиз, — деди Нанаш, белинде къамасындан тута. «Быланы къамаларын сыпыргъан эдим да, къайдан табдыла» деб сейирсинди Добай. Барыны къамалары беллеринде!

— Айтырыбыз олду: бизни энтда ызыбызгъа зийданнга джыяма десенг, неда былай-былай этгендиле деб атаманнга билдирсенг, сора кесинги джанынгдан умут юз. Аны айтыргъа келгенбиз. Бюгюн бу джума кюн бла ант этдир. биз сени джерни тюбюнде да табарыкъбыз!

Добай, къуйругу сынган итча, ызына кирди.

Сослан кече атасы Джамайны аягъындан къалай джатхан эсе, къымылдамай, тангнга къаты джукълаб чыкъды. Атасыны аягъындан джатаргъа уа бек сюеди, нек десенг, бу орунда къумач джуургъан барды. Анасы Сыйлыхан бу орунну тюбюне эм ариу ала кийизин джаяды, Джамайны башына къуш джастыкъ, Сосланны башына да джабагъы джастыкъ салады. Атасы кече, къартлыкъ уланыны аягъын, башын къыстыра тангнга чыкъгъанын Сослан билмейди. Бюгюн да кюн къышлыкъгъа келгинчи джукъларыкъ болур эди, алай а абадан сёлешген ауазла аны замансыз уятдыла.

— Алыб келедиле дейдиле. Тёбен джол бла оздурлукдула. Джумлай муслиман ары кьююлгъанды, — деб Джакджак эшикден алай айтыб, эрлай ызына къайтды. Сослан адамла гузаба не ючюн этгенлеринден хапары болмай:

— Не, анам, не? — деб тюшюндеча джугъун билмегенлей, джалан аякъларын кызыл бояуу онгнган орундукъдан энишге салындырыб, кёзлерин ууду.

— Сеннге неге керекди. джат ары джукъла! — деб Сыйлыхан, хотасыны бауун тарта, ашыгъыш чыкъды. Сослан да эрлай секириб орундукъдан тюшюб, аны ызындан атылыргъа ашыкыгъандан, кече тешиб джатхан къолан алакытай кёлегин эслемей чюйресине къаблады. Кенг аулу къара драп кёчегин да кийиб, тартмасын буудуралгъаныча буудурду; бир чарыгъын кийиб бауун кысыды, бирин а табмады. Тёнгерте джер юню эшигинден ургъан джарыкъ джукъну кёргюзмейди, алай болса да чарыгъы орундукъ тюбю уругъа кетгенин эсериб, эрлай ары чынгады, аягъы бла излей кетиб, къарангы уруну тюбюнде аны табыб, сора эски темирлини эрнине аягъын илиндириб, алай бла урудан чыкъды.

Сослан чепкенин да кийиб эшикге чыкыгъанында, кюн тауну башындан джангы джылтырай тебреген эди. Ол андан-мындан юрюлюб адамланы суу ызында уллу джолгъа чабышыб баргъанларын кёрюб, чапханлай къапхакъ башына джетди. Школну джаны бла узунуча баргъан хунаны юсю адамдан толуду. Къапхакъ башы, къапхакъ сырты да алайды.

Келинни аллына чыкыгъан болурла деб Сосланны акылына алай келди, не ючюн десенг, къачан да огъары элледен келин келтирселе, буджол бла тегерек айландырыб, хар тийре кёрюрча, алай келтириучендиле.

Кеслеринден адам кёрмей, къапхакъдан эннген кенделен джолчукъ бла энишге, школну джанына тюшюб. Сослан джангы чирчик эте башлагъан бусакъ терекни тюбюнде тохтады.

— Майна, майна кёрюндюле! — деб къайсы эсе да алай айтханлай, хар ким юрюлюб, джолну ёрге чабдыла.

Сослан эки къара ёгюз джегилген бир къарачай арба бла аны эки джанында, артында келген тёрт-беш атлы болмаса, не кюеу негер кёрмеди, не орайда таууш эшитмеди. Адамла уа арба джетгинчи да турмай алдына барадыла.

Сослан да барды. Адам асыры басыннгандан джол чыпчыкъ ётмезлей болду. Тишируланы бир къаууму кычы-

рыкъ этиб джылайды, эркишиледе уа Сослан къамаларына узалгъанланы эследи. Не болгъанын ангылаялмай, Сослан адамланы орталары бла сыбдырылыб барыб, арбаны къатына чыкъды. Арбада къоллары да артына байланыб мийик бухар бёркю, узун мыйыкълы, джукъа бетирек, бир чырайлы адамны кёрдю. Аны мыдах ариу кёзлери ол халкъны алай кёргенлей, жарыгъанча болдула.

Арбаны юсюнде ол ёрге къоба башлагъанлай, атлыланы бири, сыбыртхыны сабы бла тобукъ сюеклерине уруб, олтуртду. Сора къайдан чыкъды эсе да, алайгъа къады чыгъыб, былай деди:

— Джамагъат, кёкде аллах, джерде орус патчах бизни небиз аладыла. Аланы буйрукъларын, оноуларын джюрютгенле мюлк иеле, дин къуллукъчуладыла. Къара халкъгъа не джаны бла бойсунургъа борчлуду. Аллахны буюргъаны алайды.. Алай а сиз аны унутуб киши джерлеге чабасыз, тохтамасагъыз ма мунучады боллугъугъуз!

— Аллах сени аманынга къарасын огъесе!

— Муну нек гырылдата турабыз бу тюлкю кёзню?!

— Ауузунгу тый ансы сени да байларла!

— Къачаннга дери тёзерикбиз артыкълыкъгъа! — деген сёзле андан-мындан чыгъа башладыла. Къады аланы сёзлерин эшитмеген кибик этиб, дагъыда айтды:

— Ма бу сиз таныгъан Къалай улу Аппа, приставгъа къаршчы чамла айтханды, приставгъа къаршчы уа орус патчахны кесине къаршчыды. Аппа эл-элге, къош-къошха айланыб, патчахны онг кёзюча адамларын хиликге этген чамла айтады. Энди уа муну ауузун байлар ючюн, Сибирге ашырыргъа сют этилгенди! — дегенлей, халкъ бирден гюрюлдеб, аллына тебинди.

Атлыла халкъны арбагъа джууукъ къоймаз ючюн, къамчилени ойнатыб башладыла. Сослан алдагъысы себебли, къамчини учу джетиб башында бёркю чартлады. Аякъ тюбден бёркюн кючден алыб, аман айталгъанын айта, энтда аллына сюрюндю.

— Сибирге ашырырны аллы бла Аппаны ма бу халда эл-элге айландырлыкъбыз — муну былай кёрген кесини ауузуна кирит сала билир.

Патчахны законуна къаршчы тургъан ким болса да, ма былай боллукъду! — деди атлы, къарын джауу атджерни тышына салына.

— Тюз айтаса орунларындан чыкъгъанланы боюнсхада тутмасанг боллукъ тюлдю! — деди Чомай, мен да ёзденме.

алай а мен сени джаллы болаллыкъ тюлме джашау юрете барады, ким ким бла болгъанын,—деб бир джанындан Хусей кычырды.

Эркишиле дауур болдула. Тиширууланы бир къаууму джылайды.

— Аппагъызны кёрюб къоюгъуз, эм алгъын сизни элден башлагъанбыз. Бетине тюкюрюрге, юсюне таш-агъач къуяргъа эркинсиз. Тебрет арбаны акъырын. акъырын! — деб гыбытлы арбачыгъа буйрукъ берди.

Аппа, сылгъыч битген адам, тегерегине смарлаб къарайды. Джаякъ этлери бир бирде дуппур-дуппур турадыла. Нени эсе да сакълагъаны бютеу халындан белгилиди.

Чомай арбагъа къысыла келиб: «Ма аллахны джауу!» — деб Аппаны бетине тюкюрдю. Олсагъадан Сослан да къургъакъсыгъан ауузундан тюкюрюк джыялгъанын джыйыб, Чомайны кирпича тюкю джаягъына тюкюрдю. Чомай кесин тыялмай къамасын эрлай чыгъарыб джашчыкъгъа мыллыкъ атханлай, Алауган джетиб Чомайны бууунун бууду, къама къолундан тюшюб, Чомай башы къайгъылы болду. Бу кёзюде бир тишируу адамланы орталарын джыра келиб, хотасындан къакъ къабыргъаны чыгъарыб арбагъа атды, аны ызындан кими тилкем бышлакъ, кими тузлукдан чыкъгъан баш-аякъ, кими алма къатхан, кими гырджын атыб, арбаны толтуруб тебредиле. Кийимле атханла да болдула.

Сослан а къараб къарагъынчы арбагъа чынгаб, хурджу-нунда кезликчиги бла Аппаны ёшюнюнде манс джибни бир къатын юздюргенлей, бир ачы къол аны джагъасындан алыб, тышына быргъады. Сослан ауuzu от чагъа, джерден аякъ юсюне къобду...

— Сибиряда сууукъду дейдиле, къарнашым. ма, нем да бу тонду да, мени кёзюмден кёрюб муну кийе турурса,—деб Джамай юсюнден тонун тешиб арбагъа атханын кёрюб, джашчыкъ разы болду. Сослан энгда арбаны арт арышларыны арасына кириб, агъачладан къоллары бла тута, арба тенгли тебреди. Аппаны бетине тюшген Чомайны тюкюрюгюнден ол кёзюм алмайды. Чомайны морт тишлерини тоту джагъылгъан тюкюрюгю Аппаны джюлюнген сакъалына джабышханды. Ол имбашлары бла бетин сюртерге кюрешди, алай а сюртелмейди. Аны бусагъатда неден да бек, ол тюкюрюкден джийиргеннгени къыйнагъаны танылады. Кюреше кетиб, Аппа юсюне ариу джарашхан мор чепкенини

имбашы бла тюкюрюкню сюртдю. Аны орнуна Сослан солуу алгъанча болду.

Джамагъатны кёбюсю Аппаны джанында болгъанын билгенлей, атлыла эрлай ёгюзлени аллын ёрге буруб къара мукъут этиб тебретиле. Кийимни, ашарыкъны тубюнден кючден къоба Аппа халкъгъа айланыб:

— Джамагъат, мени къайры азабха элтселе да, бош элтмегенлерин бюгюн билдим. Сау болугъуз. Мен джахил адам болсам да, билеме:

Джер айланыбды башы тубюне
Айланыр кюн а келир тюзюне — деди.

«Аппа къалай дженгил сёлешди»,—деб кёлюне келди Сосланни.

Биягъы гыбытлы, Аппа алай айтханлай, бетине къамчини тартды. Сора адамла къычырыкъ эте, арбаны ызындан юрюлюб келгенлерин кёрюб, ызына бурулуб къамчини хауада чакъдыра, узайыб кетди...

Сослан, Къалай улу Аппаны чамларын эшите тургъанлыкъгъа, кесин танымай эди. Аны сабий акъылы алкъын кёб затны ангыламайды, алай а бюгюн ол арбада байланыб тургъан адамны халы Сосланни джюрегине бек къатылгъанды. Къолу, аягъы байланган адамны ол кеси ёмюрюнде кёрмеген эди. Алай нек этедиле экен? Адамны байларгъа къалай болады?! Иги адамланы нек байлайдыла?! Байламай амал джокъ эсе, Разговор Петровични неда Чомайны байласала уа... дей, джашчыкъ адамланы ичинде аланы дауурларын да эшитмегенлей келеди.

Адамла уа къозгъалыбдыла:

— Аланы къолларындан нек сыйырмадыкъ Аппаны?! — деди Къасым.

— Аланы сауутлары бар эди... — деди аны къатында келген къаракъаптал джаш.

— Сауут таулуну къоркъутмагъанды, хомухла, алай а бизни, карт къауумну, кёлюбюзге башха зат келиб, сизни къозгъамай къойдукъ, — деди биреу гулоч таягъын сыртына кенделен салыб, Джамайны онг джанында атлай.

— Не мурат бла къойдугъуз, Къалагерий? — дедиле джашла.

— Сибириягъа иерикбиз деб къоркъутургъа айта болурла ансы иймезле. Биз чабыуул этсек а, джибериб къоярыкъ эдиле. Аппаны арбасын ашарыкъдан, киерикден толтургъа-

ныбыз аланы терен сагыш этдирликди. Бир кесек къарайыкъ да, сора ишексиз ашырлыкъларын билсек, ала да, биз да кёрюшюрбюз. Къарачай суйген джырчысын алай ашырыб ийсе, кёрмезми ким да?! — деб Къалагерий къартланы оноуун билдирди.

— Къартны бурнун сюрт да, оноугъа тут деб тюз айтадыла, — дедиле джашла, бири бирине къараша.

...Нени не ючюн болгъанын ангылагъаннга не да тюрлю кёрюне болмаз, алай а алкъын аланы бир джугъун да айыраламай, дуниягъа не ючюн туугъанын, кюн ким ючюн тийгенин, джер ким ючюн джаратылгъанын, ангылаялмагъан Сосланнга уа ала бары да бош затла тюлдюле.

Сосланны акъылы бла уа ол, эртден сайын саргъалыб чыккыгъан кюннге рахат къараргъа, юйде ушхууургъа чёкгенлери сайып, атасыны, анасыны, къарнашларыны муну эм гитчеге санаб берген тигимлерин алыргъа, школда уа хар дерде Разговор Петровични хынысына тынгыларгъа, тенглерин бла ма ол мийик тауланы ауларгъа джаратылгъанма деб турады.

Байланган адамланы кёрюрге джаратылгъанма деб а джети джукълаб эсине да келмей эди...

Тиширыула хоталары бла кёзлерин сюрте, юй-баш джыяргъа чачылдыла. Эркишиле суу джагъада школну къатында джоппу болуб кызыу сёлешедиле.

Арбаны ашырыб, къады ызына къайтханында, Дугу, Джугъу эсе да аны джетиб атындан тюшюрдю.

Къадыны озгъун элтир бёркюню эки кыйыры, акъ схарланы тегерегинде къазан къара сыз тартылгъанча, алай кёрюнедиле. Кёксюл абасы аны семизлигин билдирмейди.

— Салам алейкум, джамагъат, — деб саламлашды ол.

— Алейкум салам, аллахны суйген къулу.

Ол ары бери кыйдыра турмай, ёретинлей сёзюн башлады.

— Накъырда чам да игиди, джанымла, накъырда сыз, чамсыз аллах бир кюню да этмесин, алай а ауузун, тилин баралгъан джерине дери бошлаб, патчахха ханнга да кирни къуюб тебресе, сора ол къабындан чыгъа башлайды. Аллаиланы къабха джыяргъа аллахутагъала кеси огъуна эркинлик береди, — деди къады, тегерекдегилеге кёз джетдире.

— Аппа адамны юсюнде болмагъан затны бир заманда да айтмагъанды. Аны сёзю тамам тиер джерине окъча барыб тийиб къала эди, — деди Къалагерий, бир къара ташны таягъы бла аллындан ары чартлата.

Къады гымых сакъалын сылай:

— От бла окъ бла кюрешгенни окъ кесине тиймей къалмайды, — деди.

— Да къады, тейри, Аппагъа уа сен да дертлисе унутуб тура эдим ансы. Эсигиздемиди? — деб, бир джигер санлы, орта джыллы адам ышара-ышара, тегерегиндегилеге къарды. — Эсигиздемиди?

Юсуф къадыны гаммеш тууары
Ой суу джагъаны толтуруб,
Къады отоуда чагъыр тартады,
Тейри нохлары бла олтуруб...

Хар ким бири бирине къарашыб кюлдюле. Бир къаууму къадыны къатында кюлюрге тартыныб ары-бери джаллаб кюлдюле.

— Ахырзаман джууукъ болса, адам улу бузулур деб керти айтылады! Хар аятда, хар сурада! — дей, джол джанында булджуна тургъан атына миниб, къады юйю таба кетди.

Аппаны къадыгъа этген чамын айтхан адам—Хусей, эки бармагъын да ауузуна сугъуб, аны ызындан сызгъырыргъа тебренгенлей:

— Гюнахлы, айыблы затны этме дин тутхан адамгъа! — деб Сослан атасы Джамайны Хусейни тыйгъанын эследи.

* * *

Къасым бла Нанаш, тюгел кюн къакъгъынчы, Къалагерийге бардыла. Къартны эшикге чыгъарыб илкичлени юсюнде олтура башлагъанларында, ол ичкери чакъырды, алай болгъанлыкъгъа джашла, эшикде селешиб кетерге разылыкъларын айтыб, къартдан кечмеклик тиледиле.

Къасым олтургъан джеринден ёрге къобуб:

— Бизни келюбюзге бир зат тюшюб келе турабыз. Къалагерий, — деди.

— Аллах-аллах, бек разыма, джанымла, тынгыларгъа,— деб Къалагерий табыракъ олтура джууаб берди.

— Мындан кёб тюзюм къалмайды бизде. Къалагерий, бу старшинаны къалгъанны да артыкълыкъларына къачаннга дери тюзюб барлыкъбыз. Бичени амалтын этибизни ашайды, сагъыш этсенг а, бичен бизникиди, аны уа атаман биле болмаз, — деди Нанаш, акъыллы кезлерин экисине кезюу къарата:

— Не зат этерге керекбиз, сизни акъылыгъыз бла? — деб сорду.

— Къагъыт джазыб атаманотделге элтирге керекди..

— Атаманотдел бизни буууб тургъанла бла бир тепсиге олтургъанын билемсиз?

— Билебиз, алай а къуллугъун тюз бардыргъа борчлу тюлмюдю? Мындан ары Добайгъа бизни тѣзюмюбюз джетмейди, халкъ кесини джумушакълыгъы бла аны кечиб тургъанлыкъгъа, ма ол биз барыбыз да эшитиб джашагъан сарын, Сапийтны сарыны, бизни дертге чакъырады, биз а дерт алгъан огъай, аны джангыдан джангы итликлерине тѣзюб барабыз!

— Къуру ол тюлдю, Чомай а? Бютеу шахарланы эт, сют, джау, бышлакъ бла баджаргъан олду, аллай бир малы болгъаннга уа джер не къадар кѣб керекди..

— Аны джерлери. Нанаш, кесине озуб боладыла, алай а джутлукъ къоймайды..

— Энди бизни джерчиклени къолгъа джыяргъа айланалдыла..

— Чомай да, Добай да Бийсолтанны атаман бла, областны начальниги генерал-майор бла да шагърейлигин хайырландырадыла.

— Ол да кесин учуз сатмайды, — деди Къалагерий.

— Хо, учуз а сатмайды, алай а ючюсюню сатыу-алыуу да ма биз къауумну джерчиклерибиздиле. Атаманнга тарыгъыу джазыб, аланы орунларына джыярча этерге керекди. Асланукъаны ишин да буздурургъа кюреширбиз. Биз Сосланчыкъгъа тарыгъыу джаздырыб келебиз, — дедиле.

— Ол сабий тѣренчиси кычырыб ийсе таб болмаз..

— Ол кычырыб иерик тюлдю, алай а кычырса да кычырсын, биз таша иш этмейбиз алача, ачыкъ тарыгъабыз — деб Къасым таукел айтды.

— Къалай джаздыргъансыз, экен? — деб Къалагерий джазылгъанны билирге суйдю, алай а къолларында къагъыт болгъанлыкъгъа, джашла окъуй билмегенлери себебли, магъанасын айтдыла. Къасым алгъаракъ чыгъыб, бети тюрлене:

— Не излеганибиз да тюзлюкдю, бу юч адам бютеу элге не болуб тургъанлары боллукъду, эл аланы къошларында, джерлеринде джалчылыкъ этеди, аланы артыкълыкъларын кѣлтюрюб турады, къайдады да закон, — деди.

...Джаш заманында артыкълыкъны этгенлени къабларына джыяргъа деб, ма былача Къалагерий да кюрешген эди.

Алай а, алай эте келди да, эм артында юсюне халкъда болмагъанча бир налог салдыла, аны төлемегенинде адаргы мюлкчюгюн дорх эгиб ийдиле да андан бери ма бюгюн да аякъ тиреялмай барады... Бу сагъышла башына бир кесекге келиб, «Огъай, быланы тыяргъа керек тюлдю, аллах айтыб бир зат чыгъыр эсе уа» деб:

— Барыгъыз излегиз джолну, барыгъыз.. Къайсыгъыз барасыз тарыгъыу къагъыт бла, къачан? — деб сорду.

— Экибиз да, ма бюгече деб джашла джууаб этдиле.

Ызларына бара Къасым «Джанынгдан суйген къызынгы атасындан тарыгъа къалай бараса?» деб кеси-кесине сорду, сора дагъыда эй, къойчу. Къайсым, башынга керексиз къайгъыны алма, болмазлыкъ затды!» — деб келди келюне.

— Нек шум болдунг, Къасым, къоркъамы башладынг атаманнга барыргъа? — деб ышарды Нанаш.

— Къан джаууб къалса да, мен ма бюгюнден ары бир кишиден да къоркъмазма! — деб джууаб этди Къасым.

* * *

Орус школну бошагъан кюнюнде джыйылыудан чыгъыб, Сослан тийрени тюбюнден ёрге айланды. Бир къолунда джыджымчыкъ бла къысылгъан эски китаблары, бир къолунда уа... «М. В. Ломоносов».

Джыйылыу бошалгъандан сора, Иван Иванович Сосланы кесине чакъырыб былай айтхан эди:

— Джигит, мен сени бир баламча суйгенме. Сени юсюнден джазгъан письмобузгъа энтда джууаб келмегенди. Мындан ары келсе да хата джожьду. Ять хариф грамматикада керек болмагъанча, джашауда да керек болмагъан алкъын кёб зат барды...

«Разговор Петрович да керек тюлдю джашауда» деб келди келюне Сосланы.

— Эшта, сен бу китабны джаратмагъанлыкъ этмезсе деб келюме келеди. Ма, санга саугъагъа береме, школну айырмагъа бошагъан джашха уа уллу саугъа кереклисин билеме, — деб Иван Иванович китабны да бериб, башын сылаб ашыргъанын Сослан, мындан ары джюз джылны джашаса да, унутурукъ тюлдю.

Бюгюн кюн ол таудан тийиучю кюнмюдю, огъесе бир башха джангы кюнмюдю, экен?! Къалай джарыкъ, къалай ариу кюндю!..

Сослан, юйлерине джетиб хапарын айтыргъа ашыкъса да, бара-бара да тохтай, китабны ача да къарай барады.

Китабны аллында бурма чачлы, ачыкъ бетли, чырайлы адамдан кезюн айырмай талайны кыарайды. сора дагыда джолуна атланады...

Бачхалагъа гардош салыныб бошалгъанды, алай а алкъын башын кыаратхан гардош джокъду. Хуна ичледен, биченликледен джер-джерде джашчыкъла, кыызчыкъла ташланы атыб, малланы кыоруулайдыла не да ызларындан барыб таякъчыкъланы джетдиредиле. Гяхиникге мыллык атхан ач хайуанла, кыарыусуз таякъчыкъланы сан этмей, джерге джабышыб, отлайдыла. Эшекле арт аякълары бла чочуб. сабийлени кыоркъутуб кыоядыла, тегаран, таякъ тийгенлей бузоучукъла чибинлеб, оюлгъан хуналаны юслери бла, окъ джюзгенча, ары бери джюзедиле.

— Лё-лё, худжу кыаллыкъ, кимникиди бу, биченликни зыгырын ачыб кыойду да! — деб бир кыатын да кёк эшекини биченлигинден кыыстаргъа кыорешеди.

Юсюнде кыара хотасы, башында уллу чоху бла башха кыатын да шынтахы кыатлай, хуна башына чёгюб, ташла томалгъанча, джайылыб отлай тургъан боз ирклени сакълайды. Сослан аны кыатына джетгенинде, ол урчугъун тохтатыб:

— Джашым, былай бурулчу, бу аптиеклеринг неди?—деб чохуну тубюнден огъурлу кезлерин китаблагъа кыаратды.

Сослан кыууанч тыбырлы болуб, кыатыннга Ломоносовну тутдурду. Кыатын китабны ал бетин ачыб орусуну суратын кёргенинде, кыолун от кюйдюргенча хотасына сюрте:

—Ды-ды-ды, джашым, айтсанг а орус китаб болгъанын, оразам бузулду да кыалды, — деб кыайгыгъа кирди. Сослан а анга не айтырга да билмей, джолуна атланды.

Джол джанында тюртю кёкенле чапракъ этиб, аралары сарычыкъла чагъа башлагъандыла. Сослан джоппу чапракъчыкъланы юзе да, кыаба барады. Кыой чыпчыкъла, гергеджызла, сабан чыпчыкъла — бары билгенлерича джырлай, ёзеннге келбет салгъандыла. Кыобан да киши билмеген бир тилде кюу тарта, кыайры эсе да кетиб барады...

Тиширыула сууну ол джаны Кыолда акъ топракъ кыазыб, эшеклеге джюклеб, ораза ачылыргъа юй сюртерге алыб барадыла.

Сослан, таудан келген чокъуракъ суучукъну джанында бир ариу кыырдышчыкъгъа бауурундан джатыб, биягъы китабын ачыб башлады.

«Архангельскеде мыжыкълыны джашы, окъургъа атасы, анасы иерге унамай тургъанлай, кеси бир джангыз сом бла

Северден Москвагъа баргъанды. Фахмусу уллу болгъанын таныб, окъургъа алгъандыла».—деб окъуду Сослан. Ол китабда Ломоносовну назмулары бардыла, аны алимлик ишинден хапар айтылады.

Сосланны эси китабха кетиб тургъанлай, ким эсе да шыкъыртсыз келиб, аны сыртына миниб, имбашларындан энишге басды. Башха биреу да къолундан китабын тартыб алды. Кюреше кетиб Сослан юсюндегин атыб, ёрге къобханында:

— Хыйны этдим китабынга! —деб Аскер китабны туюкюрюк джугъу этиб, тюртюле таба быргъагъанын кёрдю.

Сослан эрлай чабыб китабны чепкен къойнуна сугъуб, сора Аскерге атылды. Джетиб аягындан чалдыу этгенлей, ол къаты таш джолгъа тюз сыртындан тюшдю. Сослан аны табаны бла да бир эки кере уруб, джолуна тебрегенлей, Аскерни эки нёгери (ючюсю да Сослан бла окъугъан атауул къарнашладыла) джетиб Сосланны тубге салдыла, сора къойнундан китабны тартыб алыб, джашланы тублеринде хырылдай тургъан Сосланны кёз туурасында Аскер дуккул-дуккул этди.

— Ма энтда аллай китаб берсин санга Иван Иванович! Аштапар! Сеничалагъа берирге керек тюлдю керти джюйюсхан саугъаланы! Биз тургъанлай сеннгеми тыйышлы эди!—деб, бир джыртыб атхан къагъытларын экинчи да дуккул-дуккул, джурун-джурун этдиле.

Бир заманда Сосланны бошладыла. Кими джумдурукъ кёргозе, кими да ызына бурулуб таш ата, ючюсю да кетдиле. Бютеу дуняа кесини ауурлугъу бла юсюне аугъанча, Сосланны джюреги аллай бир къыйынлашды. Бетинден къолуна, чепкенине джагъылгъан къан джугъулары, ачыгъан джараларын ол джукъгъа да санамайды. Китабны дуккулланнганы кесини джюреги дуккулланнганча алай кёрюнеди. Къагъыт кесеклени шош джелчик ууакъ-ууакъ узайта баргъанын эслеб, ол аланы энди кёрмез ючюн джатыб кёзлерин къысды. Алай а дагъыда тёзелмей, эрлай къобуб, аланы чепген этегине джыйыб, къырдышха олтурду...

Бираздан джюрекчиги ачудан къайнаб, къычырыкъ этиб таралыб джылай башлады. Кзулакълары шууулдайды, бети отча джанады, насыбха, киши кёрмейди. Алай а кёрген огъуна этсин... Тохта ол не затды?! Тюртю кёкенни тюз тёпесинде айры бутакъчыкъгъа къонуб, башчыгъын чапракъладан бери чыгъарыб, Сосланга бир къой чыпчыкъ къараб турады. Сосланны кёзю анга джетди, къанатлы да къымыл-

дамай къарайды. «Шш» дегепинде да учмады. «Сеннге уа не, сени къанатларынг барды» деди Сослан ичинден анга, ауур ахсыныб. Башха тюртюню бутагъында уа бир къагъыт кёрдю. Этегиндегилени да къаты кыса, туруб ол къагъытчыкъны да алды. Анда Ломоносовну тюз баш токмагъын сау кёрюб, кесин кёргенча бир къууана, ариу бюклеб онг хазыр орнуна салды...

* * *

Джамайны келиб орунга таяныуундан Сыйлыхан анга хапар соруб да айланмагъанлай, джолу бюгюн да болмагъанын билди. Юй тубюнде эски джабагъы ичиргини шын-тагы ийне бла кёклей, ол аны тёрт джанына айланыб, юсюне тобукълана, эрине ууакъ-ууакъ кёз джетдиреди. Ол а чыклары ычхыннган мор чепкенин да юсюнден тешмей, къара кийиз бёркю бетине тюшюб, эки кюлун да башыны тубюне салыб таяннганды. Къалкыбмы турады экен, къайдам.

Сыйлыхан ичиргини кёклеб бошады. Эшикке чыгъарыб таякъ бла букъусун къакъды. Сора кюнорта болуб баргъанын эслеб, намаз этерге ашыкъды.

— Джашчыкъны атасы, къалкыбмы тураса, намазынгы оздурса, — деб ол эрине азчыкъ тийди.

— Къалкыыр кюн а къайда. Джанымдан да тойдум, сизден да тойдум. Гырджынлыгъынгы артын къакъмай турамыса? — деди Джамай. Ол сёзню башлагъанлай огъуна да не бла бошарын билиб, Сыйлыхан анга болумну айтыб кюяргъа кюркюб, эрлай кюулакъ къакъды. Бир темирли да болмагъан дарджана ундан сора тирменнге кюяргъа джукълары джокъду. Юйню ичинде тепсиге чёкген а тёрт эркиши бла эки тишируу бардыла...

Экиси да намаз этиб бошагъандан сора, Джамай эшек орунну чалман эшигин джамай, Сыйлыханнга былай айтды:

— Старшина бюгюн джан-джанын ашай эди. Межгитге аталгъан джерлеге кириб талай хагок гардош салгъанды. Огъары элдеде уа, мындан да бек чабадыла,—деди Джамай, тегерегирек бетинде чал сакъалын бир бармагъы бла къашый.

— Атамы джаны ючюн, джашчыкъны атасы, бу джерле амалтын бир кыйынлыкъ чыкмагъа эди. Ала амалтын Огъары элдеде, сен айтханча уллу къаугъала барадыла, — дейдиле.

— Да кѡаугѡа чыгѡарыб не этелликдиле? Бийсолтанланы, Добайланы, Чомайланы джерлери аланы ѓмюрлюк мюлклериди, кимге берликдиле кеслерини мюлклерин?! Межгитни да, алѡйды.

— Джашчыкѡны атасы, межгитникин а моллала кеслери юлешедиле... Ёзге джерибиз болса, ма биз быллай бирми абджырыкѡ эдик. Аллахны кючюнден, ма бюгюнден тамблагѡа джашчыкѡла джетерик эдиле, — деди Сыйлыхан, олтаны сѓгюлген чарыгѡыны бедегин бюклеб, ары ичине эте. — Кѡалдым да кетдим, джарлы, джашчыкѡла келе болурла, отха, суугѡа бир кѡарайым,—деб Сыйлыхан сауут тапхала таба тебреди.

Джамайны бир джашы эшекге ауур отун джюклеб келди. Бир джашы да бузоу бла бирге кѡара кѡойчукѡланы арбазгѡа урду. Ашхам кѓз байлана, Сослан да ийнекни отлатыб кѡайтды. Ийнек келгенинде, Джамай челекни чыгѡарыб, кеси сауду. Аны сюеги асыры гитчеден ийнекни кѡарын тюбюне сыйыныб кѡалады дерчады.

— Кѡайсыгѡыз джалайсыз кѓмюгю? — дегенинде, эшик аллында бет, кѡол джууа айланган джашла бир аууздан:

— Джалаучу джаларыкѡ болур, — деб Сосланнга кѡакѡдыла. Айтханларыча ол кѡашыкѡ алыб келиб, кѓмюкню, челекни джанын сакѡлагѡан кѡолан киштике да кѡуя, ичди.

Юйге ингир ушхуургѡа джыйылдыла. Бу кѓзюуге тамада джашлары Амыр да келди. Шынкѡартча от джагѡылган отджагѡаны тѓрюне аталары, аны кѡатына Амыр, эм тѓбен кѡууушда да Сослан олтурдула. Сыйлыхан от джарыкѡдан аз джарыган юй тюбюнде джумуш этеди. Уллу кѡара текинине алларына салды, кюлде табаны башын ачыб, кѡаб-кѡара дарджана гырджынны чыгѡарыб, Джамай бла Амыргѡа бирер туураган бла джарым, кѡалганлагѡа бирер туураган юлешди. Уллу чюндан кѡакѡ эт кесекчикни чыгѡарыб, аны да эрини аллына салды. Джашлагѡа уа эки агѡач аякѡгѡа биямуку шорпа кѡуюб, Сослан бла кесине да бирер аягѡын алды...

— Муну анга узатчы, — деб Джамай эт кесекчикни Амыргѡа берди.

— Муну да Сосланнга бер деб, Амыр да кесини гырджын юлюшюнден сындырыб узатды.

— Кѡюгѡуз бир, кѡабсагѡыз а, — дей, эт тигимни, гырджын тигимни да Сосланнга тутдурду.

Кѡоба, чѓге, Сыйлыхан джумуш этеди. Кѡызы Марджан

Чомайлада мамматдады: Къызланы джыйыб Чомайлары джамчылык таратадыла.

Амыр эрнин-бурнун къолуну сырты бла сылай:

— Атам, Сосланны юсюнден не болдунг? — деб сорду.

— Бир зат да болгъаным джокъду. Бара-бара джанымдан тойдум. Добай а «Бир къолунг бла суу, бир къолунг бла джуу» дегенлей, эте барады. Хо деген кибик этди да, сора къарасанг а, джукъ да джокъ.

— Не айтды да бюгюн?

— Кесини джашын джарашдыргъанды, не дей эдиле атына да? — деди Джамай.

«Аскер» деб Сосланны джюреги чанчды. «Сора писарьгъа помощник болду?! Школда аны дерсин Сослан ненча этдирючен эди! Дерс айталмай ынгычхай туруучан эди, сора ол къалай ишлеяллыкъды?!»

Джаз школну бошагъан кюн болгъанны юйде не кюрешиб Сосланнга айтдыралмагъандыла. Сослан ёмюрге да тарыргъа суймейди.

— Дрехтур Иван да, Харун да бизге игилик этебиз деб, энди джаш джукъгъа джарамазча этиб къойдула да, — деди Сыйлыхан ахсына.

Ненча да, алларына ушхуур салгъаны сайын, Сыйлыхан-ны джюреги эрийди. Айда, джылда дегенча, бир мал сойгъан кюн болмаса, джашларыны къарынлары тоуб билмейди. Не гырджын, не акъ суу джетдиралмайды. Тюзю, гардошну заманында аны не болсун эркин къуядыла къазаннга...

— Добайгъа биз этген нохтабау джукъ да тюлдю, — деди Джамай, сёзюне къайта.

— Къызчыкъ бла мен неллай бир терилерин ийледи! Ненча къолда айланган этиб бердик, Сосланнга дыгаласдан, — деди Сыйлыхан аллына салыныб тургъан эт кесекчикни ала.

— Ашасанг а, мен санга аяб берген эдим, — деди Сосланнга.

— Аны бламы къалды? Къозулу къоюбузну да къымды да, — деди Джамай ашаб бошаб, «Алхамдулилла» айта. Ол бошагъанында, джашла да бир-бир къобдула.

— Эй, мени джерим болгъа эди, сора бу джашла бла кёрюр эдинг мени къаллай юй боллугъуму? Джерди, джер, бизге джер тырнатхан, — дей, кимге ачыуланганын да билмегенлей, Джамай ачыулана къобду.

Сослан чырахдан да джана тургъан чыракъны джарыгъына барыб, кесини эски китабларыны бирин алыб, къайтарыб окъуб башлады: кёзлери китабда тургъанлай ол: «Атам Добайгъа кёб берсе, мени писарьгъа помощник этерик эдиле. Не

зат этерик эдим экен мен анда?» — деб сагъыш этди. — «Иги болду мени алмагъанлары...» — деб дагъыда алай кѣлюне келди. «Нек»? «Старшинаны джашын суймегеним ючюн», — деб кесини сорууна кеси джууаб этди. Амыр Хасанны босагъа юсюне тарта келиб:

— Бар меннге Сюлеменни бѣркю бла чурукъларын тиле да бир ал. Бюгече мен тойгъа барыргъа керекме, — деди.

— Сослан барсын, — деди Хасан, — ол алкъын кишиден джукъ тилемегенди.

Сослан къош къашларын бютюн да бек бир-бирине къошча:

— Алгъын джолда алыб баргъанымда, Сюлеменни анасы бѣркню, чурукъланы да тинтиб, не эсе да бир этгенсе деген эди, — деди.

Амыргъа бюгече тойгъа барыргъа амалсыз керекди. Ол анда Саудатны кѣрюрге талпыйды. Къалай этсин адам... Джашлары эртденбла ортакъ джер ишлерге керек эдиле да, алагъа азыкъ этерге деб бютеу унчугъун гырджын тегенеге къуя, Сыйлыхан:

— Джашчыкъла, джатыгъыз, — деди.

— Анам, сен бир айтсанг а, неме, Сюлеменни... — деб Амыр алай айтханлай, анасы аны Сюлеменден не излегинин ангылаб:

— Эрте къобарыкъсыз, джукъласанг иги эди, джашчыкъ, — деди. Алай болса да, Сыйлыхан джашыны тойгъа бармай къалмазын ангылаб, гырджын этерге деб ѳрге къайыргъан дженглерин ызына тюзете, хоншуларына кетди.

Сыйлыхан уялчакъ адамды, алай а джашыны дыгаласы...

Амыр аны эшикте сакълаб туруб, кийимлени анасыны къолунда кѣргенлей, эрлай алыб, печлерине кийинирге кетди. Сыйлыхан ызына киргенинде, Джамай бла Хасан чабырлыкъ ийлерге джарашыб, Сослан да китабдан кѣз алмай тура эди.

Арыкъ билеклерин ача, дженглерин энтда ѳрге этди. Отджагъада къумгъанда суу бла къолларын къюлге джууду. Джамай анга кѣзю джете, чабырлыкъны талкъыгъа урады. «Юсюнде уллу ауурлугъу болгъанлай да Сыйлыханны чырайы алай бузулмагъанды, джюрегини халаллыгъындан», деди Джамай. Онга башлагъан кѣзлеринде бир тукъум бир джылыу барды. Ол джылыуду сени аякъ юсюнде тутхан!» — деди Джамай кеси-кесине. Алай а юсюнден къая басханча, бир тукъум бир мыдахлыкъ Сыйлыханы басханлай турады. «Не этейим, не бла джарытайым?» — дей, Джамай кесин терсге санай, хар заманда дыгалас этеди...

Сыйлыхан эки таба бла да отха гырджын салыб, къайсыны къабдалы эсе да бирни алыб, чыракъгъа джууукъ олтура, джамаб башлады.

— Къойчу, къой да джат. Артда кюреширсе, — деди Джамай.

— Гырджынымы сакъламай боллукъ тюлме, сора къайдан бош олтурайым, — дей, Сыйлыхан эрини анга къайгъырыууна джюреги разы болду. — Джашчыкъ, къайда намаз керегинги юренчи. Намаз керек билмегининге джюрегим кюйюб барады, — деди ол Сосланга.

— Тюз айтады ананг. Сен болмасанг юйде намаз керегин билмеген джокъду, — деди Джамай да чабырлыкъны тарта-соза.

— Айтчы, мени ызымдан: Къылфуаллаху минед шейден ирраджи-им, — деб башлады Сыйлыхан, кеси да сёзлени кескин айталмай.

— Къылфуаллаху минетшейден ирраджи-им, — деб Сослан да кюлмей, ышармай айтды.

— Энтда айт: Къылфуаллаху минедшейден ирраджи-им.

— Къылфуаллаху минетшейден ирраджи им. Алай деб неге айтады анам? — деди Сослан.

— Аллахутагъаланы кесини сёзлеридиле ала, аны соруб неге айланаса, билирге уа амалсыз керексе, — деди анасы.

— Юретсегиз билирме, — деб Сослан джууаб этди.

— Юретмей а, ма бирери бирер сёзню юрете барсала да боллукъду. Бюгече мен юретгенлени унутмай турсанг, тамбла башханы юретирбиз.

— Мен аланы билдим. Ол ишмиди сора?! — деди Сослан. Сыйлыхан кеси бюгюн да намаз керегин толу билмейди. Сосланга юретген сёзлерини ызындан не келлигин билсе, айтырыкъ эди, алай а унутханды да къойгъанды..

* * *

Келдиле, келдиле!—деб бир-бирине шыбырдай, адамла Асланукъалары таба атылыб барадыла. Джакджак менден алгъа киши джетген болмаз деб джан солуу этиб джетгенлей. Дугу бла Джугъуну джыйгъычны аллында олтуруб тургъанларын эслеб, ызына бир кере ыхдырылса да, дагъыда кирди. Атаман отделге барыб келген Къасым бла Нанаш къартланы тёбен джанларында шиндикчикледе олтуруб тура эдиле. Къараб-къарагъынчы юйню ичи адамдан тыкъ-тыкълама болду.

— Ах, мен джарлы, бизге болур болгъан эди да болгъан эди, бизни амалтын сизге да бир хата этедиле энтда, — деб Асланукъаны анасы улуу къайгъыгъа кирди. Ол да, эри да адебни эте, сорургъа болалмай турсала да, джюректери асыры ашыкъгъандан гып-гып этеди... «Ол джарлыгъа бир мадар чыкъгъан болурму?!» Алай а бу эки олтургъанны халлары кишини джылытмайды.

Адам кѳбден юйде аякъ басар джер къалмады деген заманда, джашла хапарларын башладыла.

— Алашаланы къуйрукъларын чубур туйюб былайда Пѳлке, атаманотделге бардыкъ, алай а аны чабчы-джортчулары бизни анга нерге унамай юч кюнню сакълатдыла.

— Сора къайда турдугъуз да юч кюнню, мен хариб?!

— Юч кюнню да Басильни юйюнде турдукъ, ма, ол бизде джашай туруб артда Хузаймат бла юйлениб кетген Басильни. Аны юйюнде кѳб адам джыйылыб, бизни хапарыбызгъа тынгылагъандан сора, тейри, бизге не бла болушайыкъ деб, къайгъыгъа кирдиле. Хы, да сора Басильни танышларыны бири, къаллайла этди эсе да, бизни анда бир мыртазакъны кючю бла атаманотделге кийирди. Алай дегеним, атамнотделни кесине тюл аны къуллукъчуларына. Бурну да кѳкге чончайыб тургъан бир чынлы, къагъытларыбызны алды да окъуду, сора къайры эсе да бирге кириб кетди да, бираздан чыкъгъанында, джууабы бизни юшютдю: биз старшина Добайгъа ийнанмазлай аны патчахха терслиги болмагъанды, ол джол а Асланукъа деген таулу аны керти да ѳлтюрюрге теб-регени белгилиди, сют тюз этгенди, патчахны сютю патчахны адамларына къолун кѳлтюрген амаплыкъчыны иши бузулургъа боллукъ тюлдю, сюектери ол баргъан джеринде чирисин деб, берген джууабы бу болду, — деб, адамланы кѳзлерине къараялмай, хапарларын бошладыла.

— Ой, къан джаусун бу артыкълыкъдан тоймагъан ит-леге! Асланукъаны атасы уа арт кюнледе джашауу къуру сакълау болуб, ол сакълау джукъ да келтирмегенинде, эс таплай тебреб, кесин къолгъа кючден-бутдан алды.

— И-и-и, анда ол атаманотдел дегенле къаллайладыла ха? — деб Джакджак хар ким шошуракъ болгъан кѳзюучюкню мараб сорду?

— Да болуб а къаллайладыла, Джакджак, биз баргъан заманда бары да къадалыб джаза тура эдиле, биз алайда ол къагъытыбызны алыб кетген адамны сакълагъан заманда да къадалыб джазыб турдула, биз кетгенли да джаза болурла,

— деб кюлмей, ышармай Нанаш Джакджакга джууаб берди.

— А-а-а, сыйлы аллахутагъала...

— Тейри, джамагъат старшинаны юсюнден тарыгъыргъа джарарыкъ тюлдю деб мен олсагъатда да айтхан эдим, бош бардыгъыз да кыйналыб келдигиз, ала бизге гоммайлан-нганлай турадыла, — деди Джугъу.

— Да бармай былай сирелиб, иги этдинг, сау къалгъын деб, а къалай турсун адам?!

— Да къалай турлугъунгу кесинг бил, ёнгнге джол чыкъ-майды...

Чыгыб къалыуун да кёрюрсе, тейри. Бусагъатда чога алайды.

— Дагъыда бир хапарыбыз кёчюуню юсюнденди, — деди Нанаш.

— Тюркге кёчюунюю?

— Хо, Тюркге кёчюуню.

— Аны юсюнден бююн да преуленде эл джыйылыу болду, — деди Алауган.

— Бююн а къалай айтдыла?

— Да бююн да айтычуларыча айтдыла. Шогъай афенди, сары гяуур къобуб келе турады, бизни да кеслерича гяур этерикдиле деб аллах бла ийнандырды. Къады да Тюркге кетген къарачайлыланы аламат джашагъанларын айтыб айталмайды. Баргъанлай юле бередила, бирер ийнек бередила, ууакъ аякълыла бередила, джашланы аскерге алыу джокъду, къысха сёзю, къалай суйсенг, алай джашарыкъса дейдиле. Огъары элде Боташ улу кёчюуню юсюнден ёкюл тутуб джарашдырады дейдиле, беш джюзге джууукъ юйню хазыр этгенди, дейдиле. Бизде кёчюуню юсюнден иш бардырыргъа, кеси разы болуб. Бийсолтан къолгъа алгъанды.

Джамай Къалагерийге къараб:

— Джасагъынгы тёлерге къарыуунг джетмесе, келедиле да болгъан затчыгъынгы дорх этедиле да кетедиле; мал тургъа джер табмайса, ашаргъа гырджын табмайса, сора мында эски къабырланы сакълаб тургъандан не халпама чыгъарыкъды, ахырысы-къысхасы?! — деди.

— Бир да къурусха да старшинаны тюбюндендамы чыкъмазбыз?

— Аталарыбыз да бу халда джашаб кетгендиле, алай а кёчезиб, кетебиз деб бир да эслерине келмегенди...

— Ах мен кыйынлы, биз Тюркге кетсек, атасы, Асланукъа былайгъа келиб бизни табмай къалса къалай болур да?

— Бююн кетиб баргъан джеринг джокъду, сабыр бол.

— Кетерге керекди, кетерге, биз къалай болдукъ эсек да, ма бу ёсюб келген джаш къауумгъа бир джашау чыгъар эсе уа...

— Тейри, бир джары да атларым джокъду, — деди Къасым.

— Нек?

— Да нек эсе да...

Адамланы бери джыйылгъанларын эслеген болур эди, Шогъай апенди гымых сакъалчыгъын сылай, эшикден тюшдю. Анга тёрде орун къойдула.

— Былайтын озуб бара эдим да, адамланы асламыракъ кёрюб, аллах айтыб Асланукъа келиб тура эсе уа деб къайта келеме. Сиз къайры эсе да джолоучу болдугъуз дейме? — деб ол эки джашха къарады.

-- Болдукъ джолоучу да, хо...

— Узакъгъамы?

— Узакъгъа.

— Не кёрдюгюз?

— Артыкълыкъ.

— Не зат, не зат дейсе?

— Артыкълыкъ дейме, апенди,

— Ким кимге артыкълыкъ этеди да, хадауусла?!

— Джерли джерсизге, малы малсызгъа, къуллукъуз къуллукъсузгъа.

— Къалай эсе да бир тюрлю тилде сёлешесиз, тейри...

— Да не тилде сёлешгенибизни биз кесибиз да билмейбиз, алай а керти затны айтабыз.

Апенди мындан ары соргъанны хайыры болмазын ангылады — аланы старшинадан тарыгъыргъа кетгенлерин Джугъу, Дугу эсе да бири анга эртде айтхан эди...

— Ма бу сиз айтхан къыйынлыкъла дегенигиз мындан ары болмаз ючюн, динибиз, небиз да бир болгъан Тюркге кечерге керекбиз. Эл джыйылыуда бу ишни Бийсолтан кесине алгъанды, Мухаммат байхамбарны къабыры болгъан топракъда джатаргъа табсакъ, муслиманнга андан сора не керекди, мубарекле?!

— Тюз айтаса афенди, — деб, бир аууздан айтханча, айтдыла...

* * *

1905 джыл патчахны къыш джашагъан къаласындан атылгъан шкочланы тауушу Россия империяны хар джеринде да эштилинди. Бусагъатха дери Романовлагъа ийнаныб тургъан

миллетле, энди аланы кимле болгъанларын ангылай башладыла. Ишчиле, халал къанны тегюлгенин келтюрюб болмай, кюрешге кирдиле.

Бу кюрешге башчылыкъ этген орус ишчилени этгюрлюккери, ангылары къалгъан миллетлени да кесине тарта, кел бере, джсл кёргозе, адам джегиучюлеге къаршчы къобара башлады.

Къарачайны урунган халкъы джер ючюн, джерни тенг юлешир ючюн билгенича къайгъы ачыб тебреди. Алай а урунган халкъны джегиучюле да олтуруб турмадыла. Князла, байла, дин къуллукъчула не да этиб, халкъны бу муратын унутдуруп мадарла излей башладыла, не да этиб аны тюз джолдан аджашдырыргъа, тенглик ючюн кюрешни къойдурргъа, алай бла кеслерини джерлерин, мюлклерин сакъларгъа, рысхыларына рысхы къошаргъа мадар изледиле.

Ол мадарланы бири — Тюркге халкъны кечюрюу болду.

1902 джыл халкъны Тюркге кечюрюуюню юсюнден айланган адамла тюрк правительство бла сёзлери бир болуб, андан не джаны бла да болушлукъ табыб тургъандыла. Кеслери да талай кере Стамбулгъа баргъандыла. Алай болса да, бу джол кечюуге ала юч-тёрт джюз юйден кёбню алландыралмагъандыла: урунган таулу бу кечюрюуюню магъанасы не болгъанын ангылай башлагъанды. Кечерге алланыб тургъап ладан да бек кёбле сокъураныб, къалыргъа излеб, тилек къагъытла джазгъандыла. Айдакъураланы Токъмакны тилек къакъытында былай джазылады: «В числе моих карачаевцев мною был возбужден вопрос о переселении в пределы Турецкой империи. Мною ничто не руководило, а лишь не пожелал отстать от своих родственников, которые ехали туда. Между тем агитаторы Карабашев и Голаев тогда же внушили переселенцам распродать свои имущества и вследствие этого, многие, в том числе и я, совершенно лишились и не имеют даже куска хлеба и средства на переселение.

Поняв всю бесполезность и разорительность, а главное любовь к родине и к своим горам, я прошу, Ваше превосходительство, от переселения в Турцию отставить меня, ибо я в этом рассказываюсь». Быллай тилекле кёб болгъандыла.

* * *

Элде Тюркге кечюуден башха сёз джокъду. Бийсодтан кечюу ишни джюрютгени ючюн, кечеме деген хар юйден бирер тюмен ачханы джыйгъанды. Бу элде кечеме демеген а хазна юй

джокъду. Джаз сабанны анда Тюркде салыр ючюн, кыш анда болургъа деб хар кимни дыгаласы олду.

— Ахырысы, энди кесибизни сабаныбыз боллукъмуду анда? — деб, кеси кесине ийнанмагъанча, Сыйлыхан Джамайгъа сорду.

— Не айтыргъа да билмейме тейри, аккыл-теккил этедиле. Тюркге кетиб анда мындан да къолайсызды чот деб къайтыб келгенле бардыла дейдиле.

— По медет, къайры къайтхандыла да?

— Тебердичиледиле дейдиле.

— Алагъа барыб бир иги хапар сорургъа керек эди, джашланы атасы. — деди Сыйлыхан.

— Қъайдан баралгъын алагъа! Бизни дырга бла он кюннге барлыкъса ары... Мен ангыламагъан бир зат барды: Бийсолтан да, Чомай да, къады да, старшина да кетерик эселе, сора бизни джерчиклени джетиб, джетиб нек сатыб аладыла да?!

— Да нек аладыла алыб а, ол джерлени ала Пёлкде мюлк нелеге сатарыкъдыла да, сора хар кимни ачхасын да алыб, ызыбыздан Тюркге барлыкъдыла.

— Да хар кимни малын, хабджюгюн сатыб алгъанлары уа?

— Сен а сора, эркиши адетде былай джукъну ангылабмы къояласа, барын алгъанлары да артдан хайыры чыгъарча сатыб, багъасын ызыбыздан элтир ючюндю.

— Ай сенден менден да аз ангылагъанны деге эдим огъесе, тели джарты, сора бизге бусагъатда бирер хуртдак багъаны нек бере турадыла да? «Джамай сен джер кесегинги манга сатмай, башхагъа сатарса да?» — деб Чомай къандыгалас этиб нек чабды да? Мен бу халны ангылаялмайма. Кетезиб деб джаздыргъанлы да джюрегимде бир мысхал тынгым джокъду, алай а не болса да бу юйдеги джалчылыкъдан къутулуб, анда кеси башыбызгъа ишлесе, не болсакъ да мындан такъыл болур эдик деб таукел болдум ансы, — деди.

— Таукел болмай а, джашланы атасы, бизни анда джерибиз боллукъду, джер болса уа ала бермей огъуна да кжойсунла, мал къурагъан бизге къыйын боллукъ тюлдю. Сосланы окъууу уа? Анда къагъытчы этмезлеми аны?

— Кет, сен джарты, бусурман къралда орусча къуллукъму этдирликдиле?!

Бу кезюуде, Джажджак тоб деб эшикден тюшдю. Адетича, кишиге сёз джетдирмей, кеси соргъан да этиб кесине джууаб да эте. дыбылдаб башлады:

— Сиз хабджюк джыйгъан шойсуз да? Алайды тоба, мен энтда джыялмайма, къалай эсе да джюрегим джыйма-джыйма дегенлей турады, ёзге Тюркге барыб, былай эркин джашаргъа уа ким сюймейди? Аны сюймегенми барды санга? Ол халкъны Тюркге чакъырыб айланган тебердичи бери келиб хайдалаб айланады дейдиле, анга энтда неллай бирер эсе да ачха джыйыб берирге керекди дейдиле. Ол биздеги уа «энди сени сатыб берлик тюл эсем, немден берейим» дегенди да бир къюдюрген да этгенди. «Сатмасанг да кетер эдим сенден бу туякълагъа кесинг къараргъа айтсанг» дегенме да, мен да анга алай накъырда этгенме. «Айхай сен гыргыrsa да, башха адам сени гырылдагъанынги менича кёл-тюрмез да ызынга къыстар да ийер» дегенди да, сен мени ёлюб да джукъгъа иерик тюлсе, кесинг гыргыrsa да аллайла айтмай болалмайса деген...

— Сен аны озаса...

— ...Болалмайса дегенме да чыкъгъанмада кетгенме. Ма джолгъа чыгыб тургъанлай бири бирибизге аллайла этиб кечине турабыз.

— Энди 300 юй да...

— А къыз, мени келгеним сизге неме...

— Энди 300 юй да байрым кюн...

— А къыз, Зайнеб бийче Сапраны зор бла кёчюре айланады дейдиле...

— Нек?

— Фатиманы андан айырыргъа ант этгенди дейдиле...

Алауган да кёчмейди, атасы анасы да ол айтханнга разы болуб тохтагъандыла.

Марджан бла Алауганны къым-тымларын сезиб тургъан Джамайлары экиси да суу къуярыкъ болдула. Таб экиси да бирден соргъанча:

— Нек кёчмейдиле? — деб сордула.

— Бютеу джерме дегенни старшинала бла Шогъайла, Чомайла, кеслерине къалдырыргъа табсала андан сора не керек эди, мен да ала табасы боллугъум джокъду деб кьойгъанды дейдиле.

— Тоба аста, да Чомайла старшинала да кёчезиб ары дейдиле да, мени сарытын ала кёчмеселе сюе эдим мен, аладан къачыб баргъанча барабыз сора анда да аланы кёрюб турлукъ эсем, керек тюлдю манга Стампул! — деди Джамай.

— Аланы мындан эки атлар акъыллары да джокъду дейдиле, Джамай.

— Атламасынла, бизге кереклиси да олду. Алауган мында кьалама деб джангылмагъа эди ансы...

— Алауган кьалса, Джамай, тоба сени Марджанынг да кьаллыкь болур дейме, — деди Джаджакъ, тюшген тишлерини кириулерин кьргюзюб, ышара.

— Алауган бла Марджаннга сорлукъма дейди хо мен! Аны кьалырын, кьалмазын... Ол кьахауангы берчи бир уртайым, — деди Сыйлыханнга.

Бу кьезюуде уа Джаджаклада Алауган бла Марджан, Марджанны тенги бир кьыз, «ишни» юсюнден селеше турганларын Джаджак кимден да иги билсе да, былай айтды:

— Ахырысы, Марджанны кьолуна бир кьызыны кьолу джетмейди, ол биздегиге джолда кийиб барыргъа эки ышым тиксе деб келген эдим, заманы аз болгъанын да билеме, алай болса да кетер кюнубюз — байрым кюннге, дери энтда бир ийикь барды. Марджан да, Муслимат да суу алыргъа джагъагъа тюшюб бара эдиле, кслери да, — деб энди кьутулдум дегенча эки кьолун да кьойнуна салыб, алагъа кьзлери бла ышара кьарады да: «Алауган анасына кьутуне кьапталлыкь алгъанды», — деб кьошду.

— Ким огъай дейди, кьолу джетерик эсе, юнню ичинде кьб эркиши барды, кесинг билгенден, кьуру эски чайкъагъан бла эски джамагъандан ол да, мен да озмагъанлай барабыз, хомухлугъубуз болуб джетишмей эсек да билмейме, — деди Сыйлыхан.

Джаджак селеширге суйсе сьз табмаймы кьаллыкьды, бусагъатда уа селеширге суйюб да селешмейди, алай а ол юйюндегиле бироз сьзлерин бошагъынчы быланы булджутургъа керекди да, сьзню андан-мындан аны ючюн келтире турады:

— Асланукъалары бармайдыла а кьыз, мен джангызымы Сибирида кьоюб кетеллик тюлме дейди анасы. Сибирия, былайдан эсе, Тюркге джууукь эсе уа...

— Ахырысы, бу кетиу сагъынылса джуууукь, тенг эсиге тюшеди да, не этерге билмей кьалама. Биз кетгенликге ма Огъары элде кьаллай бир джууугъубуз кьалады, кьаллайла эсе да башыбыз кьатышыбды. — деди Сыйлыхан.

Бу кьезюуде, Марджан бойнунда суу агъачы бла юйге челеклени келтириб, акъырын тырхыкьгъа салды. Аны бетине кимден да алгъа Джаджак кьз джетдириб «э-эй-я, была бир акъылгъа келишмеген кьереме» деб халны алайгъа таныды, сора эрлай кьобуб кеси да юйюне джумулду.

— Аття, къачан кетерикбиз, мен тенгизни кёрюрге бир бек ашыгъама? — деб Сослан эшикден кирир кирмез атасына къарады.

Атасы къачан кетерлерин айтды, сора чепкенини дженгин джолда кие, не бар, не джокъ деб стымлай арбаздан чыкъды.

...Таула шошдула. Джамай аланы хар кюнде да кёрюб тургъанлы ма эки джыйырма бла он джылдан атлады. Эртден намазгъа турса, неден да алгъа кёзю таулагъа джетеди; кече джата туруб да аланы ауангыларын кёреди. Ма бусагъатда, башыны тюгюнден эсе кёб къайгысы болуб тургъанлай да, алагъа кёзю джете барады. Майна таула биягъыналай турадыла — Джамай аланы ал кёрген кюнюча турадыла. Биринчи кере аланы къалай кёргенин Джамай билмейди. — таула да, кеси да бирге туугъанча кесине алай кёрюнеди. Ала мындан алгъа туугъандыла деб ёмюрге да айтырыкъ тюлдю, не ючюн айтмагъанын кеси да билмейди кеси кесине тюб-тюзюн айтса уа. — ол таула бар, джокъ эселе да билмеген кюню джашауунда неден да кёбдю. Къалай эсе да бушуу кюню бла къууанч кюнюнде кёрючюдю таулары. Къууанч кюн деб аны джашауунда неге айтыргъа боллукъду? Бир бири ызындан сегиз сабий туугъанынамы? Аллында алагъа къууана да келди, артда уа бушуу къууанчын унутдургъанлай барыб тургъанды. — Ол сегиз сабийни джартысын тюрлю-тюрлю сылтаула бла кёрге салгъанды. Джашауундан бушуу кюню кёб болгъаны себебли, ол таулагъа да кёб дыгалас этиб къарагъанды, алай а къарай тур бир да аяма да — таула шош-шош сирелиб тургъан болмаса, сени не къайгынг бар эсе да сан этмейдиле. Ёзге, ары бир къараха бюгюн ала джзыкъсынганча нек къарайдыла деб, Джамай кеси кесине алай айтыб, таягъын белине кенделен сала, тобукъларын хунагъа тиреб, тохтаб къарады. Ма ол гыдыр чегетли тауну тёппесинден эки къулакъ айырылады. Ол эки къулакъны ичи къардан толубду, мындан къарасанг а, ала джыламукъ къуюлуб баргъанча алай кёрюнедиле. Тауну тёппеси нек чал болгъанды да? — дей Джамай джолуна атланды алай а не къарамайма десе да, таулу чынгыл къаяла бюгюн кеслерине аны бир бек тартадыла — адамны халындача, аланы халларында Джамай бюгюн бир тюрлю бир джзыкъсынууну кёрюб, джюреги титим-титим болуб, барады... Ала мени бюгюн артыкъ нек джзыкъсына болурма? — деб кесине ол сорууну бергенлей, «да сен аланы атыб кете айланаса сора» деб шаркъ деб эсине тюшдю...

Эки кьолун тобукъларына салыб, сагъышлы олтуруб тургъан Сапра, эшикден адам тюшгенлей илгениб кьобду. Зайнеб болгъанын кьргенлей а. ызына туракълар, бети акъ учунча агъарды.

— Хабджюк джыйгъанмыса, Хагок? — деб Зайнеб, лаудан чепкенини этеклерин эки кьолу бла да кьлтюре, хыны сорду.

— Огъай, джаным, джукъ да джыймагъанма, — деб Сапра уф десенг ауарча халда джууаб берди.

— Сагюнджюгю джыйыб хазыр бол, полковникни буйругъу алайды. Сени кьчюрюр ючюн да ол кесини ачхасын джойгъанды! Биреуню сабийин кесинге мелте бла джабышдыргъанча джабышдыргъанса, аны атасындан, анасындан айырыргъа уялмагъан, сен неден уяллыкъса?! Баламы кькюрегимден айырыб. — деб джылаб тебреди. Бусагъатда ол Фатиманы керти да анга сууукълугъу эсине тюшюб, джюрекден джылайды.

Сапра, ауузундан тылпыуу чыкъмай, бнягъынлай сюеледи. Аллында тиширыуну да кьрмегенча, аны онгнган кьзлери, джел уруб джызылдата тургъан эшикге къатыб тохтагъандыла.

Зайнеб «сюелиб тургъанлай джан берем турады» деб кьлюне келе, джылагъанын кьююб Сапрагъа битди.

Сапра кыйылыб баргъан санларын кючден тюзете:

— Кетерикме, джаным, кесинги кыйнама. Тюркге огъай, джаханимге десегиз да кетерикме, кетерими аллы бла джан кесегими, Патиматны, кьзюме бир кьргюзюгюз ансы, — деб тиледи.

Зайнеб энди бу тиширыуну тамам да кетерин ангылаб кьууанчлы болду.

— Ким огъай дейди, къыз бизникича сени да кызынгды. Келир. Тамбла полковник кетериклени барын да ашырлыкъды, сагюнджюгюгю уа джыйыб хазыр бол.—деб, былайда да кука сюзюле, босагъадан ызына къараб, Сапрагъа тишлерин ышарта кетди.

Сапра тургъаныча сын къазыкъ болгъанлай, босагъа юсюнде биразны сюелди. Аны мыдах кьзлери сууну ол джанында къабырлагъа джетдиле...

«Сен кесинг рахат джатаса, мени къайгъымы уа этмейсе, анда да бир ёлгюн огъесе, мени кьююб кетдинг эсе»... деб кьлюне келгенлей, эринлери кълтыраб тебреди... Заман-

сыз к̄артлык̄ джетген тиширыуну арык̄ бетин джыламук̄-
ла джууб башладыла.

Босаг̄а юсуне олтурду. Бияг̄ы эшик к̄анганы джел ары бери ойнатханы сайын, аны к̄ыйыры келиб Сапраны джити тобуг̄уна тиеди. Тобуг̄уна ачыг̄анын ол сан этмейди — джюрегини ачысы неден да ачыды: джангыз Дебош Япон урушда к̄абылг̄анды; баш иеси Сапраны «к̄ююб» к̄ерге джашыннганды; не к̄ууанчы да кеси табхан баласыча суйген Фатиматы эди да, аны да бауурундан айырдыла... Нек, не ючюн атангы, анангы суйме, деб Сапра анга ёмюрге да айтмаг̄анды. Алай айтхандан эсе ёлюб да к̄алсын Сапра! К̄ызчык̄ны к̄ол аязындача асыраб, ёсдюрюб берди. Ненча кечени бёлюннген болур Сапраны джук̄усу! Алг̄ынча болмай, энди уа Зайнеб Сапраны к̄рюб да болмайды... Аймысына не да этсин, Сапраг̄а энди башхасы джок̄ду.

Тиширыу к̄обуб юйге кирди. Ортасында сюелиб, к̄ууанчында да бушууунда да анга ышык̄ болуб туруучу бу топ-рак̄баш юйчююн к̄арамы бла аулады... «Хабджюк джый!» Не хабджюкню? Тёрт-беш к̄отур сауут бла ол к̄отур орун-нуму?

Бу к̄ёюуде Бийсолтанны джумушчусу джаш, к̄оллунда да джиби бла кюнашхы бере, юйге кирди:

— Бийсолтан сени ийнегинги ал да кел деб ийгенди, — деб асыры джунчуг̄андан тиширыуну к̄ёюне к̄араялмай, к̄эзлерин баш энишге айландырды.

— Элт, джаным, майна, орундан к̄ысталмаг̄анды, — деб Сапра ийнегини к̄ёюне к̄арарг̄а к̄орк̄г̄андан эшикке чык̄мады.

— Неме. Сапра, неме, ийнекни анга сатханмы этгенсе? — деди джаш.

— Билмейме, джанынга, мени Тюркге к̄ечюргенини хак̄ы болур дейме, К̄асым чалыб берген биченчикни да элтген эди.

Алайда джер оюлса кириб кетерлей болуб, ол джаш эшикке кючден чык̄ды, Сапра уа ийнек арбаздан ташайг̄ынчы к̄улак̄ларына джюн джаулуг̄ун басыб, шиндикчикге ч̄к̄генлей турду...

Былай бу неллай бирни турду эсе да билмейди алай а аны бу халдан азытхан бир сарын таууш болду:

«Даясы атасы, Даяны атасы, сен да ёлгенсе, мен да к̄алг̄анма» деб Сапийат к̄ыйынлы к̄айры эсе да чачы-

башы тозураб кетиб бара эди... Сапра чыгыб ол ташай-гынычы ызындан къарагъанлай турду.

«Къызчыкъ келмейди, бир ишексиз иймейдиле, манга алай кибик этиб иймей къойдула... Тюркге элтиб мени насыблы этерге излейди... деб, ышармыш эте кёлуне келди Сапраны. Къасымланы юй табагъа да кёзю джетди—джарлы юйюнде къалады къайнайды, Гяусар, къайнайды джуртундан айырылгъан ёмюрде да насыблы болурму!? — дей юйю да алай аппа-ачыкълай къайры эсе да тигелеб тебреди. «Къоярыкъ тюлдю мени кетермей... Къоярыкъ тюлдю...»

Ма, Сапра оюлгъан кёпюрню джанына тюшдю — ол джанында бир агъач бу джанында бир агъач, бири бирине джетелмей, къачан да бир-бирине таралгъанлай... «Сиз менден кёб таралмайсыз» дей. Сапра бу джанында агъачны юсюне минди... «Джерде, сууда къалса да, ёлюгом туугъан джеримде къаллыкъды» дей, кёзлерин къысды.

* * *

Къасым Ташчыдан келиб, Тюркге джазылгъанланы кетиб тургъанларын кёргенинде, анасына: «мени дженгилде излеме, къайгы да этме» дегенден ары джукъ айтмай, хора аджирге джер салыб, бир сюлпюгюрню да алыб. Къобан ёзенни эниште къуш учханча кетгенин кёрдюле. Ол Пёлкге келиб Василийни терезесин къакъгъан заманда кече къарангъы болуб бошагъан эди.

— Былай кеч эте нек келесе, не къайгы болду сизде? — деб Василий, орусча къарачайча да чала, Къасымны къу-чакълай сорду. Аланы дауурларына Хузаймат да чыгыб, саламлашды.

— Давай, давай юйге кир да сора хапар айтырса, — деб Василий къонакъны аллына ие, кеси ызындан юйге кирди. Хузайматха уа:

— Къобуста шорпаны Къасым ашамаз башха аш этсенг а, — деб Къасымны хапарына къулакъ салды...

* * *

..Къасымны Тулпарыны аягы асхаб. атлаялмазча болгъаны амалтын, Василь да, ол да Васильни къарт джюрюгюне миниб, кече джолгъа чыкъдыла.

Джол бошалыргъа унамайды, артыкъсыз да кечени кеси

кибик къара сагъыш башынгы алаб турса, джол да узундан узун бола барады.

Тюзде джаб джангыз экеулен — Василь бла Къасым, Къасым бла Василь кечени джырыб бир атха миниб барадыла. Эки джанны кѣлтюрюб баргъан бу джангыз джан а, ат? Ол а не сагъыш эте болур? Сагъыш этгенине уа сѣз джокъду. Тюзде тургъаппай бѣрю ашаб кетген джуддузмагъылай тайчыгъын эсинемн тюшюре болур? Василь тюрмеде болмаса, тайчыкъ бююн биргесине айланнгын ол бир билге эди! Василь сени кѣзюнге къараса, бир уллу терслиги болгъанча уяла тургъанын бир билге эдинг сен, ат? Сен анга Уллу Къарачайдан джанындан суйген Хузайматын алыб келгенинги ол унутмагъанды. Ызындан джетиб сыйырабыз дегенлени да джегдирмей кетгенинги ол ъмюрде да унутурукъ тюлдю. Тайынги ългенини терслиги уа аджалда тюлдю — полициядады. Ишчи Василь кесичаланы джашаулары джакълагъаны ючюн, тюрмеге атылгъан эди, аны Хузайматы уа бу кыйылыкъны кѣлтюрелмей дыгалас эте, тюрмени джанын сакълагъанлай танглары атыб тургъанды, сени тайынги уа сакълаялмагъанды, кеч, джаным, энтда болур тайынги, энтда болур къууанчынг...

Бюгече экеуленни кѣлтюрюб баргъанынг ючюн да, кеч, — уллу джарасы болмаса, таулу джаш сени юсюнге кесини ауурлугъун саллыкъ тюл эди. Кѣресе, асыры ашыкъгъандан не этерге билмей бара эсе да, сениге къамчи учун тийирмей баргъанын...

* * *

Джетегейли джетер джерине барыб къайтхынчы, Къасым бла Василь Невинномысский станисени бир орамчыгъына кириб, батмакълагъа батыла атны да башындан алыб, бир гитче юйчюкню терезесин къакъдыла. Бираздан аны гампик эшикчигин ачыб, тамам Васильге союб къаблагъанча ушагъан бир орта бойлу эркиши чыгъыб, Василь бла уппа-чуппа болду. Ол Васильни къарнашы эди. Къасым бла да саламлашыб, юню иеси ичгери чакъырды, алай болса да джолоучула ичгери кирирге амаллары болмай, джолларына ашыкъдыла. Джукъу излеген кѣзлерин ърге кѣлтюрелмейдиле. Къасымны чабырларындан къачхы сууукъ ътюб джиликлерине джетдиреди, алай а олмуду аны къайгъысы! Не да этиб, чоюн джолгъа бир джетелге эдиле. Атны Васильни къарнашында къоюб, джаяу барабыз деселе да, иги кесек

джолну барырга керекдиле. Айхай, джол да джол болса
уа — терен батмакырга аяклары инчикге дери бата, дже-
лимча джабышхан топракны келтюрюб атлагъан бек
кыйынды. Халек джол! Орамлада саламбаш юйчюкленн
кёбюсюню эшиклери алкын ачылмагъанды, бир къауум ар-
базлада бичен къалай, отун джара тургъан адамла кёрюне-
диле. Суугъа бара тургъан орус къатынла алларына чыкъ-
сала, джолоучулары джолларын кесмей, къалай сакълай-
дыла. «Бизни тиширулача» деб Къасымны келюне алай
келди.

— Гудок таууш чыкъды! Джетебиз энди,—деб Василь алай
айта, чубур тончугъуну туюкю джагыасын ёрге этди.

Станцияга кирдиле. Алагъа тюбеген адамла Къасымга
джити-джити къараб озадыла. «Неме къарайдыла мени был-
лай бир» деб, онсунмай келюне келсе да, аны къангич ки-
бик санлары кимни да сукъландырлыкъдыла. «Чабырла-
рыма къарай болурламы» деб ол кесини аякларына да,
башхаланы аякларына да кёз джетдирди. «Да мениките
териден этилген эселе, былайдагылары кёбюсюню джи-
джымдан этилгенди да чабырлары» деб къарай кетиб,
джылтырауукъ аяклары болгъан адамлары да эследи...

Василь Новороссийскеге къалай барлыкъларын билиб
келгенинде, поездге билет алыб, Къасым да ол да Новорос-
сийск портха атландыла.

* * *

Къасым элден чыкъгъанлы ююнчю кюннге Новороссийск
портха келиб Василь да, ол да тюшдюле. Биз джетгинчи
Тюркге барлыкъланы консулга бериб къоядыла деб экиси-
ни къоркъуулары да олду. Поездден тюшгенлей чабалгъан-
ларын чабыб портха баргъанларында, аланы кёзлерине кё-
рюннген болум тёппе туюклерин ёрге къобарырга бир зат
болду: ачы исси кюнде, аппа-ачыкъ тенгиз джагыада минг-
ге бла кёчгюнчюле тёгюлюб турадыла. Аланы сыфатлары
бу къач кёзюуде келишмеген иссиликде бирча кёрюнеди.
Сабий джылагъан, тишируу джылагъан тауушла джюрек-
лени аздырадыла. Джабыуладан, кийизледен шатырла этер-
ге кюрешиб, аланы тюблеринде сабийлерин джатдырыб, кес-
дери тышында бише тургъанла да кёбдюле.

Къасым бла Василь бир джангыз адамны ычхындырмай
къараб барадыла — алкын Къасым кесини элинден киши-
ге тюбегенди — Къарачайны башха эллеринден, черкес-

ден адамладыла. Ма энтда бир «шатырны» тубюне ийилиб къарадыла — джети-сегиз джыллыкъ сабийчикни ёлюкчюгюн тюзетиб, анасы джылаялгъан да этелмей юсюне къараб турады. Тышында атасы ауузундан сёзю чыкъмай, бу экиси не ёрге къобду.

Быланы сорууларына ол черкесча джууаб эте:

— Бизге джаугъан къан къанлыма да джаумасын, ма экинчи айыбыз барады биз былайда кемени сакълагъанлы, не ашыбыз къалмады, не сууубуз къалмады, энди уа юйдегиден да киши къалмады, ма бу эки къалауну тубюнде экибизни асырагъанбыз, — деди.

— Ызыгъызгъа къайтыргъа керексиз! — деб Къасым не ючюн эсе да, кычыралгъанын кычырыб айтды. Ол адам къолун силкиб:

— Энди биз туугъан джерибизни кёрюден оздукъ, бизни консулгъа бериб бошагъандыла. Анамы, атамы къабырлары туугъан джеримде къаладыла, ма была уа? Была? Быланы тенгиз бир иги чайкъалгъанлай алды да кетди... Ма бу тубсюз тенгизге башымы атыб кетсем да, ары-къайры барсам да, энди манга башхасы джокъду — джер табамма дедим да, кёр табдым, — деб юй бийчеси таба атлады. Джер джерде алларына тубеген къум къалаучукъланы не затла болгъанларын энди Къасым бла Василь ангыладыла — сабийле ач бла иссиден кырылыб барадыла. Ёлюклени къайры эсе да бир джерге бериб иерге болмай, амалсыздан къумгъа бастырыб, кемеге минселе, бир джукълагъа чырмаб биргелерине элтирге деб, акъыллары алай болгъанын да айтдыла.

Талай кычырым джерни бу кёчгюнчюле толтургъандыла, айтыргъа, тенгиз джагъа аладан кыжгъыл-мыжгъылды. Эркишиле бир кесек аякъ юсюнде да турадыла, сабийле бла тиширыула уа кырылыб барадыла.

— Юйю къуруб не да бизге нек болады экен, бизде къач болса салкъын бола эди, мында къач да былай исси некди, худжу джерде! — деб Къасым бир шагърей ауазны эшитди. Къарагъанында, ол а Джакджак. Эм азы бла он джылны бир бирин кёрмей тургъанлача, Къасым бла Джакджак къууанч аллы болуб къучакълашдыла, андан айырылыб Джакджак Васильни кёргенлей:

— О, Хусей, ма, ма сизни кюеуюгюз Василь келиб къалгъанды, Къасым да келгенди, экиси да келгендил-е-е! — деб тенгизни чайкъалгъан тауушун хорлар бир кычырыкъ этди.

— Сизни Тюркге бериб бошагъанмыдыла?—деб Къасымны биринчи соруу ол болду.

— Эшта-эшта, бизге кезюу алкъын къайда, былайда айла бла сакълайдыла кезюулерин дейдиле, — деб Джаджак алай айта. ташланы юсунде къайнай тургъан къазанчыкъда кетиб баргъан блямукъну юрюрге чабды. Къасым энди къууанч тыбырлы болуб, Сапраны излей, Джамайлары тохтагъан джерни излей, Джаджак кёргюзген таба атылды.

Васильни да, къайыны Хусей табыб, ол да ала бла къалды. Тюз аллында къангич кибик, Къасымны чыгыб къалгъанына кезлери ийнанмай, Джамай анга тийиб кёрдю. Сора къабырдан чыкъгъан адамны тауушуча бир ауаз бла:

— Асто-о-прилла, къайдан чыгыб къалдынг джукъ билмей тургъанлай? — деб къууаннганын билдирди.

— Чыкъдым, Джамай, Сапра уа къайдады? Мен Ташчыдан келиб, татай юню бизни элден кетиб тургъанларын кёргенимде, ёлсем ёлюрме, ёлмесем мен аланы джетерме деб баш атыб келгенме, меннге Василь болушмаса, былай келлик да болмаз эдим, деб кезлери Сапраны излейди. Ол хапар айта башлагъанлай, аны тауушун эшитиб, кийиз шатырны тюбюнден Сыйлыхан да, Марджан да чыгыб къол тутдула. Бу кезюуде уа Джаджакны кючюнден, быланы элден келгенле бары чабыб келиб, туугъан джерлери аланы излеб келгенча, Къасымгъа алай тюбедиле: къучакълайдыла джылайдыла, ала кетгенли джылла озгъанча андагъыладан хапар сорадыла. Къасым быланы ичлеринде Сапраны кёрмейди, баш излегени уа олду.

Бийсолтан Сапраны ашырмай къоймазын, бу зат ючю Фатиманы кече-кюн да джылаб тургъанын Нанаш алгъаракъда айтхан эди.

— Сапра джазыкъ башын суугъа атхан эди, къарнашчыгъым, сен элден дженгил кетиб къалгъан эсенг, санга аны билдиралмай къалгъандыла, — деди Джамай.

Къасым энишге къараб ауузундан сёз чыгъармагъанлай къалды.

— Да ма, келгенбиз, къарнашчыгъым, — деди Хусей Василь бла артдан келиб. — келгенбиз, тюшгенбиз кёк бла джерни арасына — тюбюбюзде къум, башыбызда кёк, бизге не кёкден, не джерден алкъын хайыр чыгыб кёрмейбиз. Чыбыгы узун да бизни тюрт, аягы батмакъ да бизге сюрт.

— Биз харибле не бола айланабыз, дуния къырылыб барады былайда-а! — деб бир къатын джылаб тебрегенлей, бары да къошулдула.

— Тохтагъыз, эгечлерим, сабыр болугъуз, — деб алагъа алай айтыб, Хусей сёзюн энтда башлады.—Ма ол келиб тургъан кеме, атына да «Патчах» дей болурла дейме, Огъары элчилени кьоратырыкъды, алай а энди кьоратырчада джукълары кьалмагъанды: ачлыкъ бла иссиликден джартылары кырылгъанды. Бизге кёзюу къачан джетерик эсе да билмейбиз, кёзюу джетгинчи бизни болурубиз да алайды, кьолубузгъа алгъан не хазна хадегибиз бар эди, санга, аны да бошарыкъбыз да, биз да кыш сууукъда къатарыкъ болурбуз, Джер излейбиз деб кёр келер айланабыз, къарнашчыгъым.

Черкес кёчгюнчюле да, келдиле былайгъа.

Къасым башын кёлтюрюб, асыры къаны кыызгъандан тюрлю-тюрлю бола:

— Биз сизни ызыгъызгъа къайтырыгъызны тилеб келгенбиз, барынгы да.—деди.—Бизни барыбызны да алдагъан этгендиле, ма Василь деген ётюрюк эсе, сизни джерлеригизни боп-бошунача сатыб алгъан байла аланы сатарыкъ зат да тюлдюле — кеслерини джерлерине кьошарыкъдыла, биз кетсек алагъа ол иги болгъанын къалай билмейсиз, аланы кьууандырыр ючюнму барасыз?! — деб, Къасым тегерегинде адамлагъа къарады.

— Атты, мен барлыкъ тюлме ызыма, мен кеме бла джюзерге сюеме, — деб джашчыкъ джетиб атасыны къатына сюелди. Ол Сослан кёре эдим. Джамайны ол бириси джашлары да аждагъанлача къатында сюеледиле. Джамай алагъа да кёз джетдире, Сосланны кьолундан билегин чыгъара былай деди:

— Ашхы улан, ишибизни джюрютгеннге деб бир кере тёгюлюб къалмай, талай кере джоюлгъанбыз. Тёбен элден Левинкагъа дери пошт тутабиз деб бир кере джоюлгъанбыз; Хумара къабакъда къагъытларыбызны джарашдырабыз деб да бир-эки кюнню сакълатхандыла; темир бугъалы арба бла былайгъа келтиргенлери ючюн да болгъаныбызны сыдыргъандыла. Учуз багъасы бла джарашыгъыз деб кюрешдик, чоюн джолну тамадасы бла кесигиз джарашыгъыз дедиле да кьойдула, бизни уа тилибиз-ауузубуз джарашаллыкъ тюл эди, кьойдукъ. Элибизде уа ма сизнича, джан бла тёнгек кирик адамларыбыз бла тин аталарыбызны къабырлары болмаса, джугъубуз да къалмагъанды — джерчиклерибиз эсе, къабдыкъ, малчыкъларыбыз эсе къабдыкъ, сени кетеригинги биле тургъанлай, ким берлик эди санга толу багъасын! Тейри да адамы, мени не байлыгъым да ол джангыз ийнегим эди, андан алакат бизни элде бир ийнек болмаз

эди, аны мен ашыкъмай сатсам, юч тюмен болмай къалмаз эди, мен а онбеш сомгъа бердим да кетдим. Ма хар ким да менича этиб келгендиле. Не дыгаласым да, сизни да аллах сыйласын, ма бу джашлагъа бир джер ююшле алсам, сора инджиуюмю барын да унутур эдим, деб аны дыгаласыды да, сора энди ызыма къайтыб барсам мен не бла джашаргъа керекме да? Мени джерими ол багъасы бла манга Чомай берир деймисе, ахырысы? — деб Къасымны кёзюне къарады.

Къасым аны кеси да билмейди, алай а джаулары табасы болуб кёчюб баргъанланы ол кечиб болалмайды — аланы къоюб кетиу — къарыуну азлыгъын кёргюзеди. Къасымгъа уа хорлануу дуняны башында неден да кюч тийген бир затды.

— Ма Василь да меннге кёб тюрю зат айтды. Пашинкада ишчиле джер иелени джерлерин кеслери кюч бла сыйырадыла, алагъа ал бермей кюрешедиле, да сора бизни къарыуубуз тауусулубму къалгъанды да, алайда тогъуз-он итни боюнларын бууб, кесибизни джерлерибизни сыйыргъа?! — деб Къасым, сингир къолларын бери-бери ачыб, джыйылгъанлагъа къарады.. Аркадия бусагъатда былайда болса эди... деб термилди.

— Бизни энтда иерик тюлдюле, айхай,—деб ахсинды къайсы эсе да бир черкесли.

— Да Тюрге кишини иерик тюлбюз деб, атаман отдел алай оноу этгенди, бу джол энди ол иймей не этерикди, аны несинден къоркъарыкъды?! Бу джол къан джаудургъан кесибизникиледиле, — деди Василь.

— Биз кесибиз тилеб, джалбарыб, прошеннала джаздырыб алай табханбыз эркинликни, сора айланыб аны бузуу — таулуну сёзюне толу болмауду, таулу уа сёзюн бузгъандан эсе, ёлсе сюеди, — деди къайсы эсе да.

Бу кёзюуде арлакъдан бир къычырыкъ, бир хахай келди. Тишируу сарнаб джылайды.

— Энтда ёлген болуб этедиле,—деб къайсы эсе да, юречек халда, джууаб этди.

Василь джукъ да айтмай биразны туруб:

— Тюркден башларын алыб келгенлени сиз кёрмегенмисиз? — деб сорду.

— Кёргенбиз, алай а ала бош тарыгъадыла деб, ма былайда Тюркню консулу алай айтады.

— Да сиз анга ийнанмай, ол кесигизни адамыгъызгъа ийнаныргъа нек болмайсыз?!

— Кимге ийнаныргъа да билмей тели болдукъ, аллах хакъына.

— Анда алай айтханларыча джандет болса, ол андан къайтыб келгенлеге ары бла бери джоюла тургъан алай тынчмыды да?!

— Тынч а къайры болады, Василь...

Не этейик, къалай этейик биз джарлыла...

— Кемеге джюклей турадыла, кемеге, майна, майна! — деб ким эсе да къуугъун этгенлей, бу джыйылгъан халкъ юрюлюб ары мыллык атды. «Патчах» деген мазаллы кеме къурукълары гыбы аулача ары-бери чалышыб, портда битир-билмез къымылдайды, басхычларын джагъагъа атханды.

Басхычланы эки джанындан экеулен бири орусла, бири да тюркю, къолларында къагъытлары бла сюелиб, къойланы юзгереге ура туруб санагъанча, адамланы санайдыла. Басхычла бла «Патчах» кемеге юслери сагал, бетлери саз адамла асыры къарыусуздан ауа-сауа ёрлеб барадыла. Къолларында къюбюрчюкле, бир къауумланы имбашларында къабджыкъла, тулукъла болмаса бахша зат кёрмейсе.

— Чорт возьми, кийизинг башынг да! Меннге тийирмей озалмаймыса?! — деб офицер чынлы биреулен, бурнуна тирелген кийизни ары тюртгенлей бир зат сыбдырылыб джерге тюшдю. Энишге ийилиб къарагъанларын да, ол, къаб-къара къаралыб тургъан сабий ёлюкню кёрюб, аузуна, тилине не келе эсе, аны къуюб, ёлюкню аягъы бла тенгизге тюрте:

— Давай, энди уа ким?—деб къолунда къагъытха къараб санай барады. Бу кёзюуде джагъада басыныб тургъан адамла къычырыкъ-хахай болдула, тиширыула сарнайдыла, эркишиле кеслерини тилде дуняны къуядыла, орусча айтыб а ангылаталмайдыла, тюрк консул да былагъа ачыулана от чакъдырады. Бу къатыш-къутушда ёлюкчюкню ызындан анасыны чынгаб кетгенин киши да кёрмеди, билмеди... Тиширыуну эри уа, аны ызындан башын эта тебрегенлей, стражникни джумдуругъу тийиб, абын-сюрюн эте палубагъа атлады.

«Патчах» насыб излей айланган адамланы тышларын-дан эшиклерин этиб, суу юсюнде кёмюклени чачырата, бу адамланы не да этиб джуртларындан узакъгъа атар ючюн джюрюш алды...

Джагъада джылай, сарнай къалгъан адамланы ичин джырыб Джамайгъа бара Сыйлыхан:

— Мени бир джары барырым да джюкъду, аталары, къыстагъан мени юйюмден немден да къыстасын, бир къая дор-

бундамы табылынмаз кысылыргъа?! Ханс бла кѣгет ашаб турсам да, бу кыйынлыкъгъа тѣзаллыгъым джокъду-у-у, мен хариб, мен джарлы! — деб кычырыкъдан алыб башлады...

— Менда-а-а! — деб Джакджак да юдегисин тѣгерегине джыйыб сарнады.

Эркишиле, не этерлерин билмей, сер болгъандыла. Ала туугъан джерлеринден айырылыуну тынчха санамагъанлары кимге да белгилиди, алай а насыблы болургъа, аяусуз гырджын ашаргъа суймеген ким барды.

* * *

— Сизни уллулугъугъуз! — деди Бийсолтан генерал-майорну кабинетине кириб, анга черс бере. — Тюркге бармай, ызларына къайтыб келгенле джерлерин, мюлклерин ызына излейдиле. Къарачайны мен джашагъан джеринде ол адамла правленни тѣгерегин алгъанлай турадыла. Не этебиз, къалай этебиз? — деб сын къатыб айтды.

— Олтурургъа эркинсиз, джюйюсхан полковник. Ашыкъмайын хапар айтыгъыз, — деб олтурургъа эркинлик бериб, къайгъылы кѣзлерин аны кѣкюрегинде крестине ийди.

— Андан башха хапарым джокъду, Сизни уллулугъугъуз! Ол джерлени биз аладан бошуна алмагъанбыз... Энди уа ызына берсек, ала ачхабызны къайтатыр амаллары джокъду, бошунагъа уа, сагъыш этигиз, мен джерлерими...

Генерал-майор мыйыкъ тюбюнден ышармыш эте:

— Ангылайма, джюйюсхан полковник, ангылайма... Сиз Тюркге кетериклени ишлерин джюрютгенигиз ючюн аланы джерлери сизге кѣчгенди алаймыды?

— Сизни уллулугъугъуз, сагъыш этигиз, кетмейме деген киши джокъ эди...

— Аланы ызларындан удуб кюрешгенле уа бар эдиле, алаймыды?..

— Сизни уллулугъугъуз, мен Россияны императоруна кзуллукъ этеме, мени бла къалай болса да деб сѣлешуню мен кечаллыкъ тюлме? — деб Бийсолтан ѳрге къобду.

— Сабыр, джюйюсхан, сабыр! Биз былайда кесибибиз, эки минг десетина джер сени джерлеринге къошулгъанмыды? Ары кѣчген къарачай халкъны джерлери болуб отделни атаманыны джерлерине аны джарымы къошулмагъанмыды? — деб генерал-майор ѳрге къобуб, Бийсолтанны кѣзюне джити къарай, санады. Нарсанада карт ойнаб къабдыргъан юйюнгю

алай бла ызына кьайтармагъанмыса?—деб алай айтханлай. «кьайдан биледи тонгузну баласы!»—деб Бийсолтан сейирсинеди. «Чомай бла Добайны тилиди, кёрюшюрбюз!» дей, аллында сёлеше тургъанны кёзюне кьарады.

— Барын да билебиз биз, джюйюсхан полковник, сиз ол джерлеге бир шай да бермегенигизни да билебиз, аны ючюн сизге айыб да салмайбыз, кьыйыныгъызды... Алай а бусагъатда бютеу Россияда чот табсызды январдан бери ма ол сиздегилеча джаланаякьла кьаугъа ачмагъан бир джер джокьду. Кесинг акьыллыса, джюйюсхан, аланы ауузларына бирер тигим атарга керекди, ансы чот аманга кетерикди. Баталпашинскеде джашагъан миллетледен ма сизни Кьарачайдан да бизге тюшген тарыгъуну учу-кьыйыры джокьду. Мындан алда сени элингден да бир уллу кьагъыт келгенди...

«Ким болду аны джазгъан, экен?» — деб Бийсолтан бир такъыйкьаны ичинде эсине талай адамны тюшюрдю: Нанаш, Кьалагерий, кьады, тохта ананг бергенни тёкген, кьады...»

— Не да этиб, халкьны ауузун тыяргъа бусагъатда кьачандан да бек керекди. Быйыл январда Петербургда болгъан революция, алайда джукъланганлыкьгъа, энди джаннандан джана барады... Биз бусагъатда ала бла гызых болсакъ, император огъай, итле тюкюрюрле бетибизге.

— Элде да халкьны джумдурукьгъа джыйыу, кьыйындан кьыйын бола барады, Сизни уллулугъугъуз! — деди Бийсолтан.

— Ма ол себебден сакълыкь керекди! Баш кёлтюрербиз дегенни, — деб генерал-майор, тюкю кьолларын джумдурукъ этиб нени эсе да буруб юзгенча эте, Бийсолтанга кьарады.

..Генерал-майор бла Бийсолтан бир бири тилин толу ангылаб саламлашыб, чачылышдыла.

..Поездге мингенден сора, Бийсолтан юллесин джукълатмагъанлай сагъыш этиб келеди: мени кьолума алах берген джерлени бир вершогун ычхындырмазгъа! Чомайдан юзген алай тынч тюлдю, бек фитначы адамды... Добайдан алама десенг, ол эки кёзюн сюзе, бир кюн бир сени томуруб кетерикди. хаман кесинги сакълаб кьалай айлангын... Шогъай афенди уа?... Кьадыны кьарачай межгитлеге аталыб кеси хайырланыб тургъан джерлерин... Вот, вот табдым, алах кьачан да мени джанымда болургъа бек сюйюученди — Тюркге барабыз деб Тюркден абджыб айланганлагъа меж-

гитни, Къарачайны къадысыны болушханы аманмыды? Тохта сени, гаджикёз къады!—деб, оноу табханына къууанч аллы болуб: — Бу затны юсюнден сёлеширге Пашинскеде атаманнга туберге керекди, — деди.

* * *

Бийсолтан Фатиманы отоуну эшигин тугел ачхынчы, андан къобуз сокъган, кюлген тауушла чыгъыб, босагъада бираз туракълады. Ол аман Сапрадан бери къызчыкъ энди джарый башлагъан болур. Юйге киргенинде уа фортепянону Фатима бир джашчыкъ бла согъа тургъанын кёрюб, аны аллына чыгъыб къарады.

— А, атам! — деб Фатима, къобуб атасын къучакълай, ол джашчыкъны асыры онгсунмай къарагъанын кёргенинде:

— Атам, бу окъуулу джашчыкъны, мен фортепянону согъа туруб, терезеден къарагъанын кёргенинде, кесим чакъырыб олтуртханма да, энди уа ноталаны айыра биледи. Сокъчу, — деб джашчыкъны къатына барды.

— Ма кёремисе, атам! — деб джашчыкъны, кишини да сан этмей, «до-ре-ми-фа-со-ляны» согъа тургъанына эс бёлдюрдю. Алай а атасы огъурамай тургъанын ангылаб, не айтыргъа билмей, джунчуду. Сослан тиеклени басыб кюрешеди. Бираздан ызына бурулуб, Бийсолтанны кёргенинде, олтургъан джеринден ёрге туруб:

— Мен Фатимагъа келген эдим, — деб чыгъыб кетди. Бийсолтан тапчаннга олтуруб бираз тургъандан сора, къызыны башын сылай:

— Сен ким болгъанынгы унутмазгъа керексе, къызым. Сени тукъумунга джетген Къарачайда тукъум джокъду, сен а къалай эсе да кесингден энишгелеге тагъылыргъа сюесе. Нарсанада юйюбюзню ариу джарашдыртыргъа буюргъанма, кёб турмай ары барлыкъса, анда сеннге тенгле бардыла, — деди.

— Мен мында турургъа сюеме, атам, барлыкъ тюлме! — деб Фатима къаты айтды.

— Мен къуру да сени айтханынгы этеме, къызым, бу джол а сен мени айтханымы этмей боллукъ тюлсе. — деб чыгъыб кетди Фатима джылаб, шымпылдыгъы ачылыб тургъан оруннга ауду...

Фатима кёб турмай эшик ачылгъан тауушну эшитиб, орундан ёрге айырылды. Кирген Муслимат кёре эдим. Аны

кьолунда письмону эслеб, эрлай кьобуб алды: Фатимагъа сан-сан письмо джазычу Исламды. Адамларыны барындан да бек суйген Ислам! Не джаза болур?!

Эрлай сюек бычакъчыкъ бла конвертни башын кесиб, герб кьагъытда орусча джазылгъан письмону окъуб башлады: апрельни 9-су 1906 дж.

«Суйген эгешчигим Фатимочка, санга салам! Георгиево-Осетиновкадан джазама. Бери нек келгеними сормай огъуна да кьой — багъалы тенгим Костаны асыраб, ызыма къайтыб барама. Билмейме сени хапарынг бармы эди аны къыйын ауруб тургъанындан? Сени джауунг да алай болгъа эди! Ол кьорагъанлай, дуняя манга бир тюрлю бир къарангы болгъанды — суйген тенгин кьабхан неден да ачы кёреме...

Ол излеген заманла, ол айтхан кюнле джете келгенлей, аны кёмюлюб кетгени джюрегими ашаб, эритиб баралды.

Сен аны эгечи, Ольганы ол кюнледе кёрге эдинг! Асыры ачыгъандан, алада адетча, бойнуна оджакъ сынджырны такъгъанлай кьабырлагъа дери барды. Анда сынджырны ёлюк бла бирге кьабыргъа салдыкъ...

Къарачай кесини эм иги шохларыны бирин къайтмаз джолгъа ашырды. Къайгъы сёзге иги кесек къарачайлы келген эди. Не этейик, барыбыз да анда боллукъбуз, алай а джюрек аны ангыларгъа унамайды: джылайды, джылайды...

Санга тансыкъ болгъанма, Тебердиге кетмесем а болмайды...

«Ауруу дженгиб, келелмейди ауруйду, энди уа бютюн да аманнга джетерикди!»—деб кёлюне келди Фатиманы. «Атам иерик тюлдю ансы, мен ары барыргъа къалай сюе эдим!» Андан арысын окъуду: «...джер тебрегенгенча джашау орунундан тебрэнгенди, Фатима, къалай болурун ким биледи... Джарлы Коста, къаллай оноула эте эди халкъны джашаууна...

Джазалмайма, эгешчигим. Сау къал, къарнашынг Ислам».

Бу кёзюуде Муслимат дарий тобну къарылагъанын кьолюб, Фатима кьобду.

* * *

Джамайлары ызларына аманны кеминде къайтыб, кеслерини эски юйлерин сау табханларында, дунягъа джангы туугъанча болдула. Межгит кесни джеринден былагъа да бир гардош орунчукъ бергенли уа, кеслеринден насыблыгъа кишини санамайдыла. Алай а инджиледиле да инджиледиле..

Эки джашы уа къарын джалгъа къачда огъуна кетдиле, Марджан Алауганнга эрге чыкъды, не болсун аны гюрбе-джиси эки юйню да адаргы джашатады. Алай бла 1906 джылны джазына чыгъыб, аллахха шукур, джерге урлукъ атдыла...

Сослан атасыны джангыз алашасын суугъа эндирди. Алаша, сыртында Джамайдан башха адам болса, чочумагъанлай, не къабмагъанлай, бир-эки атлаб джатыб къалыучанды. Сослан аны алайын биле тургъанлай, атны асыры суйгенден миниб келгенди. Бу джол а ат суу ичерге ашыкъгъан болур эди, джатмагъанлай келиб джетер-джетмез суугъа мыллыгын атды. Ол суудан тойгъунчу джюгенден тутуб туруб, тоюб башын ёрге кёлтюргенинде, Сослан джюгенин ташха чырмады. Сора челеклерин алай салыб, къырдышда олтуруб ушакъ эте тургъан къызлагъа барыб:

— Бир челек берсегиз а атны джууундуругъа, — деди.

— Сурат, бер марджа челегинги, биз берсек онгсун, магъанлыкъ зат этер, — деди къызланы бири.

Къызланы араларында акъ джибек джаулугъу бла суратча бирлери къобуб, ышара-ышара Сосланнга челегин узатды. Сослан къара драп кёлекчигини дженглерин ёрге къайтарды, кенг аулу тар бучхаклы кенчегини бучхакларында да ёрге чюйюрдю. Къобуб келген саз Къобанны къыйырындан алыб, ат байланыб тургъан джерге элтеди да, атны сыртына къуяды, къоллары бла тюгюн ышыйды. Ат сир къатыб кёзлерин да джумаракъ эте, джууунганын онгусуб турады.

— Наным, чочхаланы бегенеча этме да, былайдан алсанг а,—деб къызланы бири кесини челеги бла атны къатындан суу алыб, Сосланнга берди. Сослан уятлы болуб, экинчи кере уа къыз кёргюзген джерден суу алды.

— Сурат, къайынчыгъынг кёз аллыкъды, къоркъма, — деб къызла кюлдюле.—Кесинг да ол добар башчыгъына бир акъ кийиз бёрк этсенг а, хадаус, ол эски салпы бёркчюк сыпатчыгъын бузуб турады, — деб къошду дагъыда.

— Юйлерине келин болуб кирге эдим ансы, кёрюр эдинг ме ни этиуюю, — деб Сурат накъырда этди.

Суу ызында тирменлеге келген адамла кюннге джайылыб бир-бири бла ушакъ этедиле. Алагъа да ташланы джаны хансчыкълада бузоу, къой тыя айланган къартла, тишируула къошуладыла. Кюн исси кюн болса да, тауладан, суудан къакъгъан аязчыкъ хауаны бир тукъум бир ариу этеди.

Сослан атны джерге джутланнганын эслеб, миннген да этмегенлей, отларгъа маджал кыырдышчыкъ излей тёрт джанына къарады.

— Былайгъа кел, улан,— деб арлагъыракъда Джанакъайыт акканы тауушу эшитилди.

— Салам алейкум, akka!—деб, Сослан джюгенин къолундан иймегенлей, аны къатына барды.

— Айлекум салам, улан, бошла алашангы, джубанмагъа къой. Кишенлей билемисе?

— Билеме,— деб джашчыкъ атны джюгенин тешиб, юч аягъына кишен салды. Джанакъайыт мазаллы иркни кылы тыбынагъа тагъыб, аны бир кыйырын да кесини джамчы уюкълу бутуна байлаб, бичимсиз эски тону бла олтурады. Тана кибик, боз ирк бойнунда къонгурауну аз-буз зынгырдата, къартны тегерегине айланыб, джерни джюлюб барады.

— Джанакъайыт, бу ариу кыырдышха нек олтурмагъанса? — деб Сослан, бучхакъларын да энишге иймегенлей, барыб гымых кыырдышха олтурду.

— Къырдышны иркге аягъанлыгъымды. улан, — деди къарт, джити кезлиги бла кыйтчаслыкъ агъач джона.

Сослан да кыырдышдан джанлаб аны къатына олтурду. Кюн исси кюн болса да, къарт, тонун чырпа бёркюн да тешмейди. Бёркню зыр-зыр тюгю салыныб, кёзлерине тюшюбдю. Чыммакъ акъ сакъалы бла мыйыкълары асыры ёсгенден эринлери кючден танылады. Ачыкъ кёрюннген кёз тюблерини чунгурлары бла мукгуруракъ бурнуду. Къартны къатында джантаучукъгъа кысылыб суу келтирген агъашчыкълары, таягъы бардыла.

— Сен кимники болуучан эдинг, улан?— деди къарт, кълун кюнден кёлекге этиб къарай.

— Джамайны.

— Хы-ы, билеме, хариб билеме. Атасы бла мен бирге пукга-чыкга атыла айланыучан эдик. Мени бир къауалым бар эди да сюрюучо заманыбызда аны бла кийик мараргъа да кюрешиучан эдик.

Къарт сёзюн бёлюб, джона тургъан агъачыны сыйдамлыгъын кълуну сыртына, джаягъына ышыб кёрдю. Сора дагъыда джона башлаб:

— Атха къарагъанынгы иги этесе, улан. Малны суюгени мал да сюеди. Атны суймеген, атда джюрой билмеген таулу — таулу тюлдю.

— Айхай, мени атым чабыучу ат болса уа!— деди Сослан.

— Ай медет, ат ойнатырыкъ эдинг сора не?

— Ойнатырыкъ эдим, анамдан кенгде: анам бу атха минсем а къоркъады. Гитчечикча, — деди Сослан.

— Сенден аз онглу эди, улан, мени эм гитчем. Атда аны ойнаргъа, чабаргъа бир киши озмай эди, не келсин.. — деб къарт тонуну дженги бла кёзлерин сюртдю..

— Къайдады да ол, Джанакъайыт?

— Апон уруш джуханды, балам, апон уруш. Чомай улану орнуна ашырдыла да, ол къабылды, бу уа джарыйды, — деб къарт тыхсыды..

Джанакъайытха Сосланны джюреги уллу къыйналды. Къарт джона тургъан къытчасын да джерге салыб:

— Андан сора юйде эркек ырыуум джокъ эди. Тюб болду да кетди, — деб къошду дагъыда.

Сосланны эсине анасыны таймаздан джылаб туруучусу— къарнашыны кимни орнуна эсе да кетиб, япон урушда ёлгени тюшдю.

Джанакъайыт бираз кесин басды. Боз ирк иссиден ичин уруб, иесини салкъынына башын салыб, сойланды. Къарт аны къашхасын сылай.

— Эй, джанымы къыйыры. Къарачайны къыйынлыгъы кёбдю.. Ма ол чегетни булчугъу сайын бир къыйынлыгъы барды. Аны не аллах, не патчах кёрюрге унамайды ансы,— деди.

Сослан къартха къыйнала, атына миниб, элге тебреди. Акъ кёлеги акъ картузу бла суу ызына эниб келе тургъан биреуленни эследи. «Иван Иванович!» — деб бети джарыды. Ол кёзюучюкде Сосланны аты аны къатына джетер-джетмез джатды да къалды. Сослан аякълары бла къагъыб, не кюрешди эсе да, ат сан этмеди. Иван Иванович джууукъ келиб:

— Нек этди атынг былай? — деб атны джюгенинден тартды. Ат онглу адамны сезибми этди да, соймесе да, ёрге къобду. Къолай атчы болмагъанына асыры ыйлыкъгъандан, Сослан чюгюндюрча къызарды.

Сосланчы аты къобханындан сора, Иван Иванович:

— Ингирде меннге келчи, джигит, мени джангы китабларым бардыла, окъургъа берирме, — деб суу ызына кетди.

— Сау болугъуз, джюйюсхан, келирме,— деб къууанч аллы болуб, Сослан атын тёртгюллетирге умут этди, алай а биягъы ат, тюз уллу джолгъа чакъгъанлай джатды. Къайдан чыкъдыла эселе да былайда беш-алты джашчыкъ—шохлары—келиб чаукалача атны тёрт джанындан тарт-соз эте кетиб къобардыла, къаллайла этдиле эсе да, аны бары да болушуб юйге элтдиле. Сослан а аны джюгенин арбазны илкич къылычына

илиндириб, амма-джукка эте, нёгерлери бла орамны бир кыйырындан ёрге айланды.

— Келигиз, чөмелтаякь ойнайыкь,—деди бири кюн кюйдюрюб. сахтиянча кьаралгъан добар кьолчукъларыны бириден бирине кьабугъу артылгъан сары тюртю таякьны ала.

— Огъай, бугъунчакь ойнайыкь,—деди Джакдаж улу, кёнчекчигини арт джаны джыртылыб, кьуйрукь этчиги кьызара айланганын да эслемей.

— Огъай, тутушайыкь,—деди суубурун Мурат.

— Кел, тутушайыкь,—деб Сослан, кьолларына джаныу эте, Мурат таба айланды.

Мурат сууалик джашчыкьды, алай болса да. бет джоймаз ючюн, Сослан бла тутушургъа чыкьды. Ол бурунчугъун тарта, эки аягъын да кенгирек джая, кьаджауланды, Сосланга ол бир силдем да тюлдю. сыртындан салды. Аны ызындан да бир-эки джашчыкь аны халы болдула.

Джыгъылгъан джашчыкьла Сосланга гурушха болмай, ойнай, кюле тегерегин алдыла.

— Сослан, орусча «анам» деген сёзге не айтадыла?—деб бири, энди Сослан джууаб этелликмиди дегенча, кёзюне битди.

— «Анам» деген сёзге орусча «мама» дейдиле,—деди Сослан тёнгерте юйню салкьынында тегерегине умурса кьозлагъан бир ташха олтура, алай а неси эсе да кюйюб, ёрге кьобду.

— Ма-ма-ма! Мама!—кьалай тынч сёздю. Андан сора уа не билесе орусча? Мама, ма-ма!—дей, джашчыкьла бирден айта, Сосланны аузуна кьарадыла.

— Андан сора да билеме, нек билмейме, бизге юретген этгендиде сора. Майна таугъа «гора» дейдиле, гырджыннга «чюрек» дейдиле,—деди Сослан.

— Таугъа «къара», гырджыннга «чюрек», ой, была да тынч сёзледиле да!—деди Джакджак улу салкьыннга сюркеле.

— Меннге, Сослан, орус сёзле юретирмисе?—деди Мурат, биягъы бурун тарта.

— Юретирме.

— Сен анама айтмазмыса? Ансы анам билсе, гюнахлы затны этме деб унарыкь тюлмю,—деди Мурат, тенглерине кьарай.

— Бизни барыбызны да окъут, Сослан,—дедиле джашчыкьла.

— Болсун, былай туругъуз мен бусагъат, —деб Сослан

юйлери таба джортду. Бир кесекден ол беркюне не затланы эсе да джыйыб келиб, бир башха ташха олтурду. Негерлери боюнларын созуб, беркню ичине кярагаьанларында, кяагыт кесекле болмаса джукь кермедиле. Сослан ол кяагыт кесеклени бирин алыб окьуду:

«Открылась бездна звезд полна,
Звездам числа нет. бездне—дна.»

— Алай десе не дейди, Сослан?— деб сейирсиндиле джашчыкьла. Тюзю, ол ушаш сёзлени окьургьа сьуйгенликге, магьаналарын толусу бла кеси да ангылаялмайды. Кьайдан да тюшдю кьолуна бу кяагыт кесек...

— Алай десеми? Алай десе... Алай десе, джулдузланы юсюнден айтады. Ма бу джазгьанды аланы, — деб Сослан Ломоносовну кьуру токьмагьы болгьан кяагытчыкьны алыб, — ала суратчыкьгьа сейирсиниб кьарадыла.

— Бу тиширымуду, эркишимиди?— деди Мурат.

— Эркиши болгьанын кермеймисе?

— Аны чачы узун некди да?

— Ол заманда адет алай эди...

— Сослан, орус сабийчикле орусча билемидиле?—деб сорду биягьы Мурат. Сослан аккыл-теккил бола да бир келди, алай а бир джолда Иван Иванович гитче джашчыгьы бла сёлеше тургьанын эслеген эди, ол эсине тюшюб: — Биледиле. — деб таукел айтды.

— Мандалакь, Мандала-а-акь, — деб Джакджак улу (былай да Сослан атагьанды), ёрге кьобуб юйлери таба кьарагьанында, хунаны башына миниб, кьолун кёзлерине кёлекге этиб, кьычыра тургьан анасын эследи.

— Не дейсе, анам, мен былайдама-а-а-а!

— Кел бери, кел дерсге барыр заманынг джетгенди, — деди Джакджак.

Мандалакьны тюрсюню олсагьатлай тюрленди. Башын кьалайгьа атаргьа билмегенча болду. Олтура келиб дагьыда ёрге кьоблу.

— Нек бармайса дерсинге? — дедиле анга.

— Мен Шогьай апендиге барыргьа сьуймейме... Андан мен хама кьоркьганлай турама, — деди ол джашырмай.

— Кьоркьакь!— деди анга Сослан.

— Кимди кьоркьакь, — деб башлады. Экиси да ёрге-ёрге кьобуб, бир-бирине майырышдыла. Алай а, Мурат алагьа ор-

чагъа турду. Орнуна олтура, Мандалакъ (тюз аты Джашарбекди) эки къолуну аязларын кѣргюзе:

— Кѣремисе ма быланы, былай болсанг, сен да бармаз эдинг!—деб аязларында хиппиллени кѣргюздю. Ол джараланы балакъа салгъанды. Апенди балакъагъа чомартды.

— Эй сени огъесе, балакъа сынагъанлыкъгъа, окъуйса, атангы гюнахларын ариуларгъа ахратда болушурукъса, кесинг да гюнахсыз боллукъса, къайнайса сен—аптик окъуйса. Мен а джукъ да тюл... Атам хаджиге джумуш этгенликге, ол мени окъутмайды,—деб Мазанны джашы Мурат Мандалакъгъа сукъланыб айтды.

— Элиб, бий, тий, сый, джум, ха, хый,—дей, дерсин эсине тюшюре, Мандалакъ тохтамай къычыра тургъан анасына кетди. Аны алай мыдах кетгени нѣгерлерин да къалай эсе да мыдах этди. Сослан Муратха:

— Мен сени окъутурма, кюн сайын сен былайгъа келе тур,—деб кѣлю бла айтды.

— Анама айтмазмыса окъутханынгы? Мен сеннге къоргъашын джугъутурум да бериме, шын къатыучу хойнухуму да, къаиш къамчими да берирме. Хаман да, къайда да сени джаллы бола турурма!—деб Мурат уллу халаллыкъ бла айтды.

— Болсун, тамбла башларгъа,—деди Сослан.

Джарыкъ сѣлеше тургъан сабийле не эсе да эрлай шош болдула. Неге эсе да къулакъ ийдиле: кюнорта азан тартылады. Муадзин, ингичге ауазчыгъы къалтырай, азанны созуб кюрешеди. Минараны тѣппе къалпагъыны тюбюнде ол чибинчикча къарала, тѣгерегине айланыб таралтады. Азан элчилени кюнорта намазгъа чакъырады. Аны тауушу къабырдан чыкъгъанча джюреклеге къалай эсе да бир мыдахлыкъ келтиреди, топракъбаш юле уа ол ауаздан артыкъ да бек мугур бола, джерге бююн да кириб баргъанча кѣронедиле...

Азан тартылыб бошалгъынчы, сабийле сѣлешгенлерин къоюб мыдах тынгыладыла. Андан сора кетерге ѳрге къобханлай, сабыр болдула: Аскер келе тура эди. Аны башында акъкийиз бѣркюню къанатлары джелчикде люу-люу эте келедиле. Къалын этли къулакъ башында бир къара къалам чанчылыбды. Кѣк къурт къатапа къапталыны бели алтын суугъа алынган белибау бла буууллубду; гитче алтын къамачыгъы да джюрюгени сайын ары бла бери аунай келеди. Къара шауракъ кѣнчегини бучхакълары джумушакъ башлы чурукъларыны ичлерине джыйылыбдыла.

Сослан бла нёгерлерин кёргенинде, ол бир такыйкъагъа артха туракълаяракъ болду, алай а джунчугъанына ыйлыгъыб. эрлай озуб кетерге мурат этди. Школну бошагъан кюл Сосланнга этгени эсиндеди, Сослан аны алай къойса, сора ол Сослан тюдю. Аскер аны биледи. Хазыр тенглери бла тургъан заманда уа бютюн да Сослан аны онгларын эскерди.

— Эй писарь, алай джортма, майна чуругъунг тюшдю, ала бар,—деди Сослан, ёрге къобуб. чепкен хурджуналарына къолларын сала.

Аскер кертда чуругъум тюшдю дебми къарады да ызына къарай, джумулууну бериб башлады. Сослан ол кесине джетдиргенни анга джетдирмей къоймазгъа ант этибди, алай а нёгерлерин къошмай кеси джетдирирге излеиди...

— Хурджуналарынгдан къолларынгы ал да атангы баласы эсенг, келчи кёрюшейик!—деди Аскер, демлеше.

— Ата да меники, чепкен да меники, къолла да меники! Къолларымы чыгъармагъанлай да бошарма сенден!—деб, Сослан аллына атлагъанлай. Аскер думп болду.

Сослан нёгерлеринден айырылыб юйге келгенинде, къылычла джанында анасы тилкем бышлакъны садакъачыгъа бере тургъанын кёрдю.

— Къаммырза, джаным, небиз болса да берлик эдик, гырджынлыкъ болуб бир ышаныбыз джокъду,—деди садакъачыгъа.

— Аллах разы болсун,—деб Къаммырза башха юй таба кетди.

— Къайдаса танг атханлы, бар огъары тапхада чёмюшчюкде къууутну ал да, айран бла аша да, отуннга бар,—деб Сосланнга алай айтыб, кеси тырхыкда сахтиянлыкъ терини туюн ала башлады.

Сослан къууут джугъу эринлерин джалай, анасына чыгъыб:

— Анам, бир гардош башчыкъ чыгъарыб кёрейимми гардошу бар эсе?—деди.

— Кет къан къуса турма да, барыр джеринге бар, ол ашагъанынг да боллукъду, замансыз аланы да чёблегиз да сора къыш не эсе да ашарсыз. майна ол тихденледен да ал да аша,—деди Сыйлыхан сауру чабырлыкъгъа джерк бояу ышый.

Болмазлыгъын билгенинде Сослан, ангырчакъгъа атылыб тургъан джантаучукъну, балтаны да белине чанча, кюрес этиб. ууакъ-тюек отун келтирирге кетди.

Махар чегетге кире барыб, бир джассыбутакъ паз терекге джетгенлей, устаз Ильяс Адилгерневич атындан тюшдю. Аны ызындан Иван Иванович, Феликс Константинович, Мария Петровна атларындан тюшдюле.

— Тейри, дуняда болмагъан бир сейир терекни табханса,—деди Харун акъ башлыгъын къарасы боялгъан чепкенин да тешиб, чепкени юсюне Мария Петровнаны олтурлугъун излей. Тиширыу бюсюреу эте, октургъан да этмей, бу сейир табиьгъатдан кез айырмай къарайды.

— Ванядан ненча кере тилегенме, мени бир элт бу чегетге деб, бу мени энтда келтирлик болмаз эди сиз болмасагъыз,—деди Мария Петровна эрине къараб, ышара.

— Былайын бир кёрсенг, экинчи маиьга тынгы берлик тюл эдинг,хаман элт деб турлукъ эдинг да, аны ючюн келтирмегенме,—деди Иван Иванович.

Терекни базыкълыгъы алты-джети къулач болур. Аны джассы булчукъ бутакълары асыры салкъынлыкъ этгенден тюбюне кюн, эшта, ёмюрде ёте болмаз. Алай болса да хаисы мамукъ тешекча къалынды.

— Ма мынга олтуругъуз,—деб Мария Петровна джугуруханса бир къалын схарла орун джабыуну джайды. Эркишиле чепкенлерин, башлыкъларын тешиб терекни бутакъларына такъдыла, Ильяс Мария Петровнаны джай пальтосун тешдириб, аны да терекге такъды.

— Энди, джюйюсханла, билеклени ёрге этиб, джумушха джарашыгъыз,—деб кеси кашемер къабдалыны бууунларын тешиб ёрге этиб, къабдал этеклерин да белибаууна сугъа,—Харун, сен къозуну сояргъа бычагъынгы биле, Феликс Константинович санга болушсун,—деди.

— Мен къазан агъачны хазырлайым,—деб Иван Иванович, къургъакъ отун джыаргъа тебрегенлей. Марья Петровна аны дженгинден тартды:

— Ваня, тилеб айтама, къозучукъну кесмегиз. Шо ары бир къара, ол тукъум ариу затны адам кёлю барыб къалай джанын алыр?—деб барыб агъачха байланыб тургъан алабаш къозучукъну башчыгъын уппа этиб къучакълады. Бычагъын билей тургъан Харун, не айтыргъа билмей, армау болду.

— Мария Петровна, мен аны чынты сизге деб къойларымдан тутдуруб келтирген эдим...—деб тилеген халда, тиширугъа къарады.

— Кечигиз мени, сиз аны не ючюн келтиргенигизни да билмей эдим, алай а мен кёзюм кёре тургъанлай быллай ариу

сиз айтханча кьолубуз аягыбыз да байланыбды, — деди Харун, тегерек кьара сакъалын сылай.

— Къалай болсун, Иван Иванович, сауут кюч бла кюре-шиуню мен тюзге санамайма. Мен билген — халкъ окъуулу, билимли болса, джашау тюзелликди. Патчах кишини аман джашарын излемейди, — деди Ильяс.

— Джашау кеси таныта барыр ким тюз, ким терс болгъанын, — дей, Иван Иванович ёрге къобду. Къалгъанла да къобдула.

— Эркишиле болгъан джерде кьралны иши сюзюлмей бир да къалмаз — ёчешну, даулашыу. Неге керекди бары да, кесигизни ишигизни этигиз да тынч турсагъыз а. Бу ариу табигъатда не къадар зауукъланыргъа керекди, — деб Мария Петровна кьозучукъну ауузчугъуна гырджынчыкъ тутду.

— Ма ол сени кьозунгча байланыбды интеллигенцияны ауuzu. Тюзю, сен кьозунгу кьутхардын, бизни кьутхаргъан а алай тынч тюлдю, алай болса да таулула кьоркъакъ болмаучандыла, ким болса да бир батыр чыгъар эсе уа, — деди Иван Иванович, акъ кителни тюймелерин эте.

— Аллагъа мен биринчи негр болур эдим, — деди Харун.

* * *

Мазан бу уллу къабакъ эшикни ача тебрегени сайын санында кьарыу болуб бир ышаны къалмагъанча, аллай бир халгъа киреди. Ма бюгюн да алай болду. Мазаллы къабакъ эшиклени аллында ол чибинчикча алай кьарыусуз, алай гитче кёрюнеди. Боран, сууукъ кюйдюрген кёзлери химил этиб, кючден ачыладыла. Джай болса да, аны башында чырпа бёркю тешилмейди, бёркню тубюнден кёзлери кючден кёрюнедиле. Тобугъуна джетмеген эски мор чепкенни джамау болмагъан бир джери джокъду. Чабырлары асыры джараусуздан, саламлары тёрт джанларында чыгъыбдыла.

Арбазгъа кирирге кьоркъгъанда, Мазан иги кесекни мычыды. Сора акъыртын гитче эшикчикни ачыб, джер ичине оюлуб къаллыкъча шыкыртысыз атлай, кёк къанджалбаш юйню аллына джууукъ барды. Мияла коридорну ичине Хаджи, кьолунда гулоч таягъы, бир кьолунда да мынчакълары бла олтурады. Мазан мында, тубюнде атлауушланы къатында тохтаб, ауузундан сёз чыгъаралмай биразны турду. Хаджи кёзлерин кыса:

— Нек келгенсе, не айланаса, айт айтырынгы, те?! — деб ауазын кёлтиртюб сорду.

— Халкъны джашаууну иги болуру—ол окъуулу, билимли болсады. Мен кесими джашауумда кюрешгеним, кюреширим да ол затхады. Медресе болсун, орус школ болсун, ала бизде аслам болсала, мен суйген ол эди.— деди Харун.

— Бешинчи джылгъа дери уа интеллигенция былай сёлешмей эди. Къанатлары сыннганында, энди кесин аллахха бла Романовлагъа бошлаб къойгъанды,— деди Иван Иванович.

— Ваня, элеб сёлеш. Мени акъылым бла, хауа да, джел да шпиондан толуду деб, кёлюме келеди, — деб Мария Петровна, керти да сескекли бола шыбырдады. Аны бу башларындан кёрюне тургъан чууакъ кёкча ала кёзлери эрине джумушакъ къараб, сора башын аны имбашына салды.

— Мен, сёз ючюн, бир тукъум бир политикагъа къатышмагъанлай, кесими тутхан ишимде адамлагъа не къадар джараялсам да аярыкъ тюлме, джюйюсханла. Алай а джашау тынгылы тюлдю, джер-джерде къайгъы-дауур. Джюрегинг сагъышха кетмей а болмайды. Мен неми да билмей къатышыбма,— деди. Феликс Константинович, тум къара кёзлерин нёгерлерине кёзюу къарата:

— Урунган орус халкъ тёзе-тёзе джанындан тоюб, чыкъмадымы орамлагъа бешинчи джылда? Алагъа патчахны этиб къойгъанын кесигиз билесиз...

— Ваня,— деб къатыны аны тохтатыргъа умут этди. алай а ол:

— Андан бери бютеу Россия асмакъдан толуб къалды да! Орус патчахха сауутсуз - сабасыз баргъан халкъ гырджындан башха джукъ тилемей эди, патчах а аланы къанларына бояб къойду да! Нек? Не ючюн? Ала патчахха аллах суратны алыб бара эдиле, алай а кёрдюгюз... энди тюремеле тыкъ-тыкълама болгъандыла, адамланы асаргъа агъач джетмей башлагъанды. Хар кимни ауузуна кирит салгъанды. Нек? Не ючюн? Бу затха сагъыш этмеген адам...

— Ваня!

— Мен бир тукъум бир партияда тюлме, бир тукъум бир адам бла да байламым джокъду, алай а мыйысы бираз ишлеген адам сагъыш этмей бу затха болалармы?! Не ючюн ашырдыла бир тукъум бир терслиги болмагъан джырчы Алпаны Сибирге?! Аны къутхарабыз деб чабханла не ючюн олтурдула тюремде?! Сизни халкъны джашауу эки къатха да ачыды!—деб Иван Иванович тамам джюреги къыйналыб, тыялмай тёкдю.

— Тюз айтасыз, Иван Иванович, алай а къалай этгин,

сиз айтханча кьолубуз аягъыбыз да байланыбды, — деди Харун, тегерек къара сакъалын сылай.

— Къалай болсун, Иван Иванович, сауут кюч бла кюрешиуню мен тюзге санамайма. Мен билген — халкъ окъуулу, билимли болса. джашау тюзелликди. Патчах кишини аман джашарын излемейди, — деди Ильяс.

— Джашау кеси таныта барыр ким тюз, ким терс болгъанын, — дей, Иван Иванович ёрге къобду. Къалгъанла да къобдула.

— Ёркишиле болгъан джерде къралны иши сюзюлмей бир да къалмаз — ёчешуу, даулашуу. Неге керекди бары да, кесигизни ишигизни эттиз да тынч турсагъыз а. Бу ариу табигъатда не къадар зауукъланыргъа керекди, — деб Мария Петровна кьозучукъну ауузчугъуна гырджынчыкъ тутду.

— Ма ол сени кьозунгча байланыбды интеллигенцияны ауузу. Тюзю, сен кьозунгу кьутхардын, бизни кьутхаргъан а алай тынч тюлдю, алай болса да таулула кьорккъакъ болмаучандыла, ким болса да бир батыр чыгъар эсе уа, — деди Иван Иванович, акъ кителини тьюмелерин эте.

— Аллаигъа мен биринчи негер болур эдим, — деди Харун.

* * *

Мазан бу уллу къабакъ эшикни ача тебрегени сайын санында къарыу болуб бир ышаны къалмагъанча, аллай бир халгъа киреди. Ма бююн да алай болду. Мазаллы къабакъ эшиклени аллында ол чибинчикча алай къарыусуз, алай гитче кёрюнеди. Боран, сууукъ кюйдюрген кёзлери химил этиб, кючден ачыладыла. Джай болса да, аны башында чырпа бёркю тешилмейди, бёркню тюбюнден кёзлери кючден кёрюнедиле. Тобугъуна джетмеген эски мор чепкенни джамау болмагъан бир джери джокъду. Чабырлары асыры джараусудан, саламлары тёрт жанларында чыгъыбдыла.

Арбазгъа кирирге кьорккъгъандан, Мазан иги кесекни мычыды. Сора акъыртын гитче эшикчикни ачыб, джер ичине оюлуб къаллыкъча шыкыртысыз атлай, кёк къанджалбаш юйню аллына джууукъ барды. Мияла коридорну ичинде Хаджи, кьолунда гулоч таягъы, бир кьолунда да мынчакълары бла олтурады. Мазан мында, тюбюнде атлауушланы къатында тохтаб, ауузундан сёз чыгъаралмай биразны турду. Хаджи кёзлерин къыса:

— Нек келгенсе, не айланаса, айт айтырныгы, те?! — деб ауазын кёлтиртюб сорду.

— Хаджи, сени Гумда сабанларыңгы орулур заманлары джетгенди...

— Билмеймеми мен аны?! Былайда хикгилеринги агъыза турма да, барыб орсанг а!—деди хаджи, гулоч таягъын джерге къагъа.

— Арба, ёгюз деб келгенме, сени сыйыңг да тёппемде болсун, юйдегини барын да алыб бармасам, асыу эталлыкъ тюлме да...

— Былайда юретилинирге керекли ууаныкла бардыла, джек да бар!

— Юйдеги бла барама, хаджи, алай къалай айтаса, эмилик ууаныкланы джегиб, сабийлени ол арбагъа къалай олтуртайым,—деди Мазан тылпыуу тамагъына тыгъыла.

Хаджи ёрге къобду. Темирча къаралыб, босагъа атлауушланы таягъы бла къагъа, былай деди:

— Не ууаныкланы джек да къора, неда менден алгъан унунгу ызына къайтар! Башхагъа берсем андан бери мени сабанларым оруллукукъ эдиле!

— Хаджи, къачан да мен сени айтханыңдан чыкъмагъанма, ёмюрюм джумушунгу этгенлей барама, алай а ол мен андан джегиб келген ёгюзлени берсенг, сабийлени къоркъмай олтуртурукукъ эдим...

— Ол ёгюзле, эшек, сени багъаңг бардыла, аз суймез эдинг. Джек ууаныкланы, джол юрете барырса. Къырылмагъа эдиле сени къарадураларыңг бир да. Гебох кирсе да, къырылыкъ тюлдюле, къоркъма. Болду, къора! Бир бюртюкню зыраф этмей джыйыб бошагъыз!—деб омакъ эшикден юйюне кирди.

Мазан арсар болуб дагъыда биразны сюелди. Адай гютдюча аны гитче бетчигин къыйынлыкъ кюйдюрюб, бишириб, къууруб баргъанча тартындырды. Сора бир кесек акъылын джыйыб, кете тебрегенлей, къайсы эсе да юйден чыгъыб, таз бла эшикге текген суу аны юсюне чачылды.

* * *

...Мурат Сосланнга чабыб келгенинде, ол хуна джанларында ханс чала тура эди.

— Сослан, биз Гумгъа кетебиз, ма бусагъатда. Мен барыргъа чыртда суймей эдим, сенден окъургъа сюе эдим... «Мама» деген сёзню да унутмай турама. «Гара» дегенни да билеме, таугъа айтылады. Энтда неллей бир сёз биллик эдим!—деб Мурат Сосланни не айтырын сакълагъанча бир анга, бир да джерге къарайды.

Мурат Сосланны суйген тенглери бириди. Апы алай джукъ билмей тургъанлай кетеме дегенине бушуу этди. Не айтсын, къалай этсин.

— Ненча кюнден джетериксе?— деди Сослан

— Атам бир ийыкъдан джетерге боллукъбуз, — дейди.

Бушуулу тенгини джюрегин не бла джазаргъа билмей, эрлай юйлерине чабыб, эски окъуу китабларыны бирин алыб келди.

— Ма бу китабны суратларына къарай турусса...

Мурат китабха иелен да бек къууаныб алды.

— Ма бу тизгинде не джазылгъанды?— деб тырнагъы джетиб тургъан бармагъы бла бир тизгинни кѳргюздю.

— Китабны башын туюне тутханса, ма былай тут. Тизгинде уа... «Аллах, патчахны сакъла» деб джазылгъанды.— деди Сослан

— Сен энтда бир эки сѳзню юрет да, мен джолда айта-айта барырма,— деди Мурат.

— Не сѳзню сюесе?

— «Мамагъа» ушаш сѳзню.

— «Мамагъа» «папа» деген сѳз ушайды.

— Па-па», папа п-а-п-а!—деб, кеси кесине сейирсингенча, Мурат ол сѳзню талай кере айтды.

— Алай десе, не дейди?

— Орус сѳзлени нек айтаса дерикдиле ансы мен бу сѳзлени анама да айтырыкъ эдим... Аймысына ичимден айта барырма,— деб ол акъылны табханына къууана, Сослан бла саламлашыр къайгъыгъа кирди.

— Сау къал, Сослан, сени китабынгы окъуй... эсе да, суратларына къарай турусса... Сени кѳзюнгден кѳрюб... ай анасыны уа, ары бармасакъ къалай иги боллукъ эди! Сау къал, деб къолун тутду.

Мурат ташайыб кетгинчи Сослан чалкъычыгъына таяныб, ызындан къарагъанлай турду. Китабны кѳюрегине къысыб, эки джауорун сюекчиги туруб, джалан аякъ кетиб баргъан джашчыкъ, Сосланны кѳзюне сурат болуб къалды...

...Бу кюнден сора юч кюн кетген болмаз эди, элге джылау, сыйыт киргенинде. Муадзинни азан тартханы, сарынча эшитилинеди. Орам орамдан, тыгъырыкъ тыгъырыкъдан тиширыула чыгъадыла, къайры эсе да ашыгъадыла. Эркишиле кими чепкенин къаблай, кими белибауун къыса барадыла. Бары баргъан да, джерден ѳрге аз айырылгъан тыгъырыкъ кибик бир топракъбаш юйчюкгеди. Сослан да дыбырглаб халкъны ызындан алайгъа джетди. Ол Мазанны юйчюгюдю, бери

былай нек басынгандыла? Не болгъанды? Мазанлары мында болмагъанлай нек джыйылгъанды халкъ? Сослан гитче ар-базчыкъны толтургъан адамланы аралары бла сугъулуб алгъа чыкгъанында, сени джауунг да ол кѳргенни кѳрсюн!

Арбазны узунуча джети ёлюк джегенлеге тизилиб тура эдиле. Сосланны кѳзлери къарангы этиб, тентирерге джети, алай а къалай эсе да дагъыда эсин джыйды. Кимледиле была? Эс ийиб къарагъанында Мазанны таныды. Аны ёлюсю онг джанында, чынг биринчиди. Аны къатындагъы къатыны, къызлары... Мурат... тохта Муратмы?! Огъай ол болмаз... Мурат!— деб Сослан, аны ишексиз танымагъанлай, несин да билмей къычырыкъ этиб джылаб башлады. Аны тауушундан таныб къалайдан эсе да анасы чыгъыб, кеси да джылагъанын тыялмагъанлай, джашчыкъны башын кѳкюрегине къысды...

Азан тартылгъан таууш бла сарын, къычырыкъ, сыйыт джерни кѳкню да джети къатларына ётеди дерсе. Эркишилени арасында да дауур-суюр. Джукъгъа да къошулмай, джукъ да эшитмей тургъан къуру бу джети ёлюкдю.. Алаймы иги болур, къайдам...

Къарт Джанакъайыт ёлюклени къатларына кѳзюу-кѳзюу барыб, арыкъ къолу бла башларын сылайды. Сау заманларында аланы башларын ма бу къартны къолуча бир джангыз огъурлу къол сыламагъанды, аны ючюнму сан этмедиле, экен, ма бу къартны сылагъанын да...

Хусей, узун джаякълы къатангы адам, ёлюкле таба алгъа чыкъды.

— Джамагъат, ма бу джарлы джанланы мени юйме элтирге болушугъуз. Тюб болгъан юйню аллына ким тизгенди быланы, билмейме. Не кереклилерин да мени юйюмде этербиз,—деб кеси Мазанны ёлюсюн акъырын ала башлады. Бир эки-юч эркиши анга болуша, ёлюклени бу юйню джанында Хусейни юйюне ташый башладыла. Хусейни къатыны юйюн, башын джарашдырады. Ол кесини юйдегисине ырысласа да, юй тюбюн кийиз бла джегенден толтурду, аланы юсюне ёлюклени салдыла: халкъ кѳб болгъаны себебли, юйге сыйынмай эшик салкъында джыйылдыла. Джегенлени, кийизлени тырхыкга тизиб, къартла анга олтурдула. Къарт Къалагерий джашладан бир къауумну сал агъач, ёлюк къангала келтиррге джиберди.

Ёлюклени ташыб бошагъандан сора, Хусей джамагъатха айланыб:

— Джанымла, Мазанны хаджи юренмеген ууаныклагъа миндириб, сабанларын ордуругъа джибергенди...

— Бармаса уа, джарлы джан, неге бара эди,—деб Дугу кычырды.

— Бармай эсенг, алгъан мюрзеуюнгу ызына бер деб тохтагъан эди хаджи,—деди Хусей. — Былайдан мен болушуб аманны кеминде ашыргъан эдим; ууаныкла майырыша, джолдан чыгъа, чаба,джорта, сабийлери да арбагъа минерге кьоркъа, ызындан кетген эдиле. Къаллайла джетген эселе да Аман-Ныхытха джетгенлей, къутургъан Къобаннга секиргендиле да кетгендиле... Болур болду, энди айтыу да, этиу да джокъду... Мени аллымда бир ийнегим бла ууакъ аякълычыкъларым барды да, ма барын да быланы кереклилерине джояргъа хазырма.—деди Хусей.

—Бу акъ джурунчукъну ёлюмдюк кюнюбюзге деб сакълай эдим да, аллах нюр кийим этсин юслерине,—деб Гяусар ненча къары эсе да маймёз къумач чыгъарды.

— Ма бу да бирлерине болур, хариб,—деб Сыйлыхан да акъ кетенчик келтириб бергенин кёрдю Сослан.

Къарт Къалагерий кенг шалбарыны хурджунундан кючен-бутдан бир къслджаулукъну алыб, ичинден да буршу болуб тургъан къагъыт ачхаланы чыгъарды.

— Хусей, джаным, ма быланы да ал деуюрлерине кьошарса. Неми да аярыкъ тюлме джарлыладан, — деб ахсыныб айтды.

— Хаджини ёгюзю, аты да сыйыныб болмайды, аны къайсы бирибиз да билебиз, джамагъат. Кесини джумушун этерге баргъаннга юреннген ёгюзлерин берирге кёзю кыймагъанды. Улоуну берирге уа сёзюнде болгъанды. Бу зат не адамгъа, не аллахха сыйынмагъан затды. Тышында ичинде да бютеу джер аныкъыды. Бютеу закон аныкъыды, да сора биз барыбыз да зор чомача болубму къалдыкъ бу адамгъа, экер? — деб бу хапарны эшитиб Ташчыдан джетген Къасым хар барыны башында болгъан затны ачыкъ айтды.

— Тюзю Къасым айтхан. Бу тукъум кыйынлыкъны адам улу дуня джаратылгъанлы да эшитген болмаз. Мынга адам къалай тёзсюн, ахырысы. Кёремисиз хаджи былайгъа келиб джамагъатны бетине къарамагъанын?—деди Нанаш.

— Ма келдим, эт энди этеринги! — деб джашил абасы бла хаджи бир джанындан чакъды.

Халкъ суу къуярыкъ болду, алай болса да джюрекле асыры кыйналгъандан, кьоркъуу къайры тас болду эсе да болду.

—Бир толу юдегини тюб этмеклик аллахха къаршчылыкъды хаджи!

— Аллахха менден кёб кзулукъ этибми айтханлыгынгды, экен?

— Аллахха кзулукъ этмеген бирибиз да джокъду, алай а, не эсе да ол бизни сени чакълы бир суймейди!

— Адамланы ёгюзле тенгли бир кёрмегенсе сен, ол гюнахлы иш тюлюдю?!

— Менден садакъа ашамагъан биригиз бармысыз? Ол суаблыкъ болмай не затды?

— Садакъанг бла джууама дебми тураса этген гюнахларынгы? Хаджи не ючюн болгъанса, экен, бизни алдар ючюнмю?

— Аллахыгъызыны асыры ташлагъандан хаджини кимни да эслемей башлагъансыз, алай болса да аллах джетдирир, тохтагъыз!

— Аллах къачан да бизге джетдириб турлукъ эсе, керек тюлдю бизге аллай аллах, кесинги болсун! — деб Къасым джууаб этди.

— Эшитемисе, Добай, ол айтыуну? Иги эсинге алыб кюйчу! — деб хаджи Къасымны старшинагъа кёргюздю. — Ташчыда не окъууну окъуб тургъанын билдингми?!

Алай эте халкъ уллу дауургъа кетди. Бу кёзюуде Хусейни юйюнде тиширыула ёлюклени джууаргъа суу джылыта. кебин биче, тиге турадыла.

— Джамагъат, тилейме бу шейт ёлюклени юсюнде энди дауурну кююгъуз, этилликни этигиз, къабырла къазаргъа джашланы ашырыгъыз, кюн ызына айланнгынчы ёлюклени джууа, кебинлей башларгъа керекди те, марджа, кёрдемчи кереклиси джокъду. — деди Къалагерий .

Дауур бир кесек сёл болду. Хаджи бла даулашханла да, хаджи да сабыр болдула. Хаджи ёлюкlege джууукъ барыб, джабба-джашил абасыны этегин къайырыб, кёк схарла кенчегини хурджунундан сары кубас бочхасын чыгъарыб, андан бир къыгъыт ачханы тышына алды. Деуюр ачханы Къалагерий джыйыгъанын кёрюб, анга атды.

Къалагерий къатына тюшген ачхагъа кёзюн зуккуракъ ийди. Бир кесекчикни сагъыш этди, дейме. Сора кюлун тийирмегенлей, таягъыны бурну бла ачханы иеси таба тюртдю. Адамла аны алай этгенине разы болгъанларын къарт таныды, джюреги аланы джюреклерин ангылады...

— Не берсенг да, — деди Къалагерий, — Мазанны юйдегисини сенде ёмюрлюк къыйынларыны багъасын береллик тюлсе. Къуру ма бу сабийчик (Муратны ёлюкчюгюн кёргюз-

дю къарт) джегилгени да харам хакъды санга, хаджи. Энди былагъа ачха, бочха да керек тюлдю. Джашауларында бир сажна джерлери да болмагъанды ма бу джанланы, энди джер да табдыла, рахатлыкъ да табдыла. Быланы ахыр джолларына ашырылай, кѳресе, халкъ несин да аямай къуйгъанды, — деб къарт Къалагерий джыламукъларын сюрте айтды.

Хаджи джунчуду, алай болса да ёмюрю кесине къаршчы сѳз эшитмей юреннген адамгъа бу болум уллу ауур тийди...

— Джарлыны байны да аллах джаратханды, мени не терслигим барды, ишлерге эриннгенден сизни артыгъыз, ал-лыгъыз ачыла айлана эсегиз! — деди хаджи.

— Хаджиледе да хаджи барды, кѳремисиз Байчораланы Солтан хаджи къалай этгенди! Бютеу джерлерин джарлы-лагъа юлешиб къойду да! Ма, адам десенг!

Хаджи абасын да ёрге джыя, ашыгъыш арбаздан чыгъыб тебреди, къайсы эсе да биреулен аягъыны бурну бла аны ачхасын ызындан тюртдю.

Къасым бла Нанаш да Аркадий былагъа берген дерсни джыйылгъанлагъа бере башладыла... Ол затха бюгюн бек табды...

* * *

Бийсолтан Екатеринодардан кече келиб, эртденбла адам-ланы джыйды. Къадыны гаджи кѳзлерин эслегенлей къаны бузулуб, бусагъат къамасыны бурну бла ол кѳзлени бери-бери чыгъарыб къоярлай бир болду: джолоучулукъдан кече юйюне келгенинде Зайнеб анга къууаныб тюбемегенча кѳ-рюннген эди...

— Джюйюсханла, тау князланы Екатеринодаргъа бошуна чакъырмагъан эдиле. Къарачайдан мен, Черкесден, Ногъай-дан да Шахымгерей баргъан эдик, — деб олтургъанланы къарамы бла аулады. Биягъы къадыны кѳзлерине кѳзю дже-тиб, биягъы кесин тийды. Добайны зыба бели столдан ёрге чыгъыб, кѳзлери папиросундан бокъсураб баргъан тютюн-нге бѳлениб тынгылайды. — 1905 9-чу январдан бери бютеу Ресейни ишчиси къозгъалгъанды, бюгюн-бюгече да джер-джерде мыжыкълыла къаугъа ачадыла. Армавирде, Невинкада, Ставрополь губернияда талай къаугъа чыкъган-ды. Патчахха къаршчы сѳзлени ачыкъ огъуна айтадыла.

— Бизде да айтыб башлагъандыла алай, бугъоу керекди къарабыдырлагъа, бугъоу! — деб къады гаккыдан къарыл-

гъанча тылпыуун кючден чыгъара айтыб, юнню ичи исси болса да, джашил абасыны этеклерин бутларына тартды. «Кимге къалай болса да, мени Зайнебим ма быллай джубуранбетге къалай къарайды», — деб биягъы Бийсолтанны джюреги чанчды...

— Мен бизге тюшген борчланы айыртаим да, сора не салсанг да сала туурса!—деб ачыулу айтыб, мийик къара бухар бёркюн башындан алыб столгъа атды. Қъара халкъ бютеу Ресейде къозгъалгъанды, аны джукълатыр ючюн, не тукъум амал этерге да бизни эркинлигибиздеди... Этмесенг а ала бизни... — деб бойнун, адетича, бычакъ юздюргенча къолу бла алай кёргюздю.

— Аналары алай болгъа эди, мени джумушчуларым мени сен айтханча этмеселе! — деб Добай папирос тюбно табакъчыкъгъа басыб ёрге къобду. Бу джюрюсе бели асыры хиреден санлары эки бюклениб къаладыла дегенча, Бийсолтаннга къуру да алай кёрюнеди. Кесине да «полтара Добай» деб ким эсе да алай атагъанды.

— Сени гаджилигинг амалтын Асланукъаны юсюнде халкъ къазауат ачыб да къоя эди, уруш аллай бирден башланыб кетеди, — деди бусагъатха дери сёлешмей тургъан Чомай. — Қъулакъ юзюлюр болса, чыпчыкъны аягъындан дейди...

— Қъазауат ачарыкъ, ачмазлыкъ эселе да сен тюл, мен кесим болмадыммы ауузларын, къолларын да байлагъан?! — деб ёрге кёлтюрюлмеучю кирпичлени тюбюнден Чомайгъа къараб, Добай аны аллына суюлды.

— Мени мюлк джерлериме чабханлары да орус мыжыкълылагъа кёллениб чабхандыла! — деди къады биягъы ингичге тауушчугъу бла.

— Баталпашинскеде отделни атаманы бла да, Қъобан областны начальниги генерал-майор бла да сёлешиб келеме, приставха да къайтдым. Шахымгерей князь бла да сёзюбюзню, ишибизни бир этерге деб оноулашханбыз. Қъарачайны, черкесни иелери да бир болуб, къозгъалыу къалайда чыкъса, алайын джукълатыргъа деб сёзюбюз алайды. Мен Қъарачайны эллерине айланыргъа керекме, сен а, Добай, сакъ болгъанлай тур, старшинагъа бусагъатда джукъларгъа боллукъ тюлдю, ма бу сыйлы адамларыбыз а санга къуру да билек болгъанлай турлукъдула, — деб къадыгъа кёзю джетди, бу джол аны ингичге къара къашлары бла джукъа эринлери кёзюне бютюн да бек тюртюлюб, «арнуду анасын аллыкъ» деб бир джанына къарады.

— Огъай, кьюру да аллахыутагъаланы ишин бардыргъанланы сыртларына миниу, аланы джерлери бла халкъны ауузун джабыу энди къалыргъа керекди, — деб межгитни джерлерин алгъанлары ачыу болуб, айтды къады.

— Да аманмы болду да, санга ийнамлары ёсдю! — деди полковник.

— Князь тюз айтады, — деди Добай.

— Князь тюз айтады, — деди Чомай, — межгитни былай-да джерчигин чачханыбыз халкъны кёлюн алгъанды, андан къалгъаны да джетерикди санга, къады.

— Джюйюсханла, ким огъай дейди, мен хама да халкъгъа игилик деб кюрешеме, борчум олду, — деди къады.

— Билебиз аны уа, — деб Бийсолтан Чомайгъа кёз кысыды.

* * *

Ташыуулла бошалыб адамла юйге джараша башлагъандыла. Арбазлада, бау башлада, тыркыклада отун, сыгын къалаула, гебенле кёзге неден да алгъа тюртюледиле. Ёзен къач бет алгъанды. Гардош орунлада эшекле бла кютю кюйла къалгъан-булгъан гардошну къазыб ашай, бурунларын топракъ джугъу этиб айланадыла. Алысынлары чалынган биченликледе тиширыула къадалыб чебген иедиле — суукуъ тюшгюнчю ийиб кюйсала, кыш согъа-согъа турлукъдула. Кими арба бла, кими эшек бла, тёрт джаны чегетледен ёретурукъ отунланы алыб келгенлени кёрлюксе. Юйлени тыш къабыргъалары да кими къара, кими саз топуракъ бла сюртюлюбдюле, акъ топуракъ келтиргенле агъын да этиб бошагъандыла. Джаздан башлаб къачха дери уруналгъанын урунуб, бу эл кышха кьюуанчы бла, бушууу бла, муратлары бла атлаб барады...

Таулу! Сени юсюнгю басмагъан кыйынлыкъ болмай тургъанлай, сен джюрегингде бу сейир джарыкълыкъны къалай тутаса, экен?! Ёмюрюнг мал кютюб тургъанлыкъгъа, кёбюсюне силтини бишириб сапын этерге джау табмайса, сора сени юйюнг да былай таза, былай джарашыу неден болады?! Тиширыу къолланы огъурлулугъундан, тохтамай кеслерине иш табыб тургъанларындан, эркишини къолундан таягъы тюшмей тургъандан болурму?

Элни, экиге юлешген бу тау суу бусагъатда асыры шууулдамайды. Аны ючюн болур, сууну сол джанындан кычыргъанны онг джанындагъы эшитеди. Ол Добай ишлетген кёпюр джукъгъа да джарамай, бедженлерин несин да суу ашаб

кетгенли, адамла джыйырма кычырымдан аслам джерни тегерек айланыб бири-бирине алай джорюйдюле. Бюгюн а ол джолну да ётмей, сууну ол джанында джашагъанла суу ызына келиб не кырдыш, не таш кыймай толтуруб олтургъандыла: сууну бу джанында ат чабыу болады, эм уста кыбузчула бири-бирин ауушдура, эм алааматха санагъан тартыуларын согъадыла. Къарт да, джаш да джыйылгъандан джыйыла келеди. Джашла, кызла тепсерге не усталыкъларын да салыб кюрешедиле. Бу джанын былай кёрюб, сууну ол джаны да кыбузчуларын, кыбузларын келтириб той ачханды. Кыбузла андан мындан да тарала, бири-бирине эришгендиле. Суу ызында джашчыкыла уа бирер хораны башындан алыб, джарау этдире айланадыла.

Сослан бир къаратороуну тартыб барады. Аджир алгъы бурун Соланны джукъгъа санамай сирелиб тохтады, алай болса да джашчыкъ анга кеси айтханны этдирмей кыймазын таныгъанында, бой бере тебреди. Ат чабырлыкъ джашла башларына акъ башлыкъланы байлаб, акъ келеклерини дженглерин ёрге-ёрге кыйтарыб, суу ызында сакълайдыла.

Фатима атасы, анасы, башха джууукълары бла келиб, алагъа деб былайда юслерине кыйюз джайылыб тургъан къангалагъа олтургъандыла. Фатима былай джетгенлей, кимден да алгъа Кыасымны кёрюб, юсюне исси суу кыюулгъанча бир халгъа кирди. Ол а мынга бурулуб да къарамай, теуна къамчисин сахтиян ышымына къагъа, кюлюб, ышарыб тенглерин бла ушакъ этеди. Бийсолтанны эси кесини аджирине асыры кетгенден, къатында атаман бла олтуруб тургъан Зайнеби тёрт джанына бирча ышара, кимге кыбулургъа билмей айланганын билмейди. Аты бюгюн алгъа чыкъмай къалса, ол аны кесине ёлюмге санарыкыды. Алай болса, бу къатында, огъай, орталарында, кыуш джастыкыгъа олтуруб тургъан атаман аз хиликге этмез...

— Дорогая княжна, что-то вы не веселы, а какой веселый предстоит нам день! —деб атаман къатхан кыбыргъача, санларында бегимеучю белибауун тарта, Фатимагъа кыарады. Аны айтханын Фатима эшитмеди: ол суу джагъада сюелген акъ келекден сора кишини кёрмейди.

— Княжне нездоровится, господин атаман, — деб эшитгенинде, соруу анга болуб, джууабны атасы этгенин эскерди. Добай не эсе да бир буйрукъ бергенлей, джашла атларын келтирдиле. Бу кезюуде Чомай да акырын келиб Бийсол-

танны къатына олтура, «кёрейик», — деди. Чомайны атын Салимгерий чабдырлыкъды. Бийсолтанныкъын элде эм камсык джашчыкъ — Сослан!

Бийсолтан ол кюн анга къаш-баш тюйгенин джашчыкъ унутмагъанды, алай а атны суйгенден хо дегенди. Джашла атлагъа мингенлеринде, къобуз харс да тохтады. Бир къауум атланы Сосланча джашчыкъла чабдырлыкъдыла. Атла не зат эсе бир уллу ишге кире айланганларын сезиб, бурун тешиклерин кериб тесукъа эте сакълайдыла. Адамла да сакълайдыла. Сууну ол джанындагъыла ёрге-ёрге туруб, суугъа кириб келирча бир болгъандыла. Сыйлыхан къартлыкъ уланына асыры къоркъгъандан ауузундан тылпыуу чыкъмай, къатынланы арасында сакълайды. Не кюрешиб да джашчыкъны была ат чабдырыудан тыялмагъандыла. Ёмюрюнде атасыны услу алашасындан сора ат белге къонмагъан сабий, энди мазаллы джашла бла ат къалай чабдырыр? Аtdан джыгъылыб боюн тюбюне болса не этерме?! — деб Сыйлыхан къоркъуу бла умутну арасында кыскыныкга киргенди.

Бийсолтан джашчыкъны бёрюкёзлюлюгюн ол кюн огъуна да билген эди... Юйю къуруб аллах анга бир улан сабий бермегенди, ансы ол бюгюн, бу кесине базыб мыйыкъларын тохтамай буруб тургъан Чомайгъа кёргюзюр эди... «Джангыз бала, джашчыкъ, ол илячин санларынга аллах кюч берсин, мени джаратхан аллах, аллай бир хазырланганынг бла алгъа келлик сен болгъун!» — деб Гяусар да ичинден тилек тилейди.

— Уже пошли! — деб атаман сюек бармакълары бла Зайнебни чыммакъ джумушакъ къолун кысыды, Зайнеб къолун алмады...

..Къушлача учуб баргъан атлыланы ызларындан, энди хар ким да къобуб-къобуб къарайдыла. Бийсолтан бла Чомай кеслерин тыялмайдыла. Добай суу джагъада, адамланы башларындан къумурсха бели ёрге айырылыб:

— Еуа! Еуа! Еуа! — деб кычыралгъанын кычырыб, джашы Аскер миниб кетген къара аджирни сакълайды.

— Ма кёрюндюле! Кёрюндюле! — деб бир заманда дуня хахайдан алды. Адамла къалайгъа юрюлгенлерин да билмей, бирден юрюлдюле. Бийсолтан къатыны бла атаманны къолларын бир-бирине бериб тургъанларын эслеб, «не да этиб илешдирге эди кесине бу эчки джабахакъ-

ны«» деб кѣлюне келди. Къадыны «межгитникиди» деб тутхан джерлеринден ол «закон бла» юзерге керекди...

Бийсолтан атыны эм алларында келе тургъанын эслегенлей:

—Айта эдим да мен, айта эдим да? — деб кимге эсе да кычырды.

— Джашчыкъмыды атдагъы ха-а?—деб Сыйлыхан, кюнден кѣолун кѣзюне кѣлекге эте, сорду.

— Хо, сени Сосланынгды, ол билмеген зат болмаз!

— Салимгерий! Салимгерий! Эй аман сен, джетесе! Эй аман сен, джетесе! Эй аман! — деб Чомай Бийсолтанны кенг саурусун джумдурукълары бла кызыдырады.

— Сослан! Сослан! Эй аман Сослан! Джетдир къамчини Джулдузгъа! Джетдир! — деб Бийсолтан да къайры эсе да эниб барады.

— Алай а, сын болду. Кимди ол къараторудагъы!?

— Джашчыкъ! Джашчыкъ! Джанынга болайым, эсле! — деб бу джол Гяусар къобуб къарады.

Манглайында акъ джулдузу бла къаратору барыны да аллына ётюб, чекден чыкъды. Кими кѣууана, кими бушуу эте тургъанлай, къаратору чекни тышында абыныб джыгъылды. Юсюндеги Къасым альчи-гюльчу айланыб кетгенин кѣрюб, ары дери да джюреги гыб-гыб эте тургъан Фатима не чабалгъанын чабыб алайгъа джетди.

— Алай керек эди итни баласы итге! — деб атасыны ачыулу айтханы кызыны кѣулагъында барады. Кимден да алгъа Фатима Къасымны къатына джетгенинде, ол джерден башын айырыб, хончасындан агъыб келген къанын кѣолу бла сылады. Фатиманы кѣргенлей а, чымакъ акъ тишлерин ача ышарыб:

— Санга разылыгъымы айтыб да айталмам, энди сау болдум, Фатима, — деб адамла джетгинчи шыбырдаб, ёрге къобду. Салимгерий бла Бийсолтан да тенгден джетиб, Бийсолтан, джанындан сюйген кызыны бууунун сындырырча бир къаты кысыб, атыны хорланнганы бир джанындан, **кызыны** халкъ тургъанлай алай этгени да бир джанындан ачыуландырыб, адамланы араларын джырыб чыкъды...

Салимгерий а асыры джюреги джарылгъандан не айтъргъа, не этерге билмейди:

— Кѣрюшюрбюз, холоп! — деб джаллай башлагъанлай, Къасым аны билегинден иймей:

— Не затха, не ючюн кѣрюшюрбюзню айта барырмы эдинг, джюйюсхан?! — деб кѣзюне хыны къарады. — Мен

таулума, сенича байлыгъым джокъ эсе да юсюмде сыйымы бир такыйкъагъа да тюшюрлюк тюлме! Кел бери не керек эсе да? Кел! — деб аллына барды. — Мени атым хорлагъаны ючюн кюреше эсенг, атынгдан кълюнг къалсын! Андан башха не зат?! — деб энтда аллына турду. Быланы бу болумларын эшитиб, Бийсолтан сабыр болуб не бла бошарыкъларын сакълайды, кызы уа къачыб кетерикча биягъынлай аны къолундан иймей турады. Дуния тегереклери не джыйылды. Чомай да джетиб сынай сюелди.

— Нек айтмайса, не ючюн кёрюшюрюкюнгю?

— Сени бла кёрюшюрге ыйлыгама! — деди Салимгерий тюб эринлери къалтырай.

— А-а-а, табдынг сылтау! Алай болса да тюзюн айтсанг иги кёре эдим: къоркъама, кесиме базмайма де!

— Алаймыды? — деб Салимгерий къалтыраб тебреди.

— Алайды! Мюлкюм барды да хар ким да меннге бюголсюнле дегенинге жангыласа, санга бой берлик джашладан тюлме мен, билдингми? Мени сыйым манга неден да багъалыды. Ол силегейлеринги ары сюрт, не зат эсенг да сен азрейли! — деб Къасым аны сан этмей джылары келиб анга келе тургъан анасын эслеб, аллына барды.

Бийсолтан Салимгерийни кюеу этеме десе да, Чомайны махтагъан джашы элни аллында бедешлик болгъанына къуанды — Чомай энди махтанмаз!

Чомай халкъ тургъанлай кесин кёрюулаялмагъан джашына джюреги джарыла, аны орнуна Къасым бла демлеширге ыйлыкды...

Бу кезюуде Сослан адамланы араларындан чыгъыб Бийсолтанны табды.

— Мен сени излеб айланама, ма! — деб, кезюн ёрге кёлтюрмегенлей джумдуругъуну ичинден кююш сомну чыгъарыб узатды.

Бийсолтан сомну алмай, джашчыкъны къолун ызына эте:

— Нек къалдынг артха, тумаланныкъ зат?! — деди.

— Былайым ачыб чабыралмадым, — деб Сослан белинден энишге джерин кёргюзуб, Бийсолтанны кезюне джити къарады.

Сууну эки джанында халкъ чачыла башлагъынчы, андан, узакъдан: «Даяны атасы, Даяны атасы, сен да ёлгенсе, мен да къалгъанма» деб сарнагъан тауушну эшитиб, къачан да болуучуларыча, адамла сын-сын болдула. Бу кезюуде хар ким кёрген да бир адам эди. Ол орталарында, асыры хыре-

ден белим юзюлюб кетеди дегенча, бир шалдириден бирине аунай туруб, сора сарын кызыудан кызыу бола тебрегенлей, арлакьда отлай тургъан алашасына чынгаб, элге атылыб кетди...

Кюн бата-бата той оюн да бошалыб адамла чачылдыла. Атасындан тилеб Фатима джумушчу кызы бла бирге барындан да артха кялыб, дуппурну башында экиси да бир кесек олтурдула. Фатиманы сагъышы не кяйтмайма десе да, хаман Къасымгъа кяйтханлай турады... Джашлыгъында ала-мат ат чабырыучу къарт Къасымгъа биринчи ёчню берген заманда, Къасымны дугъум кёзлери кимни эсе да излегенча, Фатимагъа алай кёрюндю. «Мени излей эселе уа» деб кызыны джюреги гыб-гыб этген эди, алай а Къасым, эшта аны кяйгъылы болмаз... «Салимгерийни керегин ол кялай ала-мат берди!»—деб башына энди бу сагъыш келди. «Анга алай керек эди! Аны ол бизге келген кюнюнде келечи-мелечи деб! Аймысына, джюз келечи да ийсин...»

Фатиманы кёзю кёпюрню эки джанында эки агъачха джетгенлей, шаркъ деб джюреги чанчыб, эмчек анасы эсине тюшдю. «Ананг сени кесине излейди, мен сени анга кёргюзгюнчю къан къуссун!» деб Зайнеб тышындан кирит салгъаны эсиндеди. Къаллайла бастырдыла сени, джарлы анам? — деб кёзюне джыламукъла урдула. Бу кёзюде:

— Сууукъ боласа, Фатимат,—деб джумушчу кызы Муслимат алай айтханын да, Фатима илгениб уянганча болуб анга къарады.

— Сууукъ боласа дей эдим,—деб кяйтарды кызы.

—Огъай, сууукъ тюлме, Муслимат,—деб Фатима олтуруб тургъан кызыны тобукъларына башын салды. Башын алай салыб тургъанлай Къасымны кёзлери кёзюне кёрюнюб, «Санга разылыгъымы айтыб да айталмайма» дегени энгда эсине тюшдю.

— Муслимат, бюгюн джашлада эм иги джашха кимни санадынг?—деб башын кёлтюрюб сорду.

Кызы бираз джунчуду, алай болса да:

— Салимгерийни,—деб «былай айтсам излей болурму» деб джууаб берди.

— Бетиме къараб айтчы! —деб Фатима кызыны кёзюне джити къарады. Кызы кёзлерин башха джары бура джунчуду.

— Айта эдим да, алдайса, кёлюндегин айтмадынг! —деди Фатима. «Арабин кеси Къасымны сюе болурму?» деген акъыл кёлюне келиб. Фатиманы джюреги чанча, биягъы кызыгъа къарады, алай а дуппукъ бурунчугъу джайыла, ышарыб:

— Джюйюсханны айтмай, Қъасымны қъалай айтайым дегенлигим эди, ансы Қъасым а...

— Қъасым а не?—деб Фатима ашыгъыб сорду.

— Қъасым а акъ сюекледен болса, сенден башха бир адамны тилерик тюл эди, мен аны билеме, андан тауушлу къайда!—деб къыз энди кюлмей, ышармай айтды.

— Къайдан билесе сора къайдан?!

— Нанаш айтханды...

— Нанаш бла сен ушакъмы этгенсе аны юсюнден?

— Нанаш бла мен кесибизни юсюбюзден этгенбиз ушакъ,—деб Муслимат, бийчесине айтыр дегенча, аны кёзюне къарады.

— Сора Нанаш сени, сен да анымы?..—деб Фатима, сёзюн бошамай, сорду.

— Хо сюебиз, сени атанг бир сылтаула бла чурум болмаса...—деб Муслимат кесини аягъында Фатиманы эски чурукъларына къарады. Фатиманы кёзю да алагъа джетиб, бети къып-къызыл болду. «Юйге барсам мен Салимгерийден келген чурукъ башмакъланы санга бермей къомам» деб кеси кесине оноу этди.

— Муслимат, сиз бир-биринги суйгенли неллай бир болады?

— Эки джыл болуб барады.

— Да сора, сора нек турасыз да?!

— Къоркъама мен...

— Мен атам бла сёлешсем а?

— Огъай, аллах ючюн сёлешме, мени кыстаб иерикди!—деб къыз уллу къоркъуугъа кирди. Фатима, қъалай бла болса да къызгъа болушургъа деб кёлуне келе:

— Суймеклик қъалай башланады, Муслимат?—деб сорду.

— Мен Нанашны джигитлиги ючюн суйген болурма дейме... —деб бираздан ол джууаб этди. «Эркишини джигитлиги тиширугъа неден да багъалы болур дейме», деб богюн Қъасымны Салимгерийге сёлешгени эсине тюше, Фатиманы кёлуне да келди.

— Мен да Қъасымны суйген болурма дейме, Муслимат —деб, Фатима джюрегин айтмай чыдаялмай, Муслиматха къарады. Муслимат эки кёзю ачалгъаны чакълы бир ачыб, асыры сейирсингенден ауузундан сёзю чыкъмай кълалды,—бийче Қъасымчаланы суйюб, Қъасымчалагъа баргъанны кесини алай кёб болмагъан ёмюрюнде эшитмегенди, не кёрмегенди...

— Сюеме, сюеме! Муслимат! Сюеме!— деб Фатима аны бойнундан къучакълады..

— ...Тёгерек кеч бет алгъанды. Бир-бирин къучакълаб, олтуруб тургъан кызыланы туураларында суу ашаб кетген кёпюрню ол джанында бир агъачы, бу джанында салыныб тургъан бир агъачына джеталмай инджилгенча кёрюнеди. Ала бир-бирине къарагъанлай турадыла..

* * *

Джылла къайры эсе да бир тюрсюз кёлге акъырын-акъырын тёнгерек тюшедиле. Бутларына къоргъашын тагъылгъанча, джылы айы да алай ётгенле бардыла. Ёзге кюню джарыкъ, насыблы адамгъа заман дженгил къораб баргъанча кёрюнеди. Адам хар заманда да тамблагъы кюнюню аллына къалай эсе да бир къууанч излеб къарайды.

Къайсы кюн не къууанч келтирди бу элге?! Аны киши да айталлыкъ тюлдю. Тюзю, бирини къунаджини тиши бузоу табханын, бирини малчыгъы ачдан кырылмай джазгъа чыкыгъаны, бирини джашы да аптик чыгыб бошагъаны, бирине да къулфуула тюшгенин айтсакъ, ол къууанчла бола турадыла. Алай а аладан кишини джюреги джарыб, уллайгъан къарт джаш бет алыб, муккур бел тюзелиб, мында киши да кёрменгенди..

Мазанны юйдегиси кырылгъан кюнден бери ненча кыйынлыкъ тюшдю бу элге?! Хусейни мыртазакъла тутуб алыб кетдиле. Джаназыдан чачыла барыб, халкъ хаджини чалыныб тургъан дюрюлерин юлешген эдиле. Адамланы соруугъа чакътырыб башладыла: ким эди биченни юлешдирген деб тюб излегенлеринде, Дугу Хусейни кёргюзгенди..

* * *

Джамайланы юйде гырджынлыкъ бошалгъанлы нелтай бир заман болуб келеди. Замансыз джангы гардош башланы тюбюн чучхуб, зылды бюртюкчюклени чёблеб, аны отха асыб аны бла кечинирге кюрешедиле. Акъ суу бла бу суу гардошчукъла ёз тутмайдыла. Сыйлыхан сабийлени асыры джазыкъсыннгандан бетлерине къараялмайды. Ма, Сослан тёбен къууушда олтуруб, бу артдан къалмагъан китабны окъуйду. Джаякъ сюекчиклери ёрге-ёрге туруб, ачдан бетинде къаны къалмай тауусулгъанды. Ол бармакчыкъларын да кёремисе; госукла кибик ингичгедиле, аязларындан джарыкъ ура турады. Алашаракъ сюекли, кенг джауорунлу джашчыкъ болгъа-

ны себебли, тогъуракчыкъ кёрюнеди, анасы уа биледи аны юсюнде бит къабар эти болмагъанын.

— Ма муну ашачы, джашчыкъ,—деб анасы юсюнде сют-башы ышанчыгъы бла бир джангы джуууртчукъ бла речка гъырджынчыкъ берди. Джашчыкъ джукъ да айтмагъанлай, китабдан да кёзюн алмагъанлай къолун узатды. Сора китабны тобукъларына салыб, берилгенни къараб къарагъынчы битдирди.

Джамай, къайдан эсе да арыб, келиб, агъач тапчаннга олтура, бёркюн да тешиб тапчанни къулагъына чанчды.

— Ары бир тартчы чабырларымы, — деб Соланнга тартдырыб таянды.

— Джарлы джанымдан тойдум эртденли бери... Бир джерден бир ёнкюч мюрзеу табмайма. Джокъду халкъда, нени табарыкъса?!

— Тоба десенг а, джашчыкъны атасы, аллахха къаршчы барма. Джаратылгъан джанни аллах кеси джаратады, асырарыкъ да олду, — деди Сыйлыхан, сюзюк айыргъан мыгчы къолларын къара хотасына ышый.

— Джаратханлыкъгъа ююю къуруйду да асырамайды.

— Тоба, тоба, тоба адам джанындан тойса айтмазлыгъы джокъду, аллах сен кеч!— деди ызындан.

Бираз тургъандан сора Джамай хапарын айтды.

— Сосланны джалгъа джарашдырыгъа деб сёлешиб келеме. Улан джаш тюлмюдю, барсын да бир джукъгъа джарасын, эркиши эшикге джаратылгъанды, къарнын асырар, Добай алайым дейди танала кютерге,— деб ауuzu алай айтса да, джюреги сабийинне асыры къыйналгъандан аны бетине къараялмай айты. Айтыб къутулгъанында уа дженгилленгенча болуб, эркин солуду.

— Атам, Добайгъа ийме ансы къайры да барайым! — деди Сослан кёзчюклерине джыламукъ ура, анасы да эрлай кёзлерин джаулукъ къыйыры бла джаба, эшикге башын атды.

— Башха адам джокъду, ол да кючден хо дерге унагъанды. Сен барсанг ол бизге бусагъатда мюрзеучюк да берирге айтады. Андан сора, ишлегенинге кёре, джал кесерме дейди.

— Атам, не да эт башха адам изле, мен ары барыргъа суймейме.

— Да нек, джашым, аны къалгъанладан башхасы неди, тонгузну агъы, къарасымы барды дегенлей, ала бары да бирдиле, — деди, Джамай:

— Мен Аскер бла джаума...

— Нек?

Сослан атасына Аскер бла нек джау болгъанын айтмады. Ол мени туюгенди деб айтмакълыкъ, анга эм ауур сёзлени бири болду. Атасы да Добайгъа берген сёзюне амал табмады ансы акъылбалыкъ болмагъан сабийни биреуню къолуна атмакълыкъ джюрегине уллу кюч тийди.

Сослан эшикке чыкъгъанында анасы тауукъ орунну джанында джылай тургъанын кёрюб, кесини да джылары келди, алай а тенги Муратны бастыргъан кюн болмаса аны киши джылаб кёрмегенди — не къыйналса да, кесини сабий джюрекчиги къыйынлыгъын тышына чыгъармай, кеси хорларгъа излейди. Ол анасыны къатына барыб, имбашына къолун салыб:

— Анам, и ха джылама. Мен къошха барыргъа сюеме, анда мындан эсе иги болур,—деб, тылпычугъу тамагъына тыгъыла, айтды.

Сыйлыхан аны бир къолу бла башын кесине къысыб, бютюн да бек джылады—баласыны къууаннганы бла къууанмагъанын, къошда джалчы иги болгъаны бла аман болгъанын анадан бек ким биле болур!..

Экинчи кюн Добай, семиз алашасындан тюшмегенлей, ктылыч агъачланы къамчиси бла къагыб:

— Эй, мында ким барды? — деб къычырды.

— Кел ичгери. Добай, джаным,—деб Сыйлыхан чыкъды.

— Ичгери бара туругъа мени заманым джокъду. Джашны тамбла эртденблагъа хазыр этигиз. Малланы къыш къошха кёчюрюрге керекди мычымай, — деб алай айтыб, атына къамчини уруб, Нарсанагъа барыб, джашау ууатыргъа кетди.

...Сослан анасындан айырылыб юренмегенди. Кесини да, анасыны да къыйналырларына къайгырыб, тангига дери джукъламагъанча чыкъды. Бир джаны бла уа къалай эсе да бир джангы джерле кёрлюгю эсине тюшюб ашыгъады. Анасы уа, къартлыкъ баласыны къолундан кетерине, кесини ёлюр кюнюне къоркъгъанча бир къоркъады. Тангига дери ол аны кийимчиклерин джамай, чабырларына суу эте, къургъакъ салам хазырлай, кёзлерин сюрте чыгыб кетди. Джамай да орунда эки къабыргъасына кёзюу айлана, ах-ох эте тангын атдырды. Эртденбла Сослан киши да уятмагъанлай кеси уянды. Эрлай къобуб, бет, къол джууб олтурду. Аны джалына алгъан пуд ундан кече анасы нардуула этиб джатханды. Бышлакъ биширгенчик этиб, Сыйлыхан гырджын бла аллына салды, алай болса да джашчыкъ ашаучусуча ашаялмайды — къайгылы джюрек адамны ачдан тыады.

Сыйлыхан джашчыкъгъа ышанмай кеси кийиндирди:

къара драп кѣнчегин ич кѣнчек орнуна кийдириб, тышындан, акъ тѣбеде ойнар териден кѣнчекчик, атасыны чепкенлигинден къалгъан къара чепкенден тыш кѣлекчикни, аланы тышындан эски мор чепкенин кийдириб, белине белибауун да кеси къысды. Мор шымчыкъларын бусхулла бла буудурду, чабырларына аслам салам салды, башына джылы чырпа бѣрк кийдирди. Тонун, тери къол къабларын, агъач аягъын, агъач къашыгъын, кезлигин чырмаб, бучхакълары чачакъ токълу къабчыкъчыкъгъа джыйды.

Анасы бла баласына кѣз джетдире тургъан Джамайны джюрегин ит кючюкле талайдыла. Бюгюн сыртда-къолда айланырлай саулугъу болса, бу къагъанакъ сабийни эки атлатмаз эди, алай а не мадар, саулукъ кетгенди...

Кюн къагъаргъа арба келди. Добайны башха джалчысы Чора малчылагъа азыкъ алыб барады, алай а арбада джукъ кѣрюнмейди, къайдам, биямукълукъ а болур. Сыйлыхан Сосланны кеси арбада ары-бери этиб, джарашдырыб олтуртхунчу, тынгы табмады.

— Бѣркюнгю мангылайынга бас, джашчыкъ, аязды. Джамчынг бла кече юсюнгю иги къыстыра тур. Шо Чора, ауруунгу алайым, муну мурджарын бир джарашдырыб бер анда. Бу ичирги джастыкъ тышха анда бир болджар салам салыгъыз ха-а. Кече чабырларынгы кеберча джайыб къоя тур, — деб экисине кѣзюу аманат эте, Сыйлыхан арба бла тенгликде барады.

— Анам, къайт келме, — деб Сослан талай кере тиледи, алай болгъаны ючюн, ана бла бала бир-бирлеринден айырылыб къалыу кючдю...

* * *

Чора бла Сослан Добайны къошуна экинчи кюнлерине, аманны кеминде, джыйылдыла. Джолда джауумла бла суукъ ѳгюзлени аланы да джунчутханды. Къошха джассы бола келдиле. Аланы кенгден эслегенлей, бѣрюлеча, итле арбаны тегерегин алдыла. Сосланны уа арбаны джанына къошдан къайсы эсе да чыгъыб, Чора да ол да итледен кючден бутдан къорууладыла.

Джангур бла суукъ джолоучулары джиликлерине ѳтгенди, алай а сюрюучюлени отлары джукъланганды. Быланы алларына чыкълан сюрюучю Джансох, къармай кетиб, чыракъ кесекчикни табды, сора отну кечеден кѣмюлген кѣсѣулерин чыгъарыб, хазыр отунланы салды, алай а мылы отунла джанаргъа унамай, кѣб къыйнадыла. Джолоучула уа суукъдан гыз-гыз этедиле. Сослан эгечини сынган кюзю

кесегин табыб бусагъатда кесине къараса сейирсинник эди, бетини сюеклери бютюн да тургъандыла, эринлери кѣм-кѣк кѣгергендиле, асыры сууукъ ѳтгенден бармакъларын тюзетелмейди, эки аягъындан чабыры тешилмегенли эки кюн болады. Аланы саламларына суу ѳтѳб. джерге басханы сайын суулары чыгъа турады. «Иги сагъан бир исси къалмукъ шай неда блямукъ ичиб атамы аягъындан кириб бир джатар эди» деген сагъыш джашчыкъны башындан кетмейди.

Къарт Джансох къаллайла этди эсе да отну джандырды. Чора бла Сослан отха бауурларын бериб, къолларын отха тутдула.

— Ай медет, бир джылы затха не этсин адам сизге? — деб къарт тыхсыды.

— Биз итлеге азыкъгъа арпа ун келтиргенбиз, къошчулагъа да бир тулукъ унуруз барды, — деди Чора.

Джансох агъач челекден суу къуюб, гитчерек къазанчыкъ бла сынджыргъа блямукълукъ такъды.

Джолоучула блямукъ ичиб, энди эс джыйдыла. Джансох, Сосланны кимни джашы болгъанын да энди соруб билди.

— Ай, бала, мени джауум джалчылыкъ кюнѳн сынасын... — деб къарт эшикке чыкъды. Сослан бла Чора къуру чабырлары болмаса джукъларын тешмегенлей, джамчыларын джабыб, салам мурджаргъа тѳнгередиле...

Эртденбла къайсы эсе да тюртѳб Сосланны уятханын да, танг аз-буз белги бере башлагъан эди. Кѳзлерин ууа къобуб, Сослан чабырларын излеб тебреди.

— Джаш, кийине кир да бузоу тый, бери кериле-созула турургъа келмегенсе! — деб, къайдан чыкъды эсе да бир джанганкѳз, кѳсе сакъал, шыбылабет киши хыны айтды. Къошда болгъан сюрѳучю бары андан къоркъгъанларын Сослан ангылады...

Чабырларын мурджар джанында табды. Джангыртыргъа къургъакъ салам кѳрмей, эски мылы саламларын джарашдырыб, Сослан чабырларын аягъына джыйырыла-джыйырыла кийди. Эшикке чыкъгъанында, къачхы аяз ол суу чабырлагъа сингиб, аякълары бузда тургъанча титиреди, сора эрлай ызына къайтыб чабырлары тургъанлай, аякъларын кюлно джылыууна салыргъа кюрешди, алай а олсагъат биягъы киши кириб:

— Бар ийнек сауулгъан заманда къошха кириб турмада, — деб къуджырады.

— Мен сууукъдан ѳлеме, — деб Сослан алай айтыр-айтмаз.

— Ха-ха-ха, эшитемисиз, бу сууукъдан ёледи! Бар ана-
нгы этегине чырма!—деб хиликге этди. — Тур бара кир,
тейри, зырнаины тартдырма! Сеннге дери да бир джыйыр-
ма кёлек джыртхан болурма мен, билеме сеничаланы! — деб
къошду.

Сослан стауатха чыкъды. ийнеклени ауангылары аз-буз
таныла башлагъанды. Уллу стауатны ичи малдан толубду.
Тогъуз-он тууарчы ийнеклени тюблерине чёгюб сауадыла.
Сослан алайгъа баргъанлай тууарчыла:

— Джашчыкъ, ма бузоуну ары тый!

— Алабашны бузоун бери джиберчи!

— Ол эме тургъанны орунга ур, бошады да кетди сют-
ню!

— Былай кел, хадауус, бузоуну къору сауаргъа къой-
майды! — деб къычырадыла.

Къалайда къайсы къычырса, анга чаба, батмакъ стауат-
да тая да джыгъыла. Сослан аманнга таянды.

Ийнеклени кюн къагъаргъа саууб бошадыла. Тууарчыланы
бир къаууму аланы къауданда кютерге алыб кетди, Сослан-
нга уа биягъы къутсуз киши бузоуланы кютерге буюрду.
Кетерини аллында Джансох чакъырыб:

— Джаным, келчи былай, ма бу къалмукъ шайны да ич,
муну да аша, — деб бир нардуучукъну берди. Дагъыда бир
нардучукъ бла бышлакъ кесекчикни тончугъуну къойну-
на сукъду. Эшикте джалчылагъа къычырыб, не зат ючюн эсе
да уруша тургъан адамны ауазын эшитиб Джансох:

— Ол къыджырай тургъан Добайны эгечинден туугъан-
ды, адам ашайды. Аны джер джерде къошларына тамада-
лыкъ этиб айланган олду. Аты Маулутду, — деди къарт. —
Бар энди улаң, бузоу кютген тынч иш тюлдю, сакъ бол.

Сууукъ джангур тохтамай себелейди. Бузоула джюрю-
рге унамайдыла. Кими ызына къачар акъыл этеди, кими си-
релиб тургъан болмаса, не аллына, не артына атларгъа уна-
майды. Бир эбге джыйылгъан бири джокъду, алай бла кюн
къышлыкъгъа келгинчи Сосланны къара азабын бериб, ан-
дан сора ачыракъ бола башлагъан болур эдиле, бироз джер-
ге джараша тебрелиле. Сослан да аугъан терекни юсюне
чёгюб солуун алды.

Энди отлайдыла. Къата башлагъан къаудан джумушакъ
бурунларына чанчылса, эрлей ёрге аладыла, сора дагъыда
бурунчукъларын джерге акъырын джетдириб, муш-муш эте
отларгъа кюрешедиле.

Барындан да гитче бир къызыл бузоучукъ Сосланны къа-

тында отлай келиб, сора эки къара кёзчюгюн да джандырыб, бузоучуну бусагъатда кёргенча, анга битиб тохтады. Сослан да андан кёзюн алмай къарады.

«Анангы сютюн эмерге къоймай, анангдан айырадыла, харибчик» деб Сослан аны башчыгъын сууукъдан кызарыб тургъан кьолчугъу бла сылады. Бузоучукъ джаллады, алай а бираздан аны къатына келиб, аралды. Бу джол а Сослан кьойнундан гырджынчыкъ чыгъарыб анга тутду, ол бурунчугъун джыйырыб кьойгъан болмаса къаба билмеди.

Сууукъдан аякълары бузлагъанча кёрюнедиле. Танала джангурда джукъгъа кетмезликлерин билиб, Сослан чабырларын тешди, аякъларын этегине чырмаб, кьоллары бла ышыб джылытыргъа кюрешди...

Бузоула чегетге синге башладыла. Чегетге бир сингселе уа, чачылыб кетериклерин Джансох айтхан эди. Биягъы чабырларын киерге Сослан ёлюрюне кьоркыгъанча бир кьоркъады, алай болса да киймей болмайды. Къараса чабырларыны ичлери кёл болуб турадыла. Тешген заманда аланы не башларын тюблерине буруб салыргъа, не да терек тюбюне затха салыргъа билалмагъанды. Энди уа суйсенг кий, суйсенг кийме...

Бузоулары тыяргъа джалан аякъ чабды. Таланы юсю кьуу бутакъдан, терек тюбден толуду — аякълары ачыдыла, алай болса да таналаны талагъа ашырды. Энди чабырлары кьалгъан джерге келе тургъанлай, сол аягъына бир зат чанчылыб, ачыгъан аягъын тобугъу таба кёлтюрюб къарагъанында, тюз балагъындан кьан кьуюлуб келе тура эди. Нек эсе да олсагъатлай анасы эсине тюшюб, ол аны кёргенли ийыкъ огъай джыл озгъанча, джюреги такыр болуб, джылары тамагъына тыгъылды, алай а джыламады. Мылы джерге олтуруб чепкенини этеги бла кьанын сюртдю. Кьан кьуюлуб келген джерине ит тили чапракъ джабышдырды. Байларгъа байлау болмай мекерия кёлегин джыртаргъа да кёзю кыймай, ышымын энишге этиб аягъыны тюбюне чындайча кийдириб, чабырлары болгъан джерге барды. Аланы сууларын саркъытыб амалсыздан кьаблады...

Ингирде Сослан кьошха келгенинде, аны сууукъдан кёрген бетинде кьан ышаны болмагъанын Джансох кимден да алгъа эсledi. Эм алгъы бурун чабырларын тешдириб, кесине сакълагъан болджар саламчыгъындан бериб джангыдан кийдирди, айран бла гырджын да бериб ашатыб, бузоу кьорургъа алай ашырды.

...Къыш къачны ышыра-ышыра, дженгилден-дженгил орун айырыб келеди. Энди таналаны тышына асыры чыгъармайдыла. Дуркъуда ашчыкъ салыб кечиндиредиле. Биягъынлай Сослан танг атмай къобуб, мазаллы таналаны къоруулай ийнек саудурады, андан сора ингирге дери къолундан таягъы тюшмегенлей, стауатда кюреше джетеди... Джансох бу сабийге эс бѐлюр ючюн къалмайды. Бир кюн Джансох, къош джумушну тындырыб ингирчек этиб Сосланны битмеген джарасына салгъандан сора, мулхарны юсуне олтура, былай деди:

— Эй, улан, сени джунчугъанынгы мен биле, кѐре турама, алай а не этейим, болушур амал табмайма. Къалгъан нѐгерлерибиз да меничадыла. Ала хыны адамладыла дебми тураса? Болмагъа эдиле хо! Асыры джунчугъандан нелерин да билмей джашайдыла. Мен а ма сенича кюнюмден бери Добайда джалдама, — деди Джансох.

— Сора нек кетмей тургъанса да, Джансох?

— Добай бошларгъа унамайды, джалынгы ма бюгюн, бюгече береме эте, джылла кетдиле. Артда уа мени барыр джерим да къалмады... Барама деб да излемедим. Къалайда ѐлсем да не башхасы барды деб къойдум, — деб Джансох мыдах болду.

— Ненча джыл болгъанды, Джансох, сеннге?

— Джыл а кѐб болмагъанды, улан. Алтмыш да джетмегенди.

Сослан анга джюз джыл да берликди. Тѐрт бюклениб джюрюгенча, алай джюрюйдю. Олтургъаны тургъаны сайын кючден къымылдайды. Тери тобукълукъларын кече тешмегенлей джатады. Да тюзю, мында белибауун тешиб джатхан да кѐрмейсе, Сослан кеси да тешмей джатады. Тешиниб киргенлей джерни суугъу къабыргъангдан урлаб тебрейди.

Джансохну, кѐбню кѐрген къатхан тончугъу тобугъуна кючден джетеди. Аны белин тыбына бла тартдырса къатхан бойлары бюгюн да бек ѐрге-ѐрге туруб къаладыла. Бетинде бурнуну учу бла эринлери болмаса, джугъу танылмайды, бары сакълалды, кѐзлерини къаллай бояуу болгъанын киши айталыкъ тюлдю. Аны халына къарагъан адам ѐмюрде эрни ышаргъан болмаз дерикди.

— Ингирчек къанын иринин да эмерикди, тегаран, тюшюрмезге кюреш, — деб Джансох кете башлады. Туруб биразны арлакгъа баргъанындан сора ызына бурулуб, къойнундан бир гырджынчыкъны чыгъарыб Сосланга узатды...

...Сослан бери келгенли ма юч айдан атлаб барады. Юй-

лерине бир джангыз да элтмегендиле, элтир акъыллары да джокъду. Кюн къайсы, кече къайсы болгъанын билмегенча мында джашау алайды. Биргесине келтирген эски китабларын окъургъа заман табмайды — ашхамда къошха джыйылгъанлай асыры сууукъдан, асары арыгъандан эрлай мурджаргъа тѣнгереб къаладыла. Мурджарда бир-бири джылыууна къысылсала, бираз эс джыядыла. Бышлакъ ськъгъан, джау чайкъагъан кюнледе Маулут бир такъыйкъагъа джанламай юслерин сакълагъанлай турады. Хар ийыкъдан джауу, бышлакъны уа кеси юйге. Добайлагъа, ташыгъанлай турады...

Бышлакъ ськъсала, Джансох арт, ал бла да хумджу кески Сосланга юзмей къоймайды.

...Чораны бичен арбагъа миниб джырлай келгенин кѣрюб, Сослан аны таба бурулду: аны Сослан бек сюеди, алай а бирге олтуруб солургъа экисине да заман чыкъмайды. Бугъала туручу джерге барыб, Чора алайда бираз биченни къотарды. Андан Сосланны таналарына келди. Былайда арбасын бютеулей да къотарыб, ѳгюзлерин ийди. Аланы ары мулхар таба къыстаб, уллу чындыны сайлайды:

— Джашны уа къууанчы уллуду дейсе, алан, — деб Сосланга кѣз къыса, айтды.

Къууанчын, кимге да болсун, айтмай чыдаялмай тургъаны белгилиди. Аллына Сослан тюртюлдю эсе да, аймысына, ол къууанчын айтыргъа сюеди:

— Болджалым джетди мени, алан, билемисе, биле!? Мал гяхиникге чыгъаргъа болджалым джетеди, — деди пай хурджундан чапракъ тютюн чыгъарыб бура. «Мени болджалым а ненча джылды экен» деб Сосланны джюреги чанчды.

— Беш джылым толду. Мен юйге джангыз бир бармагъанма. Мариям мени сакъларгъа сѣз берген эди да, турады сакълаб. Ма бу хурджунну да ол берген эди... Э-э-э, да сен не ангылайса ол затладан... Бир ийнек бла беш къой берлиди Добай джалыма!— деб Чора энди Сосланга айтханлыгъы болмай, хапарын кеси кесине айтыргъа суюб айтады.— Ийнегим боллукъду, къойчукъла юйрерле, тега-ран аланы асырарлай бир бичен ызчыгъым болса... А-а-а, болмай огъуна къалсын, кѣремисе бу билеклени чегетледен къучакъ-къучакъ джыйсам да, джыярма алагъа аш. Сора Мариям бла мени джашауубузну кѣрюрсе, джууугъум! — деб, биягъынлай Сосланга кѣз къыса, хурджунундан бир къолан тамгъалы къол джаулукъну чыгъарыб, джугъун да сюртмегенлей, ариу бюклеб, дагъыда ызына салды... — Бермезхан-

ны кызы дегенлей болмай, мен а кыйнымы аллыкъма. — деди.

Къошда Чораны бары да суюдиле. Ол къошда сагъатда джау чайкъалса не бышлакъ сыхъсала, Маулут тургъанлай, сан этмей, не джау кесек алыб, не хумджу юзюб Сосланнга бермей кыймайды. Башхаланы къуру къарамы бла къоркъутхан Маулут анга джукъ айталмай къалыучанды. Кенг джауорунду, къара кёзю, тегерек бетирек, суююмлю джаш джалчылыкъны кыйынлыгъын къалгъанладан тынчыракъ келтюреди. Ол затха, эшта, Мариямны суюмеклик сакълауу да болуша болур...

— Джансох ненча джылгъа кирген эди джалгъа? — деб сорду Сослан Чорагъа.

— Джансох сени тенгли заманында киргенди Добайгъа джалгъа. Джалынгы берирме эте Джансохну джылла бла алдаб тургъанды. Ол огъай къатын алыргъа да джибермей алайлай къалыб кетгенди. Энди уа юю, юйдегиси да джокъ, ёмюрю Добайны тубюне атылгъанды да къалгъанды. Меннге уа бир этге эди алай! Тейри, Добайны сыртындан къайиш алыр эдим! — деб Чора джумдурукъларын кыса айттыб, ийнеклени ашларына барыб тургъан ёгюзлени кёргенлей, аланы тыяргъа чабыб кетди.

Сосланны къоллары кышхы сууукъдан кысты-кысты джарылыбдыла. Юйден келгенли кёлеги, кенчеги тешилмегенди, ала кеслери алларына чириб тюшюб барадыла. Юйден келген чабырлары пара-чара болгъандыла. Бусагъатда ол Чора берген чабырлары кийиб джюрюйдю. Юйге письмо джазаргъа талпыйды, алай а ким элтир. элтсе да ким окъур...

Былайда къанатлы да нек кымылдамайды, экен... Былай шаш, былай къуу-шуулукъ джюрегинги бютюн да аз этеди. Джерни юсюн терен къар джабыбды, ол огъай, мазаллы нарат терекле да къарны келтирелмей бутакълары ийилиб-ийилиб турадыла. Танала къаура биченни тыкъырдатыб кемиредила, аланы тишлерини тыкъырдагъанлары, Сосланны джюрегин ким эсе да къыра тургъанча кёрюнеди. «Мен да беш джылны туругъамы керекме, экен? Мени хакъыма уа не берликди, экен, Добай... Разговор Петрович ауузун джабмай урушуб турса да окъугъан къалай иги эди... Ай анасыны уа...».

Сабий джюрек таралады. Анасына, атасына, тенглерине таралады, китаблагъа таралады. Аны юсюнде къаргъа къабар эти болмай гыз-гыз эте айланнганын анасы билмеймиди, экен...

Сабий Сосланны башы соруудан толуду. Алай бла кечеси кюню да кете, джаз джылыугъа чыкъдыла. Сослан стауатда Чораны не эсе да бир эте тургъанын эследи.

— Келдингми, шохум?— деб Чора Сосланга тюбеучюсюча джарыкъ тюбеди. Асыры кьууаннгандан аны аягыны тюбюнде чёб сынмайды. Сослан таба атлаб, аны къатында агъач сенеге бла мулхарланы джыя, Сосланны эркетелди:

Ой, юшюдюм-юшюдюм,
Таудан алма тюшюрдюм,
Алмачыгъымы къабдыла,
Манга зыгыт атдыла.
Ол зыгытха базама,
Бу зыгытха базама,
Терен уру къазама,
Аны ичинде беш эчки,
Беш эчкини улагъы,
Къазан сютню къаймагъы,
Къазан отда къайнайды,
Сослан атда ойнады.

Айтчы, джигит эсенг, сен алай!— деб, сөйюмлю кёзлери кюле, Чора Сосланга къарады.

— Айтайым, аны неси барды! — деб къараб-къарагъынчы ол айтханча айтды.

Ала да алай эте тургъанлай Маулут кычырды:

— Къызыл тана джокъду къайда эсе да, бар изле да таб! Кюн кеч бет ала башлагъанды. Сослан къайгъылы болуб таналаны кютген джерине кетди. Барады, барады джукъ кёрмейди. Сора мылы джерде бузоу аякъ ызча бир ызны эслеб, аны бла тебреди, арлакъ баргъанлай джангы бузоу кирни ла кёрюб, узакъда тюлдю энди уа табарыкъма деб джюреги хош бола, дженгилирек атлады. Джолну аллында терекле чыкырдагъан тауушла да эшитиб, «Тана кесин ышыб этдиреди» деб кёлюне келди. Алайына бир джаргамчыкъдан чыкъанлай, бир мазаллы кийик къабанны юсюне чыкъды. Къабан тишин чончайтыб, кёзлерин джашчыкъгъа сюзю. Алгъы бурун Сослан аны не джаныуар болгъанын билмей тентиреди, алай а олсагъат не болумгъа тюшюб къалгъанын ангылаб, кычырыкъ эте, ызына мыллык атды. Къобан да аны ызындан бутакъланы чыкырдата атылгъанын эси бла тюл, Сослан бютеу саны-джаны бла ангылады. Бу кёзюучюкде, къайдан атылды эсе да, шкок атылгъаны бла къабанны эрши кычы-

рыгы тенг болду. Джашчыкъ кьоркъгъаны бла аягы мылы гяхиникде тайыб бир джалан сыртлыкъчыкъ бла тѣнгереб талачыкъгъа тюшдю. Дагъыда талай кере шкок таууш эшитди, къабанны кычырыгы да тохтады.

Сослан тѣнгереб тюшюб, ауангыда терек ортала бла аны къутхаргъан ким эсе да анга тебреди. Аллына къауалын да бойнуна атыб, биягъынлай ышара-ышара, Чора чыкъды.

— Тейри, сен бир дыбыртлауну салсанг, чапхан ат да джетерик тюл кѣреме, шохум, — деб накъырда этди.

— Сени ингирликде кесинг джангыз кетгенинги кѣргенимде, джюрегим чыдаялмай бу мылтыкъны да ала, ызынгдан чыкъгъан эдим. Кеси кьоркъмай къалайгъа дери бараллыкъ эсе да бир кѣрейим деб, ызынгдан шыкьыртсыз бара тургъанлай ол атыгини кѣрдюм да... Хы, хы энди къалтырама, хомух, бир да кьоркъма энди, ол ѳрге къобуб бизни ызыбыздан джетсе бойнуму кесдиреме, — деди.

— Тана уа? — деб Сослан Чорагъа сорду.

— Добайны таналары аны ючюн аз болурла дебми тураса, марджады бѳрю бускак этмесе, чыгъар бир джанындан, кел, — деб кеси аллында тебреди. Бираз баргъандан сора:

— Мен кетсем сен къалай боллукъса деб аны сагъышын этеме, шохум. Джансох бюгюнмюдю, тамбламыды; ол бирлери уа кѣзлерин кѣлтюрюб дунягъа къараялмайдыла, сен къалай болгъун?! — деди Чора.

Кертиси да, Сослан аны сагъышын эте билмегенди. Чораны ѳмюрю Сослан бла кетерикча алай кѳрюб тургъанды. Энди уа бу къайгы джюрегине къара бушуу салды... Чора уа Сссланны аллында бара:

Къар джауады, борайды,
Ханны неси къорайды,
Тоханада джукълайды,
Къатыны ачха санайды,
Къызы башын тарайды,
Джашы эсириб джырлайды,
Къулу эшикден къарайды,
Отунчусу сарнайды,
Джылкычысы джылайды,
Суучусу да бузлайды

деб азбар айта барады.

— Бусагъатда боран тюлдю, джазды, — деди Сослан.

— Джалда тургъаннга къуру да боран къобханлай турады, — деди Чора.

Орундан къобханлай, Фатима Муслимат джатхан юйчюкге ашыгыш кирди. Муслиматны анда табмай, эски джууучу юйге баргыанында, ол, эски джуугъан тазы да аллында тю-тюнлей, Фатиманы акъ шарфын башына кысыб, кюзгю сынганга къарай тура эди. Эшик ачылганлай къоркъгъандан джюреги чыгъа, бир къолу бла кюзгючюкню ёрге тутханлай, Фатимагъа битди. Фатима джукъ да айтмай кызыны къатына барыб, ол башындан теше тургъан шарфха къолу бла тийди.

— Сеникиди, тешме! — деб, энди кючден ышара айтды.

— Огъай, бийче, огъай! джаным! Мени башымда кёрсе, Зайнеб бийче унарыкъ тюлдю! — деб Муслиматны джюреги чанчды.

— Ол мени ишимди, мен башынгы джулурма, ол мен берген чурукъланы да кийиб, ма бу шарфны да кысыб, сен Нанашха... — деб Фатима Муслиматны кесине бир къолу бла кысаракъ этди. Муслимат тюшю, тюню эсе да энтда билалмай, шарфны да тешиб къолуна алыб, Фатимагъа уа кёз къакъмай къарайды.

Шарфны джууа тебрегенинде, башына атыб бир кёрмей, чыдаалмады, ол чурукъларын да (Салимгерий Фатимагъа алгъан чурукъланы) Муслимат аягына кийиб чыгъаллыкъ тюлдю, — джыгъылыб кетмей, аллай табанлада ол къалай джумуш этерикди!

— Мени ишим болуб келеме санга, — деди Фатима акъырын. Муслимат джукъ сормагъанлай, айт дегенча Фатимагъа къарады.

— Сен эски чайкъаргъа суу ызына барлыкъса да?

— Хо, барлыкъма...

— Мен да сени бла барама...

— Бийче унарыкъмыды. Патимат?

— Кесим тилерме...

— Бусагъатдамы барабыз?

— Огъай, бир кесекчикден... Къасым атын суугъа эндирген заманда.

— Хы-ы-ы... — деб, Муслиматны къуру да мыдах кёзлери Фатимагъа къараб джарыдыла.

— Мен санга билдирирме, — деб Фатима юйден чыкъды. Эшта айтханлары тюз болур... Муслимат керти да мени эгечим болур... Анам хапар айтыучан эди... кёзлери бла къашлары атама союб къаблагъанча ушайдыла... — дей, Фатиманы эсине Сапра тюшгенлей, кёзлери джыламукъдан толдула.

«Елюгоню да кѣргюзмедиле сени джан кесегинге!» — дей Фатима Зайнебни отоуна кирди.

Зайнеб кызына да эс бѣлмей, кийим тигиучю къатынлагъа буйрукъма дегенни береди:

— Къайын анасына (ол чюйюртмекке!) ма бу лаудандан кѣлек, ма мындан да къаптал бич. Къайын атасына, дуняны мен джутарыкъма деб тургъан джутламагъа, ма бу Питербурхдан полковник келтирген схарладан кѣлек бла кѣнчек тик, джууумчусуна къаллыкъны! Алай а аны чюйюртмеги джууумчуму берликди! — деб алагъа алай айтыб, кызына айлана: — кызчыкъ, джаным, не керекди?—деб, къашынбашын ойната, кызыны аллына атлады.

— Муслимат бла суу ызына барырым келеди, анам, — деди Фатима.

Анасы бир кесекни сагъыш этиб туруб:

— Бар аймысына, бар аяз къакъдыр, — деб алай айтыб, — къалайгъа барса да энди не боллуъду, сѣзю, иши битиб бошагъан кызыны, — деди кеси-кесине, Москвада заводну Бийсолтан Салимгерийни аты бла ачдырыгъа сѣлешгенли аякъ тюлеринде чѣб сынмайды.

Фатима къууанч тыбырлы болуб, былайдан чыкъгъанлай Муслиматха эшикден къараб:

— Тебре, Муслимат! — дей, кеси юсюне джукъ къабларгъа отоуна кетди.

Муслимат суу агъачда челеклеге эскилени джыйыб суу ызына чайкъаргъа, Фатима да аны бла эниб барадыла. Фатима да кеси суююучю акъ дарий чепкенин кийиб, бетин ариу аязчыкъгъа тутуб барады. Толу эринлеринден кетмеучю ышарыуу бусагъатда тасды...

Къаб-къара кѣзлерин не эсе да бир мыдахлыкъ басханды... Къайда эсе да алларына атны наларыны ташлагъа тийиб тыкъырдагъаны эшитиледи.

Къобанны джагъасына тюшдюле. Муслимат челеклерин бойнундан тюшюрюб, бир джассы ташны джанына салды. Эскилени да челекледен аны юсюне салды...

Фатиманы джюреги бюгюнча тебмегенди, чыгъыб кетеди! Къалай этсин адам? Не этсин?! Бюгюн болмаса къалды... Къалай этейим?! — деб Фатима бети тюрлениб, Къобандан оноу излегенча, къарады, алай а Къобан кесини ишин эте баргъан болмаса, киши къайгъылы да тюлдю.

«Муслимат, не этейим?!» — деб Фатима кычырыргъа аздан къалыб къарагъанында, Муслимат къоркъаракъ да болуб:

— Патимат, джаным, не болду? — деб сескекли сорду.

— Қалай этейим дейме, не этейим? — деб Фатима энди санларын тыялмай ташха олтуруб, назик бармакчыкъларын чыкырдатады. Муслимат биразны сагъыш этиб туруб:

— Мен Қъасымгъа тюбейимми? — деб, аладан тебенде атын джууундура тургъан Қъасым таба къарады. (Қъасым быланы энди эследи.)

— Не этерик эсенг да эт! Мен Салимгерийге бармазлыгъымы кимден да сен ариу билесе... Қъасым мени суйгенин мени джюрегим биледи! Да сора джукъ нек айтмайды да ол манга, Муслимат?! — деб бу затда Муслимат терсча дыгалас эте, Фатима оноу сакълайды.

Муслимат чайкъай тургъан къапталын къоюб, къолларын алакытай хотасына ышый, ауузундан сёз чыгъармай, Қъасым таба атланды...

Қъасым да, Муслимат да былайгъа келгенлерин билмей, Фатима башын тобукъларына салыб джылайды. Аны къалтырай тургъан имбашларына Қъасым кёзлерин ийиб тургъанлай, ат чючкюрюб, Фатиманы илгендирди. Ол аллында Қъасымны кёрюб, секириб ёрге къобду. Анга кюнашхы берген джашха джууаб къайтаралмай, кёзлерин кёлтюрюб да къараялмай, Фатима джерге кирирча бола, биразны мычыды. Муслимат а эскилерин чайкъай башлады.

-- Фатима, — деди Қъасым, аны мёлекча тюрсюнюнден кёзюм айыралмай,—мени иги кесекден бери кечем-кюном да сен болуб тураса, алай а ол тукъум джюрегими къалай джукълатыргъа билмей, дыгалас этиб тургъанлайыма, ма бусагъатда Муслимат сен да мени кеннге атмагъанынгы айтханды. Мен бусагъатда кёкде джерде эсем да билмейме. Қъууанч мени джюрегиме къууанч бериб, ма бусагъатда учуб кетерча аллай халгъа киргенме, алай а не келсин, не затха къууанама, кесинг билесе экибизни арабызны, сени адамларынг ол затны таб тюшлеринде кёрселе да мени сау къоярыкъ тюлдюле.

— Мен мурат этгенча, джигитлиги болмагъан таулу кёре эдим сен! Ёлюрге къоркъаса сора, алаймыды! — деб, бусагъатха дери кёзюм кёлтюрелмей туруб, Фатима энди анга хыны къарады.

— Огъай, Фатима, мени тюз ангыла, тилейме. Мен алкъын къоркъуб джукъдан къалмагъанма. Баш эркинликни джукъга да ауушдурмай айланган бир таулума. Аны тас этмез ючюн, кёресе, мен ёмюрюмде джалгъа кирмегенме, къа-

дай-алай болса да кеси къарыуум бла джашай баргъан бир-ме мен. Князны кызына мени джашау болумум къалай тиер? Аллаи джашауда ол джашаяллыкъмыды? Не уа аллах буюруб, бу ишни къалай алай да болгъаны болса, бу элде бизге джашау къаллыкъмыды? Сени джюрегинги да билмегенлей, мен сагъышла бла тангъмы атдырыб тургъанлы, неллай бир заман ётдю! Аны тышында уа, мен мындан ары минг джылыны джашасам да, сени унутуб бир кюнню джашамазымы билеме... Аллах мени бу зат бла къаргъагъан болур... — деб, Къасым энди атыны мангылайында джулдузчугъун сылай, айтды.

— Мен не тукъум джашаугъа да хазырма. Сен айтханлай, аллах ким къаргъагъан эсе да мен билмейме, сени таныгъан кюнюмден бери мени джашауум сенсе. Сени оноуунгу сакълайма. Къачан десенг ол кюн, къайры десенг ары, — деб Фатима джыламукъдан толгъан кёзлери бла Къасымгъа къараб айтды.

— Кимле эселе да къапхакъдан эниб келедиле, — деди, бедженни джанында сюелиб тургъан Муслимат.

— Ашхы, Фатима, мен дунягъа бюгюн ючюн туугъан болур эдим! Дуня уа манга сенсе! Мен хапар билдирirme, Муслиматха айтырма, — деб Къасым саламлашыб, секириб атына миниб, тик ёрге атылыб кетди.

Джарыгъан Фатима атны юсюндеги акъкёлек ташайыб кетгинчи кёз къакъмагъанлай, къарагъанлай сюелиб турду...

Къасым арбазына бир тукъум бир джарыкъ халда киргенинде, Гяусар, кеси кесине йинанмай, кёзлерин ууалгъанын ууду. Къасым а атындан секириб тюшюб, аны саурусун тенгини имбашындан къакъгъанча къагъа, не эсе да бир тартыуну сызгырады. Сора анасыны анга джити къараб тургъанын эслегенлей, сызгыргъанын кююб, аны таба барды.

— Джашчыкъ, эшитдингми хапарны? — деди Гяусар.

— Не хапар, анам?

— Чора Добайны малларын сюрюб тау артына ётюб кетгенди, — деди.

— Къалай, нек?

— Добай Чораны хакъын берирге унамай кюйгъанында, кече бла сюрюб кетгенди, энди къалай боллукъду джарлы бала?! — деб Гяусарны джюреги эриди.

— Чорагъа бир джукъ да боллукъ тюлдю, анам. Кёрюрсе, къайтыб келмесе, малланы да ачха этиб, — деди Къасым, атыны дорбасына зынтхы къуя.

Джамай кийине башлады. Тери кёнчегин кийиб, аны тышындан гери тобукълукъларын да къысды. Дибидик къоба башлагъан тонун да кийиб, чырпа бёркюню тышындан къара башлыгъын да байлады. Марджан таягъын кьолуна берди.

— Баралгъа эдинг, джыгъылыб зат этиб къалырса да, — деб Сыйлыхан кьобуб, ол арбаздан чыкыгъынчы ызындан къарагъанлай турду.

Джамайны джиклери талаб, кемириб барадыла; аякълары, кьоллары да тартыныб къалгъанча алайдыла. Къар согъанчакъларына джетеди, алай а ныгъышха бармай тохтаялмайды.

Межгитни ныгъышында эркишиле джыйылыбдыла. Кюн сууукъ, джылы болса да, кюн кеч эртде болса да, былайда адам болгъанлай турады. Ма бусагъатда да Джамай талай эркишини кёрдю. Кёк схарла тышлы тону, тебедеойнар бёркюбла араларында Шогъай афенди олтуруб ауаз бере турады. Джамайдан джашыракъ эркишиле кьобуб, анга орун кьойдула. Ол олтургъандан сора, афенди бёлюннген сёзню башлады.

— Дуня хаухду, адам бу дуняда кьонакъды, не кюрешиб да ол дунясын иги этер джанындан болургъа керекди. Бу джалгъан дуняда не къадар инджилиб джашасанг, ол дуняда аллай бир иги джашарыкъса. Бу зат аллаху тагъланы кьуранында китабында да джазылгъанды. Майна, сары гяуур Питербургда патчахха къаршчы барама дегенлей къанына боялыб къалгъанын эшитесиз да... аланы ол ийых кюн патчах боямагъанды къаннга патчахны кьолу бла аллах кеси болгъанды—мени джерде келечиме къаршчы баргъан ма быланы кюнюн кёрлюкдю деб тюшондюргенлиги болгъанды ол... Джорланы, гяуур къачланы субайлыкъгъа алыб баргъандыла.

— Тюше-тюз айтаса, аллахны сюйген кьулу, керти айгаса, бу дуня хаухду, — деб кьошду анга Джугъу.

— Адамла бусагъатда аллахларын, адамларын танымай тебрегендиле, — деб башлады дагъыда афенди. — Чораны кёрдююзюмю! Орус мыжыкъладан кёл табыб этиб айланады алай.

— Да ол джюреги джарылыб этди, сагъыш этигиз, беш джылны туююлюб хакъын табмаса, не этсин, таш да джарылыр! — деди Къалагерий.

— Къарт болса адамны акъылы тайыша барады деб керти айтадыла, сен аллайын бола башлагъан болурса дейме,

тейри, Къалагерий. Айт, къайсы законда, къайсы китабда джазылыбды иенге къаршчы бар деб?

— Къайсы китабда не джазылгъанын билмейме мен, афенди, алай а джалчыны сыгъыб къанын ичерге деб а къайсы китабда, къайсы законда джазылыбды, аны айтчы сен!

— Ма сенича аллахсызла къатышдырыб айланадыла дучияны. Ма аллайла толтуруб турадыла бусагъатда Ересейни тюремелерин, къоркъма, къарт болсанг да санга да аланы биринде орун табылыр, — деб афенди джанды.

Къалагерий афендиден тамадады, ол зат анга ачыкъ селеширлей мадар береди.

— Джашай барсанг нени да кере, чеге бараса. Джашауну менден бек сен чекмегенсе, Шогъай, къартды акъылы тайыша барады деб сен алай айтсанг да, мен акъылымы башыма энди джыя башлагъанма. Хайыр, дуня хаухду, адам мында къонакды дейсе, аны къуру сен айтыб къоймайса, сеничала барынг да айтасыз, майна хаджи, къады, дагъыда ким, не билейим. Да сора бу къонакъ кезуюумде къаллайла болсам да кечине барырма деб къоймай, бир-бири башында эки къат къанджалбаш юлени нек салгъанса, аланы ичлерин куююзден. кийизден нек толтургъанса, менича, аныча джабагъы тешекде джатмай, теше-меше орунлада нек джатаса? Менича бир гылджаны къуйругъундан тутуб турмай, тууар къошла, къой къошла нек джюрютесе? Менича беш сажна джерге къараб турмай, Къарачайны къышлыкъларын нек кючлеб тураса, — деб тамам джюреги къызыб айтды.

— Тюз айтаса, Къалагерий, кеbbe-керти, — деди биягъы Джугъу.

— Ким тюз, ким терс айтса да, санга бирди. Сен таулумуса, ахыры, огъесе, тюрб кийизмисе? — деди Джугъуга Алауган, джерге тюкюре.

— Кяфыр, не зат эсенг да сен халкъгъа къайгъы салыб айлана кереме ...хай-хай-хай, аллах къабырымы сени къабырынга джууукъ этмесин, хай-хай-хай,—деб афенди Къалагерийге алай айтыб, бир ёрге къоба, бир олтура дыгаласха кирди.

— Къабырынг бир да къоркъма, мени къабырымы къатында боллукъ тюлдю—сени кешенеге саллыкдыла, меникин а эшек, ат да теблей айланлыкды,—деб Къалагерий да ёрге къобду.

Аллах джерни ичине оуб къоймай да къалай турады, экен?! Кюн сайын къайгъы, кюн сайын джерге, мюлкге чабы, анда да къым-тым, мында да къым-тым, ахырза-

ман джууукъ болса, адамла бетсиз бола башлайдыла деб керти айтылады, барынгы да джапынга голия! — деб афенди азан тауушну эшитиб, намаз этдирирге межгитге кирди.

Эркишилени кёбюсю Къалагерийни айтханын онгсунуб тынгыладыла, Джугъу бла Дугу уа, аны бетинден бизни да кёрмесинле, деген акъыл бла, Къалагерийден джаллаяракъ, намазгъа алай кирдиле: бир джангыз кысыкъ сёз айтханны да джутуб баргъанларын кёредиле. Ким биледи, Къалагерийни къартлыгъына къарамай къайры болса да ашырыб иерик эселе уа...

* * *

Джамай келгенлей бираздан, юйню эки эшигин да кенгине кериб, Джакджак босагъадан тюшдю. Кесини юйюнден эсе къартла бла аслам туруучу Марджан шиндик салгъанлай, ол эки къолун кёсёу отха тутуб башлады:

— А кыз, хуонлукъ излей келгенме, чарыгъымы олтаны сёгюлгенди да.

— Тууар кесмегенни не хуонлугъу боллукъду? — деди Джамай.

— Меме уа, не эди аты да, тилими учунда айлана турады, бир сал эсиме, кызчыкъ. Хы, ма мемелени мемеле бла, астоприлла, Дугу бла Джугъу, хы ма, табдым, атларын унутама да къояма. Бири Добайгъа барса, бири Чорагъа барады, Чорадан чыкъгъан а Добайгъа киреди. А кыз, ол эки адамы билелмей къалдым — кеслерин къалай бла ариу кёргюзюрге билмейдиле адамлагъа! Не джаулары джокъду, дыдыдыды, кет аллай эркиши эркишимиди?! — деди, дагъыда кишинге сёз джетдирмей (хапары асыры кёбден этеди алай).

— А кыз, кеч этдим дейме, кет десегиз а меннге, мен къуруом огъесе, сизге кирсем къалама да кетеме, — деб ёрге къобду. Башха юйлеге кирсе айтыуу да алай болгъанын билдиле, алай а бу таза джюрекли тиширугъа киши да джукъ айтмайды, олтурлугъун онгсунуб тургъан болмаса.

— А кыз, гоможум да тюшеди да кетеди, не тигиб кюрге эсем да, табаны тохтамайды,—дей, гоможун таб киерге кюрешеди.

— А кыз, хаджини гаммешлери кырылыб барадыла дейдиле, ким эсе да от бергенди да деб алай айтадыла. Тюсю, ичигизде къалгъан сёз болсун, кесинден онглу болурун суймей, Шогъай афенди бердиргенди от дейдиле. Ахырысы малы гюнахы джокъмуду ха, алай къалай этеди? Кюсюулери нги да хайырын кёр, — деб Джакджак, аланы да бериб, юйюне кетди.

1907-чи джылны джазы артыкъ да ашыкъмай, кечикген да этмей заманында келди. Бачхаланы, биченликлени ташларын ариулайдыла. Агъач къаладжюклени темир ауузлукъларыны тотларын къыра, тазалай башладыла. Балаланган чыпчыкъла, аш излей джайылыб, халиуанлагъа, шорбатлагъа къурт-къамжакъ алыб киредиле. Камсык уланчыкъла, алабаш къозучукъла кегериб келген юй башлада къырдышчыкъгъа тишчиклерин илиндириб кюрешедиле. Заман заманы бла ким болса да юйден чыгъыб, ёрге къарай: «Юс худжу къаллыкъ, бош!» деб, ачытыргъа асыры да суймей, не гитче ташчыкъны да топракъ кесекчикни да ала таба шуу-улдатады. Алай болгъаны ючюн камсык затчыкъла башчыкъларын булгъай, ары-бери бир-эки тёртгюллеб, сора тюз юйню халиуаныны ушчугъуна келиб, башындан энишге къараб тохтайдыла.

— Сабийчикле, чанадан, хойнухдан айырылыб, къол таш атыугъа, садакъ учуруугъа кечгендиле. Алай а ол затланы бирин этерге да амал табмай. Шогъай афендини къанга тюрлю юйюнде тобукъланганлай, эртенден ингирге дери джетген сабийчикле да бардыла. Бюгюн ала онеки боладыла. Онекиси да тобукъланы алларында кими аптиекге, кими къураннга кез ийиб турадыла. Джакджак улу уа тузгъа тобукъланыбды. Афенди аны тобукъландыргъан заманда кюн юйге таякъларын джангы ийген эди, бусагъатда уа терезеден кюрюнген да этмейди. Тобукълары болгъан джерде туз къызарыб барады — чокъуракъ тузну джити гыртлары кенчегинден ётюр этине киргендиле. Бир кезюучюкде уа юй тегерек айланыб баргъанча болуб, кезлери къарангы этеди. Кесин эслеб афенди таба къараса, аны кезю Джашарбекге (Джакджак улу деб Сослан атагъан эди) джете тургъанын кереди. Аптиекде тизгинле уа бири бирини юсюн басыб, къатышыб тебрейдиле. Джашарбек эс джыйыб, аллдында джанджаулукъда аптиекге къараргъа кюрешеди. Къатында негерини къолларына да кезю джетеди — балакъа аланы дингиз этгенди.

Джашарабек къылфуудан чыгъалмай тургъаны, неллай бир заман болады... Атасы аны ючюн афендиге къумаджин бергенди; великге бере эди, кюн сайын бу азабны чекдирир ючюнмю?!

Шогъай афенди, джабагъы джастыкъны юсюне салынган къуш джастыкъгъа олтуруб, чагъырдан хырха болгъан тамагъы бла дерс береди:

- Уа-хи-ду-н! — деб алай айтса, сохтала да ызындан:
- Уахиду-ун-! — деб созадыла.
- Иснан-и-и...
- Саласт-у-ун...
- Арбагъо-ту-у-н...

— Юйюнг кюл болуб, не арбады ол! Къайсы эди арба деген?—деб афенди кёзлерин джашчыкълагъа джандырды, алай а джашчыкъла кеслери да билмейдиле арба дегенлери бла не дегенлерин.

— Къайсыгъыз эдигиз, дейме да?! — деб афенди балакъа-сын сермеди. Аны аллында тобукъланыб тургъан онеки сабийни къуру ачы къорукъуудан сора, ичлеринде башха зат танылмагъан, джыйырма бла тёрт кёз анга къарадыла, алай а ол айтды, бу айтды деб туб бермедиле. Джууаб табмазын билиб, афенди чынг къыйырда олтургъан джашчыкъны къатына чакъырды. Ол къоркъгъандан туб эринлери къалтырай, аны къатына барыб аязларын афендиге тутуб къоялмай, эки къолчугъун артына этди.

— Тут бери аязларынгы дейме да, къанджилик!

Кючден бла бутдан къолларын сыртындан алыб, бир сынарыкъ затны ийиб къояма дегенча, къол аязларын аллына тутду, алай тутханлай балакъаны кёреме деб къоркъгъандан эки кёзюм къысалгъаны чакълы бир къысды. Афенди тилин тышына чыгъара, ёрге къобуб, джашчыкъны къолларындан бир къолу бла къаты къысыб, бир къолу бла уа балакъаны ойнатыб тебреди. Джашчыкъ къычырыкъ, къычырыкъ этиб къолларын тартады, алай а багъылгъан ёгюзча, афендини кючлю къолларындан ычхынмакълыкъ алай тынч тюлдю.

Экинчи кёзюм аны къатында олтургъан джашчыкъгъа джетди. Ол балакъа юлюш алгъынчы, аны джанында олтургъан анга тёзелмей къычырыкъ этиб джылаб башлады.

Бираздан биягъы дерс башланды:

- Арбагъату-у-ун!
- Арбагъату-у-ун!
- Хмсату-у-ун!
- Хмсату-у-ун!
- Сиддату-у-ун!
- Сабагъату-у-ун!
- Саманияту-у-ун!
- Тисгъату-у-ун!
- Гашарату-у-ун!

— Тун, ун! Уун-ун! — деб къайсы эсе да джашчыкъланы бири ачудан къычыралгъанын къычырды. Шогъай афенди

кьутургъан адамча, джашчыкъланы кёзлерине къарай кетиб, кызыдыргъа тебренгенлей, эшикден къатыны тюшюб кьулагъына не зат эсе да шыбырдады. Олсагъатлай сохталаны да юйлерине бошлаб, афенди чепкенини дженглерин да эшикде къаблай, Добайлагъа атылды.

Афенди къабакъ эшикни къакъгъанында старшинаны джумушчусу Гашау ачды. Аны да алай ары тюрте афенди, джан алгъанча, басхычла бла баш юйлеге чыкъды. Добайны отоуунда дауурланы эшитиб бираз туракълаяракъ болду, алай а аны озгъанын терезеден эслеген Добай, эшикни ачыб, юйге чакъырды.

Афенди юйге киргенинде, Добайны къатыны Гошамсаны джыламукъларын кёрюб, не айтыргъа билмей, ызына туракълады, алай болса да Добай билегинден тутта барыб, афендини таянчакъ шиндикге олтуртду.

Добайны къара мыйкълары сюлеусюнню мыйкъларыча ары бла бери къайырыла турадыла, кьулакъ учларына дери къан къуйгъанча кызыарыбды. Ол огъай, базыкъ боюн тамырларында къан асыры дженгил ургъандан аланы чачыб чыгъады дерсе...

— Къатынны кьутургъанын къарала тууар джетмез деб, ма быллай къатынла ючюн айтылгъанды. афенди! — деб Добай, ёрге бла энишге джюрюгенин тохтатмагъанлай, бармагъы бла печни джанында сюелиб тургъан къатынын кёргюзе айтды.

— Сени сыйынг да тёппемде болсун, мен бир талай тиширугъа да джетише эсем муну анда неси кълалгъанды?..

— Келин, джаным, Гошамса, кесинг акъыллы адамса, эркишиге тогъуз къатын алыргъа да барды шерият бла, аны аллах алайгъа буюргъанды, — деди афенди.

Гошамса джыллыгъы келген талай сабийни анасы, алагъа сёз кьошаргъа болалмай, джылаб башха юйге къачыб чыкъды...

Ол чыкыгъанлай, афенди Добайгъа джууукъ олтуруб, кьулагъына айтханча шыбырдаб тебреди:

— Дуния башы тюбуне бола айланмай эсе билмейме, Добай, джерлерими ортакъ алгъанла къачда ортакълыгъын төлемезге деб айланадыла, — деб, кёзлерин тууарны кёзлерича джандыралгъанын джандырыб, афенди Добайгъа къарады.

— Ким айтды санга бу «сююмчюлюкню»?

— Дугу бла Джугъу. Экиси да.

— Сени чотунг кыйынды, тейри... — деб Добай экили айтды.

— Да хан башынга джаным кьор, не этерик эсенг да сен этериксе. Бир ишексиз Къалагерийден, Нанашдан кёл табыб этедиле. Ол Къалагерий мени кёрюб зат этиб болмайды...

— Арлагъыракъ узал, афенди, арлагъыракъ. Ол сени «дин-ахлуларынга» келиб юй ишлеб айланган сары гяуурла кеслерини сёзлерине сени ауазларынгдан эсе маджал кьарата биледиле. Сенсе терс, бюгюн санга алай этгенле тамбла бизге этерлери да алайды. Кесингден кёр аны уа. Энди уа къалай этейик, бир джерде ауузларын джабсанг, бир джерде кьолларын бошлайдыла, — деб Добай адетича созула айтды.

Афенди башын кёлтюрмей биразны тынгылаб туруб:

— Хар саугъаны челек болгъан бир ийнегим барды. Ийнеклерими барындан аны сюеме. Юйде ол аман къатыннга да бир айтханма, Добайдан суйген адамыбыз джокъду, аны элтиб мени кёзюмден кёрюб сау деб арбазына тагъар эдик деб. Ол тиширыу алай да айтханды, да Добайны малы-мюлюкю сыйыныб болмайды, сени гылджанга турсунурму, а киши, деб, алай а адамны суйюб, таза джюрегинден этген саугъасына Добай алай этерик тюлдо дегенме да мен анга... Былтырдан бери аны келтириб ма былай арбазынга тагъаргъа, ахырысы джетишелмей тургъанма... — деди афенди.

— Сеннге аллахны бирлигине ийнанганча да ийнанам, ол зат бюгюннге дери эсинге-бусунга да келмегенине. Уллу Къарачайгъа кыызгъанчлыгъынг бла белгили бирсе сен, ант джетерик, — деб Добай эки акъ кьолун да бир-бирине уруб, кюлдо.

Аны кюлгени афендиге аман кыйын тийди, алай а узгъа кибик аны тегерегине айлана:

— Иги адамны неси да бирча иги болады, уллу кюллукукда да тургъанлай дагъыда накъырдагъа, оюнгъа да заман таба билесе, аллах накъырдадан айырмасын,—деди.

Добай джарыды, ёзге кесин учуз сатар акъылы джокъду:

— Ингирге ийнекни да келтир бери, сайлаб ирклерингден да бирни ат, меникиле узакъдадыла, келтириб соярча тюлдоле, алай болмаса да Чора мени джалан этгенди, — деб аны имбашындан къагъа. энди сёзюбюз бошалды дегенча ёрге кьобду, афенди уа суу къуярыкъ болуб, тили бюлдюрдю эте саламлашды, къалды эсе да эсгермей, кетди. Ол арбаздан чыгъыб кетгинчи уа Добай схарла кёнчегини эки хурджунуна кьолларын салыб, ышара, суюледди. — Мыртазакъны джибериб кьоркьутургъа керекди. бойсунмагъанны уа тыйын-

шлы джерине джыяргъа! Ачыр ючюн къалмагъанлай дагъы-
да бедерлениб кюрешгенлерин кѳремисе? — деди.

— Эй, Къырымгерий къызы, мени маджал кийимлерими
бери келтирчи! — деб эм омакъ болалгъанын болургъа
изледи.

Ичинде джаны болмагъан кибик, туура кѳлекгеча, Гошам-
са эрини кийимлерин келтириб, ауузундан бир сѳз да чы-
гъармагъанлай, ызына кете тебреди.

— Сабыр бол, Къырымгерий къызы, мени кийиндир, —
деди Добай.

Тиширыу энтда ауузундан сѳз чыгъармагъанлай, аны буй-
ругъун сакълай сын болду.

— Мени къайры джасаннганымы нек сормайса? — деди
биягъында ноху бла урушханын унутуб, тосуна барыргъа
хазырлана аякъ тюбюнде чѳб сынмай.

— Мениге сорубму барыучанса? — деди тиширыу мыдах.

— Аны уа керти айтаса, тейри. Къала кибик юйюнг бар,
малынг, мюлкюнг бар, сени баш иенгча юч ѳзенде да джокъ.
Ол сени заман-заманы бла солута тургъанлыкъгъа ненг
къорайды?! Ариу сюрт ма бу дженгими! да, — деб акъ чеп-
кенини дженгин тутуб, бир къолу бла хазырларын ары бери
басды. Не эсе да бир тартыуну да сызгъыра, къатынына
джумушакъ башлы чурукъларын да сюртдюрдю.

— Мени соргъан болса, прустоп къонакъгъа чакъыргъан-
ды да ары кетгенди де, — деб, кѳк бухар бѳркню башына гам-
пик къаблаб, кеч бет алырын ашыгъыб сакълайды.

Эрин кеси къолу бла кийиндиргенден сора, Гошамса аны
къайры атланнганын сезиб, къычырыкъ этиб джылай, ара
эшик бла башха юйге чыкъды...

Кюн бата афендини джумушчусу арбагъа къойну салыб,
ызындан да ийнекни тагъыб арбазгъа кирди, ол аланы ар-
базгъа джарашдырыб кетгенлей. Добай да аджирге миниб,
Къобан ѳзенни энишге аллын бурду, алай а кѳз байланыб,
адам танымазча болгъанлай, Джугъунуму, Дугунумутда ар-
базында атындан тюшюб джюгенни юйню иесине узата, ашы-
гъыш ичине кирди...

Добай атына миниб арбаздан чыкъгъанлай, Гошамсаны
кѳлюне чабаргъа джетиб, кесин тиреди. Отуз джылгъа джуу-
укъну аны бла джашаса да, отуз кюнню къууаныб джаша-
магъанды. Артыкъсыз да старшина болгъанлы саякъдан
саякъ болуб барады. Этме былай деб айтыр амалы болмай,
Гошамса джашауун джыламукъ бла ашырыб барады. Го-
шамса сѳз къозгъагъаны ючюн, Добай аны негча кере ѳл-

тюреме деб чабханды: «Къынкъ демей тур, кимледен алыб адам этгеними унутма!» — деб къояды. Юй толу юйдегисин ёксюз эталмайды ансы. Гошамса джашауун бир чёбге са-наб да турмайды...

«Огъай, къуру да былай тёзюб тургъандан эсе, ёлген игиди», дей, Гошамса бу джол керти да тёзюмюн тауусуб, эрлай кийиниб тебреди. Джарым пай къапталыны тышын-дан къара гюлменди джаулу-гъун къысды. Ичинде герхана чепкенини аллына кёк къатапа хотасын салды. Къапталыны тышын-дан къызыл къатапа беллигин да байлады. Юйден киши эслемезлей эшикни азчыкъ ачыб, басхычладан дженгил энди...

Барады. Ашыгъыш барады... аякълары къарангыда ташла-гъа абынадыла, алай а барады... Бюгеу джашауунда кёр-ген учузлугъу, къыйынлыгъы бары бусагъатчыкъда тама-гъына джыйылгъанча, солуун кючден алады... Да не ючюн туугъан болур эдим мен дунияны башына... Мени табхан ана ахратда да бир ёлсун...

Барады. Ма юйню чалдышы кёрюндю. Къалай киргенин да билмегенлей, Гошамса арбазгъа кирди. Арбаз къуу-шуу, юйню ичинде да киши къымылдагъанча кёрюмейди: шош къайгъысыз. Гошамса эшиклени ачыб, юйге джан солуу этиб кирди. Чыракъ агъачланы джарыгъында отджагъада Къа-лагерий бла къатыны олтурубдула. Къалагерий салта бла чабырлыкъны тюе, къатыны да чоюнчукъдан халпамала чы-гъара тургъанлай, ёмюрде босагъаларындан атламагъан ти-ширыу бу замансыз заманда келгенине сейирсиниб, шашар-гъа джетдиле. Гошамса джюрегин къолу бла басыб, чыгъыб кетеди дегенча, тылпыуун кючден ала:

— Къайдады къызыгъыз? — деб сорду.

— А къыз, мен джарлы не болгъанды, къызчыкъны Джу-гъулары чакъырыб кетген эдиле, чепкен басаргъа бир бо-лушсун бюгече деб. Ах мен джарлы джюрегим бир тюрлю-ле этеди, не эсе да бир къыйынлыкъ тюшеми айланады? — деб Къалагерийни къатыны дыгаласха кирди. Къалагерий да салтаны къоюб, ёрге къобуб бел тюймелерин эте башлады.

— Барыгъыз, къызыгъызны къутхарыгъыз! — деб ала-гъа алай айтыб, Гошамса билек агъачха таянды. Къалагерий да, къатыны да Джугъулагъа мыллык атдыла, Гошамса уа ауа-сауа ызына ашыкъды...

Ол да юйлерини къабакъ эшигинден арбазгъа кирген-лей, шыбыла ургъанча атны къамчи таууш этдириб, ызын-дан Добай джетди. Къараб къарагъынчы атдан тюшюб:

— Бусагъат къарнынгы тартыб къояйым да, ананг къатынынг боллукъ чырчаппа! Тил этибми башлагъанса, кесинги адамынгдан?! — деб къарангыда къатынын къамчи бла сермеелгенин сермеди.

— Ур, ёлтюр, мен эртде ёлюб бошагъанма сени къолунгда! Къоркъмайма энди не ёлюмден не сенден! — деб Гошамса таукел айтды!

Добай керилелгенин керилиб, аны тюз тулусуна урду, тиширыу кёзлеринде от чагъа несин да билмей джыгъылды. Ол джыгъылгъандан сора да Добай аны чурукъ табанлары бла тюеди...

Эшикде хырылдагъан тауушланы эшитиб, юйден чыгъа атасы малгъа ачуланыб тюеди деб Аскерни кёлюне алай келди.

— Атам, не этесе? — деб сорду. Алай а, атасы бусагъатда, кърал джыйылса да, кесин тыяллыкъ тюлдю: тишлерин къысыб, хырылдаб къатынын бекден бек туююб барады.

Аскер анасын таныгъанлай эрлай джетиб, аны Добайны тюбюнден алыргъа кюрешди. Анасыны тауушу чыкъмайды, атасы уа джаныуардан джаныуар бола, джашын да бир джанына тюртуб, къымылдамагъан тиширыуну биягъынлай тюеди. Аскер барыб басхычха тийиб, бетине не зат эсе да къуулса да къобуб дагъыда анасына чабды, дагъыда алалмады. Юйде болушурлай киши джокъду. Аскер «Болушугъуз!» деб къычыралгъаны чакълы бир къычырды олсагъатлай дагъыда чортлады. Хоншуланы талайы джашчыкъны эрши къычыргъанын эшитиб чабыб келгенлеринде, Гошамсаны, Аскерни да саулукъларын, шаулукъларын билмей бу къутургъан адамны тюбюнден алдыла, алай а ол, дагъыда кесин тыялмай, джерде не эсе да бир «тёнгекни» къара къазауат этиб топулдатады...

Къарангы кече терен ёзеннге кеб болуб тюшгенди. Андамында итлени эринчек юргенлери болмаса, бу шошлукъну бузгъан джукъ джокъду. Джулдузла, кёкден кёз къыса, ала кийиз кибик ёзенни башына джабылгъандыла, алай а жангы чыкъгъан айны тегерекчиги кюрен тартыб башлагъанды...

Сууну ол джанында къабырладача, джашау тохтаб къалгъан болур дейме. Алай а, Шогъай афендиге бир соругъуз, къабырлада джашау тохтагъан эсе: джашауну сейири, аламаты андады дерикди, кесин а ары ашыгъыб бир да кёрлюк тюлсе...

Итле энди юрмейдиле, оджакъладан тютюн чыкъмайды,

кымылдагъан кёрюнмейди... Алай а рахат джукъу бла бир джангыз топракъбаш юйде киши джукълай болмаз — сабийле ачдан, къартла сагъышдан кёз кысмай бир джанларындан бир джанларына айлана, тангнга чыгъыб барадыла... Тохта, да къанджалбаш юйле алай рахат болгъанларын ким айтды?! Кёрдюгюз да алада джашауну да... Джашау алкъын таулулагъа насыб келтирмегенди. Насыб келтирген юйлери уа барды, тюздю, тау элледен да, алай а кёбюсюню эшигин ол бир да ачмагъанды — къайсы тыгъырыкъгъа кыстырылыб тура болур, огъесе келе-келиб эркин арбаз, мелхум юй кёрюб, ары сугъулумбму кетеди. Ким биледи...

Таулу юйде тынчлыкъ джокъду да джокъду...

ЭКИНЧИ КЕСЕГИ

Россияны императору Николай II сау кюнню кабинетден чыкъмай, министр бла кенгешиб, бюгюн Қесеинскаяға да бармай, оруннга кирди. Орунда ары-бери биразны бурула туруб, джукъугъа кетди...

...Нева сууну кёпюрюне миниб, патчах юсюне джел къакъдыра тургъанлай, суу къобуб келгенин кёрдю. Ма къараб къарагъынчы кёпюрге джетиб, башы бла къуюла тебрегенлей, патчахны къычырыгъын эшитиб бютеу Қыш Қъалада джашагъанла бары суу джагъагъа джетдиле, алай а сирелиб нек турадыла?! «Къутхарыгъыз, мени бусагъат суу алады!» деб къычырды. Орнундан тебген а киши да джокъду. Огъай, майна кесини тамада къызы, этеклерин да ёрге эте, суугъа кириб келеди. «Суугъа кетесе, къызым, эсле!» деб патчах, кеси белине дери бата къычырды, алай а къызы къалай эсе да къаты джол бла келгенча, атасына келеди.

...Суу, патчахны башын ташайтмагъанлай санларына ташы, агъачы бла да кюлтюм эте. кёпюр бла бирге сыдырыб, къайры эсе да бирге алыб тебреди. Ма, Нева кесини джолун энди Қыш къала таба салды. Патчахны алыб келиб былайда юсюне сюеди. Тохта, бу неди? Олсагъат площадь къычырыкъдан, хахайдан алыб башлады. Аны юсю эрлай ёлюкден толуб, ол ёлюкле бары да патчах таба тёнгерев тебретдиле. Патчах асыры къоркъгъандан баш тюклери ёрге-ёрге къобханын сезеди, ёлюкле уа анга джууукъ тёнгерей келиб, тегерегин бурууча алдыла. Суу да былайдан ары бармай тохтаб, гюрюлдегенден гюрюлдей, толкъунлары къаланы мийиклигин озуб тебретдиле. Қъайры чыкъсын, къалай этсин адам?! Бу кёзюуде уа патчах кесини кабинетини балконундан чыгъыб тургъанын кёрдю. Мен былайда балахха къалыб турама сора ары уа къалай чыкъдым?! Қъайдадыла мени министрлерим, аскерлерим? Мени бу ёлюкледен нек къутхармайдыла?

Ма, площадь энди саудан да къызыл къан болду, алай а, Николай, къан асыры азды, энтда къан! Энтда къан! ---

деб буйрукъ береди. Тохтаб тургъан Нева суу бу кёзюуде биягъынлай гюрюлдеб, патчахны аудура башлагъанлай, ол кычырыкъ этиб уянды, орнундан аякъларын салындырыб, сууча баргъан терин сюртдю. Тюшюнде болмай энди уа керти да тюнюнде: «Къан! Къан! Не къадар къан! Ишчилени къаннга бояргъа керекди!» деб кычыра, мындан ары джукълаялмазын билиб, кече арасында балконнга чыкъды... Ма ол площадда ишчи къан тегюлгенли терт джыл озса да, бу тюшле патчахны кьоймайдыла. Ол, «тохта, бютеу мыжыкъ Россияны тюрмеде чиритирме!» — дей хыриз тишлерин гыжылдатды.

* * *

Петербургну орамларын джууб, кырыб кюрешселе да, аланы къан джугъулары кетмегенди. Къыш къаланы аллында кырылгъан ишчи халкъ талай джылгъа шахарны ишчилерине къара кийдиргенди, къалгъанланы уа аладан къоркъгъандан тишлери ышармайды. Къонгураулары зыгырдай, омакъ атлы фаетонлада хауа къакъдыра айланган бийчелени джюрютмей, арбачыны хайдалаб баргъан чиновниклени джюрютедиле. Ала Кърал думада олтуруб, ма бу орамда къайгылы джюрюген халкъны ауузун тилин да къалай байлар эдик деб оноу излейдиле. Къанлы ийых кюнден бери шахарда не ишчилеге, не патчахха, не дуня кыру бизникиди деб тургъанлагъа тынчлыкъ къалмагъанды. Патчахны жандармлары тюз адамлача кийиниб, халкъны ортасында айлаба, ким не айтады деб джайылагъанлай турадыла. Ала неллай бир тюз адамны тылкъ этдиргендиле? Петропавловск крепостну ичи тутмакъдан тыкъ-тыкълама болгъанды. Патчахны кыш тургъан къаласына эки километр джуужукъдукъгъа барыргъа амал джокъду. Орамлагъа темир бугъоула тагъылмагъан эселе да патчахны аскерлери, городовоула, жандармла бугъоу болуб, адамланы аякъларына чырмагъанча, айланадыла.

Петербургну ишчилери барычуларыча танг атмай заводлагъа, фабриклеге ишге барадыла. анда 13—14 сагъат ишлеб къайтадыла. Алада экеулен-экеулен бирге джюрюб хазна кёрлюк тюлсе, алай болгъанлыкъгъа ала бир бирин табадыла, кёзлери къашлары бла айтырыкъларын айтыб, джолларына кетедиле. Къанлы ийых кюн, аланы кёзлерин кёб затха ачханды. ол себебден энди аланы не тюрме азаб, не асмакъ къоркъутмайды. Сакълыкъ кереклисин а биледиле...

Ала джукъламайдыла. Патчахны дигизалары да джукъламайдыла. Бююн 1909 джыл январны тогъузуду. Къар гютдю-гютдю болуб орамда адамланы мийик бёрклерине, гетен габрайларына, элтир джагъаларына тюшеди. Кюпселени ётмек тюкенлерине сюелгенлени башларын узунуча агъартханды. Къанга тыгъыркъчыкъны ичинде городской сууукъдан аягъында мыжыкъ чурукъларын бири бирине ышыргъа кюрешеди.

Император университетде дерс башланыр заман болду. Къонгурау къагъылды. Доцентле, профессорла университетни аудиторияларына дерс берирге барадыла, алай а аудиториялада студентлени кёбюсюн кёрмей, дженгил-дженгил ызларына къайтадыла.

Бу кёзюуде уа...

Студентле тышына чыгъыб, бютеу университетни тегеренине тизилиб бир-бири кьолун тутхандыла. Озгъан джолоучу болуб бир адам къалмай, тохтаб былагъа къарайды.

— Ары къара, балконда ол студентге! — деди кенгджауорунлу, тегерекбетирек джити кёзлю бир ишчи, къатындагъы бир чырайлы къатангы адамгъа.

Балкондагъы студент керти аламан ауазы бла «Интернациональны» джырлаб башлады:

Къозгъал, къыйынлыкъда джашагъан,

Дунияда ачла, джарлыла.

Къайнайды къаныбыз ачюдан

Елюм урушха барыргъа! —

деб, ол алай башлагъанлай, тюбюнде сынджыр болуб тургъан студентле:

Бу къазауат боллукъду

Эм ахыр, эм уллу!

Интернационал бла

Къозгъалыр адам улу! —

деб, джыргъа кюч бере, бир ауаздан джырлаб башладыла. Балкондагъы студент бир балконну агъачындан тутуб, сюелгенин, бир да балконда ары-бери айланыб, къалайгъа да эшитилирча джырлагъанын кёредиле. Студентни френчинден къарагъан акъ джагъасы бла артына таралгъан къара чачы ачыкъ кёрюнедиле.

Бу кёзюуде жандармала джыйылгъанланы тёрт джанларындан джетиб келе тура эдиле.

...Бизге эркинлик берлик тюлдю
Не аллах, не патчах...

деген сёзле кескин ангылашынадыла, энди бу сёзлени кьуру студентле джырлаб кьалмай, джыйылгъан адамладан да кёбле джырлайдыла.

— Бюгюн да Бешинчи джылны кьайтарыргъа айланадыла! — дейдиле бир кьаумла.

— Тёзюм тауусулгъанды, тюз айтадыла бизге, патчах этерин этгенди, андан энди игилик сакълау кьалмагъанды!

— Итлени балалары итле, тохтагъыз! Сизни Петропавел крепость кюсеб турады!—деб жандармла студентлеге кьамчилени ойнатадыла. Студентле бир бири кьолларын ычхындырмазгъа кюреше, жандармланы аякълары бла тюртедиле, джырны тохтатмайдыла:

Кесибиз кюч бла алырбыз
Баш эркинлик халкьлагъа...

— Къуй кьанларын, аяма! — деб жандарм офицер бир солдатха алай айтыб, биреуню да:

— Бар дженгил, буйрукъ соруб кел, былагъа шок атаргъа! — деб, кеси кьамчи бла уруб студентни бетинден кьанын къуйду. Энди студентле, жандармла, алайгъа джыйылгъан тул тубанча, халкь бир бирине кьатышды. Уруш, тююш, кьалабалыкь. Балкондагъы студент энтда джырлайды, аны алайдан атар ючюн жандармла эшикlege чабдыла, алай а эшиклени студентле кючлю сакълайдыла. Жандармланы шок атаргъа амаллары болмагъанын, Бешинчи джылдан бери кьоркьгъанларын, студентле биледиле:

Бу кьазауат боллукъду
Эм ахыр, эм уллу!
Интернационал бла
Кьобар адам улу!

Жандармла бла туююше, студентле джырлагъанларын да кьоймайдыла. Джыр Петербургну уруннганыны эсине тёрт джылны мындан алда бюгюн кюн болгъан кьан тёгюню сала, жангыдан сагъайта, Ресейни халкьларыны эркинлик джашаугъа джолларына кенделен тюшюб тургъан патчахлыкьны кьурутургъа чакъырады.

Арбаны толтуруб студентлени алыб кетдиле. Дагъыда арбала кёбдюле. Алагъа кийимлери дуккулланган, бетлери

къан джугъу болуб баргъан студентлени суйреб, суйреб атадыла.

Кюн кюнортадан джаллады. Студент кийимли болуб эшикте бир джан къалмады. Жандармла къалгъан джыйылгъан халкъны да чачуу-къучуу этдиле.

— Миколашка къан ичмесе, ашагъан ашын сингдиралмайды, алай а къан — къан алынырын излейди, студентле джигитлик этдиле, сау болсунла, ишчи халкъ аны унутурук тюлдю. Ол балконда джырлагъан студентни, кёрдюнгмю? Туземли джашды дейдиле. Огъай Николай Петрович тюз айтады — Бешинчи джыл уятмагъан бир миллет къалмагъанды, — деди кетиб бара бир ишчи негерине. Сора ызларындан аякъ таууш эшитгенлей, экиси да къымсыз болдула.

...Петербургну орамларын фонарла тунакы джарытадыла. Узакъда патчахны Къыш къаласында, терезеледе сансыз-санаусуз лампала джанадыла. Къаланы башында, кюнню узуну джаугъан къар кебинча агъара джатады; терезелери бююн ол студентлени туйген жандармланы кёзлерича, не кёрейик, неге чанчылайыкъ дегенча, шахаргъа алай къарайдыла...

Орамлада адам джюрюген аздан аз бола башлагъанды. Сегиз сагъатдан ары орамда кишини къымылдатмайдыла. Ол огъай, император театрда ол замандан кечге къалыб оюн кёргюзюрге эркинлик джюкьду. Патчах джукълагъан сагъатда, аны отоуну эшигин сау бир гвардия сакълайды дейдиле.

* * *

Хорасан джукъусурагъаны бла джассы артында эшикден тюшген къарнашын танымай иги кесекни къарады, сора Тембот иги аллына келиб, къучакълай башлагъанында, эскериб, тансыкъ болуб тургъан къарнашын бу халда, былай замансыз келгенине не айтыргъа билмей:

— Къалай эсе да бир къыйынлыкъ бла келесе сен, — деб, башын Темботну кёкюрегине салыб, джылады.

— Джукъ да болмагъанды, Хорасан, къыйнама кесинги, — деб Тембот эгечини башын сылады, гитче эгечи да ол къучакълаб бошагъынчы тёзмей, къарнашыны бир джанындан джетиб къучакълады. Хорасан гитчелигинден да гитчечик болгъанча, Темботха алай кёрюндю.

— Махмут къайдады? — деб Тембот гузаба сорду.

— Махмут маулут этдиреди Окъублада. — дей, Хорасан къарнашына, кенгирек туруб, къарады. Тембот тешиниб бет-къол джууа тебрегенинде, гитче эгешчиги анга багъыр къумгъан бла суу келтириб къуя башлады.

— Бар. джат да джукъла, — деди ол эгешчигине. Къызчыкъ берирге унамаса да, Тембот къумгъанны аны къолундан алды.

Къарнашлары хапар сорургъа ол бет-къол джууарын, ауузланырын сакълай, терезе тюбюнде стол джанында олтурадыла. Ала джалан аякъларына чарыкъларын, ич кийимлерини тышыннан да ченкенлерин къаблаб турадыла. Тембот бетин джууа:

— Окъубланы ёлгенлери затмы барды, маулут нек этдиле? — деб сорду.

— Огъай, джашчыкъ. башлары сауду хариб, минг джылгъа болсунла, алай а бусагъатда элде маулут этдирмеген джокъду, — деди Хорасан.

— Нек?

— Къалай эсе да тынгы джокъду. джашчыкъ. Эшитген болур эдинг Солтан хаджини, хариб...

— Не болгъанды анга?

— Кесини джерлерин, джерсизлеге чачды да. хариб, сора аны бла къалмай Кърымшаухалланы джерлерин да юлешиб тебрегенлей, тутдула да Сибириягъа ашырдыла да ийдиле, — деди Хорасан, исси табада гаккыланы чырылда-тыб, отдан ала.

— Алай дегенинг? Астоприлла! Аламат хапар айтдынг да, Хорасан, — деб Тембот, оюлу джанджаулукъгъа бетин сюрте. сейирсинди.

— Да Къалай улу Аппаны да ашыргъандыла, — деб къошду къарнашы Ахмат.

— Къуру ала тюлдюле, ненча адамны тутуб барадыла, ауузундан сёзюнгю чыгъарыргъа къоймайдыла, къалай эсе да бир къыйын заманла болгъандыла да, хар ким да маулут бла кесин аллахха сакълатыргъа кюрешеди, — деди Хорасан.

Андан ары джукъ сормай, Тембот тепсиге олтурду. Хорасан гитче къарнашына неми теджерге билмейди. Ол къуймакны ашагъынчы къакъ эт тишлеб салды. Аны бла да къалмай мёрезе бишире башлады. Ашай тургъанлай Темботну кёзлери сюзюлюб баргъаны билинди. Ала бирем-бирем орунларына кирдиле. Тембот асыры арыгъандан кючденбутдан, джарты-къурту тешиниб, эгечи хазыр этген орунга башы тиер-тиймез джукълады...

Хорасан экинчи кириб джатмады, эшикке чыгыб къаратганында уа, Чолпан джулдуз болмаса къалгъанла бары да багхан эдиле. Ол а, кёкде узакъ джолоучу болуб, Хорасанны къойнуна тюшерикча кёзюне алай кёрюндю. Былай джунчуб нек келди экен, не болгъан болур... Ол уллу школну бошаргъа кёбю къалмагъанды дей эдиле... Бусагъатда келир заманы тюл эди.

...Хорасан бир туруб эшикке къарайды, бир да барыб джукълаб тургъан къарнашыны юсюне сюеледи. Артына ариу сыланыб тургъан кыалын къара чачын, зыбыр кёлу бла акырын, — уятмазча, сылайды. «Бу мыйыкъларын да кёрмейсе сен муну» деб ингичге ушчукълары гланч къайтыб тургъан мыйыкъларын да сынайды. Къалай сюек болуб къалгъанды, джарлы джан, аны окъугъанындан башындан да не келсди бу дунягъа джетиб айланлыкъ болса... — деди Хорасан. Аналары ёлюб, бютеу юйдеги Хорасанны кёлуна къарагъанлы, Хорасан кесин унутханды...

Тембот джукъудан тойгъунчу Хорасан, гурт тауукъча, аны джанын сакълагъанлай турду. Кюн иги тийгенден сора Темботну келгенин эшитиб, джууукъ тенг да кёрюрге келдиле, алай а эгечи аны кишиге уятдыргъа да къоймады. Бирин бирин кемсиз сюйген къарнашлары да сёлеширге ашыгъадыла, ёзге ала да барыб юсюне къараб кетген болмаса, уятмайдыла. Гыр-гыр эгешчигин а Хорасан сылтау бла къайры эсе да ашыргъанды...

Кюн орта тюгел болгъунчу Тембот уяныб, юйде бир тилли кёрмей, санларын тюзете, эшикке чыкъды. Тауладан бир сейир джазгъы тылпыу урду — алкъын джаз болмаса да, джерде къар къалмай эриб, тылпыуу кёкге чыгъа барыб, къайда эсе да таусулуб кетеди. Юйлери Теберди суугъа джууукъ болса да, аны шууулдагъаны эшитилмейди — суу къобмагъанды.

Тембот таулагъа энтда тансыкълаб къарай, коридоргъа айланганында, анда Махмут кёзу соя тура эди. Ол къараб Темботну босагъа юсюнде сюелиб тургъанын кёргенлей, бычагъын къойну юсюне атыб, экиси да къучакълашдыла.

— Айт энди, къарнашчыгъым, замансыз заманда нек келдинг, не бола айланаса? — деб сорду Махмут, кёзу джауорунчукъну сюегин кёзюне тутуб ары бери бура.

Бу сорууну Махмут Петербургдан чыкъгъан кюнюнден бери да сакълайды, алай бусагъатда, Хорасан айтхан хапарлагъа кёре, мында ачыкъ сёлешмеклик алай игилик этмезин аннылагъанды, ол себебден не айтсын, къаллай джууаб этсин...

— Солургъа келгенме, саулугъуму таб кѳрмей. — деди ѳмюрде экили сѳлешмеучю, туура сѳзлю Тембот.

— Хм... да иги этгенсе — саулукъ неден да багъалыды. Теберди школну босагъасындан кетерге унамай айларын, джылларын ашыргъан, алай бла алынмазлыкъ джеринде школгъа алыннган Тембот, император Университетге тюшюб, андан, джаны сау болуб, кетмезлигин биледи...

Ашаб бошаб къоба келиб Тембот Хорасаннга:

— Исхакъ къайдады, мени эшитген эсе, нек келмейди, экен? — деб тенгин сорду.

— Бир ишексиз, ол мында болмаз ансы, ѳмюрде да турлукъ тюлдю келмей.

Махмут эт джугъу къолларын чайкъаб, чыракъ кесекчик къобарыб аны бла тишлерин ариулай. къарнашыны къатына джууукъ келиб:

— Энди тюзюн бир айтчы, Тембот, сени бош келмегенинги аллахны бирлигин билгенча билеме мен, — деб арлакъ элтиб рахат олтура, тынгыларгъа джарашды. Тембот да эски таянчакъ шиндикни аллы таба тартыб олтурду.

— Тюз айтаса, Махмут, бош келмегенме, — деди ол бети салкъын хал ала, — къачыб келгенме... Эки ай чакълыны да Ставропольда, Баталпашинскеде, Ташчыда тенглеримде эдим...

Аны эшитгенлей, Махмут тылпыуу тыйылгъанча болду.

— Ол дегенинг неди?! Атам сени былайда окъутур ючюн, гимназиягъа салыр ючюн, аллында тѳрт аяклысын къоймагъанны орнуна джетдирген эди. Менме деген князланы, бийлени джашлары окъугъан джерге тюшюб, насыбынг тутуб тургъанлай, не къан джаууб къалды? — деб, энди олтуруб да чыдааялмай, ол юй тюбюнде ѳрге бла энишге бара башлады.

— Махмут, не да эт, Харун бла Хорасаннга айтма мени къысталгъанымы, ала бир уллу къыйынлыкъгъа санаб, саудан ѳллюкдюле, — деди Тембот башын энишге тутуб,

— Къысталгъан уллу къыйынлыкъ болмай не затды да? — деди Махмут анга дженгил бурулуб.

— Андан да уллу къыйынлыкъла бардыла, Махмут...

— Азлада аз къыйынлыкъ джокъду, кимни къайгъысын этиб кючюнгден келликди сени?!

— Аллахны джумушчусу муадзин алай айтхан заманда, сора къалгъанла не айтырыкъдыла да? Къарыусузланы, джарлыланы ким джакъларгъа керекди да?! — деб Тембот къарнашыны бетине таукел къарады.

— Джарлыланы джакълайма дебми кысталган-са? — деб сорду Махмут сескекли.

— Хо.

— Питербугда не джарлыны джакъларыкъ эдинг, сени анда кишинг джокъ шойду да? Джарлынг байынг да бу тау этеклеге кысылыбдыла сеникиле! Къан бергенча табхан школунгу бошау сени баш борчунг эди. Билмейме Харун не айтырыкъды, — деди Махмут, бушуудан не этерге табмай.

— Харун ангыларыкъды мени, сен нек ангыларгъа сюймегенинги билмейме ансы: джарлыла дегенде уа джарлы къайда да джарлыды. Петербургда джарлы бла мында джарлыны не башхасы барды.

— Алай болса да ахырысы кескин бир айтчы, нек кыстадыла? — деб Махмут, къарнашыны бир тукъум бир бузугу болмагъан чырайына сюйюне къарады.

— Мен къачыб келеме. Ол кюнледе кыстамагъан эдиле, энди уа кыстагъанларына ишексиз бол. Патчахха къаршчы чыкъгъаныбыз ючюн, «Интернациональны» джырлагъаным ючюн, студентлеге баш болуб, — деди Тембот.

— Тохта, не дединг? Къулагъымамы келди огъесе, — деб Махмут шашаргъа джетди.

— Патчахха къаршчы чыкъгъаныбыз ючюн, — деб Тембот кескин айтыб, асыры къоркъгъандан бети учхун болуб баргъан къарнашына таукел къарады. Тутулуб къалгъан тилин кючден айландыра:

— Билемисе, аллайлагъа не этгенлерин? — деб сорду Махмут.

— Билеме...

— Да сора нек къан джаудурдунг да?

— Да алкъын джукъ болгъан болмаз да?

— Сау боя дерикдиле демби тураса?

— Огъай.

— Сени кыллы къалмай, барыбызгъа да къатыллыкъларын, билемисе?

— Кимге къатылсала да, сеннге — дин къуллукъчугъа джукъ этерик тюлдюле...

— Майна дин къуллукъчуду, затды деб да къарамай, Солтан хаджини ашырыб ийдиле да?!

— Да сен аныча джерлеринг болуб чачарыкъ тюлсе, джеринг кесинге джетмей джашайса сора, къоркъма бир зат этерик тюлдюле, — деди Тембот, ышара.

— Сен бусагъатда мында болумну билмейсе, Тембот. Отделни атаманыны кёзлери, къулакълары джетмеген бир джангыз тау эл джокъду, бир кесек затчыкъ ючюн да Сибир-

ге ашырыб, зийданнга тутмакъгъа атыб барадыла. Эй, къой сен... Не этсин адам, къалай болсун энди?! — деб Махмут къайгъыгъа къалды. — Энди муратынг къалайды да, не этерге, къалай джашаргъа умут этесе? — деб сорду.

— Былайда школгъа устаз этселе деб, биринчи муратым олду. Экинчи уа, Петербургда ол төрт джылны къалай джашагъан эсем, мында да алай джашаргъа деб акъылым алайды. — деди.

Махмут, аны не джашаугъа айтханын ангылаб, санларын тирилтелмей, садрач орундукъну джанында алаша шиндикге олтурду.

— Бусагъатда уа тенгим Исхакъгъа барама, тансыкъ болуб ёлеме, — деб тири атлай, Тембот юйден чыкъды.

Акъ чепкени агъара, къангич кибик субай санлы къарнашы, арбаздан чыгъыб кетгинчи, Махмут кирпич къакъмай ызындан къарагъанлай турду: ол ташайгъанында, ауур ахсыныб, кесини юйюне санлары къыйыла кетди.

* * *

Тёбен элде тойну харсы бла къобузу Огъары элде эшитиледи, дерсе. Алай уллу, алай алапат той барады! Арбаз къыз бла джашдан тыкъ тыкълама болгъанды. Адетдеча ала омакъ кийиналгъанларын кийингендиле. Марджан бир олтуруб харс урады, бир да барыб къобузчуну акъ чилле джаулугъу башындан таяракъ болуб тургъанын эслеб, аны тюзетеди неда бир къауум къызны къулагъына шыбырдаб, со-ра къолларындан тута, бачха артына ташайтыб кетеди, не да бир-бир юйге кийириб, джаулу хычынладан къабдырыб, дагъыда ызларына келтириб, багъаналача сюеб кетеди.

Сыйлыхан джаулугъу бла ауузун джаба, кесича тишируула бла бирге, къуру кёзлери бла ышара, тойгъа къарайды — эм гитчеси Сослан тамам уллу эркишича кошда эки джылны туруб, сау-эсен юйюне къайтханы ючюн той этдиле. Элде джашла бла къызла той этерге къуру да сылтау сакълагъанлай турадыла. Марджан ойнай-кюле, накъырда эте, джумуш тындырады, неда тартыб чыгъарсала аллында хотасы тургъанлай тепсейди. Тепсеб чыгъыб келе, анасына кёзю джетиб къозуру келди:

— Ий, анам, бир айт, атама баргъан заманынгда да былай ариуму эдинг? — деди.

— Къурумагъын сен, нелени гырылдайса ха, бар джумушунгу эт, мени ариулугъум атангы бу тыгырыгъын айча

джарытыб да тура эди! — деб ол да накъырда этди. Марджанни эри Алауган да орус къауракъ къапталыны этеклерин къайырыб, джумушун да эте, тойда да тепсей айланады.

— Кёремисиз а къыз, ол Зуриятны бир кёзю-къашы ышармагъанын! Къалай деменгили къызды ол, ол юйюне келин болуб киргенден насыблы болурму? — деб Амыр бла аны хапарларын билген бир къатын Сыйлыханнга шыбырдады. Бу кёзюуде аланы къатларына кеси алтына ышара, Джакджак келди:

— А къыз, къоймай Марджан бла къызла бир урум-качыкъ тартдыргъандыла да чагъырдан, джер тегерек айла-ныб барады. Меме, ма не айтыргъа тебреген эдим, ме-ме, — деб хар кимни кюлдюрдю.

— Ахырысы, къобузчу Хабий тамам барыб тохтагъан къызланы бириди. Аны эринмей талмай хар кимге да бир-ча къобуз согъуб тургъанын кёремисиз? Кимге алыр экен аны адам? — деди Джакджак.

— Керти айтаса, тоба бир аллах, — деди бир хумха ауазлы. Ала да алай эте гургъанлай, бир башха тиширюу келиб:

— А къыз, Сыйлыхан, немелери кёлкъалды болуб айланадыла, аланы къара кийиб тургъанларын биле тургъанлай той этгенигиз ючюн, — деди.

Сыйлыхан «Немелери» ким болгъанларын ангылаб, тебди:

— Ол деген неди, ахырысы? Мени сабийим ёлюб сау болгъанча кёзюме кючден кёрюнгенди, аны ючюн менден кёлю къаллыкъны къалсын, аман кёзюне учурама. Джанчыкъны бушууна мен нечик бушуу этген эсем, аллах алай бушуусуз къойсун энди барыбызны да, алай а муну юсюнде менден кёлю къалгъанны бош къалады, — деб, ётюрюкю айтама дегенча, тегерегиндегилеге къарады. Сора чохланы разы халда къымылдагъанларын эслеб, рахат болду.

— Тохта, тохта ары къарачыгъыз. Сосланны тепсерге чыгъара айланадыла! — деди тийре келинледен бири.

— Тепсей билмейди, хариб, сабийни несин тарт-соз этдиле, — деди анасы.

— Къуру да санга сабий болуб турмагъа эди, хо. Майна, къаллай джаш болгъанды, кёресе! Ол сауруланы, ол имбашланы кёрмеймисе? — деди къатын.

— Оу, ары бир къара Сосланны чалыууна! — деб бир къатын Сыйлыханны билегинден тюртдю. Ол тюртмесе да иги кесекден бери Сыйлыханны эки кёзю джашындады. Джашла тегерегин алыб харс урадыла, къызла кёзюу-кёзюу сыйырыб тепсетедиле. Сослан ариу чалыб тепсейди, арий

башлагъан болур, бетине тер чирчикле да чыгъыб келедиле. Анга Сыйлыхан бир кёк бухар бёрк да алгъанды.

...Асыры арыгъандан Сосланны аякълары терсине чала тебретиле, аны эслеб кызыла да сора кёзюлеб чыгыууну кыйдула. Сослан кызыла таба честь бериб ызына, Джашарбек болгъан джерге кетди. Ала экиси да эски гоух агъачны юсюне олтурдула. Сослан хапар айтыб, къалгъанла да соруб, чырт бошаймай къалдыла бу бёлек кюнден бери.

— Манга къулхула тюшген эдиле. Атам дуняны джыйыб сыйлады. Тамам сен келирни аллында эди, — деди Джашарбек.

— Сора уа?

— Да менден насыблы бла менден сууаблы бир адам да боллукъ тюлдю, — деб Джашарбек тамам кёлю бла къууаныб, бушуу этиб айтды эсе да, ахсыныб айтды.

Уллусу тургъанлай кичиси тепсеген адет тюл эсе да, бюгюн Джамайны джашларын кёзюу-кёзюу тепсетедиле — къууанчны юсюнде кереклиси алайды.

Той кызыу барады.

— И-и-и, ауругъузну алайым. Патимат тойгъа келмегенмиди? — деди бир чохбаш.

— Бийсолтан аны не тойгъа да ийиб бармагъанын билмеймисиз?

— Ол силегейли Салимгерий кесин Нарсанада бакъдырыб тургъанлы ма ненча джыл болады, орус аурууу багъылмай берлик тюлме кызымы дегенди Бийсолтан, — деди Джаджак.

— Ол аурууун бакъдыргъынчы Чомай да Бийсолтанны «багъады», — деб къайсы эсе да ышармыш этди.

Къобузну, харсны да тунчукъдура, бу кёзюуде «Даяны атасы, сен да ёлгенсе мен да къалгъанма» деб сарнагъан таууш келгенлей, хар ким сын-сын болдула. Сослан бу сарынны бюгюннге дери эшитмегенча, джюреги титим-титим бола, сим-сиреди. Сапийт былайда чыртда адам болмагъанча, бурулуб кишиге къарамай, сарнай-сарнай къайры эсе да озуб кетди. Ол ташайгъынчы къобуз да согъулмай, харс да урулмай, шум болду.

...Азанчы экинди намазгъа азан тартыб бошагъанлай, той да бошалды. Джамай кеси адамланы арасына чыгъыб:

— Джамагъат, джанымла, кёзюмле, къурман-садагъа болайым барынга да, бюгюн келиб мени къууанчымы былай этдигиз эсе. Мен да къууанчыгъызга барайым! — деб разылыгъын билдирди. Алауган, Марджан, Амыр да кызыланы ашыра кетдиле.

Бийсолтанны Исламгъа былай аман этерикме деб джети джукълаб акъылында да джокъ эди. Ялтада аны ёлююн къабырдан къазыб алгъанлары кёзюне кёрюнюбмю эте болур, алай а ол андан эсе ачы затлагъа да тюбегенди... Сейир зат не затды десенг, Ислам бла Бийсолтанны джашаугъа къарамлары бирча болмагъанлыкъгъа, къалай эсе да Бийсолтан аны бир тюрю сые эди. Бир джерде болсала даулашыб тебреучен эдиле, эм артлары уа туююшюр къан алыб къалыучан эди. Айырылгъанлай а Бийсолтан аны бла тюбеширге не сылтауну да излеб тебреучен эди... «Энди уа джукъ да джокъ» деб ахсына, Бийсолтан, олтургъан джеринден къобуб, юй тюбюнде сын болду. Бу кёзюуде Зайнеб кириб:

— Суу салам болуб бараса, джаным, шо быллай бир этме, алай этерик эсенг, сау заманында башха тюрю туругъа керек эдинг, энди уа...

— Ауузунгу тый дейме да! — деб Бийсолтан ёмюрюнде этмегенин эте, къычыралгъаны чакълы бир къычырды. Зайнеб да эрин ёмюрюнде былай кёрмегенине бусагъатда джукъ айталмай, кёзлерин ачалгъаны чакълы бир ачыб анга къарады.

Бийсолтан тиширыугъа адебсиз къычыргъанына эрлай сокъуранды дейме, башха джукъ айтмай, Зайнебни башын кёкюрегине къыса, къолу бла аз-аз сылаб башлады. Экиси да олтурдула. Бираздан Зайнеб:

— Къызчыкъны тыялмайма, хаман джылагъанлай турады, сен да былай этсенг, сора мен ортагъызда тели болуб,—деб джыламсырады.

— Мени джюрегим джарылгъан бир зат барды. — деди Бийсолтан,—ол къайын атасы аны бастырыргъа да, Ялтадан келтирирге да бармагъанды! Мен бу затны кечиб болалмайма! Биз аны ёлюсюн Ялтадан Курортха алыб келгеникде, халкъ тул тубанча джыйылгъан эди, ол а ... ол а тохта, мен аны орнун табдырырма! — деб Бийсолтан секириб къобду.

— Кесинги бир бас, ол джыл джерлерин адамладан сыйырыргъа унамагъаны ючюн дерт джетдире тура болур ёлген кюеюне. Марджады тохтаса, сен кесинги бас. Бютеу Къарачай сени ауузунга къараб турады сора сен былай бюлуб барсанг, Къарачай джоюлур, — деб терезени аллында сюелиб тургъан Бийсолтанны билегине башын салды. Бу кёзюуде уа Фатима кесини отоунда джанындан суйген Исламны

суратын аллына салыб джуммай-джуммай джыламукъ тегеди.

Ислам Ялтада ауушду деб эшиггенлей, Бийсолтан адамла да джыйыб, аны ёлюгюн къазыб Тебердиге келтирирге кетди. Хар эл кесиндеи адамла айырыб аны бла биргесине ийдиле. «Тири джаш да биргезизге болсун», — деб Къасымны да алыб кетди дегенлеринде, бу уллу бушууну юсюнде Фатиманы джюрегини бир джерчиги джарыб, ол «Атам Къасымны джаратады» деб кёл табды. Исламны ёлюгюн ала Тебердиге келтирир кёзюуге, Зайнеб да Фатима да, къалгъан джууукълары бары да ары джыйылдыла. Исламны къайынларындан анга киши да бармады. Бу зат Фатиманы джюрегине да бек ауур тийгенди. Ёлюкню мында къабыргъа салгъан заманда къабырда бир ташчыкъны эслеб, Бийсолтан аны айтыр айтмаз Къасым, секириб тюшюб, къабырны бухар бёркю бла сибириб чыкъгъанына, Бийсолтанны джюреги разы болуб: «Ялтагъа барыб къайтхынчы да ол джаш бир адеби, намысы бла айланды, аны тирилиги уа!» — деб махтады.

Тебердиде Исламны бастыргъан кюнлерини экинчи кюнюнде, Фатима да, Муслимат да Къара кёлню джанында олтуруб тургъанлай, Къасым атына суу ичирирге келиб, былалгъа салам берди. Экиси да ёрге къобуб саламын алгъандан сора Къасым:

— Энди болур болгъандан сора кесинги эсле, Патимат. Уф десенг, ауарча болгъанса. Мени сенден башха къайгъым джокъду, — деди.

— Ислам къыйынлыны юсюнде сени этгенинги атам айтханды, мен джюз джылны джашасам да унутмам, — деди Фатима.

— Аны юсюнде мен артыкъ тюлме. Патимат, бютеу Къарачай да джылагъанды анга, ол бизни джагъыбыз эди, — деди Къасым. Сора бираздан.—Мен бусагъатдан кете айланам, сиз бираз мычырыкъ болурсуз мында. Сау-эсен кёрюшейик, — деб къолларын тутуб айырылды. Бу ачыны юсюнде айтыргъа амалы болмады ансы, Къасым Фатимат бла бир юй болууну къайгъысында айланады...

Бу кюн 1910 джылны джаз кюнлерини бири эди.

* * *

Тёбен эл къыйынлыгъы зауукълугъу бла, къууанчы, бушуу бла да 1911-чи джылны джазына чыгыб барады. Аз джылда аз джазгъа чыкъмагъанды Уллу Къарачай, алай а

къайсы джыл нени къоюб кетгенди ансы. Кёкден тамчы тамаргъа унамай, гардош бачхала кюл болургъа джетгенлери да болгъанды, шыбыла тийиб юлени джандыргъаны да болгъанды. Джаудурур ючюн эшеклени кийиндириб, суу ызында джуундуруб, курманлыкъла этиб: азмы кюрешгендиле?! Бир джыл а эшеклени джуундуруб не кюрешдиле эселе да, кюн къыздыргъандан къаздырыб баргъан болмаса, кёкден бир тамчы таммады, энди андан бери асыры джуундуруб да къыйналмайдыла. Гюзю, Шогъай афенди кёк эшекни джуундурмай, къара эшекни джуундурургъа керек эди деб да айтды, ёзге... Ёзге сугъарыргъа суу кёзюю адамлагъа джетмей, кёкден а мылы тюшмей, бачхала, биченликле къара кюйюб, элде кюзге алай джетдиле.

* * *

— Мени джаныма къыйынлыкъгъа джаратылгъан бир болуб чыкъды бу, не эсе да, — деб Сыйлыхан джыламуқларыны тёнгереп баргъанлары кишиге эслетирге суймей, таша сюртдю: — Тегаран, кёлюмю басханым, дженгил-дженгил келе турурма дегени бла, сора анда малкъарда, джууукъларыбыздыла ансы, мени ёлюмю юсю бла атла да, бар дерик эдим. Муну амалтын бютеу юйдегими унутургъа джетдим, сени сыйынг да тёппемде болсун, деб стол джанында олтуруб тургъан Харуннга къарады. Харун тиширыуну джазыкъсынса да, кёлюне келгенни айтды:

— Сыйлыхан бу джашчыкъны фахмулулугъу ким да айтырчады. Муну бошларгъа керекди, ким биледи, бир уллу адам болуб кетер эсе уа...

— Андан фахмулу джокъ эсе да, джаным, кёзюм, кимни болушлугъу бла боллукъду уллу адам бу? Адамы, кёлтюрючю джокъду, ол огъай, аллах бермесин ансы, бир ауругъаны, сызлагъаны болса да, барыб кёрюрге, къараргъа адамы джокъду. Кимибиз барды сен билмеген, атасыды да ары джыгъылса бери туралмагъан бирди, мен да андан хутдур, джашла эселе, майна кёзюбюз кёрмей джашайбыз. Бизге аны фахмусу заты да керек тюл эди, ма былай къатымы сакълаб, бир эшек джюгю отун алыб турса кюнюне, ол керек эди меннге. Сени кючюнг бла къара таныды, кеси кереклисин билди, джаным къор, башым садагъа барынга да, энди уа юйюнде олтурур заман болгъанды. — деб къыйынлашыб тургъан джюрегин тёддю.

Харун аны ангылайды, ана баласын амалын табыб, кыатындан тайдырлыкъ тюлдю, алай а кыуш балагъа кыанат бите тебресе анга уя тарлыкъ эте башлагъанын да биледи: не да этиб джашчыкъ окъургъа керекди.

Сыйлыхан Харунну чакъырыб, ол бир тыяр амал этерми эди, деб келюне келген эди. Харун а бу затда анга нёгер болургъа унамады...

Сыйлыхан бла Марджан Сосланни иги огъуна узакъ ашырыб, саламлашыб айырылышдыла. Ол кезден ташайгъынчы Сыйлыхан кесин тыя туруб, ташайгъанлай а кычырыкъдан алыб, тобукъларын тые джылаб тебреди. Марджан да кесин кючден тыя:

— Анам, ырысласанг а, алай кыалай этесе джолоучуну ызындан?! Джаш тюлмюдю, эркишини аллах эшикге джаратханды, дейдиле — деб анасыны келюн джапырыргъа кюрешди, алай а Сыйлыхан уллу бузулгъанды. олтуруб джылаб тургъан болмаса, кесин эскерелмейди...

Сосланни Пёлкге аргъышха баргъан арбагъа кыошуб ашырдыла. Шошта улу Унух мюрзеуге ауушдурургъа агъачла алыб барады, не тоба десенг да, арба ышыкъ бла кетгени Сыйлыханни келюне асыууду ансы, миниб алакат болдугъу джокъду.

...Кийимчиклери бла азыкъчыгъы болгъан, атасы этген агъач кюбюрчюгюн Сослан арбагъа салыб, кеси джаяу барады. Алгъы бурун Унух бла ол ушакъ эте келдиле:

— Эй улан, бош терсейиб айлана кёреме сен, кыарныма кыабар кыабыным болсун ансы, не окъуу, не баш керекди! Кыабар кыабынны уа ма былай бла этерге боллукъду. — деб Унух арбада агъачланы кыамчиси бла кёрюгюздю. Дагъыда бираздан. — Окъуу кимге керекди, билемнсе? — деб сорду.

— Кимге?

— Джюйюсханлагъа. Ансы, сени, менчалгъа окъууну ким берликди, не уа бергенликге аланы старшиналыкъгъа ким саллыкъды дейсе... Соп, соп, хадауус, кыарнын джарылгъынчы бир ашагъанса, сора не затха джугланаса? — деб ёгюзге кенден кыамчини кёргюздю. Кюнорта заман болду.

— Ёгюз иерми эдик, улан? — деб Сослан иймейик десе иймей кыоярыкъча, анга сора, джууабын да эшитгинчи чомачаланы чыгъара тебреди. Сослан да болушуб, ёгюз ийдиле. Бошланганлай огъуна, ёгюзле, алайда кыара сууучукъгъа мылыкъ атыб, суудан тойгъанларында уа, джерге джугландыла.

Тохтагъанлары шыйых кыабырны кыатындады. Азыкъ чыгъарыб ауузланган да этгинчи, Унух кыаптал хурджунун-

дан бир кызыл быстырчыккы чыгъарыб, элтиб сын ташыны юсю тюрлю-тюрлю быстырладан толуб тургъан шыйых къабырны буруу агъачына такды.

— Ол не шыйыхды, Унух? — деб сорду Сослан, алайгъа бара.

— Билмейме, улан, не шыйых болгъанын, алай а къабырына бир джукъ такъмасанг. джолунг боллукъ тюлдю, гюнахды деб алай айтадыла. «Минги-Тауну аллында бир халкъ болур, ол кюн аллына талкъ болур», — деб айтхан бу болур дейме.

Экиси да олтуруб джангы къата башлагъан кырыдыша азыкъларын къабдыла — сууукъ партох гырджынны къабугъун тишлери эзелмей, Унух Сосланны аллына салыб барады. Бышлакъ бла гырджын тамакъларындан энмей, ызындан, гыбытны бучхагъын тешиб, кызыл агъач аякъгъа айран куюб, аны бла тебередиле.

— Ашхам къарангы тюшгюнчю бираз джол къораталсакъ,—деб Унух ёгюз джегер къайгылы болду.

Сослан джабышыб отлай тургъан сары ёгюзлени сюрюб келиб, боюнсагъа башларын салдырды.

...Барадыла. Не барама, барама. балта узуну баралмайма дегенлей, джолну тауусуб кючлеринден келмейди. Энди ушакъларын да аз этгендиле. Экиси ёгюзлени аяб, арбагъа аякълары тиймегенча барадыла.

Къобан ёзенни ичи алтын суугъа салынганча саргъалгъанды. Джел урмагъанлай да къайын тереклени чапракълары акъырын учуб келиб, юсюнге джабышыб къаладыла. Къобан, джай кёзюудеча алай ачы гюрюлдемейди — къайда эсе да теренде шууулдагъаны азчыкъ эшитилинеди. Бу ёзенни эки джаны таулары тёппелери бусагъатдан бир бирине тиедиле дегенча, Сосланны кёзюне алай кёрюнеди — ала бир бирине алай джууукъдула. Анда, къаяны чынг башында, бир терекчик (уллу эсе да былайдан гитче кёрюнеди) сууну бу джаны къаядагъы теречикге салам айтханча, огъаргъы джелден кымылдай турады. Джолну джанында чёртлеуюк терекледе чёртлеуюклени Сослан хурджунуна кыуя, бошай да дагъыда джыя, барады. Огъартын, таудан акъгъан къара суучукъла, джолну кёндеден-кёндеден кесиб, Къобаннга эндиле, бир-бир джерледе суучукъланы джанларында макъала арбаны джууукълашханын эслегенлей, ханс тюбюне секиредиле. Джол чапракъдан теше-меше болгъанды. Къарачай таулада алтын, кюмюш, ташкёмюр топпа-толуду деб эшитгенди Сослан. Бу сейир ёзенни ариулугъуна дагъыда ариулукъ къошхан былайда таулары тюл, ёзенни кыйырында

Минги-Тауну турмакълыгыды. «Къалай сейирсиз, тауларым!» — деб Сосланны кѣлюне алай келди.

Унух, тюз Аман Ныхытны огъары джанында джолгъа тюшюб тургъан ташдан озуб, Ныхыт тарына киргенинде, тѣбентин келген бир арбаны кѣрюб:

— Ма, къан джауду тейри, къоркъгъан къоркъуума тюбедим да къалдым, — деб Сосланны сагъышларын бѣлдю. Тѣбентин келген арба да кенгде тохтады. Унух ѳгюзлени ийиб, боюнсхаларын не тебреди.

— Нек иесе, Унух?

— Бизни джолладан ѳмюрде эки арба бирге ѳтмегендиле, таулуну джашауу аман бла болгъанын билмеймисе, улан?! — деб, чомачаланы алыб, ѳгюзлени баш бауларын Сосланга тутурду: — Ары, ызынга, элт да ол кенгирек джерде бир терекге байла да, дженгил кел, — деди. Сослан ызына къайтханында, ол тѣбентин келген арбаны иеси да быланы арбаны къатына келиб тура эди. Олсагъатлай Сослан бла ол арбачы, къууанч аллы болуб, бир бирине мыллык атдыла:

— Къайдан чыкъдың, Чора!

— Сен а къайдан чыкъдың, Сосланчыкъ?

Ючюсю да быланы арбагъа бечеу салыб, аны азабны тюбюнде къая таба гампик этдиле. Аны къаягъа къысхандан сора, тѣбентин арбаны акъырын ѳтдюрюб, джол джаны ташдан чыгъардыла. Энди уа Чора тютюн хурджунун чыгъарыб, папирос бура, Сосланны аягъындан башына дери сынады.

— Ашхам аууз ачылгъынчы Аман Ныхытдан ѳтюб, ѳгюз перми эдик деб акъылым алай болуб бара тура эдим, — деди Унух, чакъгъычы бла къуууну чакъдырыб, тютюн къабындыра.

— Мени акъылым да алай болуб келе эдим, — деди Чора да.

— Кечегиде не болабыз, не къалабыз энди бирге къалайыкъ, — деди Унух.

— Тюз айтаса, ант этдир. Сени арбанг алай тургъанлыкъгъа бир джукъ да болмаз. Ма ол джанында от джагъаргъа боллукъду, — деб экиси да алай оноу этиб, Сосланны отун джыяргъа джибердиле. ггюзлени да отларгъа бошладыла. Сослан къургъакъ чымыртала да, отунла да джыйыб келиб, ташны джанына атды.

— Энди, от бар эсе, хотубуз алапат бола эди, — деб Чора таш джанында кюлюн къармаб кѣрдю, алай от джокъ. Сослан анга сейирсиниб къарагъанын эслеб:

— Озгъан джолоучу былайда отну кѣмюб кетеди, аны ызындан келген от табмай джунчумаз ючюн. От былайда эртде этилгенди.— деб сора ёрге къобду.

Унух биягъы къууун чакъдырыб, джилтин тюшюрюрге кѣб кюрешди, эм артында, къаллайла этди эсе да, къабындырыб, от тамыздыла. Бираздан уллу шынкъарт джанды. Бу шош ин-гирде, къургъакъ ёре турукъланы чыкъырдаб джаннганлары эшитиледи.

— Да къалай эди, алан, джармалыкъ?— деди Унух, къызыу отда чал сакъалы къына салгъанча къызара.

— Къолай тюл эди, мен сѣлеше билмей саталмагъанлыкъ этдим эсем да билмейме, алай а сатыу джокъну орну эди. Агъач къайгъылы тюлдю халкъ къалай эсе да... Джармалыкъ-да аллай бир хапар да эшитдим, керти, ётюрюк эсе да: къай-да эсе да бир тебердичи бир орус нѣгери бла патчахха къай-гъы ачханды да, энди къачыб бери келгенди деб. Атаман от-дел кеси къолгъа алыб излетеди дедиле. Аны мен ангылар-ыкъ тюл эдим, Тебердиден орусча иги сѣлешген бир джаш эшитиб хапар айтды,— деди.

— Ким дей эдиле атына?

— Тейри, тукъумун билалмадым, къарнашы бизни элде устаз болуб турады дедиле, дейме. Оруслугъа Матеебми дедиле ангылаялмадым, тейри,— деб сагъышлы айтды.

— Да ол Теберди ёзен ючюн, оруслу да Пѣлк ючюн кюреше болура, Уллу Къарачайгъа уа андан не келсин, ёзге сау къалсынла. кеслерини халкълары ючюн кюреше эселе, тюз кюрешедиле. Аллах айтыб бир иги джашау чыгъарыб къоя-рыкъ эселе уа,— деди Унух, отну ышыра.

Тейри, мени бу худжу башым джукъну кеч ангылайды ансы, патчах ёмюрю тюзлюк этмей тургъан кѣреме. Сен кѣр-ген, ма бу Буруш аягъында Ташчыны, патчахны эгечи кесине алыб, Къарачайны алтынын кюмюшюн да джыйдырыб тургъ-анды; дейдиле,— деб, джамчысын отну къатына джайыб, аны юсюнде билегине таянды. «Чора къарт болгъанды» деди Сос-лан ичинден. Аны сагъышын билгенча Чора:

— Сослан бла мен эртдеден шохлабыз, мен къошдан кет-генли уа тюбешгенибиз бюгюндю, андан бери да менден кѣ-зюн алмай къарайды Сослан. Да, шохум, Добайны талай ма-лын сюрюб кетиб, Тау артында сатыб, ачханы хурджуннга урдум: энди уа аякъ тирегенме, Унухну сыйы да тѣппемде болсун, юйленген да этдим. Ма хапарым олду, Сослан. Ала-дан къоркъсанг къоркъутуб барлыкъдыла. Тейри да адамы, Добай манга джалыныб, джалбарыб джашайды. Аллында къоркъутургъа кюрешди, тутмакъгъа атдырама да деди, алай

а мен кече аны кесин энчи алыб «ушакъ» этгенимде, мени артха бармазымы билди,— деб Чора хапарын айтды.

Джолоучула, ауузланыб бошагъандан сора да, андан мындан келтириб, ушакъ эте биразны турдула, сора Чора кеси аллына нени эсе да мурулдай, ардан сёзлени тышындан айта башлады. Къалай къошулуб къалгъанын да билмегенлей Унух да анга къошулуб, эжиу эте тебреди:

Солтан — хаджи, сен къайры бараса, джол болсун:

Этген ишлеринг сени башынга онг болсун.

Суу алгъанды да уллу Тебердини кёпюрюн,

Итле джоуб ийдиле джарлыланы ёкюлюн.

Огъары часткангда къайнаб чыкгъан къара

сууларынг.

Ол къара суулада ала чабакъла ойнайла,

Акъяллы башынгда бир къан къазанла къайнайла...

Элингде, джерингде сени джашаргъа къоймайла.

Таула барырла ой тюзлюгюме шагъатха,

Ишим тюшгенди патчахны джанында сенатха,

Эгечинг Джанымхан джанынга ырыслаб джыламайды,

Патчах а сени Кавказда къояргъа унамайды,

Медаль тагъыгъыз хаджини аба тонуна,

Алыб барадыла сени каторганы джолуна.

Ой джоуб иерча мени этген хатам джокъ,

Бурун кибик тартыб алыргъа атам джокъ.

Бойнум чыдамайды Оренбургдан ургъан сууукъгъа.

Салам болсун джамагъатха-джууукъгъа.

Огъары чалдышынга къарылгъачла келиб къоналла,

Сени хапарынгы джарлыла бир бек соралла.

Былаймыды хаджи, сени джырынгы эжиую,

Къоркъма, хаджи, келир итлени санга кёзуюу.

Сослан сыртындан джатыб къолларын да башыны тюбюне салгъанды. Кёк джулдузладан тола барады. Ала да тохтаб Чораны джырына къулакъ ийгенча, башындан энишге къарайдыла. Ол огъай, къысыучуларыча кёз да къысмайдыла, огъесе джыргъа эси кетген Сослан аны эслемей болурму. Чолпан джулдуз а Сосланнга къол булгъай кетиб баргъанча алай кёрюндю.

Джыр, бу шош ёзенни къарангысында акъырын джайытыб ташны, тауну да эрите, къайры эсе да узакълагъа, насыбы къайда эсе да чырмала тургъан Къарачайны хапарын алыб барады. Сослан бу джырни кёб эшитеди, хар эшитгени сайын, кеси танымагъан ол тебердичи хаджиге джюреги разыдан разы бола барады.

Чора кьалкыугъа кирди Сослан танг аласына дери джукълаялмай кечесин ашырыб, танг аласында джукъугъа кетгенлей, нѳгерлерини ѳгюз-арба джеге айланганларын эшитиб, секириб къобду. Саламлашыб, Чорадан да айырылыб, экиси да Аман-Ныхытны энишге тебредиле.

Сослан къолунда шауешик таягъы бла арбаны ызындан. Унух да бир джанында барадыла. Не эсе да бир ариу, бир сейир таууш Сосланны къулагындан кетерге унамагъанлай барады. Не затды экен бу? Къобузну, джырыны, макъамны Сослан дженгил алады, бу къулагына келген ауаз а не эсе да бир тюрю, бир сейир ауазды... Тохта, тохта! Бюгече джырлагъан Чораны ауазы кѳреме! Аллай къонгурау таууш этиб джырлагъан, джыргъа джюрегин аллай бир салгъан, эшта, Сослан бюгюн болмаса эшитген эсе да унутханды. Табигъат аны тамагъына къанатлыны, сууну, джелни шартларын да къалай сейир бергенди! Ол тамакъ бла Чора бир джарыкъ джырыны джарласа не боллукъ эди... деб Сосланны кѳлюне алай келди.

Джер-джерде ѳгюз солута, джер-джерде тохтай, кече къала, Унух бла Сослан Пѳлкге ючюнчю къонлеринде келдиле. Джолну узуну Унух айтмагъан хапар бла таурух къалмагъанча, алай келдиле. Пѳлкде Сосландан айырыла туруб, Унух:

— Улан, мен сени балам кибик суйдѳм, энди уа аджашыб, зат этиб бир хата табмагъа эдинг деб къоркъама,— деб кысды джарылыб тургъан къоллары бла Сосланны башын да табсызырыкъ сылай, къыйналыб айырылды. Сослан бираз узайгъандан сора уа ызындан таууш этиб:

— «Один бреуно пет улу биле» деб алай айтырсамы деген эдинг? Унутдум да къойдум,— деди.

— Одна арба бревен пять рублей дерге керексе, алай а сен толусу бла айталмасса, къолунгу беш бармагъын да кѳргюзюб, пят рублей десенг да ангыларыкъдыла. — деб Сослан ызына къайтыб айтды.

— Арба пет улу биле, пет,— дей унутуб къояма деб къоркъа, аны айтыр къайгъылы болгъандан, Унух энди Сосланга сѳлеширге да болалмады. Сослан, къюбюрчюгюн да сыртына къысыб, джол излей атланды...

* * *

Кюн джерде чыкъны кебдиргенлей, Тембот юйлеринден чыкъды. Арбазда, юйде да анасы кѳзюне кѳрюннгенлей турады. Ма бусагъатда да ол Темботну джалап кѳлек баргъанын

кёрсе, эшик юсюнден «джашчыкъ юсюнге джукъ къаблай бар сууукъсурарса» дерик эди. Алай а, ма Хорасан да салат сала турганлай, къобуб чыгыб тамам алай айтыб къычыра къалды. Анасын эсине тюшюре башласа, дуниясын унутургаа джетеди. Майна алайда, элни мийигирек джеринде, школгаа бир-эки келиучен эди: къойнуна бир зат салыб келиб. Тембот дерсен эшикге чыкъганлай къатына олтуртуб, къабдыргынчы кетмей эди... Қъартлыкъ уланыны окъурун ол къалай бек сюе эди!

Тембот Ставрополь гимназияны алтын медаль бла бошаб чыкъганында, анасыны къууанчы сыйыныб болмай: «энди ёлсем да къайгырмайма» дегени бюгюн да эсиндеди... «Анам ёлмеге эди да, мен окъумай да къалгъай эдим» деб кёлюне келди. Адамгаа тюберге излей, Тембот элни огъары къыйырында нарат терекле таба чыкъды. Терекле кечеги чыкъда джууунуб ариу болгъандыла. «Ким ючюн ариу боласыз, экен?» деб кёлюне алай келди—элде аланы киши кёрмегенин ол биледи.

Бир кенгбутакъ нарат терекни тюбюнде гымых хансха олтурду. Эки тобугуна эки чынасын сала, сакъалын къол аязларына тиреди. Эл бютеу да кёрюнеди. Анда-мында къанджалбаш, дранбаш юйле да бардыла, алай а кёбюсю топракъ баш, тёнгертке юйледиле. Аланы башлары бир бирине дже-тиб, арбазлары бир бирине тирелибдиле. Қъанга, четен оджакъла юйлени башларында дыжккырлача сюелибдиле. Бир къауумундан тютюн чыгъады. Аладан аз-буз айырылганлай тютюн бу ариу кюнде хауагъа джайылыб, тас болуб кетеди...

Тембот талай заманны кёзлери нени кёргенин, башына не сагъыш келгенин да билмегенча олтурду. Нарат бутакъчыкъны терекден юзюб, аузуна къаба къабыргъасындан чегет расагъа таянды: «Не ючюн келдим экен былайгъа? Джукъ ючюн да келмегенме. былайгъа келиб не этерик эдим. Алай а бир бирде адам кеси кесинден къачаргъа сюеди... Қъайры къачхын кеси кесинден?.. Анга амал джокъду. Адам кесини ишине, джашаууна разы болса, кесинден къачаргъа излерик тюлдю. Мен а? Мен неме, не ючюн джашайма, не излейме?»

Темботну сагъышы башхагъа кёчдю. Питерде тенглерн, таша джыйылыулада ала бла ёчешиуле, сёлешиуле, джашаууно сюзюуле, патчахлыкъны ууатыуну джолларын излеуле...

Кеси бла бирге, андан къачыб келген, Матвеев Баталца-шинскедеди. Петербургда джашау къазандача, къайнайды, аны бара барыб тёгюлюрюн Тембот бек ариу биледи. Мында уа — аны туугъан Қъарачайында?

Кёзю биягынлай бютеу элни аулады. Бу джер бла тенг юйчюкледен чыртда джашау болмагъанча алай кёрюнеди, алай а аланы ичлеринде джашагъан къара кыйынлыкъны Тембот билмей ким биледи. «Не зат этгенсе алагъа болуш-лукъгъа, бир айтчы!»

Секириб ёрге къобуб, дженгил-дженгил ары-бери джюрюй башлады. Аны джигер бети къалай эсе да бир тюрюлю бир тюрленди, таукелли къаннга кирди, алай а акъыллы кёзлери салкъындыла. Нек эсе да Ставропольда гимназияда окъугъан заманы эсине тюшдю... Студентлени патчахха къаршчы къозгъалыуларына башчылыкъ этгени ючюн, биягъы Темботну кыстаргъа деген эдиле, алай а ол бет бла кыстаргъа гимназиягъа таб кёрмей, башын джабдыла. Андан сора Петербург, кърал ючюн, халкъ ючюн джанларын берирге хазыр студентле, ишчиле, алчы илму.

Терекге таяныб, къара схарла кёнчегини хурджунуна къолун сала, сууну ол джанында къабырлагъа кёзю джетди. Атасы бла анасы алайда кеслерине орун айыргъанлы иги кесек болады. Ата, ана баласыны излемин джюреги бла айырады, ала сау болсала, мени биллик эдиле...

Онеки джыллыкъ джашчыкъ болуб, Тембот анасыны ёлюгюне къабланыб джылагъаны эсиндеди...

Юзюк-юзюк, кимини башы, кимини аягъы, сагъышла бир бирини ызындан тизилиб келедиле. Не ючюн келедиле, не излейдиле?!

Тембот къалын къара чачына бармакъларын сугъа, энди бауурундан бир лыбыталагъа джатыб эки чыначыгъын джерге тиреди. Кёзю арлакъда забада къумурсха тёбеге илиниб, къумурсхаланы ишлерин сынады,— ала тохтаусуз не затла эселе да бир затланы уяларына ташыйдыла, къалай эсе да бир ара джорукъ бла джашайдыла...

Бу кёзючюкде Тембот, бутакъ кымылдагъан таууш эшитиб, бир джанына бурулуб къарагъанында, ышара-ышара келе тургъан Исхакъны кёрдю. Саламлашыб, экиси да олтурдула.

— Почтадан къараб сени былай бери озгъанынгы эслеген эдим. Былайы сени да тартыучусун билиб келе турама, джангыз кыймаз ючюн,— деди, Исхакъ олтура.

— Кеси джангыз къалмакълыкъ адамгъа бир-бирде бек кереклиди, билемисе?

— Бир-бирде адамны алай къояргъа джарамагъанын да билеме.

— Анам бла атамы кыбырларын былайдан огъуна таныйма, — деди Тембот, сёзю джюрегинде сагъышына кёчюре. Саудан ёле тургъанла аладан эсе джарлыдыла. Тембот тынгылады.

— Тембот, икол бла не болдунг?

— Кышдан бери Кирилл Иванович мени ючюн кюрешгенин билесе, отделде разылыкъ берирге унамагъандыла. «ышангылы» тюлдю деб, аякъ тиреб тургъандыла. Баталпашинскеде Митя Матвеевни бир шоху кваллайла эсе да атаман бла сёлешгенди да, аны бираз хо этдирген болур дейме. Кирилл Иванович ары кетиб турады, эшта джарашдырыб келлик болур,— деди.

— Ачыб кырамай бир джангыз письмону ашырмазгъа деб, манга буйрукъ келгенди атаманотделден, алай, бла мен, кёремисе кеси халкъыма джасуслукъ этерге керек болгъанымы?— деб Исхакъ джюрегинде кыйналыб тургъан затын айта, чыдаямай ёрге кыобду. Кырасауут салынган кюмюш белибауун кытыракъ тарта, кёлегини джыйырылгъанларын сыртына тюзетди. Ачудан джаякъ этлерини кымылдагъаны тышына белгиленеди, Тембот да кыобду.

— Кыалай этериксе да?

— Мен не этерими билеме, алай а сени кёлюнге келгенин да айт,—деб Исхакъ сагъышлы кёзлерин Темботну кенг мангылайына ийди.

— Бизни элде письмо джазыб алай кёб адам кюреше болмаз да, кереклилерин баргъандан-келгенден айтдыргъан болмаса, кыагъыт джюрюте кыайдан билсинле, алай болса да...

— Не?

— Алай болса да кыарайма де да, бер да бар, кесинг почтаны тамадасы, сени тинтерик адам джокъду,— деди.

— Аланы барындан да кыутулур ючюн барын теренден сауут кюч бла кыоратыргъа керекди, бирлешиу керекди...

— Бизни не сауут кючюбюз барды, адамла бир бирине ичлерин айтыргъа кыоркыгъан, заманда не бирлешиу боллукъду?!

— Аланы ийнандыра, бирикдире билирге керекди. Ол зат бизни борчубузду деб мени акъылым алайды,— деди Тембот тохтаб, Исхакъны кёзюне джити кыарай.

Тембот тенгини халында таукеллик бла хазырлыкъдан башха кыоркыуу кёрмеди...

Экиси да элге эниб келе, бир кыарт тиширыу алларына, таягъана таяна, чыккыды.

— Джаныгъызгъа болайым, бир болушлукъ этигиз — тереге бир къагъыт джазыгъыз. Дуния къарангы болгъанды, — деб сюелиб туралмай, джол джанында илкичге олтурду.

— Бизни къыз Элтюбюне эрге чыкыгъан эди. Отоудан къолу, аягы бошлангынчы огъуна, къайын анасы эзиуюмю тыйыншылысыча агъартмагъанды» деб къыйгъы чыгъарыб башлады.

Узун сёзню къысхасы, аланы бири биринден айыргынчы тохтамады. Айыргъа эди да, ана бла баланы да айырмагъа эди. Беш ай болгъан джашчыгъын бермей кеслерине алгъандыла: Джашчыкъны анасы, бизни къыз, кечесин кюнюн да ол сабий амалтын джылау бла ашырыб барады. Ол сабийине бир кюу этгенди да, анга тынгылагъан джыламай къалмайды. Тереге бергенинде, тере сабийни анасына чыгъарыргъа унамагъанды. Джашчыкъ а амандан ёледи дейдиле, не анасына, не манга уа кёргюзюрге унамайдыла. Тентек болдукъ, сер болдукъ бу затны юсюнде, — деб амма джуммай-джуммай тегюб, джыламукъларын хотасы бла скюртдю, — Шо, аурууугъузну алайым, манга бир мадар табыллыкъ тюлмюдю? Ушкуланды тере джалгъан адамланы сёзлери бла сабийни да кесини хабджукъчюгюн да алагъа чыгъарыб къойгъанды.

Эр бла къатын айырылсала, сабий, суйсе суймесе да, закон бла анасына къалыргъа керек болгъанын Тембот, Исхакъ да биледиле. Закон алайды. Алай а тереге маджал «тутдурсала», законну суйген джерлерине бурургъа амал табханлары да биледиле.

— Болсун, Тотай, биз къагъыт джазыб ишни бузулурлай этербиз, сабийни анасына табдырылай не мадар бар эсе да кёрюрюз, — деб экиси да тиширыудан айырылдыла. Алайдан айырылыб келе, джолну огъары джанында бир дауурланы эшитиб, сабыр болдула.

— Кеселекге джухтан къойча эринлеринги джалай, джылаулыкъ болгъа эдинг сен азрейли, орнунгу таныб атлар ссенг!

— Мен сени джеринге кирген эсем, кёрге кирейим, алай болмай бош ауузунг бошуна гырыллай эсе, кёрге сен кир!

— Кёрюрюнг ол болсун да кёрге сен кир, мени, аллахха шукур, джерим, кёном да барды, кёрге кирирге ашыгъыр за-тым джокъду...

Адамла, кими хунагъа, кими юй башлагъа, кими буруугъа миниб, алагъа тынгылайдыла, бир къауумлары «тохтагъыз, марджа, халкъны юсююзге къаратмагъыз», — дейдиле, алай

а дуня бери аууб ахырзаман болуб келе эсе да, ала не джукъ кёрмейдиле, не сёз эшитмейдиле.

— Сибиряда чириб, кюл болуб кьалсын сизге джер бере ме деб былай уллу сёлешдирген хаджи! Бир эли джеригиз болмагъан сагъатда артыгъызны кысыб тура эдигиз, ауузугъуздан сёзюгюз чыкъмай, энди уа ырджылары кёчюрюб теб-регенсиз, тохтагъыз, ол джерле энтда сизде кьалсала кёрмез-мисиз?

— Солтан хаджи кюл болгъунчу сен бол, ахыратны, дуняны билмеген пыргъауунла, мен ырджыны кёчюрген эсем, мени шыбыла урсун, алай болмай жарлыны кьалачы кёзюнге уллу кёрюннген кёзлеринг кьарангы этиб айлана эсенг, кьарау сокъур бол,—деб, бир тиширыу кюрегин да алыб юю таба айланды.

Тембот бла Исхакъ алайгъа барыб хапарны билдиле. Ырджы, ырджылай орнунда турады, алай а Абайханлары бирлери, хоншусу джерли болгъанын кёлтюремей, хамаи таб тышгенлей кьайгъы чыгъарыб туруучусун айтдыла.

Бара-бара Тембот тенгине:

— Ингирде джукъгъа кетмей юйюнде боллукъмуса? — деб сорду.

— Боллукъма, сакълайма сени,— деб Исхакъ кеси ишле-ген джерге, почтагъа бурулду.

Тембот юйлерине кьайтханында, кьарнашы Харун келиб тура эди. Къууаныб кьарнашла татлы саламлашдыла. Тынч-лыкъ, эсенлик соруб, ашаб-ичиб бошагъандан сора, Харун Тембот бла эртдеден излеб тургъан сёзюи башлады.

— Кесинг билесе, мен сизге аталыкъ-аналыкъ да этерге кюрешеме. Къолумдан кёлгенин не сёз бла, не башха зат бла аямагъанма. Мен саулукъдан, сиз ёксюзбюз деб джюрегигиз аз болмасын деб кюрешеме. Алай болса да, къуру да ол бор-чуму толу толтурама деб да айталмайма — сизни кёзюгюзден кетгенме, юсюгюзде болсам сюе эдим, кьайда да мен сизни бир джангыз такъыйкбагъа унуталмайма. Атамы, анамы осит-лары сизни атма деб эди...

— Тембот кьарнашы не эсе да уллу сёз башлагъанын бил-ди, ол огъай, не сёзю сёлеширин да сизди, алай болса да, анга ёмюрде бири джууаб этмегенди, аны керти да ата, ана орнуна да сюедила.

— Сен аллында сепрлик факхунг бла кесинги кьарнаш-ларынгы, эгечлеринги огъай эсенг, тыш адамлары да сейир-синдирдинг, къууандырдынг...

— Энди уа? — деб Тембот кьарнашыны кьалайгъа бурлу-гъун билиб, кесин тыялмай тёзюмсюз сорду.

— Кесингден уллу сёлешген заманда сабыр бол,— деб ол Темботну дженгиллигин билиб, тыйды.

— Ставропольда тойгъаны ичине сыйынмагъанлагъа башчылыкъ этеме дединг да...

— Ала мени тенглерим эдиле, тойгъаны ичине сыйынмай анда киши да кюрешмегенди...

— Огъай сени бла сёлешген кыйын болгъанын билеме, алай айтыргъа мени борчумду. Сен, бир тукъум бир бийлигинг, князлыгъынг болмагъанлай, фахмунг себебли гимназиягъа, университетге да тюздюнг, бир джукъгъа да къатышмай окъуунгу окъуб турургъа керек эдинг...

— Кесини башын, къалай алай болса да ким да асыра-рыкъды.

— Да сора кесинги тышында кимни асырагъа борчлугъа санайса, кесинги? Биреу биреуню асыраб билмейме мен. Болушхан десенг, аны иши башхады...

— Сен айтыу бла мен джарлыгъа бир кюн тонуму, бир кюн кёлегими бериб болушургъа керекме? Огъай, алагъа ол керек тюлдю. Ала кеслери кыйнларын кеслери табаргъа керекдиле, алагъа баш эркинлик керекди!

— Алагъа баш эркинлик ачарма деб кёлюгем келеди?

— Кёлюме келгенни кый, ийнаныбма!

— Сенми берликсе ол эркинликни?

— Мен да ичлеринде болуб ишти класс.

— Сёз бламы? Ышандырыу бламы?

— Сауут бла, боюн кюч бла!

— Биринчиси — сауут кюч да, аскер кюч да патчахны къолундады. Экинчиси — дунягъа адам улу джаратылгъанлы бери, бири ие болуб бири анга дшумуш этиб алай джашагъандыла. Мен да аны тюзге санамайма, алай а къан тегюу бла эркинлик излегенни да мен тюз джолгъа санамайма.

— Алайсыз патчах оноун кишиге да ычхындырлыкъ тюлдю.

— Аны оноун алмагъанлай да джашауну тюзетирге бол-лукъду.

— Тюзетилиб а киши кёрмейди. Къарачы, тегерекде халкъынг не дунягъа джетиб барады? Къуру Тебердиде огъуна беш-алты юй джерни, малы да кючлеб, кишиге джукъ ычхындырмай турадыла. Джалчылыкъда ёмюрлери кетиб, хакъларын тамбай джашагъанланы кёрмейсе? Халкъ къара танымайды, ашаргъа гырджын, кийерге кийим табмайды. Нек? Ишлемеген халкъмыды бизни халкъыбыз? Огъай, не кыйын иш-

ден да артына бармайды! Къуру бизни халкъыбызмыды аллай джашауда джашагъан? Огъай, бютеу Россияны халкъыны джашауу алайды, бугъоуда джашайды! Нек? Не ююн?— деб Тембот олтуруб чыдааялмай, юй тюбюнде ёрге, энгишге кызыу бара, бир бирде тохтай да къарнашына къарай, айтды.

— Мен аны барын да билеме,— деб ол да ёрге къобду.

— Алай а, сауут кюч бла джол ачыуну мен джолгъа санамайма. Джашауну иги этер джол, окъууну джолуду. Халкъны ичинде не къадар орус школ ачыб, орус культура бла байламлы болургъа керекди..

— Школгъа байланы сабийлери болмаса алмагъанларын, кёресе да?

— Пахмулу сабийге джол ачыллыкъды..

— Сен устасса, пахмусуз сабий болмагъанын нек билмейсе. алай а хар сабийни пахмусу да бирча ачылыб къалмайды.

— Майна, Джамайны джашчыгъы, энди ол окъургъа Къабаратыгъа кетгенди.

Аны пахмулу, акъыллы джашчыкъ болгъанын мен билеме, алай а анда аны школгъа тынч алыб къоярыкъды дебми тураса? Айт, ол алай тентиреб айланыргъа неге керек эди. Анга окъуу, билим берирге кърал борчлу болургъа керек тюлмю эди? Хар сабий окъургъа керек тюлмю эди? Сен бир сабийге, ол бири да бирси сабийге болушуб адам этген асыры азды. кърал кеси къайгъы этерге керек тюлмю эди ол затха? Кърал а джарлыланы сабийлери школгъа тюшюб билим алыб, дунядан хапарлы болуб, эшик джабарлада деб коркъады..

— Ким къалай болса да, сен башынга джетмеген ишлеге къатышмазгъа керексе. Гимназияда динни юсюнден дерс бизге керек тюлдю деб, нёгерлеринги барын къобардынг, кысталыргъа аздан къалдынг. Петербургда алай этдинг. Энди неди оноунг, айт. Сен алай этгенликге кимни джашауу тюзелди, не зат тюрленди, кеси кесинги кёмюб баргъан болмаса, халкъгъа не игилик этдинг?!

— Кёмюлген кёмюлсе да, аланы орунлары къуру болмайды. Бююн тюрленмегенликге халкъны джашауу, тамбла иги джанына тюрленирине биз ийнаныббыз.

— Ким «биз»?

— Социал-демократла.

— Сен социал-демократмыса да?

Тембот эртде огъуна партиягъа киргенин къарнашына айтмагъан эди. бусагъатда да айтыб ийгенине сокъураныракъ да болду, алай а айтхандан ары, анга сейирсиниб къараб

турган кърнашыны бетине къараб, энтда «хо» деген халда кенг мангылайлы башын силкди.

Харун бир тукъум бир сѣз айталмай, терезе таба атлаб, гюрюлдеб барган Теберди суугъа къарамын ийди...

* * *

Элде Муссаны юйдегисин бек сюедиле. Кеси кыйыны бла джашаган пахмулу, халал кърнашла, эгечле адамга не джаны бла да болушур ючюн къарууларын аямагъандыла. Къарачайда, Уллу Къарачайда, джер дыкгыдан джашау бютюн да такъыргъа кетгенинде, Темботну атасы башчылары болуб, адамланы тышына — Тебердиге — кѣчюрюню кългъа алдыла. Алай болса да, Уллу Къарачайдан джетиб джер иеле къараб къараганчы мында да джерлени ууучха джыйдыла, алай бла. Мусса да ичлеринде болуб, халкъ биягъынлай джерсиз къалыб, джерлилеге бой салырлай болдула. Мусса неде да тюзлюкню сюйген ѳтгюр адам. юйдегисине джер, мюлк сруна да ол шартларын къойгъанды... Энди Тембот келгенли аны бла джюрекден джюректе ушакъ этерге сюймеген, анга не джарлылыгъын да айтмаган, анга тарыгъуу къагъыт джаздырмаган элде адам болмаз.

Кюн бата-бата Тембот элни кыйырына. Исхакъны юйюне атланды. Юй бир джаякълаб болгъаны себебли джыйылыргъа табды. «Халал адамса да, кимге да ийнаныб къаласа» деб Темботха кѣбле айтыучандыла. «Керти да алай болуб ишни оюб къоярма да?!» деб аккылы бола, Исхакъга кирди. Исхакъны анасы эрлай хычын этиб джашыны, Темботну да алларына салды. Ашаб-ичиб бошаганлай, эки тенг башха юйге чыгъыб, шыбырдаб сѣлешиб турганларын Исхакъны анасы да, гитче джашы Мамай -да эшитиб турдула, сора аланы джунчутмаз ючюн эшикке чыгъыб, ай джарыкъда олтурдула...

Экинчи кюн, августну арт кюнлерини биринде, школну мастерскоюнда тогуз-он адам джыйылды.

Темботну джюреги кѣлтюрюлгени таныла, ол кысхасыча джыйылганлагъа болумну ангылатды:

— Кърал, джер тебрингенча, тебрене турады. Къайда да бусагъатда урунган халкъ кесин уллу ишлеге хазырлайды. Бу затха Владимир Ильич Ленин башчылыкъ этеди...

— Ол кимди, не адамны?— деб сорду Мудалиф.

— Ол бютеу дуняда урунганланы джашаулары иги болсун деб кюрешген адамды. Джерле, джерге урунганланы, фабрикала, заводла бютеу халкъныкы болсун, ишлеген

адам кыйнын толу табсын. баш эркинлиги болсун деб кю-решген адамды. Ол алай айтханы ючюн, патчахны эгетлери аны ызлагъанлай айланадыла, талай кере тутмкъгъа да ашыргъандыла. Кеси уа, тюз кыйыны бла джашагъан устазны джашыды...

Не аз да джюреги болгъан адам, бусагъатда болумгъа сагъыш этмей къаллыкъ тюлдю. Мен оруслума, алай а огъурлу къарачай халкъны мен кесими халкъымча сыйгенме, аны кюнде кечеде инджиюу мени джюрегими инджитиб турады. Бизде бир баш игиди, эки уа, андан да игиди деб айтыу барды. Барыбыз да къарыудан келгенни этерге керекбиз,— деб Кирилл Иванович кызыу айтды.

— 1901-чи джылда джазылгъаннга кере, бютеу Къарачайда 19.272 ат, 8.415 ёгюз, 55.581 уллу тууар, 288.419 кый болгъанды. Бусагъатда да алайыракъды. Ол халкъны къолунда болмагъанын барыбыз да билебиз. Ма сёз ючюн (Тембот китабчыккыны чыгъарыб къарады) Учкулан элде джашагъан Илиясны 106 аты, 118 уллу тууары, 1600 кыйю барды. Бу эм «джарлы» байланы бириди да муну аны ючюн айтама. Алай бла бютеу мал байлыкъ джер байлыкъ да Къарачайда къуру джыйырма юйюню къолундады десек, алдарыкъ тюлбюз,— деди Тембот.

Исхаккыны къарнашы Мамай быланы барындан джашды, алай а джити, деменгили болгъаны себебли, аны тышына къарауулгъа салгъандыла. Кёзлери тегерекни смарласала даны къулагъы мастерскойда джыйылгъанланы сёзлерин эшитирге дыгалас этеди, алай а акъырын сёлешгенлери себебли джукъ да ангылаялмайды.

— Къарачай халкъ, Россияны къалгъан халкъларыча, ашарыкъ, кийерик керекли, ауруса багъылыр керекли кырылыб баргъаны бизге белгиледи. Сен, Тембот, бизни къалай ишлерибизни билесе, чынты кюрешиуню кызыу джеринде башчылыкъ этген, былайда бизге эталлыгъынга уа не сёз барды! Бу джыйылгъанла халкъ ючюн къанларын, джанларын да аямазлыкъларына ийнан. Энди кысхача, биз не зат этерге керекбиз?— деди Исхакъ, джетерек болуб тургъан сакъалын къолуну аязы бла дженгил-дженгил ышый.

— Биз ма бу олтургъан адамладан кружок къууаргъа керекбиз, алгъы бурун хар болумну кружокда кесиби ангылаб, андан сора халкъгъа ангылата билирге керекбиз. Халкъ джюнге тюшген тауукъча болуб, кесини болумун ангылаялмай турады. Биз революциягъа деменгили адамла хазырларгъа керекбиз, къуру Тебердиде тюл, бютеу Къарачайда. Кружок-

га керекли затны мен таба турлукъма. тышында болумну юсюнден да айта турлукъма. Кружокга тамадагъа уа, мени акъылым бла, Исхакъны айырсакъ таб боллукъду, хар затыбыз, литературабыз да аны юйюнде сакъланса табды, ол элден эрегирек турады,— деб Тембот энди станокга олтурду. Анга бары да разы болдула.

Керти адам биреуге игилик этсе, джашаууна ол сагъатда разы болады, кеси ючюн джашамакълыкъ аллай адамны къууандырмайды, къууандыргъан огъай. аны джарты джанлы этгенлей турады. Адам кеси ючюн джашаса, аны джашауу неге керекди?! Бу затны ангыламакълыкъ адамны джашауун бир тюрлю бир джарытады. Бюгече былайгъа джыйылгъан адамла. алкъын кимге не игилик этгендиле... Тюсю, джашаууларында бир къартны, онгсузну джумушун этген болурла, адамгъа бир ариу сёзлери тийген болур, алай а быллай уллу ишге — халкъны джашауун тамыры бла тюрлендирир затха, ала бюгюннге дери тюртюлмегендиле.

* * *

Зикир таууш орамлада кёзюу-кёзюу эшитиледи:

— Лайлаха иллалла, лайлаха иллалла, иллаллаху иллаллах-ах.

Зикирчилени арасында бир ариу таууш артыкъ да бек айырылыб эшитиледи. Ол къайсы болгъанын адамла билирге сюедиле.

— Лайлаха иллаллаху иллаллах, лайлаха иллаллаху иллаллах...

— Майна ол төртсандыкъ джашны ауазыды ол къонгурау таууш этген,— деб къабартылы тишируула хоталарына, аякълагъа, табакълагъа салыб чыгъаргъан ашарыкъларын анга теджеб узатадыла.

Джаз джылы кёзюу болса да. сохтала тонла кийибдиле, берилген затны тонларыны къоюнларына, хурджунларына саладыла, боюнларында артмакъларына джыядыла.

— Лайлаха иллаллаху иллалла-а-ах...

Орусбийланы элде хар байрым кюн сайын сохталаны бюгюнча бек сакълайдыла. Сохталаны уа бери экинчи келгенлериди — Басхандан бери келмеклик тынч тюддю, алай а мында иги бередиле дегенлеринде, сохтала кече бла къобуб келгендиле.

Асыры арыгъандан аякълары отдач джанадыла. Кюн бир булутха кире, бир чыгъа турса да къыздырады, сохтала тон-

ларын кѣлтюралмай дыгалас этедиле, тешерге уа амаллары джокъду—ич кийимлери, кѣлек эзиулери къалмагъанча, тюшюбдю.

Лайлаха иллаллаху иллалла...

«Лайлаха» бир орамдан бирине кѣче барады. Малкъар тиширыула халал джюрекден не табханларын да чыгъарыб береди. Кѣллери иги болуб сохтала да лайлаханы не тарталгъанларын тартадыла...

— Майна, Орусбийланы Исмаилны юйю,— деб Сагъит лайлахасын бѣлюб, акъыртын шыбырдады. Сослан бери биринчи келгени себебли, «не юйге айтаса?» деген маталлы Сагъитге бурулуб къарады. Сагъит аны ангылаб хапар айта тебрегенлей, Исмаилны къанджалбаш юйюню къатында топ-ракъбаш юйден бир тири къарт чыгъыб:

Ой, сау келигиз, джууукъ болугъуз, дин къарындашла!— дей орамгъа сохталаны алларына чыкъды. Барыны къолларын тутуб, келликлерин-къаллыкъларын да сормагъанлай:

— Киригиз ма былайтын, бу гитче эшикчиц бла,— деб аланы алларын арбазына бура, кеси уа къойланы санагъанча, тюз эшикни джанында бутакълы таякъны учу бла «бир-эки, юч» деб кирген киргенни санаб тебреди. «Онеки» деб тышындан айтыб, сора ызларындан арбазгъа кеси да кирди.

— Олтуругъуз, уланла, ма былай тырхыкда,— деб джашлагъа алай айтыб, кеси да олтура.— келин, чыгъарчы бери табханынгы быланы бир тойдур, хариблени, мен билеме быланы къарынларында къобуз согъула тургъанын, — деди.

Келин, бир элли джылгъа келген тиширыу, саламлашды, сора юйге джумушуна кирди. Къарт, алаша шиндикчикде джабагъы джастыкъны ары тайдырыб, къуру шиндикде олтурду, мор шымлы бутларын узата!

— Жюрек энтда жаш эди, алай а бу хужу бутланы къалай эсе да жел кючледи да энди тѣннегек болдум,— деди.

Сохталаны къарт бла сѣлеше туругъа асыры мырлары тартмайды — ачдыла, ашаргъа сюедиле, аны тышында да энтда мындан ингирге элли бютеу къыдырыгъа керекдиле.

Къартны сѣзюне не да болсун бир джууаб этер ючюн Сагъит:

— Сууукъ джетген болур,— деди, юй таба бурнун туту.

— Улан, Минги-Тауну тѣппесине онбеш кере ёрлесенг, сууукъ джетген къой анда къалыргъа да боллукъса, алай а бир насыбым болур эди, чыгъыб, эниб турдум,— деди таягъыны бурнун черкес чарыгъыны ичине сугъаргъа кюреше.

— Сотталаны Ахъя сенмисе? — деб олсагъат Сослан, не инджиуюн да унутуб, эсин къартха бурду.

— Хо, балам, тамамда кесиме, шёндю къартлыкъ хорлады дейме ансы.— деди.

Сосланны тегерек дугъум кёзлери къартха битдиле. Аны хапарын ол эшитген эди. Джазыучу Н. Х. Михайловский аны юсюнден Петербург газетледе да джазгъанды дей эдиле.

— 188 къашха эчкини да ёлтюргенсиз деб алай эшитген эдим мен,— деди Сослан, кёзлерин бу чырайлы тири къартдан айырмагъанлай.

— Ол сан толу тергелген сан тюлдю, барын да эде къайдан туталгъын, тюзюн айтсам а, Апсаты къачан да мени жолуму болдуруучу эди,— дей аякътарын ызына джыйыб. тепсини алыб чыкъгъан келинине озаргъа орун къойду. Келини дагъыда бир эки-юч тепси келтирди. Аланы юслеринде тузлукъ, баш-аякъла бла боза гоппанланы кёрюб, сохталаны кёзлери джарыды.

— Ауузланыгъыз, уланла, ма была кийик эчкилени баш-аягъыдыла, къарт болсам да, бир-бирде энгда уугъа чыкъмай чыдаямайма, кёрююз,— деб къарт узун сюекли джаякъны этин сыдыраб башлады. Сослан кьолуна сюекни алса да, къартха хапар сорургъа кемсиз ашыгъады.

Бираздан Ахъя хапарын айтды. Ол биринчи кере 1868 джыл август айны 19-да Минги-Тауну башына чыкъгъанды. Аны негерлери, тыш къраллы алимле Фрешфильд бла Тукер болгъандыла. Ахъя алагъа джол уста болуб чыкъгъанды. Ол хапарланы Сослан иги кесекде эшитген эди, Минги-Тауну башына чыкъгъан таулуну уа кёрлюкме деб акъылында джокъ эди... Сосланны сагъышын билгенча, къарт, кезликчиги бла сюекни кемире, хапарны бардырады:

— Адам уллу жерни юсюнде жашайды, жерни сюерге, аны юсюне бир жангыз къан тамчы агъызмазгъа керекди. Бу таулада мен айланмагъан бир эли басхан жер къалгъан болмаз. Алада ариулукъну, алада байлыкъны адам айтыб кючюнден келлик тюлдю. Сау дуняда алимле таулагъа ёрлеучюле, хаман былайгъа келирге къалгъанларында, Орусбий улу къонакъ юй ишлетиб, келгенлеге тыйышлысыча къараб бара эди. Орусбий улу ёлгенли уа ол этгенни, энди эгечинден туугъан Сейитбий бла аны джууукълары Забитхан, Сафният бардырадыла...

Къарт бла саламлашыб, бюсюреу эте сохтала ашаб, тоуб арбаздан чыкъдыла.

— Лайлаха иллаху иллалла-а-ах...

Бираз барыб къырдышда олтурдула. — Сосланны жыйыны къачан да кёб ашарыкъ жыяды — деди малкъар джаш Сагъит.

— Шора бла баргъанланы артмакълары джукъа къай-
тыучандыла, мен энди къуру да Сослан бла айлана турлукъ-
ма. Ариу ауазы болгъаны себебли, иги бередице, — деди
Къабартылы джаш Хачим да, бир кыйма кесекни асыры
къатыдан тишлери бла кючден джырты.

— Мен а энди келлик тюлме, — деди Сослан, къырдышда
тёнгереп тургъан артмакъгъа билеги бла таяна.

— Нек ? — деб талай нёгери да бирден сордула.

— Мен бу медреседе тюрк тилни, араб тилин окъугъан-
дан сора да, араб литератураны да окъурукъма деб кесими
къаллай бир кюрешиб алдыргъан эдим, энди уа кёреце
айтханларын «литература, къаллай литература болса да,
адамланы терсине бурады» деб тыйыб къойгъанлы мен бо-
лалмайма, — деди Сослан, джауорунларын тонуну тюбю-
де ышыргъа кюреше.

— Башха барыр жерим болса, мен да турлукъ тюл эдим
мында. Бюгюн жыйгъаныбыз экинчи байрым кюннге дери
болурму? — деб сорду Сагъит.

— Моллала артмакъланы маджалларын сибирмеселе
джетер эди...

— Сау ийыкъны кёнчек киймей туруб, сора байрым кюн
кийсем мен джунчуб къалама, кёнчексиз айланыргъа юрениб
къалабыз да, — деди Хачим, бутунда кёнчегини тобугъун-
дан тарта.

— Мен бу затха тёзюб болалмайма, биз аллахха шукур,
алай гитче джашла тюлбюз, сау ийыкъны кёнчеклерибизни
алыб, джалан бут тутууну мен кесиме уллу ыйлыкъгъа са-
найма; окъургъа термилмеклик болмаса, мен бир кюнню тур-
маз эдим бу халда, не да болсун, кёнчегим бла тургъанлай
бир иш табар эдим, — деди Сослан.

Кёнчеклери бла къойсакъ, дерс окъумаи айланыб турлукъ-
дула деб этедиле.

— Тоннга кириб туруу бла уа, мени тонуму къара тюк-
лери чыммакъ агъарыб, быжылдаб турадыла, — деди къай-
сы эсе да.

— Сора къуру сеникимиди? — деб Сагъит джауорунла-
рын ышый джыйырлды.

— Келигиз, былайда ашайлгъаныбызны ашайыкъ да
артмакъларыбызны джукъа кёрселе, моллаларыбыз къл
этмезле да сора экинчи байрым кюннге дери джетдирирге
кюреширбиз, — деди Сослан.

Айтханларыча этдиле. Ашай туруб, Сагъит мындан алда Сосланны этгенин эсине тюшюрюб, кеси аллына харх болду. — Не болду, не затха кюлесе? — деб сохтала бирден сордула.

— Кёнчек эсиме тюшюб кюлеме,— деб Сагъит, кюлкюсюн тыялмай къырдышха тёнгереди.

— Кёнчекге кюлгенигиз болду. Туругъуз кетейик, — деб Сослан хыны этиб, ёрге кьобду. Нёгерлери да кьобдула. Артмакъланы ауурлукълары, тонларыны ашагъаны — бары да джашланы сылыт этгенди, алай а атлай кирмеселе кечирикдиле.

Джолгъа чыкъдыла. Джашла кёнчекни эслерине тюшюрюб, ол зат бюгюн болгъанча, бир бирини ауузуна джетдирмей айта, барадыла. Ол а былай болгъан эди: хар байрым кюн сайын сохтала айланыб азыкъ джыйыб келселе, молла Нашхо, эрлай ала келир келмез азыкъны гёзеннге джыйгъан бла бирча. кёнчеклерин да сыдырыб, чоюн киритли агъач кюбюрге буштукъ этеди. Бир джолда келгенлеринде, молла этнучюсюча этди. Сохтала ол затны кеслерине уллу учузлукъгъа санайдыла, алай а анга сыйынма да бир кёрчю — медреседен чортларыкъса. Чортларгъа табу да эте эдиле, андан чортлагъан къайры барсын, кёб ачхасы, уллу рысхысы болгъан орус школгъа барыб окъур эди, алай болмагъан а кёнчексиз турса да турмай не этсин...

Нашхо, кёнчеклени джыйыб буштукъ этиб, кюбюрню киритин салды, ачхычны уа адетдеча, тонуну хурджунауна салыб, башын да тюрреуюч бла тюрреди. Сохтала джатыб энди джукъладыла деген заманда молла да кесини ючюгюнде джатады. Алай а джукълагъан кибик этсе да, ол кече ортасында алайдан узакъ болмагъан бир юйде, бир тул къатыннга джюзе туруучусун сохтала биледиле. Кече кирит таууш этдирмез ючюн молла эшиклерин бош кьояды. Бир кече Сослан аны марай, джассы намаздан сора да талайны турду. Нёгерлери джукълайдыла. Молла да джатыб башын бастыргъанды — кымыжа башы джууургъан ичине кирмесе, юшюрюкдю. Сослан акъы-р-ы-н эшикден сыбдырылыб, шиндик юсюнде молланы кьурт къатапа кёнчегин алыб ызына кьутулду. Сора Сагъитни да уятыб, экиси да элтиб кёнчекни медреседен кенгде кьаргъа бастырдыла. Молланы эшиги бла сохталаны эшиклери бир бирине туурадыла. Келиб джатыб, энди молланы къалай этерине джууургъанны гюбюнден кьарайдыла. Джашла терен джукъудадыла деген заманда молла кымылдай башлады. Аны кечеги чырагъы

орнундан аякъларын джерге салындыргъанын танытды. Бир эки да эснеб, ол кѣнчегин излей тѣгерегине къарады. Алгъы бурун къарамы сансыз болса да, арtdан-артха дыгаласха кире башлады. Бутлары джууургъан тюбюндедиле, алай а арtdан несин да унутуб, кѣлегин энишге тартаргъа кюреше, джалан бутлай, юй тюбюнде ары бла бери бара, кѣнчегин излеб тебреди. Джукъ да джокъ. Учду, кюйдю. Аны саякъ эринлери неле эсе да шыбырдайдыла: бисмиллямы айтадыла шайтанны къоруулай, огъесе кимге эсе да налатмы бередила. Тосу бир ишексиз сакълайды. Молланы барыр заманы озуб кетеди. Джалан бут къалай барсын! Тонун кийиб да кѣрдю, алай а джюрюсе мусхот бутлары ачылыб къала болурла, орунга олтуруб, узун ингичге аякъларын кюллеры бла джабыб, джумдурукъ киби башчыгъын ары бла бери чайкъайды, сора эсине кечми тюшдю да, ара терезечикни не зат бла эсе да джабды.

— Ич кѣнчегиндамы алгъанса, Сослан? — деди Сагъит, асыры кюлюрю келгенден мурдар болургъа джете.

— Алгъанма.

— Къойсанг а ахырда да аны.

— Ол сеннге къоямыды да?

— Тохта, чыгъа айлана болур дейме...

— Бек да чыгъар бораннга.

— Тосу уа?

Олсагъатлай, эшик акъы-р-ын ачылыб, молла тонуна чырмалыб тышына сыбдырылды, алай а эрлей боран татыбызына къачды...

— Бирден сора кѣнчегин джокъмуду, экен? — деб шыбырдады биягъы Сагъит.

— Юйюнде уа болур, былайда болмаз ансы. Ол джууумчусун джыймагъан бир ёлюк джокъду сора, — деди Хачим.

Молла кѣнчегини тас болгъанын кишиге айтыргъа амалы болмай, сау ийыкъны ауругъан атлы болуб, къобмай джатды. Арtdа къатыны келгенинде, энтда бир кѣнчек келтир джангыз бла сууукъ болама деб, келтиртген эди дейдиле. Ол кюнден бери кѣнчек сагъынылгъан джерден, молла отдан къачханча къачады.

Бу медреседе джашауну къыйынлыгъы, Сосланни ёмюрюне болурлай алайды. Бир байрым кюнден экинчи байрым кюннге дери эшикге кѣзюнюгю къаратыр амалынг болмай, тоннга чырмалгъанлай букъу кийизден чыкъмай тураса. Заманынг тыйыншылсыча юлешинмей, эртденден ингирге дери тер хауаны солуйса. Алай болса да, шаркъ тиллени кескин

билирге суйген Сослан аны билир ючюн не тюрлю кыйынлыкъгъа да тѣзерикди. Мында тюрк тилни, араб грамматиканы, муслиман литератураны, логиканы, юриспруденцияны окъутадыла. Бу дерследе Сослан уллу эс бѣлюб окъуйду. Къуранны да окъутадыла. Хар айтылгъаннга сокъур ийнаныб къалмай, джерине джетерге излеген Сослан, къуранда кѣб затны ангылаялмайды. «Аллах керти бар эсе, къолун сууукъ суугъа тийирмеген бай бла ёмюрю белин тюзетмеген джарлы тенг нек джашамайдыла? Хар миллетни кесини бир аллахы, бир башха дини нек барды да? Аллах адамны шайтанны да джаратхан эсе, бирин суйюб, бирин кѣрюб нек болмайды? Ислам деген сѣз «бой бермеклик» деген сѣз эсе, сора динге, аллахха джарлы артыкъ бой бериб, бай нек бой бермейди да?!»

Быллай соруула Сосланны башына кѣбден кѣб келедиле. Ма бусагъатда да муслиман литератураны окъутхан устаз «бир аллахдан сора аллах джокъду» деб дерсин алай бла башлайды. Ол алай айтханлай Сослан:

— Джюйюсхан устаз, къалгъан миллетлени аллахлары уа? — деб бетден бетге сорду.

— Тоба де, тоба де, аллах бирди, анга ишекли болургъа амал джокъду!—деб устаз, ары бурдура, джунчуду.

— Сѣз ючюн. орус халкъны да аллахы барды, ала да андан сора аллах джокъду дейдиле, кимни аллахы тамадады, не уа талай аллах да бир кѣкде джарашыб къалай турадыла? — деди Сослан дагъыда.

Устаз, анга джууаб бермей, эшитмеген кибик этиб, дерсин башлады.

— Литература, — деди ол. — гокка хансча бир затды. Субай тиширыуча бир затды. Сабий оюнчакъча бир затды...

— Не зат болса да, ол зат затланы ичинде бир затды! — деб аны эниклей Сослан къатында олтуруб тургъан тенгине шыбырдады. Устаз аны эследи, алай болса да Сосланы балта бла кесгенча соруулары, сѣзлери да аны эртдеден илгендиргендиле да, кѣбюсюн эшитмеген кибик этиб къояды.

— Алай бла, деди устаз,—литература бир тюрлю бир кърал ишге, оноугъа къатышмай, адамланы джубанчы болургъа керекди. Литература кърал ишге къатыша тебресе, аны магъанасы, ал магъанасы къалмайды...

— Къысхача айтыргъа, бийче къызны алай тахдада олтуртуб, аны джизги къулакълары сѣзлени омагъын эшитиб турургъа деб джаратылгъанды литература! — деди биягъы Сослан.

— Улан, сен ёчешмеген бир дерс джокъду дейдиле Сенича болсам, окъурукъ тюл эдим, окъутхан этерик эдим, — деб устаз ёбге бетинде гюренке бурнун ёрге тутду.

Бир джангыз дерс Сосланны джюрегин къандырмайды, алай а тиллени таймаздан чайнатхан бла, азбар этдирну бла энди Сослан да, тенглери да шаркъ тилледе ариу кесгин сёлешедиле, ол тиллени грамматикаларын билгендиле.

Адам бир затны къыйырын ангыласа, аны теренден терен билирге излеб барады. Кертиди, хар адам да алай тюлдю. Аллай адамны уа мыйысы теренден терен ишлей, билими кёбден кёб излей, билимге джутлана барады, Сослан уруб келген билими бла кесини устазларын кёб затда озгъанды. Анга къалгъанла бла дерс бериу татымай, бир-бир кёзюулде кесин энчи окъутуб да тургъандыла.

...Джашланы алларына, бир агъач челек башына кийлиб, орайда айта, юсюнде чепкенини эли басхан сау джери болмай, бир тиширыу келеди. Джашла тохтаб аны сейирине къарадыла. Ол а къалайгъа баргъанын да билмей, сууукъда гатийлери бир тюше, бир кийиле, ичлери бузлауукъ суудан толуб, шоп-шоп эте барады. Бир барыб чалман буруугъа кесин урады, бир да къолларын джайыб, джолну тутаргъа излегенча сермейди, Челекни ичинде орайдасы да, къабырдан чыкгъанча алай таууш этеди.

— Тели Тауджанды хариб ол, алай этиб хар кимге суу алыб айланады. Бир тюзелген юйюне суу алыб тебресе, сауут-саба къоймай толтургъунчу тохтамайды, — деди бир къатын чалмандан бери къараб, джашланы сейирсингенлерин кёргенинде. «Бизни элде Сапиятча» деб Сосланны кёлюне келди.

Тауджан бу элде айтыуда айтылгъан бир къыз болгъанды. Ол кесини суйген джашына къачыб кетгенлей, къарнашы джашны ёлтюрюб, эгечин сыйырыб келгенди. Ол баргъан джашны къарнашы да, къызны къарнашын ёлтюрюб къан алгъанды. Андан бери Тауджан акъылындан шашыб, былай этиб айланады.

Къайда да, къайда да къыйынлыкъ, бушуу, баш эркинлик джокъ, бушуу, бушуу, бушуу...

* * *

Медресени эшигин, терезесин не къадар бегитселе да, джашланы тышына чыгъармаз ючюн кёнчексиз тутсала да, джашау медресеге кирирге да джол табады. Къарыулары

болгъан джашланы аталары, аналары Басхандан. Чегемден, Лескенден, Аргудандан атларына артмакъ этиб, ашарыкъ алыб келедиле.

Бююн Чегемден Сагъитни атасы келиб, анга тышына чыгъаргъа эркинлик берилгинчи джашын эшикде талай заманны сакълагъанды. Сакълай, сакълай тели болуб ол да чырым эте тургъанлай Сагъит, Сосланны да биргесине алыб, атасына чыкъды. Алмыш джылдан атласа да алкъын тирри къарт, ёрге къобуб джашланы къолларын тутду. Ол, тюртю таягъын да къатына салыб, ташха олтургъанында, эки джаш да тонларын алларына тарта эки джанында чегеледиле.

— Къалайды окъуугъуз, джанымы кыйырлары? — деб къарт экисине кёзюу къарай сорду.

— Тунчугъуб ёлебиз, — деб джууаб этди джашы, «ачдан ёлебиз» дегенни къошуб, атамы джюрегин кыйнамайым деб.

— Къайгъырмаз, заманымда манга аллай онг чыкъса, бойнумдан бууа турсала да окъурукъ эдим. Насыбыгъыз тутханды сизни, бери тюшгенигиз, — дей, къарт артмакъланы бауларын теше башлады. Джашла ачлыкъларын билдирмезге кюрешселе да, кёзлери эски кюйюз артмакълагъа жангандыла.

Къарт бир артмакъдан улакъ gyбытчыкъ бла айран чыгъарыб, джерге тенгеретди. Биринден хурумбайла, бышлакъ, къакъ эт кесек, кертме къатханла чыгъарды. Эм артында бир кызыл агъач аякъны да чыгъарыб gyбытдан айран ичирирге тебреди. Сослан gyбытны бучхагъын тешиди. Сагъит аякъны тутуб кыйдуруб, алгъы бурун къартны кесине, андан сора Сосланга узатды, эм артда кеси тогъуду. Къалгъан хантны да артмакъны юсуне джайыб, ашай башладыла. Къарт Сосланны Къарачайдан болгъанын билгенинде хапар сорургъа изледи.

— Къалайды, улан, анда уа джашау?

— Мени андан хапарым болмагъанлы эки джылгъа кыриб барама. Юйюбюзге иерге унамайдыла, андан меннге келирлей адамыбыз джокъду, — деди Сослан.

Къарт аны эшитгенинде, Сосланны джазыкълсыннганча гырджынны этни да джашыны аллындан анга теджейрек салды.

— Бизде хапарланы да сорлугъунг джокъду, джаным, — деди къарт. Сора бироздан джашла анга джукъ да соргъунчу кеси башлады.

— Бизни ёмюрюбюз къабарты халкъ бла джан, тѣнгекча джашагъанбыз, бусагъатда уа бир бѣлекле бизни не этиб да бир бирибизге къаджау этерге кюрешедиле. Муну магъанасын манга кесибизден биреу айтды. Кесибизден, — деб къарт эки джашха кѣзюу къарады, алай а джашланы азыкъгъа мыллык атыб тургъанларын эслегенинде, «сизге хапармы керекди!» дегенча сѣзюн башха джары бурду.

Сагъит кертме къатханланы ариулаб ашай, атасын джангы кѣргенча сынаб къарады: бир уллу къууанчха хазырланганча атасыны халын алайгъа таныды. Ол а бираздан:

— Мен кете барайым. Тамбла маулут этилликди бизни элде. — деб ёрге къобду.

Ёлген затмы барды, атам, не маулутду? — деб Сагъит къайгъылы болду.

— Угъай, аллахха шукур, бусагъатда ёлген жокъду, ма ол Къарачай къарындашларыбызны жагъы Байчора улу Солтан хажиге узакъ ёмюр тилерикбиз аллахутагъаладан. Элибизни къартларыны оноуу алайды. — деб арлакъда тагъылыб тургъан алашасына тебреди. Джашла аны артмакъларын атыны къанджыгъасына кысыб, ёзеннгисин тутуб миндирдиле:

— Джигит болугъуз, — деб къарт атына къамчини билир-билмез джетдирди. Экиси къалгъанларында, Сагъит не ючюн эсе да Сосланнга:

— Джашау былай некди, Сослан? — деб сорду.

«Джашау былай некди!» Сослан аны билсе уа... Алай а бу сорууну ол кесине азмы сорады? Къарачай ичи болмаса джер да, дуня да джокъду деген заманлары Сосланны эртде озгъандыла:

— Джашау деген недими дейсе? Джашау, джашау! Билмейме, билирге да суймейме! — деб Сослан, не ючюн эсе да къызгъандан къыза, кимге эсе да, неге эсе да ачуулангандан ачуулана, къычыргъандан къычыра, дженгил-дженгил айтды. Джашау деген а тууб ёле-къала ёсюб, нек туугъанын да билмей, сора ёлюб кетиуге айтылады! Джашау деб а тойгъаны ичине сыйынмай, кесича адамгъа артыкълыкъ этгеннге айтылады! Джашау деб хаугъа, суугъа, кѣкге, джерге айтылады! Джашау деб, ма былай кѣнчексиз айланган сени, мени кибиклеге айтылады! Джашау деб... джашау деб...

— Сослан. Сослан, сабыр болчу, не болду санга?! — деб Сагъит, таб къоркъаракъ да болуб, тенгини билегинден алды. Сосланны уа бети къызарыб, эринлери къалтырай, ма-

нгылайына тер урду. Бутлары къарыусуз этгенча, медресени къабыргъасында бир хыртдылы томураугъа олтурду. Бираз сууугъандан сора уа, бир уллу терслиги болгъанча, тенгине алай къарады. Сагъит тенгине не болуб къалгъанын ангыла-ялмай, анга билдирмезге кюреше, сескекли къарады. Сослан-ны джангы джетиб келген чач учлары тёртгюлюрек мангы-лайына тюшюб тер джугъу болгъандыла. Асыры азгъандан джаякълары ичлерине киргендиле, аны ючюн болур, ингич-герек сакъалы бютюн да джити кёрюнеди. Бу арт джыл-дан бери къалай эсе да Сосланны дженгил, таб хыныракъ да болгъанын тенги эслейди. Ма, бусагъатда да аны акъыллы дугъум кёзлеринде ол къалай эсе да бир тынгысызлыкъны, къайгъыны сезеди.

Сосланны таб болмагъанын билиб, Сагъит энди ол кеси башлагъынчы, сёз башламай, онг кьолун мор шымыны ичи-не сугъа, аны къатына джууукъ олтурду. Бираздан Сослан бу тынгылауну буза:

— Тюзю. Сагъит, мен да билмейме джашау не болгъа-нын, къалай болгъанын. Адамла былай тынгылаб, аманлыкъ этгенлеге этдириб нек барадыла? Бизни тёбен элде адамланы аякъларын бир уюкъгъа салыб, джашау бермей тургъан то-гъуз-он юню къалай хорлаялмайдыла?!

— Бизде да тамам алайды. Алай а мен билген биреу барды да, мен аныча ётгюрлюк этиб ёлсем, башха джашау керек тюл эди, — деди Сослан, олсагъат кёзю-башы джарый.

— Кимди?

— Бизденди, Къарачайдан. Ол Петербургда универси-тетни балконундан «Интернационалны» джырлагъанды! Ма эр болсанг, аллай бол! Ма джашасаг, алай джаша!

— Не затха айтаса «Интернационал» деб?— деди Сагъит.

— Кел айтырма, — деб Сослан, тегини билегинден ала, ёрге кьобду.

* * *

Россия империяны джерини учу-кыйыры болмагъанча, джолларыны да учлары, кыйырлары джокъду. Тикли-тау-лу, ташлы-агъачлы, кумлу-тюзлю, кынгыр-мынгыр джол-ла, не тукъум хапарны да бир шахардан бир шахаргъа, бир станиседен бир станисеге, бир губерниядан бир губерниягъа, бир уездден бирине, бир элден бирине джетдире, тауладан, тенгизледен да ётдюрюб Уллу Къарачайгъа да алыб келе-

диле. Уллу Къарачайда да бир джангыз юй билгенлей, ол кюн ингирге бары да билиб къоядыла.

Эки таулу бир бирине тубеселе: «не хапар, не эшитесе?»— деб сормай къоймайдыла.

Хапар... чыпчыкъ ётмез мийик тауланы ичинде, таб арба кючден-бутдан сыйынган тар джол бла барыб Къарачайны ненча тюрлю хапар табханды! Джамагъат элни эмина къырыб барады, Къарачай! —деб хапар келгенинде, джумушакъ джюрекли къарачайлы азмы тыхсыгъанды!.. «Джукъса джукъсун, ёлтюрсе ёлтюрсюн мени эмина!» деб анда джууугъуна-тенгине, атыны къуйругъун чубур туюуб аз адам кетиб къайтмаймы къалгъанды! «Орус — япон къазауат чыкъды, Къарачай!» деб хапар келген заманда да къайдагъы Добайлары кеслерини джашларыны орнуна аз джашнымы ашырдыла? Пашинкадан «мюрзеуле учуз болдула!» деб хапар баргъанлай, юйде не ишин да атыб, аргъышха аз къарачайлы ашыгъыбмы кетеди! Сабийи болмай тургъан черкес шохуна сабий тууду деб хапар келгенлей, къарачайлы, арам-къарам да этмей, къурманлыгъын ат аллына алыб, азмы барады!

Алай болса да, Къарачайгъа бу арт джылладача былай кёб хапар келмегенди. Бу арт джыллада уа хар кюнуне бир джангы хапар келеди: къайда эсе да бир рязан губернияда орус мыжыкълыла джер иелеринден джерлени сыйырдыла! Кимни заводунда эсе да ишлеген минг-минг ишчиле джалларын толу табмагъанлары амалтын ишге чыгъаргъа унамай тохтагъандыла! Армавирни ишчилери властха къаугъа ачхандыла! Ставрополь губернияда эркеч эркечин тутуб къайры эсе да ашырадыла...

Къарачайны кесинде уа? Анда бир байны джерлерине чабыуул этдиле деб, хапар келгенлей, мында да бир байны джерлерине чабадыла. Анда джалчы бла иесини къаугъасы чыкъса, мында андан да хутдур болады. Адамла бары да тенгдиле, бири кёкден тюшюб, бири джерден чыкъмагъанды, ол себебден мюлк джер да теппе-тенг болургъа керекдиле деб хапар чыкъгъанлы уа, эллиле ёрелеб къалгъандыла.

* * *

Тембот Ташчыда Аркадий Максимовичден айырылыб, атыны аллын Уллу Къарачай таба бурду. Аркадий Максимович а, Темботну ызлагъан адам болмагъанына ишексиз болгъанындан сора, экинчи сменагъа ишине тебреди. «Бусагъатда Темботчала керек эдиле» деб кёлюне келе, кесини шоху Къасым эсине тюшдю. «Аны ол акъылы, ол джигерлиги бла окъуу болгъа эди!»

Тембот да атын ууакъ джортдуруу бла кюн батаргъа Тёбен элге кириб, алайда къарнашы Харуннга да къайтмай, ашыгъыш ёрге кетди. Ызына — Тёбен элге, келгенинде уа, ашхам азан тартыла эди.

...Бир кесек замандан Нанашны юйюнде Тембот бла Нанашдан сора да Алауган, плотник Сергей, Мусос, Қъасым джыйылдыла. Нанашны анасы эрлей мёрезе этиб джашланы алларына гырджын бла салыб, кеси башха юйге чыкъды. Ашаб-ичиб бошагъанларындан сора Тембот акъырын, тышын да киши эшитмезча, башлады:

— Хапарланы эшитгенсиз, джашла, саулай Россияда ишчиле тёзюм тауусулгъандан, орамлагъа чыгъадыла, бизде да къалмагъанды тёзюм. Бираздан къоюн хурджуунундан бир газетни чыгъарыб ачды: газетни аты «Правдады», тюзлюк деген сёздю ол. «Ишчилени тюзлюгю», — деб айыртды ол, — ишчилени хар кюнде чыгъыб турлукъ газетиди.

Газетни асламысында къуру Ленада болгъан къыйынлыкъны юсюнден дегенча джазылгъанды. Ол артыкълыкъгъа къаршчы забастовкала ачхан ишчилени юсюнден хапар айтады. Ма ала: «Рейхельни заводунда, Кюммелни экипаж фабрикасында, Нижний Новгородну Сормов заводларында, Луганскеде, Гартманни заводларында, патрон ишчиле къаршчы чыгъадыла.

Апрельни 20-сында «Свет» деген заводну ишчилери революцион джырны джырлаб, ишден кетиб къалгъандыла. Бакуда нефть чыгъаргъан районну ишчилери уа, кюнлюк джаллары Ленада къырылгъан ишчилени юйдегилерине иерге деб бегитгендиле.

— Къыйынлыкъ менден кериди деб тургъанлай, тейрикимге да дженгил джетиб къалады, — деди Қъасым.

— Энди къысхасы, биз не этерге керекбиз, Тембот? — деб Нанаш таукел къараб сорду.

— Джашау былай барыб туругъа амалы болмагъанын халкъгъа айыртыргъа, баш эркинлик, тенглик ючюн кюреширге кереклисин айыртыргъа! — деб Тембот ёрге къобду.

* * *

Порт-Петровскийни кынгыр-мынгыр орамчыкълары къайгъыдан тыкъ-тыкъламадыла, жандармланы ат аякъ тауушлары алаша юйчюкледен адамланы кёзлерине къалкъыу бермейдиле, кюндюз да эртденден-ингирге дери тыкъар-тукъур этгенлей айланадыла.

Сослан орамда тиширыу джюриоб хазна кѳрмегенине да сейирсинеди, кѳбюсюне эркишиле айланадыла. Юсю кѳолайсыз бир джашчыкъ: «Чабакъ аллыкъ! Чабакъ аллыкъ!» — деб хар эшикге бурун урады, алай а чыгыб аны чабагыын кѳрген киши болмады. Чабакълары уа тенгизден! кѳб болмай чыкыгыан болурла, ауузларын ача, тыпырдаргъа кюреше, солууларын алалмай тыннгандан тына барадыла.

Сосланны кѳзю дагыда бир кычыра келгеннге джетди. Аны кѳолтугыунда бир эски ящиги барды. Ол джууукълашханында, Сослан аны несинден да алгъа кѳолларын эследи: кѳолларыны джара болмагыан бир джери болмаз.

Бармаклары отда юйютюлген башаякъча къаралыб, кюйюб турадыла «Тутурукъ къуйдурлугъу болгыан?! Тутурукъ къуйдурлугъу болгыан». — деб кычыра озду.

Сослан къалайгъа барлыгыын да билмей, барады. Джангы джерде анга неда тюрлю кѳрюнеди. Тар орамчыкъланы эки джанлары бла тизилген юйледе шахарда юйлеге ушагыан бир уллу юй кѳрлюк тюлсе — ала, джерге джагылыб тургыанча, гитчечикле, хилеучюкле кѳрюнедиле. Шахарны огъары джаны таула, джел ургъаны сайын зыгыр тѳппелеринден бери букъуну къуя болурла, таш тѳшелмеген орамланы саз топракъларына къар мылы сингиб, аягынг балчыкыда таяды. Аллынга кимден да кѳб жандармчыла тубейдиле. Тохта, ма била уа не этедиле? Бир джер юйчюкден эки жандарм биреулени тарта-соза чыгырыб келедиле. Аны да аланы да ауузлары бири бирине от чагыады. Алыб барыб башы джабылгыан бир арбагыа атыб, бу адамны алыб кетдиле. Сослан ызларындан къарай, талай заманны мычыды.

— Итле, тохтагыыз сизге да келир бир кюн, этибизни ашаб кѳойдугъуз да! — деб Сосланны артында бир уллаяракъ адам кеси аллына алай айтыб, ол арба кетген джанына не эсе да гузаба атланды.

Заман экиндиден ашхамгыа дженгерек болгыандан сора, Сослан бир топракъбаш юйчюкню эшигин кыакъды. Талай замандан, ах-ох эте, бир къумукъ тиширыу анга эшик ачыб, не излегенин сорду.

— Бюгече сизде кѳонакы болургъа боллукъмуду? — деб Сослан, алкыын уллудан эсе сабийге гартхан кѳзлери бла тиширыугъа, не джууаб бередидегенча, къарады.

Тиширыу, аны башындан аягына дери сынай келиб, ау, мыдах кѳзлерин Сосланны ачыкы таза кѳзлеринде тохтатды. Эшта, аны халында адам ышанмазча зат эслемеди болур:

— Кел, балам, кел, кьонакьгъа кьарарча алай кьарыулу тюлбюз ансы, — дей, кеси аллында бара, Сосланга эшик ачды.

— Меннге джукъ да керек тюлдю, тегаран, эшикде кьалмаз ючюн бир башымы салыр джер болса, — деди Сослан да аны кесича кьумукъ тилде.

— Балам, не керегин а биле эдим мен кьонакьгъа, алай а кьарыу джетмесе, бары да болмайды ансы, — деди тиширыу.

Юйчюк асыры алашадан, Сосланны башы потолокга ти-релгенча болду. Ашхам кьарангы аны ичин кьоргюзмейди, алай болса да Сослан аны ичинде адамны кьезю илинирча зат болмагъанын эследи. Тиширыу шыша лампачыкьны джандырыб терезе юсюне сала:

— Былайгъа олтурчу, балам. Кьолунгдагъаланы да ма бери сал да, — деб тахтаны кьоргюздю.

Сослан, кьобюрчекчигин да джерге ие, юсюне согъулгъан чебген джайылгъан бир кьанга тахтагъа олтурду. Лампачыкьны джарыгъында энди юйчюкню ичин да кьорюрге бол-лукъду: таза, кирсиз. Бир агъач табчанчыкъ, юсюнде кьа-рыусуз орунчугъу бла, табхачыкьлада сауутчукъла. Багъыр кьумгъан, багъыр таз — андан сора башха зат эслемеди. Тиширыу гитче пешчикде от тамыза башлады. Джангы джа-на башлагъан отчукъ бла лампачыкьны джарыгъында аны бет чырайы ауангы кьорюнеди. «Бу тиширыуну ёмюрде бир кьууанчы болгъан болмаз» деб Сосланны келюне келди. Ти-ширыу уа ауузундан бир сёз да чыгъарыб сёлешмегенлей, хынкел этиб, гитче чёмюшчюк бла джашны аллына салды. Сослан хынкелни кесинден кьызгъанса да дженгил огъуна тындырды.

Ашаб бошаб тиширыу да сауут-саба джыя тургъан кьезюуде, эшикден бир джашчыкъ тюшдю, ол джашчыкъ кюн-дюз чабакъ сата айланган джашчыкъ кёре эдим. Юйге ки-рир кирмез, ол башын от таба атыб, эки кьолун от ауузгъа тутта, хынкел таба кьезчюклерин сюздю. Тиширыу биягъынлай джукъ сёлешмегенлей, анга да хынкел кьуюб аллына салды. Сауутланы да джыйыб, джашчыкьны да джатдыргъандан сора, тиширыу кеси отджагъагъа чёгюб, Сослан юйге кирген-ли биринчи кере аны бетине кьарады:

— Балам, бизде кьонакьны ауузландыргъынчы хапар сор-майдыла, кьайданса, джаным? — деб сорду.

— Мен Кьарачайданма, анам.

— Эшитгенме Кьарачайны, бизден ары кёб адам барады.

Джашау адамланы къайры да чачады, балам. Мында кимге келгенсе да?

— Окъургъа келгенме.

— Мында окъургъадамы болады?!

— Окъутадыла дейдиле.

— Кимлени кимле окъутадыла, балам?

— Кимлени окъутханларын билмейме, мен а окъургъа бек сюеме.

— Окъугъан а игиди, балам, ала джашаргъа ашаргъа да табадыла, ма бу мени ёксюзчюгюм да табу . этиб окъуркъ эди, алай а бизничалагъа къайда!

— Джашчыкъны атасына не болгъанды, анам?

— Аны атасын а, тенгиз джутханды. Анасы да андан сора кёб джашамай ёлгенди. балам. Энди ма биз экибиз бир бириризни джашатыргъа кюрешебиз.

— Джашчыкъ чабакъ туталамыды? — деди Сослан.

— Кюрешеди хариб, алай а мен атасынлай болуб къалады деб, ичимде джаным джокъду. Сени уа атанг, ананг бармыды?

— Бардыла.

— Къалай ийгендиле хариб бери?

— Мен тохтамай келгенме. Араб илмуладан мында онглу алимле бардыла, дейдиле. Аладан юренирге излейме.

— Атагъа, анагъа сыйырмагъан иги тюлдю, балам.

— Мен къуру да сыйынама, алай а окъумай чыдаялмайма.

— Энди къалай болукъса да, джаным?

— Энди кече къала турургъа джер табсам, ишлеген да этиб, окъугъан да этерик эдим.

— Да окъургъа аллыкъмыдыла да?

— Къалай да этиб мен мында окъумай къаллыкъ тюлме!

— Кече бизге келе тур, джаным. Биз табханны табарса, биз джатхан джерде джатарса, барыбыз да муслиманбыз, — деди Мариям.

Сослан бу затха бек къууанды. Тегаран, кече къалыр джер керек эди анга, ансы андан арысы не кыйын болса да къркъмайды...

* * *

Сосланни дерследен джюреги къана башлагъаны Порт-Петровскийде болду. Къара таный башлагъан кюнюнден бери ол хар затны эджиги, юстюню бла ангыларгъа суйсе да

аны джюрегин къандырыб киши дерс бермегенди; ол а не да этиб окъууну теренине кирмей къалмазгъа ант этиб, ачлыкъ, джалангачлыкъ да, туугъан элинден-юйюнден айырылыуну да чегиб, айлана келиб, энди кеси суйгенча болгъанына къуаннгандан аякъ тубюнде чѣб сынмайды.

Дагъыстанда айтылыб тургъан алимге, Юсуф джюйюсханнга, тубегинчи Сослан айланьб турду. Аны тургъан джерин табхан алай къыйын тюл эди — тенгиз джагъагъа джууукъда эки къатлы юйде джашагъанын Сослан билген эди, алай а аны юйюне кирмеклик, анга сѣлеширге табмакълыкъ алай тынч болмады.

Сослан ол юйню тѣгерегине хар кюн сайын айлана эди. Анга кириб, чыгъыб тургъан адамланы да тыш халларындан джаратыб бошады. Аланы бир къаууму къолтукъларын китабдан толтуруб киредиле неда андан китаблары бла чыгъадыла. Ол китаблагъа да сукъланады Сослан. Талай кюнню алай ыстымлаб айланнгандан сора, Сослан арабча къагъытчыкъ джазыб, арбазны сакълагъан къартха, Юсуф джюйюсханнга бер деб тиледи. Къарт сѣз да салмай алгъанында «эшта, бу юйню иеси аман, хыны адам болса, ол къоркъмай алай алыб къоймаз эди къагъытчыкъны» деб кѣлюне келе. ол кече тангга ашыгъыб чыкъды. Эртденбласында биягъы юйге баргъанында, къарт аны арбазгъа кийириб, бир кирсиз басыхчла бла ѳрге бошлады. Басыхчланы ѳрлеб къарагъанында, юйню тенгизге айланнган верандасында, юсюнде да мор дарий халаты бла терезе джанында олтуруб тургъан бир чырайлы адамны кѣрюб, салам берди. «Юсуф джюйюсхан бу болур» деб кѣлюне келди. Ол адам столну бирси джанында шиндикни кѣргюзюб, Сосланны олтуртду. Ариу ышара, Сосланны кѣзюне къараб бираз тургъандан сора:

— Окъумай къоярыкъ тюлсе сора, не-е? — деб халатыны хурджунундан Сослан анга джазгъан къагъытчыкъны чыгъарды. — Аперим, мен сеничаланы бек сюеме. Къара чайдан келиб, окъургъа мадар излеб айланаса сора... — деб, энди бетине къалай эсе да салкъын ура айтды. Бу кѣзюуде аны кесини джаш заманында, ма бу джашчыкъча, окъур ючюн деб къралланы аулаб айланнганы эсине тюшдю. «Мени атам рысхылы адам эди, бу джаш а не адамны джашыды, экен?» — деб кѣлюне келди.

— Мен къарыусуз юйдегиденме, — деди Сослан аны сорууна, — окъургъа мадар бар эсе алай а окъууну ахырына джетерча мадар бар эсе, джетерге излейме. Сизни ха-

парыгъызны Къабартыда эшитиб, иш этиб келгенме. Къагъытчыкъда джазгъанымча, мен сау болуб, мени окъутургъа разылыгъыгъызны алмай, сизден, ма бу юйден кетерик тюлме да тюлме,— деб джаш таукел айтды.

— Аперим, аперим! — дей Юсуф алим, терезени ачыб тенгизни тауушун юйге бошлады. Сора ёрге къобуб, къатапа кюйюзде бир-эки ары бери барыб, тюз Сосланны аллында сюелиб, бир бармагъын да эрнине салыб джашха джити къарады. Сослан да аны аллында ёрге къобуб, кёзюне таукел къарады: джарыкъ тёгюб тургъан сынамлы кёзде акъыл ма ол чайкъала тургъан тенгизча, бир кёрюнеди. Бал бетли тегерек сакъалын аз-аз сылай биразны тургъандан сора ол:

— Яхшы-яхшы, джигит. Окъууну сюйгенни мен да сюеме. Мен сени школума алама, джюрегим сени ангылагъанды, алай а менде окъугъан къыйын болгъанын билемисе сен?— деб биягъынлай джашны кёзюне джити къарады.

— Окъугъан не къыйын болса да, манга къыйын кёрюнюк тюлдю, багъалы устаз.

— Менде араб философиядан башлаб табигъат илмулагъа дери, таб орус тилге дери да окъуйдула. Мени сохталарым алай кёб тюлдюле, алай а керти да былай окъууну сюйген сохталадыла. Окъутургъа уа правительствону кесинден огъуна эркинлигим барды. Менде окъугъанла хакъ да тейдиле...

— Мен да тёлерме, багъалы устаз.

— Неден тёлериксе?

— Портда ишлеген да этерме, окъугъан да этерме.

— Аны оноуун артда этербиз. Тамбла эртден он сагъатда кел дерсге, — деб Сосланны къууанч аллы этиб ашырды.

Сослан джети джукълаб тюшюнде кёрмеген насыбха тюшюб да къалды! Тюрк, иран тилге дери да ол былайда окъумагъан джожду, алай а... алай а былайда дагъыда бир дерсге юрениб барады. Бу уллу алим аллай адамды деб кимни эсине келлик эди. «Да Тембот да алим болмаса да къалай уллу окъуу барды, император университетде окъугъан джаш!»— деб эсине тюшеди Сосланны. Джарлылагъа баш эркинлик, тенглик керек болгъанын Сослан ангылагъанды, алай а бу алимге, не уа бери келиучю ол инженерге, ол врачха уа не зат керекди?! Ала ашар, киер керекли болмагъанларын Сослан биледи, аланы эркинликлери, тенгликлери да барды, да сора ким ючюн, не ючюн кюрешедиле да?!

Быллай соруула Сосланны башына кѣб келе эдиле, алай а Сослан «кеслериники» болгъанын ала билгенден сора, анга не да ачыкъ болду. Энди уа Сослан кѳуру илмуланы окѳуб кѳалмай, дуняны башында эм уллу илму-тенглик, эркинлик ючюн кюрешни илмусуна джанын-кѳанын да бериб, юрениб барады...

...Сослан дерслерин этиб бошагъандан сора, шахаргѳа чыкѳды. Джангы чирчик не башлагъан терекледе кѳанатлы-ла тохтамай джырлайдыла. Адам да, джаныуар да кюнюю тансыкълаб башын эшикге атхан кюлени бириди. Кѣкден кюн кимге эсе да ышара, таякълары бла акѳсылдым булутланы тѣгерегинден усдукгу-усдукгу этиб чачханча, алай кѣ-рюнеди.

Сослан, кеси джангыз, тенгиз таба эниб бара, аллында экеуленни кѣрюб, таб тохтаяракъ да болду — тобаста, эки-сини сыртлары да (хо, сыртлары!) Сослан таныгъан адамла-гѳа ушайдыла, бу тиширыу бла эркишини кѳайда кѣргенди?

Дженгил атлай кириб, аланы бир джанлары бла озуб тебреген кирик этсе да, бурулуб бетлерине кѳарагъанлай, кесини кѣзлерине ышанмагъанча, кирпичлерин кѳысха-кѳыс-ха кѳакѳды: Фатима! Кѳасым!

— Сослан! — деб ала экиси да бир аууздан айтыб, экиси да бирден Сосланны кѳучакѳладыла. Ызларындан келе тургъан адамланы джолларын алыб, бир бирине асы-ры сейирсингенден не айтыргѳа, не сѣлеширге билмей, ышаргъанлай, талайны суюлдиле.

— Кѳайдан чыкѳдың, Сослан, бери кесинг да кѳалай уллу болуу этгенсе?! — деб чынг алгѳы бурун Фатима сорду.

— Мен а кѳайдан да чыгѳама, сиз кѳайдан чыкѳдыгѳыз? Экигиз бирге нек, кѳалай? — деб Сослан сейирсиниб сорду.

— Келигиз джолдан джаллайыкъ, тенгиз таба барайыкъ да, сора хапар айтырбыз, — деб Кѳасым алларында тебреди. Фатиманы да онг джанына чыгъарыб Сослан Кѳасымны ызындан атланды. Аны кѳатангы субай санларындан кѣзюю алалмай барады. Асто-о-прилла, бюгюннге дери Сослан был-лай адам кѣргенмиди?! Акѳыл да, джумушакѳлыкъ да, таукеллик да адамны санында былай танылгъанын бюгюн-нге дери Сослан билмей эди! Огѳесе, кѣзюне алаймы кѣ-рюнеди?! Кѳасымны кѣк бухар бѣркюню тюбюнден ариу джю-люннген джелкеси кѣрюнеди, бойнун мекерия кѳапталыны джагѳасы ариу кѳабханды, кюмюш белибауу кѳатангы бе-лин бууубду, джугѳутурну аякъларыча, аякълары джергетие

къала эселе да билмегенча, таб атлайды. Къангич санла деб быллайгъа айта болурла...

Сосланны эсин Фатима бѣлдю:

— Сен а мында не этесе, Сосланчыкъ? — деб ышара сорду.

— Окъуйма.

— Керти? Къайда, къалай окъуйса да?

— Эм уллу алимни къолунда!

— Къууандым санга! — деди Фатима.

— Былайгъа олтурурму эдик? — деб бу кѣзюуде Къасым тенгиз джагъада бир ташны кѣргюздю. Кеси уа, была джууаб этгинчи хурджунундан къолджаулугъун чыгъарыб ташны юсюне джая:— Фатима сен мынга олтур — деб олтуртду. Ючюсю да олтургъандан сора, Къасым биразны тенгизде къайры эсе да джюзюб баргъан къайыкъгъа кѣзюн чыракъ ийиб туруб:

— Да, хапар айт дей эсенг, айтайыкъ, Сослан. Сен сабийсе, алай болса да акъылынг уллу адамча бирди. Фатима бла мени джюреклерибиз кѣбден бери бир бирине байланыб эдиле, бюгюн-бюгече элтебиз деб тургъанлай, Чома улу ауруйду деб хапар чыкъды...

— Да сора ол аурумаса сен...

— Огъай. Сослан, ол аурумаса да Фатиманы анга джетдирлик тюл эдим, алай а аны ауругъаны, мени кесими джолгъа бегитирге мадар берди... Андан сора уа ол сау болуб ма тамбла элтеди деген кюнню аллында экибиз да элден къачыб, Пѣлкке Василге келдик, алайдан да кече бла къарнашына Левинкагъа барыб, аны юйюнде да талай кюнню джашырылыб тургъанбыз. Сора алайдан, Бийсолтанны къуугъунлары тайгъан болур деген заманда, бери джолгъа чыкъдыкъ. Ма бизни хапарыбыз буду.

— Мында уа?

— Мында уа мени атамы эртделеден бир къумукълу тенги бар эди, ол бизге барыб кетиучен эди, аны юйюндебиз. Шериятда уят джокъ дегенлей, бизге неках да аны юйюнде этилгенди, къарыууна кѣре аш-суу да джыйышдырыб, джууугъун-тенгин да чакъырыб, къууанчыбызны этди ол адам, — деб Къасым мыдах айтды, алай а Фатимагъа къарагъанлай, аны кѣзлери джылыныб, бети джарыгъанын Сослан эследи.

— Кѣремисе, къарнашчыгъым, дуниягъа айтылгъан Бийсолтанны мѣлекча кызыны тоу элинде, юйюнде этилмей къайда эсе да бирде этилгенин?!

— Сен ма былай кыйналыб турсанг, мен андан да бек кыйналлыкма,—деди Фатима эрине,—мен сени бла эсем, андан сора дуняда манга джукъ да керек тюлдю! — деб Фатима, кюнча, кезлерин эрине келтюре, айтды.

— Энди уа, мындан ары калай? — деб Сослан быланы джашауларына быладан эсе бек кыйналгъанча кесине алай керюне, кыйгъылы сорду.

— Эндими? Энди уа билмейбиз, Сослан, анамы кыйнай болурламы деб биринчи кыйгъым олду, аны да биргебизге нек алмадыкъ деб Фатима да, мен да бушуу этебиз. Андан арысында уа мени джаным сау болуб, мен Фатиманы бир кюнню инджитирик тюлме, ма бу санлада кярыу ма бу тенгизни толкунларындача бир барды! — деб Къасым къолларын джумдурукъла этиб, билеклерин ёрге-ёрге келтюрдю. Алай Бийсолтан бизни излете бютеу Къарачайны аякъ юсюне салгъанына ишексиз бол, бери да джетеб кялырмы деб къоркъабыз... Мени уа сау кыймазына не сёз барды! —дегенлей, сокзуранды — Фатима салкын болду.

Ючюсю да, сагъышха кириб, шум болдула, алай а Фатима бла Къасымны бир бирине кезлери джете да ышара тургъанларын Сослан кереди, кеси уа былагъа кыйналыгъандан не этерге билмейди...

...Джаз кесине орун айыра келсе да, алкын кюн джылытмайды. Фатима къобуб тенгизни суу джалагъан джерине тебреди. Акъ лауданмыды, не затды, Сослан къумачланы атларын билмейди, Фатиманы сюегине джарашхан ариу чепкени чурукъларын джабады. Башында къара шарфын тенгизден ургъан джелчик джаякъларына бир ышый, бир къобара турады.

Джагъада адам кёбдю, аланы кезлери калайдан да Фатимагъа джетеб ийнакълайдыла. Къасым бу затны эслеб «менден насыблы болурму»—деб келю келтюрюледи. Къасым бла Сослан да, аны бюгюн кергенча, кезлерин алмай Фатимагъа къарайдыла. Ол а майна, джерден суу ашагъан ташчыкъланы бир-бир ала тенгизге атады.

Джел абадан бола келгенин эслеб Къасым:

— Фатима, суукъ боласа, кетерми эдик? — деди.

— Мен ол кыйыкъгъа миниб ол кенг тенгизде джюзерим келеди. — деб Фатима, аны сорууна джууаб этмей, сабий талпыгъанча кесини талпыуун айта, чачындан сылджыраб баргъан шарфын тешиб чуммакъ акъ бойнун ача, дагыда аны джангыдан башына ариу къысды.

— Сен ма былай кыйналыб турсанг, мен андан да бек кыйналлыкма,—деди Фатима эрине,—мен сени бла эсем, андан сора дуняда манга джукъ да керек тюлдю! — деб Фатима, кюнча, кезлерин эрине келтюре, айтды.

— Энди уа, мындан ары кылай? — деб Сослан быланы джашауларына быладан эсе бек кыйналгъанча кесине алай керуне, кыйгылы сорду.

— Эндими? Энди уа билмейбиз. Сослан, анамы кыйнай болурламы деб биринчи кыйгым олду, аны да биргебизге нек алмадыкъ деб Фатима да, мен да бушуу этебиз. Андан арысында уа мени джаным сау болуб, мен Фатиманы бир кюнню инджитирик тюлме, ма бу санлада кыару ма бу тенгизни толкунларындача бир барды! — деб Кыасым кюллерын джумдурукъла этиб, билеклерин ерге-ерге келтюрдю. Алай Бийсолтан бизни излете бютеу Кыарачайны аякъ юсюне салганына ишексиз бол, бери да дже-тиб кыалырма деб кюркыбыз... Мени уа сау кыймазына не сез барды! —дегенлей, сокъуранды — Фатима салкын болду.

Ючюсю да, сагышха кириб, шум болдула, алай а Фатима бла Кыасымны бир бирине кезлери джете да ышара тургъанларын Сослан кереди, кеси уа былагъа кыйыналгъандан не этерге билмейди...

...Джаз кесине орун айыра келсе да, алкын кюн джылытмайды. Фатима кюбуб тенгизни суу джалагъан джерине тебреди. Акъ лауданмыды, не затды, Сослан кумачланы атларын билмейди, Фатиманы сюегине джарашхан ариу чепкени чурукъларын джабады. Башында кыара шарфын тенгизден ургъан джелчик джаякъларына бир ышый, бир кюбара турады.

Джагъада адам кебдю, аланы кезлери кыалайдан да Фатимагъа дже-тиб ийнакълайдыла. Кыасым бу затны эслеб «менден насыблы болурму» — деб келю келтюрюледи. Кыасым бла Сослан да, аны бюгюн кергенча, кезлерин алмай Фатимагъа кыарайдыла. Ол а майна, джерден суу ашагъан ташчыкъланы бир-бир ала тенгизге атады.

Джел абадан бола келгенин эслеб Кыасым:

— Фатима, сууукъ боласа, кетерми эдик? — деди.

— Мен ол кыйыкыгъа миниб ол кенг тенгизде джюзерим келеди. — деб Фатима, аны сорууна джууаб этмей, сабий талпыгъанча кесини талпыуун айта, чачындан сылджыраб баргъан шарфын тешиб чыммакъ акъ бойнун ача, дагъыда аны джангыдан башына ариу кысыды.

Сора ташладан акъырын атлай. Қъасымны къатына келиб, чегелеб тобугъуна къолларын салыб, кѣзюне ышара къарады — аны кѣзлеринде «Джюздюремисе къайыкъда»? деген соруу болса да, Қъасым аны эки къолун да джылы аязы бла сылай. «Сен мени тенгизимсе, сен мени къайыгъымса!» дей Сосланны быладан бир джанына къараб тургъанын кѣрюб, къатыныны башын кесине къыса, чачын сылады.

— Бусагъатда сууукъду, Фатима, джылыракъ бола эсе, Сосланны да сени да алыб, кеме бла айландырма, бусагъатда уа кетсек игиди, кѣремисиз толкъунла къобуб келедиле, джел кѣлтюрюлгенди, — деб кеси ёрге къобду.

Керти да толкъунла мийикден мийик бола да ауа, гюрюлдей, тенгиз джагъагъа кеслерин урадыла, алай а алагъа бойсунмай анда, тенгизни арасында кеме, тутхан джолундан таймай, къайры эсе да барады...

Бу ючюсю да акъырын ызларына атландыла. Тохта, бу таууш неди? Сосланны къулагъына бошму келеди?! Огъай, огъай! Ма гюрюлдеген токъунланы тауушларын да хорлаб биреу сарнайды. Да не биреу?!

Даяны атасы, Даяны атасы.

Сен да ёлгенсе, мен да къалгъанма,

Даяны атысы, Даяны атасы...

Сослан артына туракълаб, Сапиятны кѣрюб къоярыкъча, джагъаны кѣзлери бла аулады, нѣгерлери да туракъладыла, ала уа аны не ючюн сабыр болгъанын къайдан билсинле! Сосланны кѣзюне уа сарнай. джылай, чакъыра, Сапият тенгиз толкъунладан чыгъа да дагъыда ары батыла тургъанча кѣрюнюб, сора кесин кючден эслей, нѣгерлери бла тенг атлай башлады...

ЮЧЮНЧЮ КЕСЕГИ

Тембот Тёбен элге кърнашына келе, элде не-ден да алгъа кёзюне тюртюлген тийрелени арала-рында саргъалыб баргъан арпа сабанла болдула. Бир къау-ум сабанла тёртгюл кесилгендиле, бир къауумланы джити-джити кыйырлары белгили ырджылагъа тиреледиле. Тау-дан эннген аз джелчикден, алкъын орулмагъан арпа сабан-ла ары бла бери бирден аунай чайкъаладыла. Бир къауум сабанлада, турналача тизилиб, тиширыула оракъ орадыла, была бу сабанланы иелери болмагъанын Тембот бек ариу биледи.

Тембот кърнашы джашагъан юнню (школну) аллында атындан тюшгенинде, алайда эки кызычкык «Чичекледен бал джыяма» деген тюрк китабчыккыны башы тубюне тутуб окъургъа кюреше тургъанларын эслеб, аны алагъа тюз тут-дурду. Ол да ала бла кюреше тургъанлай, юден Харун аны тауушун эшитиб чыгъыб, бети джарыб кърнашы бла са-ламлашды. Темботну аллында юйге кире Харун:

— Ма бу кызычкыкыла школну арбазын сакълагъанлай турадыла, эртденли бу арбазны да сибириб кюрешедиле, окъургъа быллай талпыгъанла кёрмегенме, — деди.

Мен кызычкыкланы окъутууну башлагъанымда аз кыйы-ынлыккымы джетдирдиле манга?— деб Тембот, олтургъан джеринден ёрге дженгил кьобуб, юй тубюнде джюрюб баш-лады.

Харун аны дженгил къабыныб къалыучусун биледи; бусагъатда уа Тембот Тебердини апендилери анга джетдир-ген кыйынлыккы эсине тюшюб, артыккы да кызыды.

— Не эте турадыла юйде, тынчмыдыла, не хапар элде уа? — деб Харун сёзню эрлай ары бурду.

— Тынчлыккы къайда?! Бусагъатда тынчма деген адам, акъылсыз адамды? — деб Тембот дженгил айтыб, биягъын-лай джюрюйдю.

— Келин аурумай, зат этмей турамыды? — деди дагъы-да Харун, Темботну къатыныны саулугъун сора.

— Тынчдыла,—деб Харунга алай джууаб этиб, Тембот шкафда китабланы алыб, къарай башлады. Бу кёзюуде уа Харун столгъа таяныб къарнашын сынайды: азгъанды, алай а бютеу халында къалай эсе да бир къаджыкъмау, бир къанатланыу барды. Бусагъатда огъуна аны ариу чачына кырау тыше башлагъанды. Къарнашы Тебердиде школ ачыб, ол школну юсуне дагъыда «школ» ачханына Харун ишексизди, аны юсюнден сорургъа бла сормазгъа аккыл-теккил бола турады ансы. Бери да ол къуру къарнашын кёре келмегенин биледи, алай а «менден нек джашырады?!» — дей Харун къарнашыны ариу санларындан кёз алмай, джаяча джауорунларына къарай, сагъыш этеди.

— Мен былай элге бир айланайым, — деб Тембот къарнашына къарады.

— Тохта, сабыр бол, юйдегиле де келсинле,—деб Харун алай айтса да, къарнашы бир айтса аны этмей къоймагъанын биледи.

Тембот чыгъа барыб, атыны джерин да алыб, тирменле таба кыстай. кеси къапхакъны ёрге — баш тийреге айланды, къулагъына тирмен тишеген таууш келеди. Ол баргъаны бла барыб, межгитни аллында ныгъышда олтургъан къартла бла саламлашыб, аланы сол джанларында олтурду. Не эсе да бир затны юсюнден кызыу сёлеше тургъан къартлашы сёзлерин бёлгенине тартына, тынчлыкъ-эсенлик сорду.

— Тынчлыкъ да джокъ, джашым, эсенлик да джокъ, — деди бир къарт (ол Къалагерийди), къолун силке, — бу джер тарлыкъ джер тырнатады бизге. Быйыл кёкден бир джангур да тамаргъа унамай, ол хуртдак бачхачыкъларыбызны да къууургъанды да къойгъанды. Чучхуй безсек тогъуз-он гардош башдан бир саллыкъ кючден чыгъады деб къатынла алай айтадыла, адамыча сугъарыргъа уа суу джетмейди. — деди.

— Тебердиде да кюйдюреди,— деди Тембот акъырын.

— Ары кюйдюрюб мукъут этиб огъуна къойгъа эди, ахырда да...

— Да кюйдюрюб да къояр, къара халкъ, не болсун. аллахха къаршчы барыб кюрешеди сора, — деди Шогъай апенди.

— Къаршчы бармай, мангылайын намазлыкъ тешиб, сырты джауур болуб турса да болмай эсе, сора ахырда да къаршчы барыб юйю къуруса иги тюлмюдю!? — деди биягъы Къалагерий.

— Не эталлыкъды къаршчы барыб аллахха, патчахха

да? Патчахны бегиб тургъан законуна да?— деди Шогъай.

— Да кѳересе да этмей эселе, джер иеледен джерлени сыйырамыдыла? Сыйырадыла.

— Былай тынгылайма да, бир тюрлю ауазла бере болурса дейме, — деди Шогъай.

— Сенден эсе маджал ауаз бере билгенле бардыла, Шогъай, биз да аладан юрене башлагъанбыз, — деди Къалагерий.

— Алауган кючлеген джерни къады.ызына энтда аламай турады да?! Кѳрдюнг, ол кюн Алауганны этиб тохтагъанын, къатыма келсенг, джанынгдан тюнгюл, ол санга керек джер манга да керекди деб, темир токъмагъын алыб тохтагъанын, кѳрдюнг да? Тейри, андан кѳркѳмаса, бир элисин да кѳоярыкъ тюл эди, — деди бир къарт да.

— Да кѳюрсе ол алай къалса.

— Да къайсы бирин джоярыкъдыла была, Алауган ючюн эзеу болуб неллай бир адам чабды?!

— Ол адамланы уа джокѳмуду дертлери — ала тюркге кѳчезиз деген заманда джер кесекчиклерин алыб, къайтханларында уа берирге унамай, ол къаллай бир айландырды, сюдлюк, джоллукъ этиб. Азмы инджитдиле адамланы?!

— Э-э-э-эй кѳой, не эсе да ма былай суу башында кѳмюкча, чотубуз алайды, — деб аны абадан айтыб, сора Шогъай афендиге эшитдирмей, алай айтхан къарт къатындагъына ийилиб: тейри, орус ишчиле аман уллу кѳркѳутхандыла дейдиле патчахны, бу бизни джюйюсханла да, кѳремисиз, бусагъатда джалынчакъ болуб айланганларын, не эсе да бир затла уа бардыла, тейри, — деб уллу магъана бере айтды.

— Алай болгъанына ишек джокѳду да, джокѳду, алай а бир кѳоллары бла дагъыда кѳересе буууб баргъанларын...

— Джашау орнундан тебгенди дейсиз, алаймыды? — деди Тембот, къартлагъа къарай.

Къартла алгъы бурун кѳзлерин аны мийик бухар бѳркюнде тохтатыб, андан сора юсюнде къарасы боялгъан чепкенини джагъасындан этегине дери къарамларын сылджыратыб, джылтырауукъ чурукъларына джетгенден сора, къартлагъа къараб тургъан акъыллы кѳзлеге къарадыла. Алада джууаб сакълау бла бирге «кѳркѳмагъыз» дегенча бир затны сезиб, биягъы Къалагерий:

— Тебгенди, балам, джашау орнундан, алай а неде тохтарыкъды ансы, — деб джууаб этди.

— Былайда эшитмезлик бош сёзюнг кьаллыкь тюлдю, ашхы улан, сен киши элден келиб, быланы сандыракъларына ийнанма. ишлери болмай кюннге кеслерин салыб тургъан къартла, бошауузла болуб барадыла,— деди Шогъай апенди.

— Пашинскеде ишчиле кеслерини, иелерине кьаршчы къобхандыла, Армавирде да, Екатеринодарда да алайды чот деб, манга джолда биреулен хапар айтды. — деди Тембот, не айтасыз дегенча, барына кёз джетдире.

— Да не этедиле да кьаршчы туруб? — деди Шогъай афенди, кьайгъылы.

— Да джалларына кьошдургъандан ары бусагъатда джукъ да этмейдиле...

— Артда уа аны арты не боллукъду, экен? — деб афенди кьайгъыгъа кирди.

— Артда уа хар не теппе-тенг боллукъду дейдиле, — деб Тембот, ичинден энди созмайым деб, ёрге къобду.

— Тохта, ашхы улан, энтда бир иги хапар айта бар, марджа, ёзге уа не эшитесе, сау кьалгъын, сени кьарнашынг да бир ашхы адамды,— дедиле къартла.

— Андан башха хапар билгеним джокъду, мен билмем да, хапарла уа кёбдюле дейдиле. Патчах джашагъан шахар быжылдайды кьайгъыдан дейдиле, Сибирде ишчилени кьыргъанын а эшитген болурсуз,— деб Тембот арлакъдан айта, саламлашыб кетди.

Ол бир джангыз юйге да кирмей, элде айлана-айлана кеч этиб, ашхам кьаты байланнгандан сора Нанашны дранбаш юйюню терезесин кьакъды. Олсагъатлай Нанаш кеси чыгъыб, Темботну кьучакълай, сёлешмегенлей юйге алыб кирди...

Нанашны къарт анасы быланы алларындан хычын тепсини алыб, кьолларын джуудургъандан сора:

— Мен къарт болгъанма, джанынга, бу джаш а башына иш этерге унамайды, атасы да, мен да кюн сайын мынга бир-бир келечи салабыз, «Огъай» дегенден ары бир, джууаб бермейди — деб джашындан тарыгъа, уллу юйге чыкъды. Тембот Нанашны бир хо этдирirmi эди деб тиширыуну дыгаласы олду.

— Нек тураса юйленмей,— деб Тембот тенгине, ышара, сорду, алай а Нанаш джууабны орнуна:

— Бизни кружокну саны сен кёргенден аслам болгъанды. Къадыны талай сорокоюй десетинасын Алауган кеси да орду, бир талай онгсузгъа да ордурду, — деди Нанаш.

— Байланы джерлерине чабыу бусагъатда бютеу Къарачайда бирча барады, орус ишчиле бла эллиле алай этмеле. бизникиле да чабаллыкъ тюл эдиле.

— Да Тембот Къарачайны джер-джерине адамла джай-маса уа, бизникиле алай этеллик тюл эдиле, — деди Нанаш. Темботну устаз къарнашы Харун Нанашха къара танытмаса, Нанаш ма бу китабланы окъуяллыкъ тюл эди, — деб къошду Нанаш ышармай, къолмей. Тембот Нанашны имбашына къолун салыб:

— Э-э-э, Нанаш, биреу санга къара танытды эсе, неда сенича беш адамгъа. он адамгъа къара танытды эсе, къалгъан халкъ а не этсин? Не уа мени къарнашым санга эгечича этиб тебресе, аны школда къоярыкъдыла дебми тураса? Огъай, алагъа эм игиси, халкъ сокъурлай турсады, аны джегерге тынч боллукъду. Гяуурла деб, кѳресе, бизни молла-ла орус халкъны бизге не къадар эрши кѳргюзюрге деб къоршгенлерин, сен а ийнаныб къал, бизни джолубуз орус халкъ бла биргеди.

— Динибиз а, Тембот? — деб, анга уллу эс бѳлюб, бир сѳзюн ычхындырама деб тынгылагъан Нанаш. кѳзюне джити къараб, сорду.

— Динибиз не, хар ким кесини динин суйсе тутсун, суйсе къойсун. Дин деген зат ѳтюрюк болгъанын адамла кеслери кѳре, биле барадыла. Тембот къаптал джан хурджунундан сагъатын чыгъарыб къарады.

— Адамла къачан келликдиле?

— Энди келирге керекдиле, кечирек джыйылыгъыз дегенме, — деди Нанаш.

— Да алай болса да сен джууаб этмединг манга? — деди Тембот ышара, Нанашны юйленмей тургъаныны юсюнден соруууна джууаб излей.

Нанаш биразны баш энишге мыдах къараб туруб:

— Мен Муслимат болмаса башха бла джашау этеллик тѳлме, — деди.

— Муслимат дегенинг?

— Муслимат Бийсолтанлада джумуш этиб тургъан къызды. Фатиманы джумушчусу эди... Бийсолтанны къызны эрге чыгъарыр акъылы джокъду, иги да дейсе, Муслиматча джумуш эте билген, Муслиматча къолу болгъан алай тынч табылмайды! Бир кере бизни юсюбюзден Фатима ата-сына сѳлешген эди...

— Не айтхан эди да?

— Чомайлагъа биргенге элтирсе да. сора анда не суй-

сенг да этерсе деб, кьойгъан эди. Къул башына азат болгъан заманда да кёресе артыкълыкъны. Энди уа билмейме, биз былай огъуна къалыб да кетейик, Къасым бла Фатимагъа уа кьууанама, къалай-алай болдула эселе да, бир-бирлерин табдыла. Къасымны анасына джашау бермейдиле аны...

Бийсолтанны кызыны юсю бла планлары уллу болгъанды, экинчиси уа, кызын ол бек кемсиз сую эди дейдиле.

— Фатима къачханлы сюдери тюшюб кългъанды Бийсолтанны, олду деб да танымазса, сау айны кишиге да ышанмай кызы бла Къасымны кеси излеб айланганды дейдиле, Чомайлары уа излеб эшикге да чыкмагъандыла: Бийсолтандан Чомай излегенин табханды. Ёзге ол силегейли уа, тейри, бек аманнга джетгенди.

Бийсолтанны кючю бла Чомай Москвада завод ачханды. Заводну Салимгерийни аты бла ачыб, хайырын Бийсолтан кеси кёрюрге деб, мурат алай болгъанды, энди уа кызындан заводдан да кьуру кълалу анга уллу кыйынлыкды.

— Бу зат, тейри да адамы, Къарачайда ёмюрде болмагъан затды, сагъыш этчи, мюлксюз, джерсиз джаш, бийче кызыны учуруб кетгени! Тейри да адамы, ма бу зат кеси огъуна бизни ишибизге болушхан зат болуб кългъанды, — деди Нанаш кьууана.

— Муслиматны да алай этсек къалай болур? — деб сынаб сорду Тембот.

— Муслиматны мен алай этиб кетсем, бизни бу кьурагъан ишибиз олуб къллыгъын мен билеме, аны оймаз ючюн а, Муслиматха ёмюрюм таралыб турсам да, турлукъма — Муслимат мени джюрегимдеди, мени блады, андан сора менге не керекди, Тембот, — деб Нанаш, аны кёзюне таукел къараб, айтды.

— Мени бусагъатда кьоркългъаным Къасымгъады: тёрт джанына телеграмма берилгенди аны излете деб, алайыракъ айтадыла.

— Бу кёзюуде адамла келе башлаб, Тембот бла Нанаш сёзлерин бёлдюле...

Джассы артында уа хар ким бирем-бирем чачылыб бошагъанларында, Тембот да тунакы орамла бла айланыб кьарнашына кетди.

* * *

Къасым эшикден тюшгенлей, Фатима аллына чабыб, аны сууукъ къллары кесини джаякъларына сала, бойнундан кьучакълады.

— Сууукъсурайса, Фатима, — деб Къасым аны уппа этиб, тешиине тебрегенлей, Фатима, аны тонуну тьюмелерин кеси тешиб, юсюнден алыб къабыргъагъа такъды, андан сора печ ауузну аллына гитче шиндикчикни салыб «Кёремисе къаллай отум барды?!» дей, олтурду. Къумукълу шохлары бу юйчюгюн былагъа бергининде, Фатиманы чынг ал кюн от этелмей джылагъаны экисини да эслерине тюшюб, бир бирине къараб, кюдлюе. Къасым къолларыны буюкгъанлары бираз кетгенден сора, къабдал хурджунундан бир ачхаланы чыгъарыб:

— Ма была сеникиледиле. Экибиз да барыб эм иги тюкенден санга эм иги кийимлени аллыкъбыз! — деб Фати-магъа къууаныб узатды. Фатима уа ачханы ала:

— Меникиле бусагъатда манга боллукъдула, бу ачхагъа уа санга бла... Анга...

— Не дединг, Фатима?! — деб Къасым шиндикде дженгил бурулду.

— Санга бла анга дейме! — деб Фатима, эрини сыртындан барыб бойнундан къучакълай, шыбырдады.

— Къасым бусагъатда аны кёзлерин кёрсе эди! Алада бир тукъум бир насыб джашнайды!

Ол Фатиманы эрлай тобукъларына олтуртуб, кёзюне джити къарай, джюреги асыры дженгил ургъандан чыгъыб кетерлей бола:

— Энтда айтчы биягъында айтханынгы, Фатимачыгъым! — деб аны кесине къысалгъанын къысды.

— Энди уа сен айт, — деб эрини башына сакъалын тиреб, Фатима ол не айтырын сакълайды.

Не джашчыгъыбыз, не къызчыгъыбыз боллукъду бизни, алаймыды? — деб Къасым Фатиманы кёлтюрюб юй тюбюнде ары, бери бурулду.

— Къызчыкъ болуб санга ушаса сюеме, — деди, аны акъырын джерге не.

— Огъай, джашчыкъ болуб, сенича джигит болса сюеме мен а, — деди Фатима, эрини бойнуна къолларын сала.

— Нек айтмай тургъанса сен манга андан бери, джаным, Фатима?

— Билмей тургъан эдим...

— Энди джангылмай айтамыса да?

— Джангылмайма, джангылмаз ючюн айтмай тургъанма санга. Алай а ол да къошулса, санга бусагъатдан да къыйын боллукъду.

— Фатимачыгъым, джанчыгъым, алай нек айтаса? Биз

ючеулен огъай. бешеулен болсакъ да, мен сизни керекли эт-
мем, сен чырта къайгъы этме, не да этиб кесинге сакъ бол.
Бизни джуртубузгъа къайтыргъа амалыбыз болмаса да,
мында мен ашхы адамлагъа джолукъгъанма. Ма бююн мен
эки адам ишлерижни ишлегенме, кемени къотаргъан заманда.
Сени бла болайым ансы, манга андан къалгъаны кыйын
тюлдю. — деб таукел айтды. Сослан аны бир алапат адам-
ла бла шагърей этгенин, ол адамла портда ишчиле бла тю-
беше тургъанларын айтмады. Аны не суйген адамынга да
айтыргъа болмагъанын Къасым бек ариу биледи. Къасымны
аягъыны тюбюнде чѣб сынмай, не олтуралмай, не туралмай
тебреди. Ол бусагъатда эшикге чыгъыб: «менден насыблы
киши джокъду дуняда!» деб кычырлыгъы келеди. Фатима
уа къумукъ къатын юретгенча этген хынкелин аны аллына
салыб, кеси да кѣзюн эринден айырмай, аны хар кымыл-
дагъанына суйюнюб къараб олтурады. «Къалай джигитсе,
къалай ариуса?» дери келеди.

— Анам билсе, къалай къууаныу этерик эди, — деб ах-
сынды Къасым, ашай тургъанлай. — Бир балам эки болду!—
дерик эди.

Фатима да ахсына джерге къарады. Кеч бет алгъанлай,
лампа джандыра да айланмай, орунга кирдиле. Алай а
джукъу джокъду — къууанч келсе, джукъу да къайры бол-
са да кетиученди.

— Къызчыкъ болса атына не атарыкъбыз. билемисе? —
деди Къасым.

— Не атарыкъбыз, сен айт.

— Фатимадан сора мен бир ат атамаз эдим.

— Теличигим, алай болмайды да, сора?

— Болмайды да, ол тюлмюдю.

— Джашчыкъ болса уа?

— Джашчыкъ болса уа Тембот атаргъа керекди.

— Ол кимни атыды?

— Ол а ма ол Сослан хапарын айтхан алапат джашны
атыды, — деди Къасым.

Джаш джюрекле бир бирин ийнакълагъандан тоймасала
да, ала танг аласында джукъу хорлаб, къалкъыб тургъан-
лай, эшиклени ачы къагъылгъанларын эшитиб, экиси да бир-
ден уяндыла. Тауушха къулакъ салыб биразны турдула,
таууш а тохтамазданды. Болмазын билгенден сора Къасым
туруб тонун юсюне къаблаб. эшикни чуйюн ачханьнда, чынг
алларында Бийсолтанны кѣрюб, тамаша болду. Ол а бирге-
синде мыртазакълагъа:

— Алыгъыз, ма буду! Ит! Тохта, сени джер тубюнде чиритирме мен! — деб, орунда кызын эслеб, джуурганны тышын анга къамчини бергенлей. Къасым джетиб къамчини аны къолундан сермеб, сындырыб алай ары быргъады. Олсагъатлай, Бийсолтан табаны бла Къасымны сермей башлагъанлай, биягъы Къасым аны сермеб тутуб, не ары, не бери къымылдатмай:

— Сен Фатиманы атасы болмагъа эдинг да, шо мени бусагъатда джаным да чыкъгъа эди, он мыртазакъ бла болсанг да, сен былайдан сау къайтмаз эдинг! — деб бошлаб, аякъларына черкес чарыкъларын кие башлады.

— Фатимагъа тийсенг а, кечмезими бил! — деб къошду Къасым.

— Биреринги бирер джерде чиритирме мен, итле! Тур бусагъат бери! — деб кызын къыджырай, аны бетине керти да олмуду дегенча ийилиб къарады.

Фатима шымпылдыкъны ийиб, кийиниб чыгъыб, атасыны аллындатобукъланыб джалбарады:

— Атам, мени ёлтюр, аны терслиги джокъду, мен кесим кетгенме аны бла къачыб! Къасым болмай мени джашауум боллукъ тюлдю! Мени ёлтюр да, сора аны алай къорат! — деб кычырыкъ этиб атасына джабышды.

Бийсолтан бутларына чырмалыб тургъан кызына къарамай (къараргъа къоркъа), чырайлы бетинде джыламукъларыны тёнгереп баргъанын да кёрмей, башын кёкге тутуб, терезеден ургъан танг джарыкъдан кёзлерин джаллатды.

— Къората киригиз ол итни! — деб буйрукъ берди.

— Фатима, джалынма, учуз этме кесинги! Мен сени къайда да табарма! — деб мыртазакъла суйреб чыгъарыб бара, Къасым алай кычырды. Фатима уа эс ташлаб, несин да билмей, атасыны шпорлары джылтырай тургъан чурукъларына башы тие, джерге ауду...

Эшикде уа къар джуммакъ-джуммакъ тюше, терезелеге джабышады...

* * *

Фатима къыйынды деб адам баргъанында, Зайнеб къарнашы бла бирге Нарсанагъа джетди. Фаэтондан тюшюб, къарнашыны аллында, эки къолу бла да этеклерин кёлтюре, басычны тёппесине ёрледи. Эшиклени шайтан джел ургъанча ачыб, кызы джатхан отоугъа кирди. Отоуну босагъасындан

атлагъанлай, кызыны юсуне кябланыб тургъан «полковнигин» кёрюб, энтда биягъы этеклерин кёлтюре, киштикча атлай, аланы кятларына барды. Бийсолтан эшикден киргеннге борулуб да къарамады, эшикден кирген а аны бушуулу бетин эслеб, «Ийыкъны ичине кяллай аманнга джетгенди» деб кёлюне келе, ауругъанны юсуне ийилди, алай а не ауругъан, не аны юсуне кябланыб тургъан атасы бурулуб да къарамадыла. Экиси да аны кяйгъылы тюдюле.

Фатима кишини да танымайды, санлары отда бишгенча бише тургъанларын да билмейди. Узун кирпичлери аны сююмлю кёлзлерин джамчылача джабхандыла. Ариу эринлери учхунча агъарыб, къургъакъсыб турадыла. Тёгерегирек джакълары бир кызарадыла, бир да саз боладыла. Лаудан джуургъан кёюрегинде асыры дженгил кёлтюрюлгенден оюулары кюн таякъны тюбюнде Бийсолтанны кёлзлерин кяматадыла, огъесе кёлзери кеслерими джылайдыла.

Бийсолтан, аны имбашындан ийилиб тургъан Зайнебге энтда бурулуб къарамагъанлай, орнундан ёрге кюба, хурджунундан акъ кюлджаулугъун чыгъарыб кёлзлерин сюртю. Алайгъа энди Зайнеб олтуруб кызыны юсуне къарайды: ёмюрюнде кызы бла кесини джюрегин бир эталмагъаны эсине тюшюб, ма бусагъатда да Сапраны терслей, «анда да бир ёлсюн къарауаш!» деб кёлюне келди. Фатиманы уллудан уллу бола баргъаны бла кесини джылы келе баргъанында терслик Фатимадача кяйнаучусу да эсине тюшдю.

Кызыны ауур ынгычхагъанын эшитгенлей, терезе джанында тургъан Бийсолтан бир атлагъанлай аны кятына джетиб, биягъынлай юсуне ийилди. Кызы кюлларын джуургъанны тышына атыб, суу ичери келгенча эринлерин кымылдатханында, Бийсолтан столчукъну юсюнде суу кисей бла башы джабылыб тургъан кяйнагъан суудан шай кяшыкъ бла кызыны аузуна кюяргъа кюрешди, аны эринлерини эки джанындан төгюлюб баргъан сууну Зайнеб джанджаулукъ бла сыларгъа тебегенлей. Бийсолтан аны кюлулары тюртюб, кесини кюл аязы бла сылады. Зайнебни ётю бузулду. Бийсолтаннга кыйсыгъына къарады, алай а ол аны элемеди, биягъынлай кетиб кюл джаулугъун кёлзлерине тутта, терезе джанына сюелди.

Зайнеб биягъынлай турады: бюгюннге дери билмегенча, керти да былай ариуму эди Фатима деб кёлюне келди — таб туугъан кызы болса да ариулукъну кесинден озуб, ол, амалы болса, бир тиширугъа ычхындырлыкъ тюл эди.

Бийсолтан чыгъыб кетиб, башха юйде кялкъыб тургъан

дохдурну уятыб, алыб келди. Дохдур орундукъну къатында шиндикчикге олтуруб, Фатиманы бууунундан эки бармагъы бла басыб, къаныны тебгенин, сагъатын чыгъарыб андан кез алмай, санайды. Бийсолтан да дохдургъа кез къакмай къарайды.

Дохдур сагъатын да хурджунуна салмай, сынджыргъа бошлаб, акъырын ёрге къоба, Бийсолтанга къарады — Бийсолтан аны не айтырын ангылаб, соргъан да этмей, биягъы терезеге джаллады. Дохдур да аны къатына барыб, бу узун адамны имбашына кючден джете къолун салыб:

— Аман этме, джюйюсхан полковник, аман этме. Консилиум буюргъанны барын да этебиз, кёресиз. Былайда Фатима къаралыр керекли болмайды — врачланы эм игилери мындадыла. Аурууну кризисин хорлар ючюн къадалыббыз, — деди. Сора Бийсолтанны къолджаулугъу кезюнден чыртда айырылмагъанын кёргенинде:

— Э-э-э-я, джюйюсхан, сизни мен бек кёбден бери таныйма, алай а былай болгъаныгъызны уа билмей эдим. — деди.

— Мени джашауума излеген затым бары да, ма муну ючюн болгъанын, мен да бююннге дери билмей эдим, джюйюсхан доктор, — деб Бийсолтан орундукъну кёргюздю.

Бу кезюуде эшикден Салимгерий тюшюб, терезе джанындагъылыны кёрген да этмегенлей ауругъанны къатына барыб, Зайнебни джанында сюелди. Джугъун да билмей тургъан Фатима бусагъатда анга ёмюрде кёрмегенча алай суусурат кёрюнюб, «Огъай, сау болсун ансы, мен атам айтханга ким айтханга да къарарыкъ тюлме, аймысына, манга айтылмагъан къалмасын, Къасымдан къалгъанды десинле, всероуно мен бусуз джашаяллыкъ тюлме!» деб ол да ауругъанны юсюнде кесини оноун этди. Эринлери салына юсюне къараб туруб, сора кеси-кесин асыры джазыкъсыннгандан келю такъыр болуб тиширыуча кычырыкъ этиб джылай, орунну джанындан къачыб тебregenча тебregenлей, Бийсолтан дже-тиб, кызы ауругъанлы джюрегин ашаб тургъан бушууну, къыйынлыкъны бары ючюн да дертин мындан ала, не къаруун да салыб, Салимгерийни джаягъына бекледи. Джаш кезлери от чагъыб, аякъ юсюнде туралмай джыгъылды, алай а дагъыда джаягъындан къолун алмагъанлай ёрге къобуб, джылай барыб Бийсолтанны ёшюне башын салды, не сезимле туудула Бийсолтанны джюрегинде ким биледи, бу джол ол, джашны башын кесинден акъырын айырыб, аны билегинден ала, юйден чыгъарыб кетди. Дохдур да хурджунундан бери салыныб тургъан кюмюш сагъатына къараб,

Фатиманы отча джана тургъан билегинне укол этерге, шприцни хазырлай башлады.

Бираздан Зайнеб да Фатиманы дохдур бла кьоюб башха юйге чыкъгъанында, эрини садрач орундукъну кюулагъына къабланыб тургъанын кёрдю:

— Быллай бир этме, полковник, — дей, билегинден кюлу бла ала, башын сылады. Бийсолтан эрлай-бурлай къатынына бурулуб, бу бушууда да кеслерин ойната анга битиб тургъан кёзлени бери-бери чыгъарыб алырча бир болуб, кесин дженгил эследи, — джентльменнге алай джарамайды.

Эрини ичин тамам кесини джюрегича билген Зайнеб. энди бютюн да гаджи ышара, эки гитче кюлчугъу бла эрини эки билегинден алды:

— «Зайнебчигинге» боппа-бошуна ачыуланаса, полковникчигим, — деб бу артдагъы сёзю бютюн де кёлтюрте айтды. Боппа-бош ачыуланаса, кызынгы юсю бла миллионер болама деб тёртгюллеб айланган кесинг тюлмю эдинг?! (Зайнебни кёзлери хар бир сёзюнден сора хыныдан хыны бола барадыла). Кызынг керти да ариу джашны, бу сеннге, Салимгерийге затха ушамагъан, ариу джашны суююб, аны бла къачыб кетгенинде. дюн-дюнияны аякъ юсюне кюбарыб, алыб келген сен полковник тюлмюсе?! (Зайнеб энди кюллары да эринден алыб, аллында ары бла бери джюрюй айтады). Кызылыгъы къалмагъан кызынгы Чомайлагъа алдырыргъа кюреше, аланы кюркютургъа кюреше айланган энтда сен киши тюлмюсе?! Энди ол муратларым толмагъандыла дебми джылайса?! Огъесе, кызынгы джазыкъсылыбми джылайса? Аны джазыкъсынсанг а, эшта, аллында джазыкъсыныргъа керек болур эдинг! Кесини багъасын билген тиширюу уа орунга Къасым бла кирмей силегейли Салимгерий бла уа кирмез эди! — жарыла эсенг бузул дегенча кёл кенгидире, алай айтханлай, эри аллына атлаб джумдурукъларын кёлтюрдю.

— Огъай, джетдираллыкъ тюлсе, джан-джанынгы бош ашайса!—деб Зайнеб, энтда джумдурукъларын иймей тургъан эрини аллында креслогъа олтурду. — Бошла джумдурукъларынгы да. бошла, полковник. Зайнеб сени ишинге ёмюрге къатышмагъанды, да къатышыргъа да неге керек эди? Аны полковниги аны джукъдан керекли этмегенди — только кесинги тюзет да манга ышар да тур дегенлей джашагъанды. Алай аны Зайнебчиги кюру анга ышарыб турмагъанды... не этерик эди, сагъыш этчи. ол миллионер болама деб, эки аягъын ат этиб айланган заманда, Зайнебчиги да булджур-

гъа керек бола эди... Зайнебчигини джангыз баласын ёшюндөн айырыб, къайда эсе да бир къарауашны сютюн тартдырыб, Зайнебчигине уа «сен кесинги тюзет, сабий асырасанг сыпатынг-сынынг бузулукъду деб», анасы бла баласыны джюреклерин бир бирине суутуб къойгъан сен тюлмюсе, полковник? Зайнебни сен джукъ билмегеннге санаб, орус марушколагъа бауурунгу бериб тургъанынги андан бек киши да билмегенди, аны джюреги да таш тюл эди, джюреги болгъан бир заманлары да бар эди. Сен кимде болса да ма бу шахарда биреуню орнун джылыта тургъан кечеледе, ол да джангыз баласына термиле, санга джюреги джарыла, джастыгъын суу этиб, чыгъыучу кечелери азмы болгъандыла?! Энди уа Зайнеб, ол Зайнеб тюлдю — сен аны къалай болурун излеген эсенг, энди ол да тамам алай болгъанды! — деб Зайнеб солууун къыйналыб ала, сейирсиниб тургъан эрини кёзюне магъаналы къараб, креслодан къобуб, юнню ичинде джюрюб тебреди. Бийсолтан а мыйыкълары да, имбашлары да салпы тюшюб, юнню арасында буталгъан терекча турады.

Зайнеб джюрюй келиб, эрини къатына джетгенлей, биыгъынлай аны кёзюне хыны караб:

— Къызынг сау къалса силегейли табу этиб аллыгъын билдингми? Къоркъма, Москвада завод алкъын сеникиди! — деб, тюз кёзюне джити къараб, ышармыш эте къычырды.

— Ауузунгу тый, неда бошарыкъма сенден!—деб Бийсолтан аллына тебиннгенинде. Зайнеб джаллагъан зат да этмей:

— Огъай, менден бошайлыкъ тюлсе, мени бла келген мюлкню орус марушкала бла бошагъанын да боллукъду! Кёрдюнгмю, кеси-кесинги кюзюде, полковник?! — деб аны кёзлерине энтда тюрюю къараб, этеклерин кёлтюре, юйден чыгъыб кетди...

1914 джыл ташуулланы кёзююнде. Къарачайгъа энтда бир хапар джетди. Бу хапар джетгенлей джашы болгъан джашына, къарнашы болгъан къарнашына къоркъгъандан не этерге билмей, чалкъысын, сенегин атыб дыгаласха кирди.

Уруш ачылгъанды!

— Не урушду? Къаллай урушду? Къалайда барады? Ким ким бла урушады?!

Бу сорууланы бири бирине сормагъан джокъду.

* * *

Биринчи дуня къазауат ачылгъан кюнледе, Владимир Ильич Ленин Галицияны орус чекге джууукъ бир шахарчыгъында эди. Августну джетисинде австрий властланы буйру-

гъу бла Ленинни фатарында тинтиуюл болду, экинчи кюнюнде уа аны тутуб тюрге салдыла. Алай болса да, Польша бла Австрияны социал-демократларыны кюнден, августуна 19-да Ленинни тюремеден бошлаб, Швейцариягъа барыргъа эркинлик бердиле. Ленин сентябрь айда Бернде «Революцион-социал демократияны европа урушда борчлары» деген тезислерин джазады. 1914 джыл 6—8-чи сентябрда Берндеги большевиклени джыйылыуу болады. Ол джыйылыуда Ленинни докладына тынгылаб, урушну юсюнден аны тезислерин да къабыл этиб бегитгендиле. Дженгилде ол тезислени берп. Россиягъа ийиб, мында партияны организацияларына чачадыла.

«Киши джержени кючлеу, башха миллетлени къулландырыу, къаршчы тургъан миллетни чачуу, къуу-шуу этиу, аны байлыгъын тонау, Россияда, Германияда, Англияда эм да башха къараллада политика кризисден урунганланы эслерин джаллатыу, ишчилени биригирге къоймау, алагъа миллетчиликни сингдириу, пролетариятны революцион къозгъалыуун къарыусуз этер ючюн, ишчилени алчы къауумун къырыу — ма бусагъатдагъы урушну магъанасы да, излегеми да олду,» деб джазгъанды Ленин.

Большевик партия Ленинни башчылыгъы бла урушну аллындан огъуна, кесини анга не кез бла къарагъанын билдиргенди. Бу зат дуняда урунган халкъны излемине джууаб болду. Большевик партия, не кюнню да салыб, кесини вождуну айтханын эте, империалист къазауатны граждан къазауатха буругъа деген лозунгу джашауда толтура башлады.

* * *

Баталпашинскеден келгенлей, Тембот ашхамда огъуна Исхакъгъа хапар берди. Школну мастерскоюну терезелерин джабыб, биягъы Мамайны да къарауулгъа салыб, негерлерин Темботну сёзюне къулакъ салдыла.

— Былайда кёб олтурургъа боллукъ тюлдю. Ол атыгиле кючлю сагъайгъандыла. Ташчыда кружокну тамадасы да, мен да Баталпашинскеде болдукъ. Ары Терк-Башындан адам келген эди. Ол адам Владимир Ильични кесин таныгъан, аны оноуу бла Север Қавказда иш бардыргъан адамды. Аны айтханын сизге къысхача айтыргъа излейме. Бу урушдан кеси къыйыны бла джашагъан къауумгъа тюк чакълы бир файда джокъду. Файда чыкыгъан огъай, отха тобха да урунган халкъны салыб, аны къаны бла урушха къошулгъан хар им-

периалист къралны байлары кеслерине гыл тюшюрюрге излейдиле. Уруш этген хар кърал кесини джерине джер кьошаргъа, кесини байлыгына байлыкь кьошаргъа излеген болмаса, урунган халкъны джашауун иги этерге, анга баш бошлукь берирге эсинде-бусунда да джокьду. Бизни борчубуз — халкъгъа муну ангылатыргъады. Социалист-шовинистле помещик-буржуй правительствону джакъларгъа дейдиле, биз а бу империалист къазауатда «кесибизни» правительствобузну хорланырын излейбиз. Бу лозунг Владимир Ильич айтхан лозунгду. Империалист къралла бир бири бла кюреше, къарыусуз болсала, ишчи класс революцион кюрешин бардыргъа таб боллукьду, — деб Тембот сёзюн бошады.

— Биз Къарачайны эллерине айланьргъа керекбиз. Мен ангылагъан бла, Уллу Къарачайда эки кружогубуз да аман ишлемейдиле. Сен литература келтирдингми бу джол, — деди Исхакь Темботха.

— Келтиргенме. РСДРП(б)-ни Ара Комитетини манифестин, Владимир Ильични тезислерин, — деб Исхакьгъа, кьоюн хурджунундан китабны чыгъарыб, лампа таба тутуб, окъуй башлагъанында, бары да аны тегерегин алдыла. Эшикде боран кърарны сибире шууулдайды...

* * *

Бийсолтан Тёбен элде джамагъатны джыйыб былай деди: — Джамагъат, джанымла, кёзюмле! Къралда тынчлыкь болмаса, бир джангыз юйде да тынчлыкь болмайды, къралгъа уа, кёресиз, кыйынлыкь тюшгенин: джаула чабхандыла, чабхан джаугъа уа сен да сауут бла чабаргъа керексе. Бир аллахдан сора бизни иебиз орус патчахды. Анга керек кюнде ёрге кьобмагъан таулу, аны джаууду. Къысхача айтыргъа, кьолунда сауут туталлыкь болуб, бир адам кълмай патчаны сакълар ючюн кьобаргъа керекди. Мен сизни кьоркьутама деб айтханлыгъым тюлдю, алай а айтыб кьояйым, бу кьууллукьдан джалларгъа умут этген, ким болса да, тёресиз ышаннга салынныкьды — къазауатны заманы алайды, — деб сёзюн бошаб, мийик бухар бёркюн башындан алыб, кьолуну аязына къакьды.

Халкъ, ауузуна суу уртлагъанча, шум болгъанды. Бу халны не Бийсолтан, не Добай, не Шогъай афенди онгсунмадыла.

Былай бла биразны барды. Чомай, кюмюш къамасындан эки кьолу бла да тутханлай, арадан чыгъыб, акъырын преуленни басыхчларына минди.

— Джамагъат, — деди ол сагъышлы халда. — мен кесим бир сотнягъа ат да, керек да, кийим да къураб берирге айтама, императордан мен неми да аярыкъ тюлме, — деди.

— Джашынгы уа, нек айтмадың? — деб къайдан эсе да адамланы ичинден биреулен кычырды. Чомай къоркъгъан ол эди. Алай болса да:

— Сизни сыйыгъыз да тѣппемде болсун, аны мен бир кюнню да тыярыкъ тюл эдим...

— Тыяргъа суймесем! — деб биягъы таууш аны сѣзюн аягъына джетдирди.

Адамла бирден кюлдюле.

— Добайны джашы уа! Анга уа къарын аурууму тийгенди? — деб кычырдыла.

— Джамагъат, сѣзню ишни да терсине бурдурмагъыз Чомай бюгюн былайда джюрегини патчахха тюзлюгюн кертти да танытды, сагъыш этигиз, сау сотняны кийимин атын да бойнуна алмакълыкъ къалайгъа баргъан затды!

— Кийимни, атны адам бла тенгми этесе, Бийсолтан? — деб Джамай, таягъына таяна, алгъаракъ чыкъды. — Бир къотур ийнегим бла атым барды да, береме, алыгъыз марджа, алай а къайда эсе да биреуле бири бири бла кюрешедиле деб мен къолумда ёсюб келген жанланы барыгъыз, ким ючюн болса да ёлюгюз деб жибераллыгъым джокъду, — дей. ызына туракълады.

— Мен асыры сакъатдан орундан къобмай тургъан бирме, Бийсолтан, джаным, кѣзюм, бизде уа ол Джашарбек кибик амандан сора тюрт-мюрт этер кишибиз джокъду, бу затчыкыны эсинге алыб къойсанг деб тилегенлигимди, — деб Джакджакны эри да аны айтыб ызына туракълады.

— Патчадан мен тюк чакълы бир файда кѣргеним джокъду ол манга не джер бермеди, не окъуу, не рысхы бермеди. Кимлени башларын сылаб тургъан эсе, ала барсынла патчах ючюн къазауат этерге! — деб Алауган таукел айтыб, этигиз энди манга этеригигизни дегенча, Бийсолтан бла Добайны кѣзлерине джити къарай, бир джанына турду.

— Чот табсызгъа кете айланады. Бийсолтан, тейри, былайда сен болмасанг, мен аланы сыртларында сыбыртхы айландырыр эдим! — деб Добай тѣзюмсюз болду.

— Ариулукъ керекди, сабыр бол! — деб анга шыбырдаб, Бийсолтан джамагъатха айланды:

— Джамагъат, хар кимни юйюнде бирер инджиую болгъанын мен бек ариу билеме, алай болса да джетген кюн билек болургъа борчубузду, сиз бусагъатда не десегиз да, им-

ператорну чакъырыуун джюрегигизге алырыгызгъа мен ий-наныбма. Ёзге, ма ол Алауган сёлешген сёлзе уа... аланы юсюнден сёлешир джерде сёлеширбиз! — деб басхычладаи секириб тюшюб, джыйылыуну бошалгъанын билдирди.

...Бийсолтан, Къобан областдан анга келген къагъытны джанына салгъанлай, кечеси, кюню болмай, Къарачайны эл-лерине айланды. Айтхан сёюн джерге тюшюртген Бийсолтан тюлдю, Бийсолтан!

* * *

Бу эл да Дагъыстанны къалгъан эллеринден башхалыгъы болмагъан бир элди: кесини къыйынлыгъы бла зауукълугъу, кесини адетлери бла джорукълары, джашлары бла къартлары, джарлылары бла байлары...

Юйлери бир бирине асыры джабышхандан аланы иелери бири биринден айырыб къалай танийдыла дериксе. Бетлерин, кёзлеринден къалгъанларын, джаулукъла бла джабыб, тиш-рыула бир юден бир юнге эркиши кёреди деб тартына, кереклилерине джюрюйдюле. Эркишиле да — кими атын суугъа алыб бу ташлы джерден энишге тюшеди, кими къамасын билейди, кими джангы кёгет этиб келген тереклени бутакъларын акъырын тута, кёгетин эсеблейди.

Эл элледеча, адамлары адамлачады, алай а бери бу къарачай джаш келгенли аны бла бирге не зат эсе да бир зат да келгенди... Адамланы джюреклерин къозгъагъан, сокъур кёзлени кёрюрча этген, не зат эсе да бир зат барды...

Джетмиш джылгъа кириб баргъан къарт Мухаммат бюгюнне дери сокъур болубму тургъанды да? Бу сагъыш аны башын алыб тургъанлы ма талай ай кетиб барады, къысха сёзю, ма юйде бусагъатда юсюне хар ким джыйылыб тургъан джаш келгенли бу сагъыш да къартны башын алыбды...

Сагъышы сагъыш болса да, къарт джумушун унутмайды — ол тёрт джанына къарауулду, къарауулукъну, кишиге ышанмай, кеси бардырады. Алкъын анга алджаулукъсуз джумуш этген джити кёзлерин ма ол анда, тёппеде, къанджалбаш юден айырмагъанча турады — ол юден чыгъыб къалады не белых да. Бусагъатда уа къабакълары этилиб-диде, ёмюрюне этилиб къаллыкъла...

Къарт ныгъышын сакълагъан юйде уа?

Анда уа...

Анда, бюгюнча, хар байрым кюнде устаз «ауаз» береди — динни сингдирирге керекди халкъгъа ансы, къалай эсе да

адамла асыры бөгек бола башлагъандыла. «Кеси башчылыкъ этиб къурагъан школну» сохталарын дерсен чачхандан сора, хар байрым кюн-ол бери уллуланы джыяды.

— Россияны ишчи классы 1905-чи джылны унутмагъанды, Лена сууда къырылгъан ишчилени да унутмагъанды, кеслери къыйыналары бла джашагъан таулуланы да унутмагъанды. Урунган халкъ бусагъатда ким ючюн къырылыб, ма сени хошунг Гулишатны джангыз джашы Камиль ким ючюн, не ючюн джан бергенин барынг да энди ангилагъансыз. Дагъыстанны уланлары джукъдан къоркъуб мен билмейме, урушдан а баш алыб келедиле, ала патчах ючюн, аны диггизалары ючюн ёлорге суймей келедиле. Бизге керек кюннге уа хазырдыла. — деб Сослан, азгъын бетине къан ура, къызыу айтады.

Джыйылгъанла, кесгин къумукъ тилде айтылыб баргъан бу хапарны, бир сёзюн ычхындырабыз деб къоркъа, тынгылайдыла.

Бу кёзюуде, эшик аллы турушдан джётгюрген таууш келгенлей, Сослан аллында къуранны ачыб:

— «Биз адамны топракъ тылдандан джаратханбыз, андан сора ол тылданны бир тамчысын ышангылы джерде асырагъанбыз, андан сора ол тылданны къан тамчы этгенбиз, ол къан тамчыны эт кесек этгенбиз, ол эт кесекден сюекле джаратханбыз, ол сюеклени этге бёлегенбиз, алай бла адам джаратханбыз — аллах, сен дунияны тутуругъуса!

— Андан сора сиз ёллюксюз, ёлгенден сора...»

Бу кёзюуде элни писары, кёзлюклерин тюзете, къургъакъ эринчиклерин джалай, къолтугъунда да бир къагъытлары бла, соруу-оруу да болмагъанлай, адамла джыйылыб тургъан бу алаша школ юйчюкге кирди. Сослан аны да кёрмегенча этиб, къадалыб къуранны окъуйду «Аллахутагъала сизге, сизни башыгъызда джети джол ишлегенди. Кёкдеги сууну хар джерге да бирча джетерлай тюшюреди, ол сууну ызына сыйырыб къояргъа да къарыуу барды...»

Адамла эслерин уллу бёлюб тынгылайдыла, эшикден кирген писар а, аны къайгылы киши кёрмегенинде, «огъай, мени бери бош къарауул этгендиле, аллахха тыйыншлысыча джумуш барады» деб джолуна кетди.

— Ишчиле бла эллиле аланы буууб тургъан кимле болгъанларын энди билгендиле, Север Кавказда таулула орус ишчиле бла бирлешедиле, урушда солдатла сауутларын атадыла, патчахлыкъ Россияны чиригени ишексизди. Бюгюн-бюгече дегенча бу уруш халкъны эркинлиги ючюн урушха

буруллукуду. — деб Сослан, къара схарла кёлегини мийик джагыасыны баш туймесин теше, олтурганлагъа къарады.

— Дагыстанны урунганлары кьалгъанладан артха кьалтыкъ тюлдюле, биз сени хар сезюнге ийнанабыз, биз энди не зат этерге керекбиз? — деб сорду Рашид, ёрге кьоба.

— Ма былайда эшитгенигизни, империалист кьазауат граждандан кьазауатха бурулурун хар бир адамгъа ангылатыргъа керексиз, — деб Сослан, буйрукъ халда, джууаб этди.

...Адамла чачыла туруб, Сослан Рашидни артха тыйыб, экиси да кеси джашагъан печге кирдиле.

— Мен былайдан тамбла кетеме. — деди Сослан тенгине.

— Алай дегенинг неди? Сени бир джары да ияллыкъ тюльюз биз! — деб, Сосланны кимле эселе да алыб кетиб баргъанча, кенг саурусун эшикге тиреди.

— Ол мени кесими оноуум тюлдю, Рашид,—деди Сослан, къуру кёзлери бла ышара, — комитетни буйругъуду. Былайда ишлеген джылыма бир талай эркиши сабийге школну бошатдырдыкъ, алай а сизни бла школубуз не школдан да багъалыды бусагъатда. Керти заманла джууукълашыб келдите, Рашид, энди бу элни ол заманлагъа хазырлау сени бойнунгда борчунгду, ол борчну сен кимден да иги толтурлукъса; школгъа мени орнума Петровский портдан устаз келликди, аны бла байламлы бол. Къанджалбаш юй бизни ишибизден бир затла сезгенди, ол джанына сакъ бол, кружокъга джангы адам алыуну бек сакъ эт. Да андан сора не айтайым санга? — деб Сослан джашны эки имбашына кьолларын салды, — юйде тиширыунга къаты болма, — деб ышара кьолларын ызына алды.

— Санга, Сослан, бир айбат къумукъ къызын джоралаб тура эдик биз, — деб ышарды Рашид, не джууаб этерикди деб, кёзюне къарай.

— Меннге юйдеги къуараргъа алкъын боллукъ тюлдю, — деб, энди уа ышаргъан зат да этмей, Сослан джууаб берди. Тенги аны магъанасын ангыладымы, ангыламадымы...

— Сенден дагыда бир тилерим, — деди Сослан, къара схарла кёлегини хурджуна узала, — ма бу ачхачыкъны Мариямгъа бир табдыр, быйыл бизни школну бошаб чыкъгъан ол асырагъан джашчыкъ, энди Петровский портда ишге джараша айланады, алагъа ачха керекди, мен бу айда иймегенме джукъ, — деб джашилсыман кьагъыт ачханы Рашидге узатды. Ол аны кьолуна алгъанлай сейирсиниб Сос-

ланига «быллай бир ачха къайдан чыкъды» дегенча къарады, сора ачханы ары бла бери буруб суратларынамы, огъесе несине эсе да къараб:

— Мени ёмюрюме быллай бир ачханы кълума тийгени буду, — деди Рашид.

Ол ачханы Сослан, Къарачайда юлерине да иймей, башха ишге джаратыр ючюн сау джылны джыйгъанын Рашид къайдан билсин...

Ол кюн, 1916 джылны джай кюнлерини бири болуб, кетди.

* * *

Тифлис чайкъалады. Анда адамла бу кынгыр-мынгыр орамлада джюрюгенден башха къайгъылары болмагъанча, алай кёрюнедиле. Джылы кыш алагъа тыйгъыч тюлдю.

Джер джерде кинтоланы кычырыкъларын эшитесе:

— Тишлик, тишлик, тишлик! — деб бир къаууму, орамда тишлик бишире, адамланы кесине чакъырады.

— Лаваш, лаваш, лаваш! — деб бир къауумлары чакъырадыла.

— Боллукъ затны айтама, адамны не сакълагъанын айтама! — деб да таш салыучу кесине чакъырады. Джашауунда уа не сакълагъанын билирге суймеген бармыды?!

— Бир тиширыу бла эркиши да бусагъатда былайгъа джетиб, адамланы аралары бла таш салыучугъа айландыла. эркиши акъырын тиширыуну билегинден алыб кетерге дегенинде, тиширыу:

— Огъай, Сослан, биз да бир таш салдырайыкъ, не айтырыкъ эсе да, — деб Сосланны билегине кълун сала, ары ийилди.

Талай замандан былагъа кёзюу джетгенинде, таш салыучу Сосланны шатик кълуну аязындан зукку кёзюн алмай:

— Сен дуняда эм бай адамланы бири боллукъса. Бу сени юй бийченги ариулугъун хайырландыра билсенг, сизден насыблы адам боллукъ тюлдю. Алай а, байлыкъ табар ючюн, орус патчахха болушургъа керексиз ансы байлыкъ да не да башы тюбуне болуб къалыргъа джетгенди, ахырзаман джууукълашханды, къара халкъ озуб тебрегенди, — деб зукку кёзюн энди кёлтюрюб, былагъа къарады. Къушбурунуракъ дугъумкёз джашны, анга къарагъан халын огъурамай, ол кыызгъа айланды. Къыз а:

— Джангылдынг, акка, бу мени баш ием тюлдю, — деб ышарды.

— Сен къара халкъдан тюлмюсе, акка? — деб Сослан хурджунундан не эсе да бир ууакъланы чыгъарыб, анга узатды.

— Къара халкъданма.

— Да сора къара халкъгъа бираз тынгылай тур, — деб дагъыда не эсе да бирле айта башлагъанлай, къыз аны билегинден алыб алайдан джаллатды.

Ала бир уллу юйге джууукъ баргъанларында, кюнорта тюгел болмагъан эди. Юйню аллы паркда юсюнде кърлары эриб агъа тургъан кюз терекден узакъ болмай, сууукъ шиндикге олтуруб, экиси да биразны солудула. Сослан эки чынасы бла тобукъларына таяныб, ахсынды. «Арыйды, аман уллу арыйды» деб, Нонна аны джюрегинден джазыкъсынды. Кёзю джашны джелкесинде къалын къара чачына джетгенинде уа, анда-мында чал тюкчюклени эслеб, мен мындан иги огъуна тамада болурма, мени уа алкъын акъ тюгюм джюкьду,» — деб кеси кесине чертди.

Сослан башын ёрге кёлтюргенлей:

— Бюгюн ол мен сизге айтхан затланы тамам кертиликлерин билгенме. Была бусагъатда Кавказда социал-демократ организацияланы къабханнга джыяргъа оноула къуралдыла. Урушну уа ахырына дери бардырыгъа къарыу джыялдыла. Бу юйде ишлеген хар бир адамны ызындан да къараул барды деб муратым алайды. Сен а бек эслеб джюрю, Нонна, — деб Сослан, энди башын кёлтюрюб, арыгъан кёлери бла къызгъа къарады.

— Билеме, Сослан, бек къыйынды, алай а сизни бла мени «неках» къагъытыбыз мени ишими бираз къоркъуусуз этеди, — деди Нонна. Бу ётюрюк «неках» къагъыт амалтын кесини сюйген джашы атыб къойгъанын ол Сосланнга айталмады. Аны айтыр орнуна уа:

— Поездни сакъласанг ма былай акъырын барады заман, — деб тегерегине къарагъанлай, была таба келе тургъан полицейны эслеб, узун башлы мийик табан чуругъуну бурну бла Сосланны аягын басды. Олсагъатдан ол «юй бийчесин» ашыргъан халгъа кириб:

— Нонна, не да болсун анама иги къара, аны аякъ юсюне салыргъа керекди, мен а джалымы бир шайын да къоймай дегенча анамы бакъдырыгъа джоярыкъма, кесинг билесе, элибизде былайдача иги хакъы болгъан къуллукъ табсам, атыб айланмайма мен сизни, кесинги инджитме, бачагъа да джангы терекчикле чанчыгъыз — деб, полицей

эшитирча гюрджю тилде айта, ёрге кьобду. Ноннаны кзулагъына уа «энди юч кюнден келирсе» деб шыбырдады.

Айырыла туруб дагъыда:

— Тамбла бу заманда Гигону юйюнде бары да джыйылсынла, — деб кьошуб, кьол бергенлей эрлай таукел атлаб, юйюню кьабакъ эшигинден ташайды.

Къатапа джабыуула джайылгъан кенг басхычла бла ёрлеб, Сослан экинчи этажда бир эшикни ачды, ары киргенден сора да бир бёлюмню эшигин ачханында, олтуруб ашай тургъан нёгерин кёрдю.

— Кел бери, кел Сослан, мен ашагъанлыкъгъа кьайгъырмаз, сен, муслиман джаш, бу ораза кюнледе ашагъанынгы ол атиги билсе, былайда аягъынгы тутдурмаз, былайда уа биз биразны мычыргъа борчлубуз, — деб къатында шиндикни Сосланга кёзю бла кёргюзюб, табакъда этлени да аллына салды.

Сослан столгъа олтура хурджунундан орус газетни чыгъарыб, анга узатды. Ол, столда чыммакъ акъ салфетка бла къселларын сюртюб, кёзлюклерин да салыб, газетни статьяларыны башларына ашыгъыш къарай, кереклисине тубеди. Сослан да кьобуб эшикни кылычын салыб, ашха узала башлады.

— Нонна алыб келгенди Кутаисден, — деди.

Васо Ираклиевич газетни ичинден окъуй келиб, тышындан окъуб башлады: «Кавказны урунган халкъы мындан ары бу керексиз къан тёгюуге тёзюб болалмайды. Социал-демократ партияны излегени — урунганланы излегениди. Ол излем урушну тохтарыды. Патчахны Кавказда администрациясы урунган халкъны башкескичиди. Ол империалистлеге адам эт хазырлайды ансы, урунган халкъгъа уруш джетдирген кыйынлыкъны кёрмейди. Север Кавказны миллетлерини арасында айрылыкъ болдурур ючюн, аланы бир бирлеринден айырыр ючюн кюрешедиле патчахны сатраплары. Урунган миллетле бары да бири бирине кьарнашдыла. Аланы муратлары бирди, излемлери бирди «Уруш кьорасын!» деген сёзлени окъуб, сюекни кемире тургъан Сосланга ышара-ышара, кёзлюклерини башы бла къарады. «Кавказлы», — деб статьяны тубюнде сёзю да окъуду.

— Къайлады, патчахны тау артында онг кьолу чиновникге кзулдукъчу болуб, аны гырджынын ашаб, аны юсюнден быллай статьяла джаза тургъан джаш, эшта, аман джаш болмаз, не? — деб Васо Сосланны кёзюне къарады.

— Да ол чиновникни онг кьолю болуб тургъан Васо Гауа уа? — деб ышарды Сослан да, кьолларын сюрте.

— Шеф мени эртден бла кесине чакъырды, къалай эсе да бир затла сесе болурла деб ишек болама, сакъ бол, Сослан, сени юсюнгден сорду. «Сени сабийлеринги шаркъ тилеге окъутхан устаз ышангылымыды?» — деб сорду. Бу газетле джетгенмидиле экен тыйыншлы джерлерине?

— Газетле кече огъуна табдырылгъандыла. Гюрджю организация ячейкалагъа гюрджю тилде да урушну тыяргъа деб чакъырыу листовкаланы ашыргъанды. Север Кавказ джанына да ашыргъандыла. Нонна аны билдирирге келген эди. Мында этилинген оноуну да айтдым, — деди Сослан акъырын.

— Бакугъа шпикле джибере айланадыла энтда, аны сен кетгенли мен толусу бла билдим, андагылагъа джетдирирге керекди, — деди Васо.

— Бюгюн огъуна, — деди Сослан.

— Ноннаны бери келтирсек къалай болур эди, аны ючюн ишекли бола болурламы? — деди Васо Ираклиевич.

— Келтирсек, аны кесине юй керекди, юй излесек а, экиси да бирге нек турмайдыла дерикдиле. Ол организация бла бизни байламлы тутады, андан башха адам алып ючюн а, сынаргъа керек боллукъду.

Да мен энтда бир билирге кюрешейим, — деди Васо Ираклиевич.

Васо Ираклиевич Гауа гюрджю офицерни джашы болуб, баш окъууну Францияда бошагъанды. Гауа бла бирге анда Сосланн устазы Юсуф алим да окъугъанды. Француз коммунарланы иннетлери былагъа анда кючлю сингиб, кеслерини джуртларына келгенлеринде, мында урунган халкъны джашаууну кыйынлыгы быланы да революцион джолгъа салды. Сосланн джибере, устаз Юсуф, бу джаш революцион джолдан таймазын билгенди. Васо Ираклиевични сагъышлы тынгылауун да эслемей Сослан:

— Мен юйюбюзге бармагъанлы иги кесек болады, джашыбыз къайда эсе да афендилик этиб дуняны ачхасын алыб турады деб атамы, анамы акъыллары алайды. Болушургъа кьолумдан келмей тургъаныма кыйналама, — деди Сослан.

— Мени сабийлерим сенден шаркъ тиллени юреннгенлери бла бирге, революцияны тилине юреннгенлерине кьууанама. Сенича «афендиле» не къадар кёб болсала, бизге кереклиси олду бусагъатда. Бюгюн Серго бери келеди, къай-

сы джолла бла къайсы юйге барлыгъыбызны айтырыкъдыла, — деб Васо Ираклиевич ёрге къобханлай, эшикши къонгурауу зынгырдады. Сослан барыб ачханында шефни адъютантын кёрюб, сескекли болду. Ол черс бере, джюйюсхан Сосланны бусагъатда кесине чакъыргъанын айтыб, шпорлары зынгырдата ызына къайтды.

Сослан бла Васо Ираклиевич бир бирине къарашдыла...

...Мазаллы кабинетни ичи алтын бояу бла боялгъанды. Джау чыракъла салынуучу джерле алтындандыла. Эмен столну юсюнде мерекеб орунлагъа дери — бары алтынды. Пол къаллай эсе да къатапа кюйюзле кёргюзмейдиле, столну джанында олтургъан шефни кийимлери, аскер френчи да алтын суугъа урулгъанча, алай кёрунедиле.

Сослан бу кабинетге киргинчи ненча къарауудан ётерге керек болгъанын унутханды. Игитда дейсе, бу чиновникни, Тау Артында джашагъан миллетледе муну кибиб табылмазлыкъча, патчах Петербургдан 1912 джылда джибергенди.

Сослан, къангич кибиб, столдан кенгирекде сюелди. Олтургъан а, билезиклеча чыммакъ мыйыкъларын салпысына нийиб, Сосланны кёрмегенча, не зат эсе да джазады. Ол харифлени сызыуна кёре, аны имбашларында тегерек чынларыны тухтуйлары къалтырайдыла. Ёшюнюнде дуняны темири бири-бири юсюнде майрышадыла.

Бираздан алтын кёзлюклерин кёзлеринден алыб, акъ къолджаулугъу бла сюрте, ол Сосланга битди. Аны салымакъ джаякъларын, мыйыкъларына джетиб келген хончалары бютюн да салымакъ кёргюзедиле. Къайдан эсе да къабырдан чыкыгъанча бир ауаз бла:

— Джюйюсхан устаз, сиз кёб тилни билесиз дейдиле, алаймыды? — деб сорду.

— Шаркъ тиллени билеме, сизни уллулугъугъуз! — деб Сослан джууаб берди.

— Азербайджан тилни да билемисиз?

— Азербейджан тилни да билеме, сизни уллулугъугъуз!

— Север Кавказда тиллени да билемисиз? — деб, Сосланны сансыз эте, сорду.

— Север Кавказда тиллени да кёбюсюн билеме, сизни уллулугъугъуз! — деб Сослан биягъынлай джууаб этди.

— Газет а окъуймуса, джюйюсхан устаз? — деди шеф.

— Газетле бусагъатда адамны акъылын терсине бургъандан озуб джукъ бермейдиле, сизни уллулугъугъуз, — деди Сослан.

— Ма бу газетде таймаздан революцион статьяланы ким джазады билемисе?

— Мен сизни помощнигизни сабийлерин окъутхандан озуб, кесими юйюме эс бёлюрге да джетишмейме, сизни уллулугъугъуз.

— Сизни юйюгюз гюрджюде тюл шойду да, сора бери къалай тюртюлдюгюз? «Бир ишексиз тюб табханды» деб Сосланны кёлуне алай келсе да, эс ташламай, табынчлы джууаб этди:

— Адам кесине насыб излер ючюн, къалайгъа да баралды, сизни уллулугъугъуз!

— Гмм...

Ешюнюнде крестлери жыгъырдай, шеф ёрге къоба. эки джумдуругъуну джитилерин столгъа тиреб, учаргъа тебреген къаргъача, керилди. «Не эсе да бир уллу сёзю барды манга» деб келди Сосланны кёлуне.

Бу кёзюучюкде, соруу-оруу да болмагъанлай, шефни артында эшикден мёлекча бир тиширыу чыгъыб, эрлей джетиб «учаргъа тебреген къаргъаны» кёзлерин къоллары бла джабыб, кесини кёзлерин Сосланга ийди. «Мёлек» деб Сосланни кёлуне келиб, кёзлерин андан кючден айыра, Николай патчахны суратына бурду. Къызыны къолларын кесинден айырыб, аны мангылайын уппа эте:

— Ма шер мон ами, шер. — деб шеф француз тилге кёчдю.

— Папа, кимди бу красавчик? — деб къыз Сослан таба атлай, андан кёзюн алмагъанлай, джууукъ келиб джашны сынаб башлады. Сора:

— Кел шагърей болайыкъ, — деб Сосланга акъ къолкъабда къолун узатды.

— «Сослан», — деб Сослан къолун бергенинде, ол да: «Элизабет», — деб атын айтыб, энтда джашдан кёзюн алмай къарайды. Къалай болгъанын алкъын кеси да билмегенлей, Сослан аны бетинде сууукъ ариулукъ тюл, бир джылы суююмлюк таныды. Алай болса да, «сен марджаса мени тинте ёмюрюгю да ашырмасанг» дегенча, кёзлерин шефге бурду.

— Джюйюсхан устаз, Васо Ираклиевич сизни тамам да патчахны адамы болгъаныгъызны манга айтханды, мен анга ийнанам. патчахха уа бусагъатдача къыйын кёзюю ёмюрге да болмагъанды. Ол сеbebден аны къуллары, биз барыбыз да, анга не бла да болушургъа керекбиз. Бакуда къара халкъ кесин тыйыншлысыча джюрютмейди.

(«Къалгъан къара халкъны уа айтмайса» деб кѣлюне келди Сосланны), ары барыб бизникилеге болушургъа керекди. Сен барлыкъ адам анда сени не этеригинги айтыр. Ма, джыл болуб келеди сен мында ишлегенли, бир ѳтюрюк затынгы уа табмагъандыла. Къатышыула уллудула, ма кѣремисе бу газетлерин да большевиклени! — деб Сосланны кесини статьясы болгъан газетни бармагъы бла къакъды.

— Не зат ишге десегиз да хазырма, сизни уллулугъугъуз, — деб Сослан, санларын сир къатдырыб, джууаб берди.

Бу кѣзюуде Элизабет атасыны къатына барыб:

— Папа, бу джашны сен бизден кетерсенг, мен эригнрикме, — деб атасыны имбашын къучакълады.

— Мен къызланы булджута билген джашладан тюлма, сударыня, — деб Сослан шефге къараб:

— Кетерге эркинлик беригиз, — деди.

Шеф къызыны айтханын эте юретген болур эди, не этерге да билмей, экисине кѣзюу къарай, джунчуду. Сора бирдан Сосланнга:

— Барыгъыз, джюйюсхан, билдирирле къачан кетерге боллугъугъузну, — деб къолун силкди.

— Сослан къызгъа бурулуб да къарамай, кабинетден чыгъыб, джаханимни эшиклеринден ѳтгенча, сансыз, санаусуз эшикледен, сакълауулладан ѳтдю...

Къоркъуу бла умутну арасында сакълаб тургъан Васо Ираклиевич Сосланны кѣргенлей, аллына ашыгъыш атлаб «не болдунг?» деди.

— Чот бек табды бизге. Тамбла Серго бла оноулашыргъа керекди, патчахны тахтасына къоркъууну къурутур ючюн шеф мени Бакугъа иеди, — деб Сослан къууанчлы болуб айтды.

— Иги болду.

— Алай а бир илинмек чыкъгъанды, — деди Сослан, — мен сизни шефигизге кюеу болуб къаллыкъ эсем да ким биледи, — деб кюлдю. Къызы мени джукъгъа да иймезге излейди, бу зат бир чырмау болмагъа эди ансы, къалгъан джаны бизге бек аламатды, сагъыш этигиз — барыб ичлерин биллиб туруу! — деб Сослан джарыб айтды.

— Мындан ары буйрукъну сакъламай кетиб къалсанг къалай болур, Сослан? — деди Васо Ираклиевич.

— Мени анда кимге барлыгъымы артдан айтырма дегенди ансы, тамбла Сергогъа тюбегенлей, кетиб къаллыкъ эдим.

— Къалай этсин адам?! Бир тюб, баш билеле эсем къа-

райым, — деб Васо Ираклиевич фрагын къаблай, галстугун тюзете, чыгыб кетди.

Сослан юсюнде фракны тешиб гардеробха тагъа башлагъанлай, эшикни къонгурауу зынгырдаб, аны ачаргъа барды. Мында чиновникледен ол танымагъан биреу, джюз тюрю къынгыр болуб Сосланга черс бере:

— Сизни графиня кесине чакъырады, — деди.

Сосланны ол бир узун коридорла бла алыб барыб, бир эшикни къатында тохтатды. Кеси кириб кетиб хапар билгенден сора, бираздан чыгыб, Сослан бла дагъыда ызына кирди. Ол эшикни ичинде да бир талай эшикледен ётюб, дагъыда бир мияла эшикге джетгенден сора, джумушчу, кеси къалыб, Сосланны ичине ийди. Сослан, юйню джасаммалыгъындан кёзлери къамагъанча, алгъы бурун эслемей туруб, сора бираздан алтын суугъа алынган тапчанда таяныб тургъан Элизабетни кёрдю. Аллы таба атлаб, башын аз ийилте, анга черс бериб:

— Сизни буйругъугъуз бла келгенме, графиня! — деб асыл айтды.

— Бююрмасам келлик тюлюмю эди таулу джаш? — деб къыз орнундан тебмегенлей джашха къолун узатыб, къошакълана айтды. Сослан энтда аллына атлаб, анга узатылгъан, бу джол къолкъабсыз, къолгъа эрнин аз джетдирди.

— Мен граф да, князь да тюльме сизге буйрукъсуз келирге эркинлигим да джокъду, бююрмасагъыз келлик тюль эдим, графиня, — деди Сослан, сёзюне кеси башха магъана бере.

— Бююруб турсам, келиб турлукъмуду да таулу джаш? — деб дагъыда къыз ышара соруб, «олтуругъуз» деб, тапчандан орун къоя, окъа башмакълы аякъларын бираз джыйды.

Сослан тапчаннга олтурмай, стол джанында шиндикге олтургъанында, къыз ёбгелеген халда: «мен былайгъа олтур деген эдим да» деб аны къатына олтуртхунчу къоймады. Сослан къызыны аякъларына джетеме деб къоркъгъанча, эслеб олтурду.

Къыз энди сыртындан табыракъ джата, кёзлерин джашдан алмагъанлай:

— Адам бир кёргенлей суйюб къаламыды? — деб сорду.

Алкын керти суймеклик сынамагъан Сослан, къаллай джууаб этерге билмей, Элизабетни атасыны портретине къарай туруб:

— Суйюб къала да болур, — деб джууаб берди.

Алай айтханлай джюреги не эсе да бир тюрю уруб, къызгъа таукел къарады. Ол, ышара джашдан кёзюн алмай

турады. Аны адам айтыб ангылаталмазча ариу эринлери чакырадыла, чыкырадыла...

Джаш алагъа бусагъат кесин атыб къоярча бир халгъа кирди, алай а мангылайында терин къол джаулугъу бла сюрте, кесин заманында эслеб, амалы болгъаныча бир, ар-ха турду. Къыз аны халын ангылады, биягъынлай ышаргъанын тохтатмай, акырын ёрге къобуб эки ариу аягъын тапчандан шемшер шиндикчикге тюшюрдю, къоллары бла бетин джабыб бир кесекни турду. Бу кёзюуде Сослан аны имбашларындан къучакълаб къоярлай халгъа кириб, энтда кесин эследи, къыз да къолларын бетинден алыб Сосланнга энди ышармай зат этмей къараб, сора аны тум къара фрагыны имбашларына кесини чыммакъ къолларын сала келиб, эринлерин эринлерине тийирди. Сослан, санлары отча къызга, бютеу джаш кючю бла къызны кесине къысалгъанын къысды, бир такъыйкъадан а, отдан къачханча къызны кесинден тюртюр, секириб ёрге къобуб, джюрюб башлады... Элизабет да санларын тыялмай биягъы тапчаннга таяныб, дагъыда къобду.

— Таулу джигит, мен сени атынгы да билмейме, алай а джангыз кёргенлей суйгенме, ёмюрлюкге суйгенме, сени къалай джигит кёзлеринг бардыла! Къалай ариу къашларынг бардыла... къалай татлы эринлеринг бардыла, мен сенсиз джашаяллыкъ тюлме, — деб, джюрюй тургъан Сосланын тохтатыб, биягъы къолларын биягъы имбашларына салды.

Аны къолларын кесинден акырын алыб, Сослан «Серго джолдашха айтыб, аны оноууча этерге керекди» деди кесине...

* * *

Хурла кёлню къызыл къанат чабакълары бир бирин сюрюб, сууцу ары бла бери джарадыла. Аланы киши тутмайды — харам чабакъны ким ашарыкъды! Аны ючюн болур, къара сыртлары томала, ким кимни хорласа да, ким кимни ашаса да деб бир такъыйкъа солуу алмай къазауатдадыла... Къойлары бла суугъа кёмюлюб кетген джарлы Аймюш а, тюбюнде не эте болур? Бу чабакъланы къазауатларын кёремиди огъесе, не болсагъыз да марджасыз деб суу тюбюнде башын алыбмы турады? Огъесе, мында башында болса, чабакъланы къайсыларын къайсыладан къорууларыкъ болур эди?..

Чабакъла уа джюзедиле... Джюзедиле. Майна сырты то-

мала бир мазаллы кесинден онгсуз бирни джутду, аны та-тауун ангылагъанлай, дагъыда излей, сууну джарыб тебреди. Мунуча мазаллы бири да болмаз дейме. Къалгъан чабакъла бары да мынга къобсала. бек дженгил хорларыкъ эдиле, алай а алагъа аллай акъыл къайда! Кеслерин бирем-бирем хорлатыб баргъан болмаса, джукъ да джокъ...

Сослан аланы сынай тургъанлай, аны къатына акъыры-ын келиб Алауган олтурду. Бир сѣз да сѣлешмей, ол да къарамын кѣлге ийди.

Алауганны Сослан кюеу болгъаны ючюн суймей, аны тюзлюю, джигитлиги ючюн суети. Бусагъатда Алауган кесин бек насыблыгъа санаб турады — анга джаш туугъанды! Джаш болгъаны себебли анга джер юлюшчюк да чыгъарлыкъ болурла... Алай а бу уруш... Бу уруш ачлыкъгъа, джалангачлыкъгъа да джетдириб джашха-машха къууаныргъа да къоймайды.

Хурла кѣлню тѣгереди чегет шошду, ол кеси да джангы кѣгериб башлагъанды, тѣгерегинде гокка хансчыкъла тюрлю-тюрлю бояуларын кѣргюзе тебрегендиле. Кюн таякъларын кѣнделенирек ие, бир кимге эсе да кѣз къыса, бир кимден эсе да бугъуна, бир да кимни эсе да джарыта, къайры эсе да, кимге эсе да тийерге кетиб барады...

Сосланны назму джазлары келеди, алай а ким биледи назмуну къалай джазылгъанын! Суйген адамларына назму кеси барыб «мени джаз» деб тохтагъан бир зат болур. Алай болса да, Сослан хурджунундан блокнотун чыгъарыб, анда алгъы бурун онгдан солгъа не затла эсе да бир затла джазыб, сора дагъыда солдан онгга джаза башлагъанын, аны имбашындан къараб тургъан, Алауган кѣрюб турду. Алауганны кѣз алмай къарагъанын сезиб тургъан Сослан, анга къысха бурулуб:

— Ма бу араб харифле бла джазгъанымды. Бизни тилге орус харифле келиширикмидиле деб кѣреме. Келиширикдиле. Мен а билемисе, Алауган, кесибизни тилде школда сабийлени окъутурлай, китаб джазарыкъ эдим дегенинде, Алауганны кѣлюне «бизни джаш да окъуса эди» деб келиб, сора алы джашычала школланы къатларына да къоюлмагъанлары эсине тюше, салпыланды.

— Бу джазгъаным а «Интернационалды», ишчи классны аллай джыры барды, ол джырны бизникиле да билселе бек алапат боллукъ эди! Кѣчюрюрге кюрешеме! — деб джигит кѣзлери салкъын тарта, блокнотун джаба башлагъанлай,

Алауган аны кьолуна алыб, джазылгъанны башы тюбюне тута:

— Къайсыды ол джыр? — деб сорду.

— Ма буду, — деб Сослан джырны аны кьолундан алмагъанлай кьргюзе, — башын ары буруб окьуду:

Къозгъал къыйынлыкъда джашагъан
Дунияда ачла, джарлыла,
Къаныбыз къайнайды ачудан
Елюм урушха барырга. —

деб окьуб: «Къолай кечюрелмейме, кечюрмей а къоярыкъ тюлме»,—деб блокнотну Алаугандан алыб, кек схарла келегини кьоюн хурджуна салды. Алауган а ол бусагъатда окьугъан сёзлени ичинден айта, эринлерин кымылдатды..

Алауган бла Сослан суудан арлагъыракъда чегет талачыкыгъа баргъанларында, сохта, джёрме да бишиб, нарат терек булчукълагъа ашлаулагъа тегюлгенча тегюлюб, этле тютюнлей тура эдиле. Андан-мындан негерлери бары да джыйылыб, алкъын джукъланмагъан шынкъартны тегерегине олтурдула.

— Джолдашла, — деди Тембот, — бизни былайгъа не ючюн джыйылгъаныбызны билесиз, бу ариу джерде кьой союб аны ашар ючюн джыйылмагъаныбызгъа душман дау табсын,—деди,—бу джол Сосланны айтыры барды, анга тынгылайыкъ.

— Джолдашла, — деди Сослан, — биз былайгъа не джашыртын джолла бла джыйылсакъ да, ызыбызны табыб джетерге боллукъдула. Билесиз, патчахны администрациясы къайгылыды, саулай аякъ юсюне турубду. Жандарм управленелени донесениелери да ол кьоркзууну кьргюзедиле. Тюз айтадыла: бютеу урунган халкъ бары къозгъалыбды. — Богюнмюдю, бюгечемиди деген халда революцияны сакълайды. Ма бу талай джылны баргъан уруш, пролетариятны кезюн кёб затха ачханды. Жандармла да аны биледиле, ишекли адамларын барын бууб баргъанларын кересиз. Алай болса да, бютеу Россияны халкъларын бууаллыкъ тюлдюле, аны да биледиле, ол сеbebден кюн-кюнден ачыдан-ачы затла бла ишчи классны ууатырга кюрешедиле. Мен бусагъатда Бакудан келеме. Тау артыны ишчилери, эллилери революцияны джууукълашдырыр ючюн, бек кёб зат этедиле, социал-демократ организацияла бла байламлы ишлейдиле, алагъа башчылыкъ этген а Ленинди — Владимир Ильич Ленин. Аны ким болгъанын, халкъгъа не излегенин сизге айтхандыла. Владимир Ильични керти негерлери бю-

теу Кавказны бирикдириуде уллу иш бардырадыла. Мен да Кавказда аланы келечилери болуб айланама. Урушда солдатлагъа, тылда урунганлагъа марксист иннет сингенди. Бютеу Север Кавказны ишчиси, эллиси да сизни бла биргеди. Революция джууукъдады. Къуру Къарачай кеси джукъ да этелмезин билесиз. Сизнича алчы адамларыбыз черкес-абаза, ногъай къарнашларыбыз бла бирге, орус ишчилени башчылыгы бла революциягъа не болушлукъну да этерге керекдиле. Революция кеси аллына боллукъ тлюдю. Ма бюгюн былайда Темботну башчылыгы бла Къарачайда къуралгъан марксист кружоккланы келечилери бардыла, аланы сёзлерин, муратларын эшитирге керекбиз. — деб Темботну нёгерлерине къарады.

— Кружоккланы тамадалары къысхача болумну айтсын-ла, — деди Тембот.

— Мен башлайым сора, чынг Огъары элде болумну, — деб Таубий, къара бухар бёркюн кенг мангылайындан ёрге тюрте, къолунда джауорун сюекни нарат булчукъну юсюне акъырын салыб, сёзюн башлады. — Бизни элде кружокну да къалгъан элдеде кружоклача Темботну башчылыгы бла къурагъанбыз. Кружок кесине кёб адамны тартханды. Тембот а тышындан келиб тургъан литератураны бизге табдырыб турады. Къысхача айтыргъа, ызыбызны хаман тюрлендириб, кесибизни билдирмегенлей бюгюннге джетгенбиз. Бусагъатда бизни элде бек къыйынды. Урунганлагъа джасакъны къалагъандыла, энди уа атларын, ёгюзлерин алыб башлагъандыла. Уруш аланы къандырыб бошагъанды. Мындан алда, элчиле Приставны чиновнигин преуленни аллында огъуна ёлтюрюб къойгъандыла. Ол джангы джасакъ салыргъа келген эди, анга тёзюм джокъ эди. Бу зат жандармкланы бизни элге бютюн да сакъ этгенди, ол себебден биз чегетде, ташда дегенча джыйылабыз. Халкъ ёрелебди. Мындан алда, къасабчы Махмутну джашыны къызауатда ёлген хапары келгенли адамла бютюн да къайгылыдыла, урушда джашлары болгъанла уа артыкъ да бек. Бу болумну магъанасын бизни Аубекир джамагъатха бек ариу сингдире билгенди. Патчах, кесине киши джерлени зор бла алыб къошар ючюн, элни джарлысын бычакъ ауузуна салгъанын айтханды. Джашла урушдан кетиб, талайы элге джыйылгъанды. Аланы ызына иерге кюрешедиле, ала уа кеслерин табдырмайдыла. Революциягъа ала бары бюгюн огъуна чыгъарыкъдыла, — деб Таубий, алай узун болмагъан мыйыкчыкъларын бура, сёзюн бошады.

— Мен Таубийни аузуна да чабама, алай болса да узун сёзню кысхасы, мен ангылагъан бла патчахны тахтасындан кыоратыргъа керекди, аны ючюн а таулула, бизнича кыйынлыкны тюбюнден чыгъалмай тургъан таулула, сауутлары бла кыобаргъа керекдиле. Ол затха мени гюрбеджим да, мени ма бу кыолларым да джараргъа боллукъдула, — деб Алауган. мазаллы кыолларыны арауунлача аязларын ачды.

— Сени кыолларынг алтындыла, Алауган, керти айтаса, ала революциягъа бек керекли кыолладыла. — деди Тембот, чепкенини этегин тюбюне эте.

— Бир атлыла келедиле, — деб арлакъда кыараууллукъ этиб тургъан джаш чабыб джетди.

Олтургъанла, энди этлеге узалыб, сёзню башхагъа бурдула. Алай болса да Джашарбекни таныб, энди рахат болдула. Ол атындан тюшюб солууну кючден ала:

— Темботну излете Добай атлыла джайгъанды, — деди. Мен огъары элге озуб кетиб, андан джолуму терсине сала бери алай келгенме. Былайдан дженгил чачылмасагъыз... — деди.

Джыйылгъанла ёрге-ёрге туруб, не затха да таукелликлери билине, кенгешге кирдиле.

— Артдан артха, ишлерге кыйындан кыйын болуб барады. Биледиле халкъ тынгылаб кыолларын кыойнуна салыб турмагъанын. Алай болса да, бизни кючюбюз да, ёсгенден ёсюб барады. Уллу Кыарачайда чот иги барады. Ол хакъды. Мен Сергей Мироновичге: Кыарачайны урунган халкъын революциягъа болушургъа тыйыншысыча хазырлайдыла дерге боллукъма, алаймыды? — деб Сослан кыарады.

— Алайды, тюз ангылагъанса! — деб джууаб этдиле.

— Сиз энди бирем-бирем тайышыгъыз, мен да юйюбюзге кыайтыудан озгъан болурма, кыаллайла болса да былайдан Ташчыда тенглерибизге джетелсем, ала да мени Пашинскеде адамларыбызгъа табырлыкъдыла. Алайда Черкес кыарнашларыбыз бла да кенгешиб, сора Адыгеягъа барыргъа керекме — Сергей Мироновични меннге буйругъу алайды, андан да, кыайры буюрсала, ары, — деб Сослан кыангишча санларында кёлегини этеклерин кюмюш белибаууну тюбюнде тюзете, дугъум кёзлерин тенглерине кыаратды, Алауган аны азгъын бетинде таукелликден кесине алыргъа излегенча, кирпич кыакъмай кыарайды. Бу кёзюуде Тембот Сосланны кыатына келиб кыолун кыаты кыса, ашыгырын изледи.

— Кечикме, Сослан, мин атха, Алауган биргенге барсын, неге тубейсе ким биледи, — деди.

Сослан нёгерлери бла саламлашыб атха мине:

— Мени партия къалайгъа джиберсе да, Къарачайны иши бир кюнде да эсимден кетмейди. Сау къалыгъыз, уллу революцияны адамларысыз, — дей, Алауган бла джолгъа чыкъды. Ол таладан ташайгъынчы андан кёзлерин алмай туруб, сора былайдагъыла бары бирем-бирем улоу джолчукъла бла кетдиле.

* * *

Кийик дивизияны командири, ачудан мыйкъларыны учларын чайнай. юде ары-бери барады. Къабыргъада Николай патчахны сураты, ол къалайгъа барса, аны ызындан тохтамай къарагъанлай турады: генералны кёзю анга джетиб «багъалы патчахым, айг не зат этейим, къалай этейим, орус мыжыкълы кыллы кълмай, кийик таулула да къайырылышыргъа кюрешиб айланадыла. Сени аскерлеринге къллай эсе да бир эмина кириб саудан «ауруб» башлагъандыла, аланы энди асмакъла да къоркъутмай тебрегендиле. Биз къалай этерге керекбиз ол эминаны джукълатыр ючюн!» — деб тышындан сора. патчахны суратыны аллында бёркюн алыб сын кълтды.

Патчах а ингичге мыйкъчыкъларын, гырнау киштик ачулланса къайыргъанча, къайырды шойду деб генералны кёлюне алай келе, дагъыда патчахны кёзлери мынга кёл бере къарагъанча кёзюне алай кёрюнюб, бютюн да сын кълтды. «Кесну, къан тёгюу, асмакъгъа асыу!» деб бу сёзлени айтды деб генералны кёлюне алай келсе да, анга аланы патчахха дери да кесини джюреги айтхан сёзле эдиле.

Генерал энтда джюрюб башлады. Тоб тауушла бу генералны штабы орналгъан юйню да титиретдиле. Джау быланы кысхандан кыса келеди. Кийик дивизияны солдатлары бу арт кёзюулеге дери не кыйын урушда да тамам кишиликини кёргюзюб келгендиле. Аллай джигитле бла бу генерал кёб атакадан хорлам бла чыкъгъанды. Ёшюнюнде зынгырдай тургъан крестни да аланы джигитликлери алдыргъанды. Энди уа алагъа да къан джаугъанды...

Ёшикни сакълагъан къарауулну шкогу терезеден генералгъа бурулгъанча кёзюне алай кёрюнюб, тёппе тюркери ёрге къоба, генерал эрлай герохуна узалды. алай а сакълауулну ары-бери рахат джюрюй тургъанын кёрюб, эс джыйды.

Бу кёзюуде генералны адъютанты, эркинлик алыб кире: — Келтиргендиле, джюйюсхан генерал, — деб билдирди.

Генерал киригиз юйге деген халда кьолу бла кьргюзюб, сора кьолларын артына этиб, тартыкь кезюн мияла эшикге джандырды. Эшикден алгы бурун узун сюекли, джигер кьарамлы бир таулу джаш кириб, генералгьа билир-билмез черс бере, босагьа табада сюелди.

— Кьайсы сотняданса? — деди генерал, аны таба атлай.

— Кьарачай сотняданма! — деб джаш таукел джууаб этди.

— Атынг неди!

— Кьасым.

— Кьазауатха дери не ишлеб тургьанса?

— Патчахны тюрмесини кьан джугьу кьабыргьалырын санаб тургьанма, джюйюсхан генерал!

— Гмм... Ары да тюненча бир зат этиб тюшгенинге сьэ джокьду.

— Хо, уллу терслигим болуб тюшгенме: бир полковникни кьызы бла мен бир-бирибизни сюйгенибиз ючюн...

— Болду, ауузунгу асыры оздуруб айланаса сен! Аны кьой да атакагьа кирирге не ючюн унамагьанса, аны айтчы? Патчахха кьуллукь этерге ант этгенинги нек унутханса? — деб генерал, тартыкь кезю ачюдан бютюн да тартына, кьычырды.

— Огьай, мен ант этмегенме, джюйюсхан генерал, патча мени унутхан да этмегенди, — деб Кьасым башын патчахны башы таба аз бурду.

— Кийик кьабан, сен не затла селешесе?! — деб генерал бир герохуна узала, бир да джюрегине узала, тартыкь кезю дженгилден дженгил чынгай, тезюмюн тауусду. Джаш а бир тюрлю да болмай, джассы кьара кьашларыны тюбюнде этгюр кезлери от чача, аны сан этмегенча кьарайды. Ол а не оноу этерге билмей, биягьы юй тюбюнде асхакь буту созула, биягьынлай джюрюйдю. Бу джашны да асмакьгьа ашырады да, дивизияда энтда кьайгьы чыгьады деб кьоркьады, ашырмайды да мынга энтда кьбле кьошулуб барлыкьларын бек ариу биледи. Бу джаш атакагьа барыргьа унамай тохтагьанында, кьалгьанла да алай этерге аздан кьалыб киргендиле, мунуча кирмей кьалгьанла да бардыла. Бу джаш алгьаракь урушлада уллу ёхдемлик кьргюзюб крест алгьаны бла бирча, вахмистр чынны да алгьанды. Кьалай этейим...

— Атакагьа бармагьанынгы сылтауу неди? — деб генерал, суу агьач кибик имбашында башын буруб, кьарамын джашха мизча чанчаргьа кюреше, сорду.

— Барыргьа сюймей бармагьанма, — деб Кьасым, генералдан башын бир джанына бура, джууаб берди.

— Ит, мен сени ит ёлюмден ёлтюрюрге! — деб бусагъат-ха дери кесин бираз эслей башлагъан генерал энтда кесин тыялмай тебди.

Джаш сан этмей къарай, джукъа эринлерини учлары бла ышармыш этеди.

— Нек бармагъанса атакагъа дейме мен санга?! Сени алайда огъуна да уруб къояргъа керек эдиле!

— Энтда кеч тюлдю, — деб биягъы джаш сансыз джууаб этди.

— Генерал бла къалай сёлеширинги билемисе сен?!

— Билеме, джюйсхан, билеме. Генерал бла чыртда сёлешмей тургъандан игиси болмагъанын да билеме, алай а бизни къойланы къыргъанча не ючюн, ким ючюн къыргъангъызны уа билмейме! — деб джаш эки аягъын кенгирек сала айтды.

Генералны къойнуна от тюшдю, алай болса да, энтда кесини къызгъанын сёнгдюрюрге кюреше, джюрюб башлады. Бираздан биягъы тартыкъ кёзюн Къасымгъа джандырыб:

— Мен бираз дженгиллик этдим, не этгин военный адам алайды, ёзге солдат бла генерал къачан да бир бирлерин ангыларыкъдыла, бир биринден джашыргъан затлары болмайды, не ючюн десенг, ала экиси да солдатладыла, ала экиси да бир патчахха къулдукъ этедиле.

— Бирча алаамат джашайдыла, — деб къошду Къасым, алай а генерал, аны эшитмеген кибиб этиб, «бир биринден джашыргъан затлары болмазгъа керекди» деб энди «сен ашчы манга ичинги, кимледиле сизни терсейтгенле», дегенни билдире, джашха къарады. Джаш а «Качан бошалады бу къургъакъ ушакъ?» дегенча эригиб сакълайды.

— Сен, джигит таулу, патчахны сыйын тюшюрмезлигинги, аны ючюн отха, джалыннга да кирлигинги мен билеме, сени атакагъа бармай къалыуунгда сени терслигинг болмагъанын билеме, ёзге ол сени алай этдирген кимди? — деб, джууаб излей, генерал биягъы тартыкъ кёзюн джашха битдирди.

Джаш тынгылауну ийиб тургъан болмаса, бир да джууаб берича кёрюнмейди. Аны алайлыгъын билгенден сора, генералны ачыуу тутхандан тута, санкъылчакъ кибиб къарта сакъалы къалтыргъандан къалтырай келиб, тюз Къасымны аллында тохтады. Анга башын ёрге кёлтюрюб къарагъан кёзде батырлыкъ бла тауккелликден башха бой бериуню кёрмей, сюек къолу бла джашны джаягъына салды.

— Таулула кишиге къол кёлтюрмейдиле, джюйсхан, къол кёлтюргеннге уа къайтармай къоймайдыла, — деб Къасым генералны джангыз кёзюне беклеб, ол эсин джый-

ыб джерден кьобхунчу, кесини имбашларында погонларын да сыдырыб, генералны юсюне быргъаб, терезе бла чыгъыб кетди...

* * *

Къасым, алайдан къутулгъанлай, не баралгъанын барыб, кесини аскер тенгине джетди. Джансолуу этиб джетгенин кѳргенлей не бола айланнганын эскериб, ол анга ат излер къайгъыгъа кирди.

— Унтерни аты майна, джери бла тагъылыб турады, кеси уа къайда эсе да штабдады, мене кир бусагъат, сени къуугъунунгу этерикдиле, мен ызынгдан джетерме, — деб тенги Харитон Къасымны дженгил къурады.

Къасым ташайгъандан сора, сагъат да турмай, Харитон бу элчикден чыгъыб Къасымны ызындан уллу джолгъа бурулду...

Экиси да тюбегенден сора бир кесекден къуугъун келгенин сезиб, атларына къамчини бекден бек джетдире тебретиле, аланы ызларындан келгенле джууукъдан джууукъ джеге. къысха-къысха шкокла атадыла.

— Таулула къуугъундан къачмайдыла, джау эсе, джаугъача, шох эсе шоххача тюбейик! — деди Къасым, атын тыл. Ызларындан къуугъанла къуру экеулен болгъанларын кѳргенлей, джашла кеслерине базыб, алагъа джууукъ къысылдыла.

— Сатлыкъла! Патчахха къуллукъ этерге унамагъан сатлыкъла! Сизни мен орнугъузну табдырма, — деб унтерни — аты къоратылгъан унтерни — тауушу чыкъды.

— Патчахны, сени да!... — деб Къасым, къарачайча айта, унтерни къамасы бла сермеди. Атны юсюнден ол туз тулукъча тѳнгереб къаргъа тюшгенлей, Къасым бир джанында кюреше тургъан тенгине джетди.

Къасым джетгенинде, Харитон да, ол солдат да башлы-тюблю бола тура эдиле. «Харитон, Харитон!» — дей, Къасым тенгине мыллыкъ атды, алай а олсагъатлай солдат ычхыныб, Къасымны билегин бычакъ бла сермеди, бу кѳзюуде Харитон да солдатны бычагъын атдырыб, эки къолундан бууду. Къасым аны сауутун къоймай сыдырыб:

— Энди сени бошайыкъмы, суболич?! — деб ауур солуй айтды.

— Бу бизни бошайлса аярыкъ тюл эди, бошаргъа керекди, — дей Харитон солдатны кесини белибауу бла къоллары артына байлаб, Къасымны билегини къанын тыяргъа кюрешди.

Кёкде джуддузла бла ай болмаса бир джангыз булут джокьду. Ай да тохтаб былагъа къараб тургъанча, Къасымгъа алай кёрюнеди. Къасымны кёзю кьоркьгъанданмы, огъесе сууукъданмы къалтырай тургъан солдатха джетди. «Джаш адамчыкъ» деб чертди кеси кесине. Сора Харитонну бир джанына алыб:

— Муну джашама къояйыкъ, ансы... — деб, джазыкъсынгананы билдирирге ыйлыкьгъанча айтды.

— Да бошайлас ол сени, мени да аярыкъ тюл эди. Къасым.

— Билеме. Ачыкъ урушда ёлтюрсенг, ёлсенг да аны иши башхады, къоллары байланыб тургъанны уа... — дей, Къасым, от кюйдюрюб баргъанча джарасы алай ачыб башлагъынын сезди.

— Биз кесибизни къайры барлыгъыбызны билмейбиз, сора муну уа такъмакъ къалай этейик? — деди Харитон.

Солдат, была аны юсюнден кенгешгенлерин билиб, тиледи:

— Тилейме, мени джашаууму алмагъыз, мен аскерге суююб баргъанма дебми турасыз, мен да юйюме джалларыкъма, атамы-анамы менден башха кишилери джокьду, — деди.

— Да суболч! нек келе эдинг да бизни суююб?! Былайда уа нек тилемединг да кечмеклик?! —

— Мен императоргъа къуллукъ этерге ант бергенме.

— Антынг да, башынг да! — дей Къасым аны сауатларын кесини къанджыгъасына бегитиб, атын да адеж ала, атына минди.

— Муну къолларын бошла, Харитон, унтерни атын да кесинге адеж ал, не суюсе да болсун, мен сауутсуз адамны ураллыкь тюлме, — деб атын джолгъа бурду.

Экиси да сагъышларына бёлюнюб барадыла.

Къасымны билеги биягъынлай кюеди «Фатима мени былай кёрсе, ненча мадар излери къэди!» деб кёлюне келгенлей, таб атдан джыгъылыб тюшерлай джюреги алай чанчды. «Къайдаса джаным, къайдаса, не бола айланаса?! Сени джанынг сау болсун ансы. мен сени габхынчы бир тукъум бир аджалгъа кесими берлик тюлме» дей, бютеу кючюн джыя, кеси кесине деу къарыулу бир адам кёрюндю.

Экиси бири биринден айырылгъанлы Къасым джукъу, тынгы не болгъанын унутханды. Ол ачы кече аны джанындан сыйгенинден айырыб, Петровский портну тюремесине атдыла. Соруну сорулмай, сюд этилмей анда неллай бирни олтуртдула! Насыбына, ол алаамат адамла бла тюремде шагъ-

рей болду, ала Қъасымны кёзюн дуниягъа ачдыла — бютеу чегиб айланган къыйынлыгъы неден болгъанын ангылатдыла, алай болса да тюремеден урушха ашырмасала, анда керти да Бийсолтан айтханча чиритирик болур эдиле! Урушда батырлыкъ этгенни юйюне бошларыкъбыз дегенлеринде уа, Қъасым бир сермешиу этди! Анга эрлай чын бердиле, темир кесекни ёшюнюне такъдыла, алай а... алай а. Қъасым былайда да кесин алдатханын ангылады. «Сен патчахны закону бегири ючюн, кесинги ёлюмню аузуна атаса, — дедиле, — ол а сени джашауунг иги болур ючюн не зат этгенди? Сени къыйын атанг патчахны багъанасыды. Ол сени джашауунгу кесди, алай а энтда ол джашау этсин деб кюрешесе. Бу уруш патчахны джакълагъан урушду, сора биз мындан ары бир бирибизни къанын тегерге керекебизми? Бютеу фронтлада эки джаныны аскерлери да сауутларын атыб барадыла.» — деб былайда да Қъасымны кёзюн кёб затха ачдыла. Қъасым а, тегаран джюреги бла ангыласын ансы, андан ары не эгерин билиученди.

Бу ушакъла Қъасымны эсине тюше, ол акъыллы адамла кёзюне кёрюне, Фатимасына джюреги тарала барады.

Атланы наллары къарда джырылдайдыла. Қъасымны кирпиклери, къашлары, мыйыкълары январны сууугъунда къырау тартыб баргъанын сезеди. Билеги уа кюеди.

Джашла ач да, сууукъ да болгъандыла. Арыгъанларына уа не сёз барды! Харитонну уа джукъу хорлай болур дейме. Қъасымны къайгъысы кесин унутдургъанды. Анам мени амалтын дунясын бошай болур. «Джарлы анам, сеннге къыйынымы ашатыб, къатынгы сакъларгъа мен къалай сюе эдим!» Нек эсе да анасыны бир-бирде сарнаучусу да эсине тюшдю. Ол Япон урушда ёлген къарнашы эсине тюшсе, сарнаучан эди:

«Келир болуб, саула бла нек келмединг,
Ёлюр болуб, шентле бла нек ёлмединг?» —

деб.

Танг бозара башлаб, была бир хуторчукъгъа джетдиле. Тохтаб, оноулашыргъа керек болдула.

— Энди къалай этебиз, вахмистр? — деди Харитон Қъасымгъа.

Қъасым кеси да билмейди къалай этерге кереклисин. Сагъышха кирди.

— Мени кёлюме келген, ма аллыбызда элчикде ариурукъ бла азыкъ тилейик, андан сора оноу этербиз. — деди Қъасым.

Учу-кыйыры болмагъан кърлы сыртда бу хуторчукъ ышыкъсыз, кеси джангыз орналгъанды. Анда джыйырма юйден кѣб болмаз. Саламбаш юйчюклени башларында саламларын джел сагаллагъан болур, чачылыбдыла; алларында чалман буруулары майырышыб турадыла. Аланы бир джамар эди деб Къасымны кѣлюне келиб, ишни суйген кѣоллары ишге талпыдыла.

Гитче терезечиклерини бир-бир юйледе кѣзчюклери сыныб, къагъыт джабышдырыб турадыла. «Была бары да бирча джарлы къауум кѣреме» деб Къасымны кѣлюне алай келди — кимден, къайдан, къачан келиб орналгъан болурла...

Къасым, атыны джюгенин тартаракъ этиб, Харитоннга туракълай:

— Былайда адамла бла сен сѣлеш, мен кескин ангылаталлыкъ тюлме. Бизни алагъа чыртда хата этмезлигибизни айт. — деб джашны алайда юйге ийди.

Харитон эшикни къакъгъагында, эшикден бир уллайгъан тиширыу чыгъыб, кѣоркъаракъ да болду, алай болса да, джашны ышанын огъурлугъа санаб:

— Не керекди, балам. не айланасыз? — деб сорду.

— Биз ачбыз, амма, не атха, не кесибизге бир амалынг бар эсе, деб тилеб тюшгенбиз.

Къатын дженгил-дженгил табына:

— Балам, джангыз джашым, ма былай сенича бир урушдады, кѣргенинг зат болурму, Фѣдорду, Фѣдор Дормидонтыч? — деб ашыгъыб джууаб сакълай, Харитонну кѣзюне къарады. Харитон джунчугъандан не айтыргъа билмей:

— Огъай, амма, кѣрмегенме, фронт уллуду, ол башха джерледе болур, сау а сауду, кѣоркъма,—деб кѣзюне къараялмай джууаб берди. Тиширыу бети джарыб:

— Сау къалгъын, иги хапар айтдынг эсенг, джашым, ма ишлер, этер адамым болмай джашаргъа кѣрешеме. Атларыгъызгъа ол баучукъну башы къамишни алыгъыз да салыгъыз, Фѣдор келсе джангыдан ишлер,—деб, кеси ичкери кетиб, бир къара ѳтмекни чыгъарды. Алай бла экиси да ол хуторда бир кесеѳ эс джыйдыла. Бир юйде уа тамам чырайлы орус къатын кѣзлерин Къасымдан алмагъанлай, аны билегин джуууб байлай:

— Сени юй бийченг да сенича былай ариумуду? — деб, Къасым не айтса да хазырлыгъын кѣзлеринде таныта, сорду.

— Джаш тиширыулары да урушха эрлери бла бирге алсала не бола эди. хуторда бир джараулу эркиши къалмагъанды... — деб, биягъынлай кѣзлери Къасымны чакъыра ахсыныб, айтды.

Адеж атларын хуторда кѳююб, кюнорта заманга джолгъа чыкъдыла. Къасым къалай этерге билмейди: юлеринем барсынла. огъесе къайры.. Бу сагъыш башын басханлай барады. Харитон андан кичиди, андан оноу сакълайды. Былай бла барыб турсала. энтда аскер начальниклени кѳолларына тюшюб къалыргъа да боллукъдула..

Къасым бу сагъышланы эте баргъанлай, алларына бир фаетон, атларыны кѳонгураулары зынгырдай, келе тургъанын кѳрдю. «Бу уа уллу адамныкъды!» деб кѳлюне келе, «Къабханга тюшюбмю къалабыз, Харитон?!» — деди. Фаетон, джууукъдан джууукъ келиб, тюз быланы къатларына джетгенлей, тохтады. Джашла да тохтадыла.

Фаетондан тюшюб келген адамны, бѳрю тону бетин джабыб тургъаны себепли, Къасым танымады. Ол, этеклери къарны сибире, Къасымны джюгенинден тутуб, тонуну джагъасын ызына эте, ышарды. Олсагъатдан Къасым атдан тюшюб:

— Сослан, къайдан чыгъыб къалдың?! — деб къучакъларгъа тебрегенлей, аны бу алакат кийимлери аккыллы этдириб, ызына тура, хыны къан алды. Сослан аны къанын ангылады:

— Къоркъма. Къасым, мен биягъы Сосланма ансы башхалыгъым джокъду, — деб арлакъда сейирсиниб тургъан Харитон бла да саламлашды.— Мен биягъы Сосланма, сени туугъан элингде ашары, кийери джетишмей джашагъан Джамайны джашыма, сен мени юсюме-башыма къарама. Да сен къалай чыкъдың тюрмеден, бу джаш а кимди? Фатимадан хапарын бармыды? — деб Сослан соруума дегени берди. Къасым къысхача бютеу хапарын айтыб, бусагъатда уа оноу этелмей айланганларын билдирди.

Сослан иги кесекни кѳзлерин чыракъ ийиб сагъыш эте сюелди. «Керти да бишген эркиши болгъан кѳреме ол сабий. Къалай чырайлыды» дей, Къасым эслетмей аны сынады. «Ма мунуча бир окъууум болса эди!» деб кѳлюне келе термилди.

— Къасым,—деди Сослан,—мени Тифлисте тамадам агамы, анамы кѳрюрге деб ийгенди. Кѳбден бери кѳрмегенме, ий деб тилегенме да ..Мен анда къуллукъ этеме, алай а дагъыда мени бир къуллугъум барды ол къуллукъда тамадаларым аитхан бла келеме бери да. аланы буйрукъларын толтура. Мен Север Кавказда айланганлы айдан кѳб болады. Къралда оноу тюрленникди, мычымай тюрленникди. Ол заманда сей да юйюнгю, юйдегинги табыб насыб джашау этериксе. Мен эл-элге, хуторгъа, станисеге, шахаргъа болумну ангылатыргъа адам-

ла кзураб, джибериб айланама, ала халкъгъа ангылатыргъа керекдиле. Сени нѣгеринг а ышангылы адаммыды?— деб сорду.

— Отха, джалыннга да кирликди тюзлюк ючюн. Тегей джашды, эртдеден таныйма, манга ийнана эсенг, анга да ийнан,— деди Къасым.

Сослан да, Къасым да Харитонну къатына келдиле.

— Къасым хапарыгъызны айтханды,— деди Сослан.— Мен акъыл этген бла, экигиз да юйлеригизге барыб, урушдан кѣрген затларыгъызны. къанни боппа-бош тѣюлгенин элде айыртыб айтсагъыз дейме, — деди.

— Алай болса, бизни тутуб урушха иерле деб къоркзуу болмазмы?

— Болса да, алай керекди. Джаралы болуб аскерден бош этилгенча, барыргъа керекди.

— Тюзю, джаралы уа джаралыбыз,— деди Къасым.

Биразны Сослан сагъыш этиб туруб:

— Огъай, унутуб турама Къасым, сен элге барыргъа боллукъ тюлсе. Къызы ючюн Бийсолтан сени бошарыкъды,— деди.

— Тюзю. Бизге барайкъ да андан сора иш кесин танытыр,— деди Харитон.

Алай а, Къасым аны огъурамады:

— Сизни сыйыгъыз да тѣппемде болсун, мен юйдегими излемей бир джерде да олтураллыкъ тюлме! — дегенинде, керти да алайыгъын таныб тынгыладыла.

— Мен да сени бла излейим, — деб Харитон Къасымгъа хазырлыгъын билдирди.

— Джаным къор, башым садагъа санга, Харитон, бу сѣзюнг ат багъасы барды, алай а ким этери да джокъду, ол сау эсе, Нарсанада неда элде боллукъду да мен, ары да, ары да барлыкъма,— деди.

— Сора сакъ айлан, Къасым.— деб Сослан къол берди.

* * *

Къасым мазаллы тѣртюл юйню кирпич буруууну джанына келиб, атдан тюшюб тѣгерегине къарады, терезесинден джарыкъ чыкъгъан хазна юй джокъду. Бу юйню уа тѣртюнчю этажны эки терезеси джарыйдыла, ичинде адам къымылдагъан ауангы танылмайды «Ол терезеледе болурму Фатиматы?» Джукъдан къоркъа билмеген джюреги асыры бек ургъандан чыгъыб кетеди дерча, Къасым алайды. Ол терезелени

ичинде ким да болсун, Къасым ары барыргъа керекди! Тону хурджунунда герохуна къолун ийе, темир бурууну темир эшиклери таба тебреди. Мазаллы эшикни кишини ийер акъылы джокъду, асыры сууукъдан къолунга джабыша, джитилерин кёкге-кёкге айландырыб бу юйню сакълайды. Къарангыда излей кетиб, Къасым гитче эшикчикни табды. Аны ары тюртгенинде ол ачылмады, алай а тешиклери бла узалыб ичинден чойюн ачыб, «сау аскер келсе да, мени былайдан аллымы тыяллыкъ тюлдю» дей, арбазгъа кириб бара аллына келе тургъан биреуге тюбеге, аны таба тебреди. Ол орусча кимсе, не керекди?—деб соргъанында, Къасым алай ары тюрте, герохуну сууукъ темирин сакълаучуну джаягъына джетдириб къоркъута:

— Ауузундан сёз чыгъарсанг эшитмедим деме, итни да ары тый!—деб мийик басхычла таба кесин адты. Сакълауул кеси-кесин эскергинчи, Къасым тёртюнчю этажгъа чыгыб. къайсы эшикни ачаргъа билмей, мияла коридорда мурукгу этди. Бир комнатаны ичинден бир кюлген кукаланган тауушланы эшитиб, джюреги гып-гып эте, къулакъ салгъанында. Зайнебни ауазын ангылаб, джюреги сёл бола энтда эшиклеге къулакъ ийди. Шыкъырт эшитмей, не болса да болсун деб бир эшикни мияла сабын кесине тартханында, «оу мен джарды» деб ичинден бир таууш эшитилди.

— Муслиматмыса, мен Къасымма, къоркъма, къоркъма!—деб акъырын айтыб, Фатима къайдады? — деб сорду. Къасымны кёзлери энди орунда джууургъанны юсюне тартыб олтуруб тургъан Муслиматны эследиле!

— Онг джанында эшикдеди Патимат, алай а былай тюшюб къалсанг, энтда къоркъуб ауруб къалырма, тохта мен барыб айтайым,—деб юсюне не зат эсе да къаблаб, ол юйге мукъут болду. Ол сагъатлай ызына чыгыб «кир» дегенинде, Къасым кёкде, джерде эсе да билмей, къалай атлагъанындан хапары болмай, Фатимасын, джанындан сакълагъан тиширыу Фатимагъа ушамады. Ол Фатиманы кёлекгесиди! Джетиб аны къойнуна алыб, ауузундан сёз чыгъармагъанлай ёшюнюне къысыды, ариу джюлюнюб тургъан сакъалын джыламукъла джибитиб баргъанын эскере, къойнунда Фатимасыны башын-башын сылады. Экиси да ауузларындан сёз чыгъаралмай талайны тургъандан сора, айырылыб бир бирине къарай:

— Сенмисе, ишексиз да? — деб бири бирине бирден соргъанча сордула.

— Энди, ахыры, бу сенмисе, Къасым? Елгенсе деб манга

хаман алай айтыб тургъандыла, мени джюрегим а биле эди сени саулугъунгу суюгенле бири бирин кёрмей ёлюрге къалай болур?

— Сен а, былай аманга нек джетгенсе?— деб Къасым орундукъну аллында тобукъланыб, орунда олтуруб тургъан Фатиманы тобукъларына къолларын сала, сорду. Фатиманы энтда кёзлеринден джыламуқълары къуюлуб:

— Мени сенден айыргъанлай огъуна джугъуму да билмей ауругъанма, бери къалай келтирген эселе да аны билмейме. Бизни — сени бла мени — джашчыгъыбыз да барды, Къасым, алай аны кёрмегенме!—деб Фатима, не аз да кесин тыялмай, къычырыкъ этиб джылаб тебреди. Бу затны юсюнден сорургъа къоркъуб тургъан Къасым, басар ташын танымай, джюреги къайнай ёрге къобуб, бир-эки джюрюдю да, Фатиманы къойнуна къыса:

— Фатима, джаным, кесинги эсле. Энди джашау тюрленникди. сен эс джый ансы, мен джашчыкъны ма бюгече огъуна да табарыкъма, биз ючюбюзню энди бир адам да айырыргъа къолундан келлик тюлдю! Джылама, сен джылама ансы хар зат аламан боллукъду. Бирге боллукъбуз ючюбюз да! — дей, кесине къысыб, Фатиманы имбашларын сылайды.

— Кёзюме бир джангыз кёргюз джашчыкъны, санга ушай эди деб Муслимат алай айтады, шо не да эт, джангыз бир кёргюз! Кечем кюнюм да анга бла санга термиле кетиб барама. Сабийими атын да билмейме ол огъай эсенг.— деб энтда къызыудан къызыу джылаб тебреди.

Касым аны талай кере уппа этиб, акъырын орунга джатдырыб юсюне лаудан джууургъанны тартды. Алай а Фатимат къатыма олтур деб, аязларындан джарыкъ ура тургъан къолларын эрине узатды.

— Мен сени энди къолдан ычхындырыкъ тюлме, деди.

— Манга бир тукъум бир джукъ боллукъ тюлдю, джаным. Мен джашчыкъны табмай къаллыкъ тюлме. Аны ючюн энди кесинги къыйнама, аны табыб анамы къолуша берсем, сен да, мен да тынгылы боллукъбуз. Кесибиз аламан юй ишлербиз, халкъ бла тенг джер алырбыз, уруш тохтар, аламан боллукъду, джаным, сен кесинги сакъларгъа, тирилирге кюреш,—деб Фатиманы кёзлерин уппа-уппа этди. Фатиманы кёлю маджалыракъ болуб:

— Джашау алай болса, мен да школда ишлер эдим не, Къасым? Ма ол Сосланча джашчыкъланы окъутурукъ эдим,—деб эрини кёзюне къарады.

— Кесибизни джашчыкыны да, — деб Къасымны кезлери джарый айтды, алай а биягъы Фатима ол алай айтханлай биягъынлай джылаб тебреди. «Былай бла аманнга таяныб турады джарлы джан», деб Къасымны джюреги эриб барады.

— Джашчыкъ сау тюл эсе уа, Къасым?— деб биягъынлай кычырыкъ этди.

Бу кёзюуде, аны кычырыгъынмы эшитди да, эки эшикни кенгине кере, Зайнеб, чабыб келиб, быланы былай кёргенлей, не айтыргъа билмей, къолун да эшик сабдан айырмагъанлай. босагъада сын болду. Къасым ёрге къобуб аны аллы таба барды. Олсагъатлай, Зайнеб ызына мыллык ата тебрегенлей, Къасым джетиб босагъаны алыб:

— Саламлашыргъа керек тюлмю эдинг неден да алгъа?— деди.

— Ким бла? Сени бламы? — деб Зайнеб самаркъау эте сорду.

— Хо, мени бла! Сени кызынгы адамы бла!

— Мени кызыма сеничала тыйыншлы тюлдюле, аны адамы белгилиди! Къасымны аллындагъы тиширыу болмай эркиши болса, бусагъатда ол этерин биле эди, алай а мынга джукъ айталмай, джумдурукъларын кысыды.

Фатима, юсюнде узун кечеги кёлеги бла къобуб келиб, эки сини арасына сюелди:

— Не мени ёмюрюм муну бла кетерикди. не мен кеси-кесимден бошарыкъма, мени бла ойнагъаныгъыз боллукъду, анам! — деб Къасымны билегинден алды. Къасым а, кеси кесин кючден тыя:

— Джашчыкъ къайдады? — деб, Зайнебге джууукъ бара, сорду.

— Не джашха айтаса, ха. Мында джашла, кызыламы къойгъанса сен?

— Не тюзюн айт, неда мен былайда бир хата этерикме!

Зайнеб энди тамам да къоркъуб, биягъы эшикге мыллыгын ата башлады. Алай а Къасым эшикни сабындан алыб иймеди.

— Не айт, не мени элт, не мындан ары мен кеси-кесиме базмайма!

Зайнеб эшик къангалагъа кысылгъандан кысыла, сырты Къасымны эшик сабда тургъан мазаллы джумдуругъуна тийиб, алайдан ызына чартлады:

— Полковник болмагъанын билиб, мени онгуму алыргъамы излейсе? — деб кычырыб кимни эсе чакъыра тебрегенлей, Къасым къолу бла аны ауузун джабыб тыйды.

— Энтда айтама сен бюгече ол сабийни бизге табмасанг, бошалырынгы бил!— деб Қъасым хурджунундан герохун чыгъарды. Эрини Зайнебге джукъ этмезин билген Фатима анасы ючюн къоркъмай, аны джууабын кесини аджалын сакълагъанча сакълайды:

— Саумуду, анам, джашчыкъ?! Айт, айт ,аллах бла тилейме!

Сау болмай не боллукъду, быллайланы балалары ёлгенми этедиле!

— Анам!

— Не «анам»?

— Айт, айта кир, мен ёлюб барама, айта кир!

— Герох кёлтюрюлгенден кёлтюрюле, Зайнебни кёзлерине джууукъ барды.

— Орус къатын асырайди, не боллукъду!

— Бусагъат аллымда тебре да мени джашха элт, неда...— деб Қъасым герохуну суугъун Зайнебни джаякъ этине тийирди.

Зайнеб чыртда къоймазлыгъын билди. Эки кёлу бла герохдан кёзлерин джаба, былайгъа келирни аллында, бери солурга келиб тургъан помещик Пётр Дмитриевичге «тамблагъа тюбереге» деб ашыргъаны неден да алгъа эсине тюшдю.

— Мен кечегиде къайры барлыкъма, танг бир атарыкъ болур!— деди.

— Огъай, манга сизни амалтын кёб танг сууукъ тюрмени къабыргъаларыны ичинде атханды. Окопаланы ичинде атханды! Бусагъат тебре! Ол сабийни меннге табдыр. Мындан ары сёлешдирме!

— Кел, кел! — деб Зайнеб аллында тебреди.

— Къысым, мен да барайым, — деб Фатима эрини кёзюне къарагъанында, Қъасым аны бетини азгъынлыгъын, аманлыгъын кёрмез ючюн, кёзюн джаллата:

— Огъай, сен джукъгъа чыгъыб боллукъ тюлдю. Мен алыб келиб сабийинги кёлунга берейим,— деб Зайнебни ызындан кетди. «Чачы агъарыб къалгъанды» деб Фатима эрини ызындан къарай, сюелди. Зайнеб, Муслимат, Қъасым фаетонну джекдириб, шахарны бир къыйрында бир гитче юйчюкню аллына барыб, эшигин къакъгъанларында, танг джарый башлагъан эди. Юйден бир ушагъуулу, орта джыллы орус тиширыу чыгъыб, быланы барын да былай кёргенинде къоркъаракъ да бола, саламлашды.

— Марфа, ол сенде босякны излей келгенди ма бу! —

деб Зайнеб Къасымны кѣргюздю. Тиширыу къалай эсе да къайгысы ёсе, бир Зайнебге, бир эркишиге къарады.

— Нек, не ючюн, ким? — деб ол джунчуб сорду.

— Сабийчик бизникиди, — деди Къасым асыры ашыкъ-гъандан кечинелмей, юйге атлай.

Къасым аллында, Марфа бла Зайнеб да ызындан юйчюк-ге кирдиле.

Неден да алгъын Къасым гитче орундукъчукда джангы уяныб, олтуруб кѣзлерин ууа тургъан къарачач джашчыкъны кѣрюб, алыб къучагъына къысды. Джашчыкъ, джылагъан зат да этмей, кѣзчюклерин уугъанны да къюуб, бу кишини сынаб башлады, алай а олсагъат сылджыраб аны къойнундан джерге тюше:

— Мама, — деб Марфаны этеклерин къучакълай, кѣзле-рин эркишиге ийди. Къасымны кѣзлери толуб ау эте, санлары къарыусуз болуб, шиндикге ийилди. Марфа уа асы-ры мыдахдан аууб кетерлей болуб:

— Алыбмы кетериксиз? — деб къоркъа сорду.

Зайнеб джашчыкъгъа хыны кѣзлери бла къарай:

— Сюйсе алыб кетсин, сүйсе къойсун, биз энди санга хакъ тѣлерик тюлбюз, — деди.

— Мен анга хакъ ючюн къарамагъанма, бийче, кесими сабий-им ѳлгенинде ол манга аны орнуна джубанч болуб тургъан-ды. Мен бу сабий болмаса джашаялмам деб кесиме алай айтама, — дей джашчыкъны къойнуна кѣлтюрюб, джаякъ-ларын уппа-уппа этди. — Тамам ма бу эркишиге соуб къаб-лагъанча алай ушайды, — деди Къасымгъа къарай. Атасы болурмуса? Алай эсе. сора балангы къолундан къалай ыч-хындыргъанса? Не уа муну анасы кимди? Муну бир джюк-ламай къалай тургъанды?

— Атасы мен, анасы да ма муну къызыды. Мени тюрге-ге салыб, анасын да юйде тутмакъ этиб тутхан, ма былады-ла! Джашчыкъны сен адам этгенсе, сау бол. энди анасы аякъ юсюне сюелелликмиди, билмейме ансы. Мен сизге джанымы десегиз да аярыкъ тюлме. Бюгюн онгум болмайды ансы, — деди Къасым.

— Аллай къыйлыкъда айланган эсегиз, сизге не айыб барды! Мени бла баш иеми уа бир джаныбыз барды да, ма муну блады.

— Аты неди? — деб сорду Зайнеб, джийиргенгенча бу къаракѣз добаруурт джашчыкъгъа алай къарай.

— Сиз ат да атамай келтирген эдигиз, баш ием да, мен да

кеси биз атагъанбыз, — деди Марфа. — Аты уа Сергейди, Сережа, — деб къатын энтда уппа этди джашчыкъны. Джашчыкъ биягъынлай, кёсюн алмай Къасымны сынайды. Къасым анга не тутдурургъа билмей бойнунда герох бауун тутдурду. Джашчыкъ эки къолчугъу бла да къадалыб, тарта башлагъанлай, хурджунундан герох кеси да чыкъды. Марфа къоркъаракъ болуб, бу да урушдан къачыб келе болур деб, кёлюне келди.

— Кел манга, Сергей, кел, сени атынг атлы бир аламант адам барды джарлыланы джакълагъан дейдиле, — деб Къасым къолларын джашчыкъгъа узатханында, ол герохну да къолундан иймегенлей атасына барды. Марфа уа:

— Сёрежа, это твой папа, — дегенинде джашчыкъ:

— А дедуска? — деб Марфаны баш иесин изледи.

...Марфа бла Къасым джашчыкъны алыб Фатимагъа киргенлеринде, ол юсюне ол Къасым суйген Петровский нортда кийиучю дарий чепкенин да кийиб, терезе аллында сюелиб, алларына къараб тура эди. Джашчыкъны къараб кёргенлей, юсюне мыллыгын атыб, эсин ташлай Къасымны къолларына ауду, алай а дагъыда бир кесекден аязыб: «берн беригиз» деген халда кёргюздю. Орундан къоба келиб, биягъы джашчыкъны кёкюрегине къысды. Джашчыкъ илеш юреннген кёре эдим, джыламай, къачмай, иги танымагъан тиширыуун, биягъында Къасымны сынагъанча, сынаб башлады. Ол керти атасын, анасын атмагъанча кёрюнгенинде. Марфа джыламукъларын хотасыны къыйыры бла сюрте, билдирмей юйден тайды...

Къасымны эси Зайнеб бир къайгъы чыгъарады деб анга бёлюнюбдю.

— Бизни энди былайда къоюб боллукъ тюлдю, къайры болса да биргенге элт, мен энди мындан айырылгъандан эседжанымдан айырылсам сюеме! Бизни уа айырмай къоярыкъ тюлдюле, — деди Фатима.

— Санга къалай этейим, Фатима, къарыусузса...

— Мен энди къарыулума. Менден насыблы болурму экитизни да бир кече сау табхан?!

* * *

Джакджак Алуганладан чыгъыб Къалагерийлагъа киргенинде, Къалагерий намазлыкъда эртден ууахтыгъа джангы къулакъ къагъа башлагъан эди.

— Танг атмай нек келдинг, джарлы, Джакджак? — деб Къалагерийни къатыны къайгъылы бола сорду.

— Суюмчюлюк деб келгенме. Қъалагерийни къатыны, суюмчюлюк! — деб Джакджак къууанчлы айтды; бу кѣзюуде уа Қъалагерий не кюрешиб да дууа окъуялмай, Джакджакга къулакъ салгъанды: Джакджакны не болса да бир хапарсыз келмеучюсюн ол биледи.

— Не суюмчю, не зат ючюн, а къыз? — деб Қъалагерийни къатыны ашыкъды.

— Огъай, Қъалагерийни къатыны (ѣмюрлери хоншу джа шагъанлыкъгъа Джакджак Қъалагерийни къатыны деген болмаса, аны атын айтмайды), берлигинги билмесем, айтырыкъ тюлме, — деб Джакджак кесин багъалатды.

— Да не зат берейим, джарлы? — дей, тишируу, не затлары эседа тѣгюлюб тургъанча, тѣгерегине къарай тебреди, алай а отджагъада арауун бла оджакъдан салыныб тургъан къурум басхан къара сынджыр болмаса къатында джукъ кѣрмей, сора гѣзенинде «бир къонакъ келсе уа» деб асыраб тургъан къыйма кесегин чыгъарыб Джакджакга узата, аны ауузуна битди. Джакджак къыйманы джары хотасына чырмай, не ючюн эсе къулагъына джууукъ барыб:

— Мыкалай патчахны тахтадан атхандыла! — деб шыбырдады.

— Қъалагерий къулакъ къакъдымы, къакмадымы. эрлай былагъа айланыб:

— Мыкалаймы дединг, не болгъанды Мыкалайгъа? — деди.

— Мыкалай патчахны тахтасындан атхандыла, энди джерле барыбызгъа да тенг боллукъдула, байла. бийле деб киши боллукъ тюлдю, барыбыз да бай боллукъбуз! — деб Джакджак къууанч аллы бола айтыб, къыйманы да иги чырмай:

— Энтда билмегенлеге билдириб къууандырыргъа барам, — деб габашларын тарта, эшикге мыллык атды, алай а босагъадан дагъыда бурулуб, — муну бош алдым, Қъалагерийни къатыны, кесим огъунада берликме, берир затым болса, суюмчю, — деб Қъалагерийни къатыны огъай дей тургъанлай, къыйма кесекни огъары тапханы къыйырына салыб, атылыб кетди...

...Элде бир джан къалмай аякъ юсюндеди: эркиши да, тишируу да, къарт да, джаш да — бары межгитни къатына сынджыр салгъанча барадыла.

— Джерле энди теппе-тенг боллукъдула!
Бюгюн юлешинирикмидиле, экен?

— Старшина Добай орнунда кьаллыкьмыды, огъесе кьалай боллукъду чот?

— Келигиз Юсуп хаджини джерлерин юлешейик!

— Урушдагъыла уа кьалай боллукъдула, уруш тохта-рыкьмыды, экен?—дей, соруума дегенни бир бирине бере, джу-уаб а табмай, бир бирини этегин, табанын баса барадыла...

Джазны ал кюнлери джылыракъ болгъандыла да, кьар бир-бир джерледе эриб, ташлы джоллада суучукъла тик эниш-ге саркгъа башлагъандыла.

Межгитни тѣп-тѣгеречи кьараб кьарагъынчы халкъдан толду.

— Джамагъат, джолдашла, оноу энди кеси кыйны бла джашагъан кьауумнукъу боллукъду! — деб, Нанаш ташха миниб алай айтханлай, бир джанындан Добай джетиб, Нанашны алайдан тюртюб:

— Джамагъат, меннге атаманотделден кьагъыт келгинчи, мен оноуму кьолумдан кишиге да ычхындырлыкъ тюлме. Ийнанмагъыз, патчах кьорагъанлыкъгъа, сизнича окъуу-били-ми болмагъанлагъа оноуну киши да берлик тюлдю! — деб кычыралгъанын кычырды.

Бу кѣзюуде Алауган бир атлагъанлай джетиб, старшина-ны схарла тышлы тонуну джагъасындан алды, бир кьолу бла аны ташны юсюнде ѳрге кѣлтюрюб, сора джерге быргъады:

— Сен атаманотделингден не кьагъыт сюйсенг да сакъ-ла, бизни уа сени сакълагъаныбыз озуб боллукъду. Питер-бурхда ишчиле этиб бошагъандыла оноуну. Нанаш, халкъ санга тынгыларгъа сюеди, — деб деуча сюелди.

— Тохтагъыз, джамагъат! — деди Нанаш. — бюгюн биз былайда оноу айырыргъа керекбиз!

— «Но» дегенни билмегенлей, оноу этериксиз?!

— Адамла айырыргъа керекбиз. Ала джерлени, нени оно-уун да этерикдиле.

— Джаным, алай деб неге айтасыз?

— Джангы преулен демеклик болур.

— Кимлени айырабыз комитетге? — деб сорду Нанаш халкъгъа.

— Сен башчылары болургъа керексе, Нанаш!

— Тиширыуладан а боллукъмуду?

— Болса да эркишиле бла оноудамы олтурлукъ эдинг, хайырсыз.

— Эркишиле бла тенг болсам олтурмай не этерик эдим да!

— Комитетге Чомайны да!

— Чомай сени бла олтурургъа джийргенникди!
— Джамагъат, алай нек айтасыз, ичибизде Чомайча бир болмаса оноу этеллик тюлбюз!

— Керти айтады!

— Шогъай афендилени бласты тюлдю! Бизникиди!

— Тоба де, тоба де. Не бласт болса да, афендисиз джарамайды.

— Тюппе-тюз айтаса!

— Добайны уа къайры атарыкъсыз?

— Да къайры атарыкъса, старшинаны атхан кѳргенмисе?!

Къаллайла болду эсе да, мында комитет деб бир зат айырылды. Тамадасы Нанаш, членлери да Алауган, Чомай, Шогъай афенди болдула.

Былайдан чачыла туруб, адамла бир-бир Нанашха барыб:

— Энди джерлени къачан юлешириксиз? — деб гузаба сорадыла.

— Дженгилде, дженгилде, джолдашла, — деб Нанаш, асыры къууанч аллы болгъандан къуру да саз бетине къызыл ура, джууаб этеди...

Бу кече, 1917-чи джылны март айыны бир кечесинде, элде джукълаб чыкъгъан бир адам болмады: джассы артына дери хар ким биринден бирине бара, башларына огъур оноу къурадыла...

Февраль буржуй революция Тѳбен элге алай кирди.

Бийсолтан Тѳбен элде комитет къуралгъан кюнню ингиринде, джан алгъанча, Екатеринодардан джетди — аны ары Къарачайгъа тѳре ючюн Заманлы правительствову администрациясы чакъыргъанды. Ол кече Тѳбен элни тутуругъу къаумну — Къадыны, Чомайны, Добайны, Шогъайны дагъыда былача башхаланы джыйыб, къызыу кенгешедиле:

— Бусагъатда адамлыкъ эталмасакъ, бизге джашау къалмайды. Петербургда патчахны тахтадан тюшюргендиле, аны орнуна джаланбыдырланы киши да олтуртурукъ тюлдю. Мен областны тамадасы бла сѳлешиб келеме, не да этиб, ма бу кесекде тирилик этелсек, ардан, айтханымча, къралгъа болушлукъ келликди. Джаланбыдырла уа бусагъатда ѳрге къобханлыкъгъа, бир кесекден, кѳрюсюз алагъа джетген халны... Заманлы правительствогъа болушлукъ этер къарыуу болгъан адамны аякъ юскуне салыргъа керекди, бусагъатда ишибиз олду, къара халкъгъа уа ариуну бер да, табын кесинге эг да бар, — деб юретди Бийсолтан.

— Джангы оноугъа бойсунмагъанын аллахутагъала къар-

гъарын, кюл этерин Қъарачайда халкъгъа ангылатыргъа мен сѣз береме, — деди Қъады.

— Урушха энтда адам, азыкъ, ачха керекди, аны унутмагъыз, — деди Бийсолтан да.

— Уруш энди тохтарыкъды деб халкъны акъылы алайды, патчах къорады эсе, энди не да бизникиди деб турадыла, — деди Чомай.

— Сакъласынла бираз. Областны начальнигини борчун толтурургъа керекме мен. Комитетде аладан джангыз бир адам болмай бары кесибизден болургъа керекди. Қъолугъуз-да оноуну, мюлкюгюзню сакъларгъа сую эсегиз, кече джукъ-ламагъыз, кюндюз тынгы табмагъыз! Мен а ма бюгече огъуна кетеме — элlege айланыргъа, кесибизни адамла бла тюбеширге, оноулашыргъа керекди. Чачылайкъ, бюгюнден ары тынгы джокъду! Этеклени чубур этиб, революцияны бууаргъа! Бууаргъа керекди! Ма апенди айтсын, бу затда бир тукъум бир гюнах. бир тыйгъыч джокъду.

— Джокъду бир тукъум бир гюнах, — деди Шогъай афенди, джукъусурагъан кѣзлерин ача.

Хар ким чачылыб Бийсолтан бла кеси къалгъанында, Чомай:

Москвада заводха къалай джетер эди адам? Сагъыш эт, аллай бир ачха къоратыб ол затха, аллай алаамат межам ишлеб, энди къалай болады? Мен кече-кюн демей барлыкъ эдим, бу худжу тилим джокъду, не этейим? Ол джаш (болумсузду дерге болалмады)...

— Манга бармы дейсе? — деди Бийсолтан.

— Қъалай этейик дейме, къайдам, оноу керекди. Қесинг къолунг бла этиб энди...

— Аны къой да, Нарсанада юйлеринге къоркъ. Москвада эшитесе да чотну? Дуния къатышханды, сени заводунг. ачханг къайгъылыды дейди хо, анда ким да! — деб мынга алай джууаб берсе да, Бийсолтан андан къайтханлы кѣб заман озмагъанын Чомай билмейди. Бийсолтан, кесине джараулу затны алай ычхындырыб къойгъан Бийсолтан, бир заманда да болмагъанды — болумну табсыз кѣргенинде, ол Салимгерийни аты бла кесине доверенность джарашдырыб, заводну сатыб, хурджуннга ургъанды; андан сора да ачханы таярча кѣргенинде уа, аны джоуб джылкъысына джылкъымы къошулмады, тууарларына тууармы къошулмады?! «Энди уа, экибизден къайсыбыз борбайлы эсек кѣрчю!» дегенча, ышармыш эте, Чомайгъа къарайды.

— Саггыш эт, Бийсолтан, бютеу рыхымы анга кьюуб, энди кялай этейим? — деб Чомай кяйгыгыга киргенди.

— Сени бир заводунг, ишлениб да тюгел бошалмагъан заводунг, чачылгъан эсе, кялгъанланы ишлеб тургъан заводлары да чачылгъанды. Кесинг сау эсенг, заводну кяйгыгын кюй да, кесинги сакъла—бусагъатда аллай заманды. Он атынгы хазыр эт. урушха атлыла кюурагъа керекди! — деб Бийсолтан, джарыла эсенг, бузул дегенча, кысха айтыб, сёзюбюз бошалды деген халда, Чомайны кетерге кереклисин билдирди.

Чомай ачюдан тамагы бууулуб, сёз айталмай, чыгыб кетди. Бийсолтан да юйде ары-бери бара, Зайнеб шаркъ деб эсине тюшдю. Олсагъалтай дагыда «Нарсанада ким бла кукалана тура болур бусагъатда?» — деб джюреги чанчды, алай а аны саггышын эте турургъа заманы джокъду, эрлай кийиниб чыгыб, эшик аллында джерлениб тургъан атына секириб миниб, къарагыда тас болду...

* * *

Чөгючню тешге тийген тауушу бютеу ёзенни зангырдатады:
Зынг-нг...

Зынг-нг... Зы-ы-нг-нг...

Анча сайын джер титиреб таула кялтырагъанча, анча сайын... анча сайын ёмюрде орнундан тебмей тургъан Минги-Тау тебе баргъанча, Темботха алай кёрюнеди.

Тембот, школну аллында шиндикге олтуруб, бу чөгюч тауушдан кюулакъ айыраламай тынгылайды. Кюн джангы чыгыб, аны джылыуундан джер тютюнлеб башлагъанды. Бюгюн, апрелни арт кюнюдю. Адамла бачхаладан таш арнулай, мешхут теге башламагъандыла, кялгъан джыллада бу кёзюуге сюрюб да бошаучан эдиле. Быйыл а джерлени юлешинирлерин сакълайдыла. Тирменлени да суулары кесилибди. Темботну Тёбен элде быллай тирменчиклени Коста Хетагуров салгъан сураты кёзюне кёрюнюдю. Аны бла кялмай, Коста бла тюбешгенлери, ушакълары да эсине тюшдюле.

«Джарлы Коста, джарлы Ислам. Экигиз да халкъ ючюн къарыуугъузну аямай, дуниядан кетдигиз. Сиз талпыгъан заманла уа джетиб келе турадыла.»

Бу кёзюуде Темботну джашчыгы юйден чыгыб, атасын кёргенлей:

— Утопа, шахарда аллах бармыды? — деб сорду.

— Огъай.

— Къарт амма джашагъан джерде барды аллах, — дей, джашчыкъ атасыны бойнундан къысды.

Кирилл Иванович сюрмени станокгъа салыб, къолларынын сюрте:

— Сени ызынгдан къарауулла салыннгандыла, — деб къайгъылы билдирди.

— Да, ала хар бирибизни да ыслаб айланадыла. Туру ишлеу бизге къыйындан къыйын болуб тебрегенди.

— Кикнадзе джолдашха энди келме дерге керек эди, Тембот.

— Келлик тюлдю, аны орнуна башха джолдаш боллукъду. Кикнадзени мында излей башлагъан эдиле.

Таша эшик бла мастерскойгъа кружокну членлери бир-бир джыйыла тебретиле. Бары да келгенлеринде уа, Тембот, къоюн хурджунундан бир газетни чыгъарыб, Ленинни «Апрель тезислерин» окъуду.— Кёресиз, джолдашла, Заманлы правительство бизге джер берирге акъылында да джокъду, не ючюн десенг. буржуазия бла помещиклени муратлары, иннетлери да бирди. Етмек берлиги да джокъду, не ючюн десенг, халкъда ачлыкъ алагъа байлыкъды, урушну тохтатыры да джокъду, халкъны эсин ары бёлюб, революциягъа сакълыгъын джукълатыргъа муратлыды. Ол себебден, урунган халкъ Заманлы правительствогъа ийнанмазгъа, андан бир тукъум бир игилик сакъламазгъа керекди. Урунганланы излемин табдырлыкъ къуру социалист революцияды, — деб Ленинни джазгъаныны къысха магъанасын ангылатды.

— Халкъ урушну тохтары бла джерлени юлешинирин, кечеден кюннге сакълайды. Заманлы правительствогъа алкъын ийнаныбды. Биз «Апрель тезислени» хар адамгъа ангылатыргъа керекбиз. Бизни ишибиз олду бусагъатда, — деди Исхакъ.

— Ючюнчю Коммунист Интернационалгъа чакъырады Владимир Ильич. Пашинскеде, Армавирде. Ташчыда организацияла бла байламлы болгъаны огъуна да юлгюдю партианы интернационал ишине, — деб Тембот дагъыда былай къошду: Сосландан манга адам келгенди. Ол энтда Тифлиске къайтыб анда ишлейди. Аны хапарын а сорлугъугъуз джокъду! — деб джарыды.

— Не хапары барды? — деб бирден сордула.

Революциягъа хазырланадыла, Ленин айтхан Социалист революциягъа! — деб уллу джюрек кёлтюрюлюмде айтды.

Джамай бла къатыны бюгече тангнга джукъламагъанча чыкъгъандыла.

— Джер байлы болсала къалай джашарыкъларына оноу этедиле.

— Добайны атына да не дейдиле бусагъатда, ха?

— Амиссар дейдиле, амиссар, — деди Джамай.

— Да ма Добай собанна деб, не эсе да бир зат боллукъду джангы патчах джашагъан джерде дейди, ол собанна болгъанлай, дуния теппе-тенг болуб къаллыкъды хар кимге да дейдиле. Ары бир бола кирге эди ол, не эсе да, джашчыкълары атасы, — деди Сыйлыхан.

— Джашланы бирерине бирер десетина джер берселе, а къатын, чынг алгъы бурун не зат этер эдинг? — деди Джамай.

— Алгъы бурун а, джашчыкълары атасы, эки ёгюз кърар эдик...

— Ала бла бичен, алысын да ташыб, сора кышха отунма дегенни да келтириб Отраднугъа джармалыкълары барыр эдик...

— Джармалыкълардан келгенден сора, къачда учуз заманларында эки кърнаджин алыб, ала да джазгъа ийнекле болуб..

— Джаз а, Джансох кызы бышлакълар джыккыр салыр эди, джау гыбыт тагъар эди. Сосланнга уа къаймакълар джыйыб иймей кърыймаз эдим.

— Тейри, окъугъан джарай болур дейме, — сени Сосланнг не тургъан ачхачыкълар болмаса, биз эл бедешлик болур эдик...

— Аны кесин кърюрге табмагъанлай ёмрюм барады, сора аны ачхасын да не этеме.

— Хы, энди аны юсюнден бир сёз башлансын ансы, сен а бошарыкълар тюлсе, аны кърый да, ма бюгюн-бюгече джерлени юлеширикдиле оноуну хаб-казыр этерге керекди, — деди Джамай.

— Да ма, Мыкалайдан сора тюшген патчах ол собаннаны этерикди, не дей эдиле бусагъатда патчахны атына Кертимми, Керимми дей эдиле, не эсе да анга ушаш бир эди, — деди Сыйлыхан.

— Керинске дейдиле, Керинске, — деб Джамай энтда биягълары оноуларына къайтыргъа сюдю, алай а Сыйлыханны хурулдаб башлагълары эшитилди.

— Не кьуугъунду, бир кьуугъун барды не зат эсе да, джашчыкыны атасы, — деб Сыйлыхан босагъадан кьумгъанын юйге ата, кеси да кьайры эсе да чабды. Джамай, дикгич кесе тургъанын да кьойюб, абын-сюрюн эте чыкьгъанында, хар ким бир бирин джетелмей, кьапхакъ башындан юрюлюб, кьайры эсе да баргъанларын кьрюб, кеси да эки чабырыны бауларын кьзюу-кьзюу баса да абына, ызларындан чабды.

— Джерле юлешинедиле дейдиле. Джамай, сен менден джашса, марджа, джете кир, марджа, мен баралмайма мени уа унутмасынла де да бир айт, иги джанымча, — деб Джанакаьайыт ызындан кьычыра кьалды, Джамай а, андан джаш болса да, ол айтханча алай дженгил баралмайды. Ызындан кьбле джетиб озуб барадыла.

— Не джерлени юлешедиле? — дей, Джамайны биреу озду.

— Юсуф хаджини джерлерин! — деб ким эсе да бир джууаб этсе да, соргъан аны эшитмеди.

— Ким юлешеди, не юлешеди? — деб дагъыда биреу джетиб озду.

— Нанаш юлешеди!

— Старшина Добай да ары дыбыртлаб кетди!

— Старшина деме хадауус, энди ол башха атны джюрүтеди.

— Атлай кир ары, кьуб-кьуру кьояса!

Джамай суу ызына джетгенинде, дуния кьалабалыкъ бола тура эдиле: Нанаш сажнаны алыб, кимге эсе да джан башындан Юсуф хаджини джеринден кесе, кьалгъанла да кеслерини кьзлерине ийнанмагъанча кьзюулерин сакълаб тура эдиле.

— Ма бу сени джерингди, Джамай, беш джанынг барды да бешиине,—деб Нанаш кьолунда кьагъытха джазыб, сора асыры кьууаннгандан не айтыргъа да билмеген Джамайны кьолун тутду.

Джыйылгъан адамла Нанашны тегерегин алыб, джюреклерин ашыкъ тебе сакълайдыла.

— Ахырысы-кьысхасы, энди ма бу сени джеринг болуб кьалдымы? — деб биреу кьууаннгандан тили тутулуб тургъан Джамайны кьатына барды.

Нанаш а энда кьайсыны эсе да атын айтыб, анга джер елчелерге джаллады. Джамай бла Сыйлыхан бир бирине кьараб ышара, дагъыда джерге кьарай, талай заманны тур-

дула. Джер а кесине урлукъ салыр заманы озуб баргъанын адамладан эсе бек ангылай, тюблеринден ёрге къараб сакълайды. Май айны кюню аны иги огъуна къыздырады. Джамай бла Сыйлыхан джерни къалайына гардош салыб, къалайын биченнге къоярларына оноу эте тургъанлай, бир дауур-суйюр эшитиб анга къулакъ салдыла.

— Сизми бергенсиз бу джерлени манга, бир айтчыгъыз?!

— Тюз айтады Юсуф хаджи, аны аталыкъ джерлеридиле, мени сарытын, биреуню джерин мен алаллыкъ тюлме сиз бергенликге.

— Алагъа аллах бермегенди ол джерлени, боюн кюч бла алгъандыла, джер хар кимге да тенгди!

— Сабыр болугъуз, джамагъат, бу джерле бла Юсуф хаджини хайырланнганы боллукъду! Биз Керенскийни учредительный собраниесин мындан ары сакълаялмайбыз: джаз кетиб барады, биз а тебентин оноу сакълай къакъ болдукъ...

— Мен сау болуб, мени джерлерими бир элисин алалмазсыз, келчигиз бир къатыма!—деб Юсуф хаджи абасыны этеклерин джая, аны бла бютеу джерини юсюн къорууларыкъча, аякъларын да кенг джайды.— Аллахны къураны бла ант этеме, мени джериме киргенни аллахутагъала кюл этерикди! — деб къошду.

Халкъ суу къуйгъанча, шум болду. Аллахутагъала кюл этерин ким суети! Джерсиз ёмюрлери тургъанча энтда турмай не мадарлары барды, адаргы джашаулары да кюл болмасын, ансы...

Нанаш хаджини къатына барды.

— Джамагъат,—деди Нанаш энтда,—патчахны тахтадан тюшюрюлгени джерлени тенг этер ючюн, адамла бары да тенг болур ючюндю. Петербургну ишчилери аны ючюн сауут алгъандыла къолгъа. Юсуф хаджи да, анычала бары да биз чекген джер дыкгылыкъны чегиб бир кёрсюнле, келигиз бери, — деб биягъы сажнаны алыб ёлчелей тебреди. Бу кёзюуде дуняны бары энтда гъаж-гъуж болду.

Алчы менден Нанаш берген джерни бир! — деб Джамай чагъыдий санчыкъларын алгъа, хаджиге атды.

— А-а-а, да сен а излериксе джер, сени кешеуек джашынгды дуняны къатышдырыб айланнган, не орус, не орман къоймай! Тохта, тохта, кёрюрге аллынга башы сыныб келиуюн, къора былайдан! — деб хаджи анга таягъын кёлтюрдю. Бу кёзюучюкде къалайдан эсе да чыгъыб, Алауган

аны таягъын къолундан сермеб, кючлю, сингир къоллары бла умур-чумур этиб, хаджини аллына быргъады.

— Ах мен джарлы, хаджиге алай нек этди!

— Иги этеди. Мадалес!

— Аны джашыны, — деди Алауган къайын атасы таба башы бла кѣргюзюб. — башы сыныб келгинчи, ма бу таякъча умур-чумур болуб къалырса! — деб джити кѣзлерин хаджиге чанчды.

— Фасыкъ, аштапар, тохта сени, тохта сени, аякъларыны бузда бардырма! — деб Алауганга чабды.

Нанаш джерни ёлчелеб, кесиб барады.

— Къапхакъны башындан эки атлы чабалгъанларын чабыб келедиле.

Джыйылгъанла Добай бла Чомайны таныдыла. Добай эрлай атдан тюшюб джюгенин ала:

— Джамагъат, бу не ишигизди? — Тохтагъыз, сабыр болугъуз! Джерлени Киренске кеси юлеширикди, бир да къоркъмагъыз, сизден башха кишиники боллукъ тюлдюле джерле. Мен, Бременна правительствону амиссары сѣз береме, джерлени Учредил собраниеден сора сизге юлеширик-биз! Кърал да сизге дейди, сиз а ёшюн-уруш бла излейсиз! Да бу затха адам не айтыргъа боллукъду?! — деб тѣрт джанына кѣзюу айланды. — Чомай, сен комитетни членисе, бир сѣз къошсанг не бола эди, — деб Чомайгъа къарады.

— Да мен къошмагъанмамы да сѣз, ма Нанаш деген, огъай, алай этерге боллукъ тюлдю демегенмеми, Нанаш? — деб Нанашха битди.

— Айтханса, бир айтыб къоймай талай кере да айтханса! — деди Нанаш, къолунда сажнаны джитисин Чомайгъа бура, — айтханса, алай а кѣресе халкъны сакълай, сакълай къакъ болгъанын. Джаз кетиб барады, джамагъат джер юлюшюн бусагъатда табмаса, къачан урлукъ атарыкъды, къачан хунасын, ташын этерикди?!

— Тюз айтады Нанаш, бизге бу джерле бериллик эселе, бусагъатда берилирге керекдиле!

— Огъай, Нанаш терсди, биреуню джерин биреуге бериуню мен ангылаялмайма!

— Алдатмагъыз кесигизни къайда Добайлагъа!

— Добай жангы бластны адамыды, анга алай айтмагъыз!

— Эски бластда Добай сизге этген игиликни унутубму къойгъансыз?

Бу кѣзюуде халкъ башын бирча къапхакъдан эннген джолчукъгъа бурду.

Андан келе тургъан джаланчепкен тиширыу!

Даяны атасы,
Даяны атасы,
Сен да ёлгенсе,
Мен да къалгъанма —

деб, сарнай келеди. Хар ким сын болдула. Таууш а джууукъдан джууукъ, джууукъдан джууукъ келеди. Сапийтны бетин былайдан къараб кёрмеселе да, аны арыкъ саз бетинде билезиклеча тёнгереп барыучу джыламукъларын бары да биледиле.

Алауганны кёзю Добайгъа джетди. Ол башын ёрге кёл-тюрмегенлей, тёппеси бла халкъгъа сынаб къарады. Алауганны джумдуругъу кеси аллына къысылгъандан къысыла барады. Ма бармакълары джыйыла барыб аязыны этине джетдиле. Темир туюгенден юслеринде тырнакъ тохтамаучу бармакъ учлары этин ачитдыла. Тиширыу сарнаб эниб келеди: «сенда ёлгнсе, мен да къалгъанма-а-а...»

Алауганны томурлаулача билеклерини къара этлери тургъандан тура келедиле.

Сен да ёлгенсе, мен да къалгъанма...
Билеклери кёлтюрюлюб келедиле...
...Даяны атасы, Даяны атасы...

Бу сёзлени магъанасын киши да билмейди, магъаналары да бармыды, къайдам! Аланы ангыламагъан а бир тилли джожьду... Алауганны санына халкъны бютеу къарыуу кирибми къалды... Ол къарыу Минги-Тауну орнундан тебдириге боллукъду...

Ма тёппеси бла къараб тургъан кёзле...

Бютеу ёзен сарындан толду! Алауган, къалай джетгенин кеси да билмегенлей, Добайны къатына джетди...

Даяны атасы, Даяны атасы...

Джумдурукъ джетгени бла — Добайны батмакъгъа аугъаны тенг болду!

Орнундан тебген бир джан болмады.

Даяны атасы, Даяны атасы, сен да ёлгенсе...

Добайны къаны аузундан къуюла, ёрге турургъа кю-решеди...

Даяны атасы, Даяны атасы...

Сапийт сарнагъанын къоймай, былайгъа джетди. Халкъ сын ташча сюеледи!

...Сен да ёлгенсе, мен да къалгъанма...

Добай кьобуб, эрлай адамланы ортасындан чыгъаргъа мыллык атды. Халкъ аллына сюрюлюб, кими Добайгъа, кими Сапиятха мыллык атдыла. Къычырыкъдан алыб къачыб баргъан Сапиятны анасы элден эниб келиб, къызын къучакълаб джылай-джылай кетиб тебретиле. Добай, энди аны къайгъылы киши болмагъанчамы кёрдю да, аты таба мыллык атханлай. биягъы Алауган ызындан джетиб, келек этегинден тартды.

— Бу джол сен халкъдан ычхыналмазса, — деб Алауган энтда къулакъ артына джетдирди.

— Адам ёлтюрюрге не ишигиз барды, джаланбыдырла! — деб Юсуф хаджини тауушу чыкъды.

— Башынга сакъ бол, аны кьойда! — деб анга ким эсе да джууаб этди.

— Бизде адам ёлтюрген болмагъанды, кьоюгъуз Добайны, ол кесине ажим этерча аллахутагъала бир улуу кыйынылыкъ джетдирсин аны башына! — деди Къалагерий. — Джерлени юлешигиз, Сапиятха болур болгъанды да бошагъанды. энди аны бери къайтараллыкъ кюч джокъду.

Джерни сакъларгъа Сыйлыханна кьоюб, кеси былайда тургъан Джамай:

— Манга берилген джерни мен бир элисин да ычхындырлыкъ тюлме! — деб, иш аны джерини юсюнден баргъанча, айтды.

— Огъай, зор бла алыннган джер бизге къаллыкъ тюлдю. мен алмайма!

— Джерим барды деб къууанч аллы болуб тургъанлай, сыйырылыб къалса, сора андан не келеди? Нанаш, кьой, къарнашым, халкъны кьозгъама!

— Тюз айтадыла, Нанаш, Питербурхдан оноу келгинчи сабыр этерге керекбиз оноу да келликди. Нанаш комитетден эртде къысталгъанды, кесин тыялмай айланады аны. — деди Чомай.

— Закон бла юлешингинчи сакъларгъа керекди, адебни бузмагъыз!

— Адебни бузама деб джерсиз болубму тураса ёмюрден бери. Джаз кетсе, закон бир да келмесин!

— Зор бла алгъанынг сеники тюлдю!

— Джол бла бермегенден зор бла алмай не этериксе?

Джамай чыртда сёзге кьошулмай турады, кечеги оноулары бузулуб къалады деб къайгъыгъа киргенди, Сыйлыхан а алагъа кесилген джерни юсюнде ташха чёгюб, хотасын тегерегине джаялгъаныча джайгъанды..

Добай энди биягъы кёкюрегин кёрюзе:

— Тохтагъыз, мен сизни аякъларыгъызны бузда бардырырма, анагъызны аллыкъла! Правительствоу комиссарын халкъны аллында учуз этгенигиз ючюн, кёрюрсюз! — дей аты таба бурулду.

— Правительство да сенича эсе, аны манга кереклиси джокъду!

— Сени кереклинги табдыра билир, тохта, — дей Добай атына миниб джумулду.

— Быллай бласт берген джерни да кереклиси джокъду! — деб къайсы эсе да кетиб тебреди.

— Тохтагъыз, джамагъат, тохтагъыз юлешиб бошаргъа керекбиз!

— Сен бюгюн меннге джер бергенликге, тамбла аны Юсуф хаджи сыйырмай къоярыкъ тюлдю, сора не этеме аны къайгъысын!

— Майна Пашинскеде мыжыкълыла джерлени юлешгенлеринде, экинчи кюн ызына сыйырыб алыб къойгъандыла дейдиле...

— Бир элими биринге къоярыкъ тюлме!

— Ма, эшитесиз, айта тургъанын!

Хар ким бир-бир чачылыб, кетиб барадыла. Нанаш, Алауган дагъыда бир къауум ызларындан къараб, не оноу этерге билмей джунчудула.

— Тохта, ала кимледиле! — деб арлакъда бирер ташха олтуруб тургъан экеуленни кёрдюле.

— А-а-а, Джамай бла Сыйлыхандыла, джерлерин сакълаб турадыла! — деб Нанаш, ахсына, джетиб тургъан сакъалын сажнаны юсюне салды.

* * *

Джамай бла Сыйлыхан, алагъа Нанаш берген джерни ол кюн огъуна ташын ариулаб, хунасын ишлеб тебретиле. Сыйлыхан ууакъ ташланы джюн хотасына джыйыб-джыйыб эри не ташыйды, ол да хунаны тегерегине абадан ташланы салыб, ууакъ ташланы да ичине къууя да толтура, иги кесек ишлегендиле.

— Сен да бир кесек сабыр бол, а киши, билеклерими солутайым, — деб Сыйлыхан ташха чёкдю. Джамай да къатына олтуруб, джерни къарамы бла аулай:

— Бу джердең къачда бичен. гардош аласакъ, ол джарлы джашла джалдан башларына бир бош болур эдиле, биз

да къартлыгыбызда бир джашау кёрю эдик, — деб кзуру да айтычу муратын айтды.

— Биз да муну ташыуулун этиб юйге джыйыб бошаргъа Сосланчыкъ да келсе, — деб биягъы Сыйлыхан да кесини эсиндегин айтды. Сосланны сагъыныб тебресе, тохтай билмейди. Ол себебден Джамай, аны бёлюб, кесини оноууна кёчдю:

— Ма ол дуппуруракъ джерин къазыб топрагъын бу чунгур джерге кзуяргъа керекди, аны кесин да гардош орунга къоябыз. Ол суу орналычу джерни уа бичен ызгъа, бу биз тургъан джерге да арпа себсек дей эдим, а къатын. Бююн хунаны былайгъа джетдирала эсек, тамбла ол дуппурну къазыб башларгъа керекди, ол кюеу кибиб да болушур, — деб Джамай, энди солугъаныбыз болду дегенча, къобуб ишине джарашды.

— А киши, биз былай эте тургъанлыгыбызгъа, Юсуф хаджи атаманотделге барлыкъды дейдиле, тарыгъа, келиб сыйырыб алса, не этерикбиз? — деб къоркъуун айтды. Эри «Аллыкъ зат да тюдюле» деб, бир айта кирге эди дей кеси кесине, Сыйлыхан Джамайны аузуна битди, ол а андан да бек къоркъа:

— Аллах буюргъан болур, аны къой да къолларынгы къойнунгдан ал, — деди.

Сыйлыхан кеси кесине, «къолларымы къойнумдан алгъандан уллу хата кёрмеге эдим» дей, биягъы ташланы джыя башлады, алай а джюрек тохтамайды. «Сыйырыб алсала не этербиз?! Джашчыкъны къайдагъысын билсек, анга джазар эдик, ол керти айтханларыча къуллукъчу эсе, бир мадар табар эди... Джакджаклары да, къарт Джанакъайыт да кюрешедиле джерлеринде, аладан сыйырсала, бизден да сыйырырла, алай а, огъай, мени джаным сау болуб, бу джерни энди къолумдан ычхындырмам» дей, джюз тюрю сагъыш башына келе, таш джыяды.

«Ёлсем да къолума бир тюшгенден сора бу джерни ычхындырам, ол жарлы джашла юйлерине бир джыйылыр эдиле. Ёлсем да муну ичинде ёлюрме» дей, Джамай да ауур ташланы кюден-бутдан ары-бери айландырыб хуна ишлейди...

Бу кёзюуде Алауган ат бла келиб, атдан тюшдю. Муну халын эки къарт да суймедиле: не болгъан болур?!

— Юсуф хаджи ол кетнуден Пёлкге кетди, — деб Алауган быланы кёзлерине къараялмай айта, хунагъа олтурду.

Джамай ташны кёлтюрюб тургъаныча, не ары, не бери

салмай, кюеуне къарады. Эм артында, бутлары кыйлыб, къартла джерге-джерге олтурдула...

Бу кёзюуде уа элде халкъ чачылмай кыйгыдады. Межгитни аллына адамла джыйылгъандан джыйыла келедиле. Нанаш орталарында, кийиз бёркюн да кьолуна алыб, сёлешеди:

— Джамагъат, джолдашла, законсуз, джолсуз джангыз мени да комитетден атдыла, мени юсюм бла урунган халкъны оноундан айырадыла. Временно правительстводан андан башха зат сакълау джокъду.

— Алдамагъыз, энди боллукъду алдагъаныгъыз! Къайда джерле? Къайда уруш тохтады эсе? Джашларыбызны урушда ким ючюн сойдура турабыз? Патчах тахтадан тюшгенлей алапат джашау боллукъду деген сен тюлмю эдинг, Нанаш?

— Мен эдим алай айтхан, биз айтхан джашау боллукъду да боллукъду, кесигизни класс джаулагъа алдатмагъыз — Социалист революция быланы хорларыкъды! — деди Нанаш.

— Тюз айтады Нанаш!

— Джамагъат, бусагъатда бютеу къралда партия организацияла оноуну байладан, бийледен сыйырыб, кеси кыйыны бла джашагъанлагъа берир ючюн кюрешедиле. Заманлы правительство алай юре тургъанлай, Петроградда, Москвада ишчиле кеслери советле къурайдыла. Партия ол Советлеге сугъулгъан аманлыкъчыланы аладан кыыстаб кюрешеди...

— Партия кыйдады, къачан сыйырлыкъды бизде уа оноуну бу къан ичгенледен?!

— Ма бизбиз, партия! — деб Алауган, Къалагерий, Джашарбек, Хусей, Мусос дагъыда бир къауум эркиши Нанашны къатына сюелдиле. Алагъа башхала кёшулгъандан кёшула кёб болдула.

* * *

Отдел съезд бара тургъан зал асыры тыкъдан атылады. Ораторла бири бирини ауузундан сёз алыб сёлешедиле, огъай кычырадыла.

— Джюйюсханла, — деди ногъай князь ёкюл, тау элледен келген келечилени март айда съезди Бийсолтан князны, мени, Шахымгерей князны башчылыгъы бла Заманлы правительствону къралны баш органына санаб, аны бегитир ючюн не джаны бла да болушургъа деб оноу этгенди. Ол

съездни бегимиди. Заманлы правительство чыгъаргъан джаны джашауну бегитир ючюн, урушну артына дери бардырыргъа разылыгъыбызны билдиргенбиз, андан сора да...

— Андан сора уа къазауат сени байлыгъынга неллай бир байлыкъ къошханын айт! — деб Темботну къатында олтуруб тургъан Аркадий Максимович къычырды.

— Биз, таулула барыбыз да бирбиз, Заманлы правительство таулуланы оноуларын кеслерине берликди, джерлени тенг этерикди...

— Этдирликмисе сен джеринги тенг?! — деб къычырды энтда къайсы эсе да.

— Сёлешдире турмагъыз муну! — деб биреу алай айтханлай, трибунаны къатына, тири атлай, Тембот чыкъды.

— Заманлы правительство буржуйланы, ма бу мени аллымда сёлешгенча аллайланы джакълагъан правительстводу! Халкъны алдаб, табы уа ма былагъа этиб баргъан правительстводу! — деб Бийсолтан бла Шахымгерейни кёрюздю. — Урунган халкъгъа рахатлыкъ керекди, баш эркинлик керекди. Уруш тохтаргъа керекди, джерле тенг болургъа керекдиле, большевиклени излегенлери олду. Бир джангыз Шахымгерей, бир джангыз Бийсолтан не джерин, не оноун къолундан ычхындырлыкъ тюлдю, аланы кюч бла алыргъа керекди! — деб ызына кетди.

— Тюз айтады, большевиклени излегенлери олду, халкъны излегени олду! — деб Нанаш бла Василь бирден къычырдыла.

— Ма сизге! — деб алагъа кимле эселе да джумудурукъларын тутадыла.

— Биз бир бирибизни ангыламай кесибизни къыйнаб айланабыз, — деб бара-бара айта, Бийсолтан трибунагъа чыкъды.

— Барыбыз излеген да бир затды — барыбыз да урушну суймейбиз, алай а правительствону джакълар ючюн, энтда уруш этерге керекди. Биз да джерлени да тенг этерге, оноуну да халкъны къолуна берирге дейбиз, алай а аланы этер ючюн, Учредительный собрание джыйылгъынчын сакъларгъа керекди. Биз...

— Билебиз сизни! Сиз урунганланы алдай турасыз, алай а урунган халкъ терсни-тюзю кеси ангылай билликди! Сиз кесигизге табын эте турасыз, алай а урунган халкъ да кесине табын биледи! — деб Тембот аны кесине ушаш айтды.

— Халкъ не айтсагъыз да бизниблада, бизден нени да табарын биледи, сиз а не берликсиз халкъгъа, къруу сёзюгюзюню

болмаса?— деб Шахымгерей бла Бийсолтан бир аууздан айгханча, айтдыла.

— Революцияны этер ючюн, къан тѣкгенле ишчиле бла эллиледиле, — деди Пузыревский Иван, отдельде большевиклени башчысы.— Сиз аланы къолларындан оноуну сермерге умут этесиз, Заманлы правительство властны аланы къолларындан сермегенди, ол революцияны сатханды, алай а сизни алдай тургъаныгъызны халкъ, бюгюн ангыламаса да, ангыларыкъды. Бюгюнден ары сиз къауум бла биз къауум къанлы джаулабыз, къачан да джаула эдик биз, энди уа ачыкъ джаулабыз!

— Къоратыгъыз бу мыжыкълыланы ары, эшитирге сюймейбиз аны! — деб бир тауушла чыкъдыла, алай болгъанлыкъгъа, ол айтырын айтхынчы трибунадан кетмеди.

...Нанаш кечесинде съездден къайтыб эртден бла арбазына чыкъгъанында, эшик аллысында ат илкичге джабыштырылыб тургъан бир къагъытны кѣрюб, къатына джууукъ барды. Ол, Къобан войсковой правительствону буйругъу болуб чыкъды. Анда: Областны бир къауум эллеринде джер иеледен джерлени боюн кюч бла сыйыргъанла бардыла. Ким да болсун, учредительный собраниеге дери мындан ары былай этгеннге законну эм къатысы боллукъду, — деб джазылгъанды. Нанаш къагъытны ачуланыб джырта, ол Нанашны кесине билдириу болгъанын сезди, алай а ит юргенликге, джолоучу джолундан къалмайды дей, Къарачайны большевикле джаллы къауумларыны джыйылыуларына барыргъа атын баудан чыгъарды..

* * *

Элизабет атасындан чыкъгъанлай чабалгъанын чабыб, мермер басыхчла бла эншге тюшдю. Сагъыш бла ачыудан не этерин билмей, къакъгъан-зат да этмегенлей, Сосланны эшигин ачыб, юйге кирди. Ал юйде киши кѣрмей, андан ары киргенинде, анда да къымылдагъан кѣрмеди «Ишлей тура болур» деб кабинетге киргенинде да, киши джокъ. Джюрегин къолу бла баса, юйню арасында биразны сюелди: къалайдан болса да чыгъарыкъ болур. Алай а джокъ да джокъ. Кабинетде шкафла китабладан толубдула. Стол юсю ариу джарашыбды. Ачыудан таш чартлата келген къыз, былайгъа, бу кабинетге киргенлей, къалай эсе да бир тюрлю рахатлыкъ халгъа кириб къалды: огъай, бу китабланы иеси, мени атам айтханча, алай таша ишлени джюрютюб айланган адам боллукъ тюлдю. Атам джангылады, Сашаны мен айырыб ариу

кѳргеним ючюн граф Вальцер атама тил этген болур... Этсе этсин. Мен Вальцерни кѳрюб да болмайма... Саша атам ишек этгенча эсе уа? Алай эсе уа, мен аны кесим.. Кесим бо-шарма!

Билир-билмез эшикни ачылгъанын эшитиб, Элизабет ызына къарады. Сосланны джумушчусу, къызгъа баш ура, кириб:

— Джюйюсхан китабла алыргъа кетгенди мычырыкъды, сударыня,— деди.

— Аймысына, мен аны китабларыи окъургъа киргенме, кесини къачан келири мени ишим тюлдю,— десе да, къызны ауазы къалтырай, джюреги гып-гып эте, китабла таба барыб къолуна китабны алды. Алайда шиндикге олтуруб ача башлады, алай а кѳзлери кѳрселе да, затны окъугъанын башы ангылаймайды: атам айтхан керти болурму? Кѳзюн китабдан аз кѳлтюре, Элизабет, полда къатапа кюйюден къагъыт кесекчикни ала айланган джумушчугъа:

— Сени джюйюсханынг къуру да былай айланыбмы турады? — деб сорду.

— Ол джюйюсханды, къалай айланса да кесини ишиди, сударыня,— деб джумушчу алай айтыб башха юйге кириб кетди.

Элизабет биягъы китабха къарайды, алай а энди кѳзлери да джукъ кѳрмейдиле. Къобуб къатапа кюйюзде аякъ таууи этмегенлей ары бери барыб тебреди, сора не зат эсе да эсине тюшгенча, шкафлада китабланы атларын окъуб башлады: Цицерон, Апулей, История Российской империи, Коран, не зат эсе да учебникле, учебникле, учебникле, историяла, урушланы историялары, халкъланы историялары, тюрк тиллени грамматикалары, Державин, Сумароков. Атам айтханча болса, муну бу китабларыны ичинде революция темагъа да бир китабы боллукъ болур эди! Огъай Вальцерни тилиди неда атам кеси башындан чыгъарады! «Сен башха миллетлиге джалгъашмазгъа керексе деб, ол манга азым айтханды, Сашаны уа джаратады. Не уа Сашаны кесибизни миллетден болдурургъа къолундан келмеймиди атамы? Мени атам табмазлыкъ не мадар барды!»— дей, Элизабет бир кесек кесине кѳл этди.

Эси дагъыда башхалагъа бѳлюндю: къалгъан эркишилеча бу да манга мыллык атыб турса, мен муну да излери болмаз эдим. Ким биледи...

Бу кѳзюуде къабыргъада уллу сагъатны къонгурауу къагъылды. Къыз ызына айланыб къарагъанында, ингри джети

сагъат болуб тура эди. «Бу заманнга дери ол къайда болур да?» — деб къайгыгыга кире, лампаны да джукълатыб, «мен бюгече араны айырмай былайдан кетмем» деб, тапчаннга аякъларын да салыб олтурду.

Бу кёзюуде уа Сослан Тифлисни кыйыр сюреминде, юйде, нёгерлерине комиссариятта болумну айтады.

Петроградда июнда болгъан демонстрация комиссариятны саудан аякъ юсюне салгъанды. Комиссарият контрреволюцияны штабы болгъанды. Тамбла кече эки сагъатда, полиция бир джангыз юй кыймай тинтиуюл этерикди, тутуула боллукъдула, — деб Сослан башын кёлтюрюб Шаумяннга къарады. Ол белин ёрге тюзетиб, Сосланни кёзюне бирназы къараб туруб:

— Сен революцияга улуу болушлукъ этесе, партияны аты бла бюсюреу! — деб Сосланни кьолун къаты кысыб:

— Да, ала бютюн да Керенский тюшгенли джаньюар къан алгъандыла, ууахты кюнлери джетиб келгенин биледи-ле. Россияда ишчи класс кючлю болгъан джерледе Советле кьуралдыла. Алай а Советлеге революцияны излемеген кьауумла да тюшедиле, ала Заманлы правительство бла бирге атларгъа дейдиле, алай бла ишчи халкъны кюрешин терсине бурургъа излейдиле. Алай болса да, бусагъатда партияны къарыуу кючлюден кючлю болуб барады, — деб Степан Шаумян болумну юсюнден хапар айтды. — Владимир Ильич бизге ийнаныбды, джолдашла, — деб Шаумян Сосланнга айланды:

— Бюгече алайдан таяргъа керексе. Васо Ираклиевичге да айт, аны къалай тукъум этсегисз да амалсыз тайыгъыз, — деди.

Кете туруб, Шаумян Сосланни имбашына кьолун салды. Сора кёзлерини кыйырлары бла ышара:

— Да тоюнга уа чакъырмадынг бизни, Сослан, — деб накъырда этди. — Графиня, кеси да билмегенлей, революцияга иги кьуллукъ этгенди, сау болсун, — деб кьошду.

— Аны ичи тышыча алай таза тюлдю. Бу революцияга ишлейди деген адамны ол кеси огъуна да тишлик этиб ашарыкъды. Мени джюрегим аны артдан излерча мен алай тереннге кетмегенме; джюрегим кече кюн да кесине тартыб тургъан джангыз бир сюймеклигим барды — ол да революцияды, джашауда ол хорламай, мени джюрегим бир затха да кесин хорлатырыкъ тюлдю, — деб Сослан таукел айтды.

...Сослан, хар атламында патрюлла тыя, сахарны кынгыр-мынгыр, тар орамчыкълары бла джаяу келеди, июль айны иссилиги тунчукъдурады, алай болса да, джаш санла

аны стемейдиле: джюрегинде бир уллу кѳууанч ойнай, не эсе да бир тартыу да азчыкѳ кесин билдире, ашыкѳмай барады. Ма энтда патрюль. Алай а фонарны джарыгѳында комиссариатдан кѳагѳытын кѳрселе, черс бериб бошлайдыла. Бюгече джыйылгѳан нѳгерлерини барына да, Сослан кесиникилеча кѳагѳытла кѳураб бергенди, ол себебден ала бары да джерлерине рахат баргѳанларын биледи. Патрульладан башха орамлада джан джюрюмейди — кюнсайын кѳайгѳы, ѳлтюрюю, ѳлюу адамланы юйге ингирде огѳуна джыяды. Ал ѳй болса да, юйге джыйылгѳан шахар джукѳламай, тамблагѳы джазыуун сакѳлайды...

Сослан кеси аллына кѳарнашы Амыр суюючу бир тартыуу сызгѳыра баргѳанын эследи. Олсагѳатлай, эли эсине тюше, юйлери кѳзюне кѳрюндю. Анда чотла аман бармайдыла. Кикнадзе хапар айтханды. Сергей Миронович а Сосланнга тюбеген сагѳатда, Тембот бла Нарсанада ушагѳыны хапарын айтды: «Тембот тамам уста революционерди» деб кѳууандырды. Кѳобан областны большевиклери, орус ишчиле, Сосланни халкѳын революциягѳа кѳобарыб баргѳанларын Сослан биледи. Энди джууукѳду, джангы джашау джууукѳду! — дей келиб, Сослан кеси кесин билгенли чекмеген кыйынлыгѳы кѳалмагѳаны кѳзюне кѳрюндю. Не излегени да окѳургѳа эркинлик эди! Аны табалмагѳанлай джыллары кетдиле. Ол термилиуно юсю бла халкѳыны, аны юсю бла да башха халкѳланы бошлукѳгѳа термилиб джашагѳанларын билди. Билгенден сора уа, кюрешни башларгѳа керек болгѳанын керти адамла ангылатдыла. Шаумян бла, Киров джолдашла бла тюбеулери уа анга кемсиз насыб болдула. «Джангы джашау кѳаллай боллукѳду, экен деб кѳлюне келиб, сора кеси джууаб этди: Болуб а кѳаллай боллукѳду, биз кесибиз ишлерикбиз аны! Биз а билебиз аны джарыкѳ боллугѳун!» деди.

«Ма, энтда патрюль. Былайдан да озду. Ай джарыкѳды. Кѳкде бир джангыз булут джокѳду. Джерде уа алкѳын аллай тазалыкѳ кѳайда!» деб кѳлюне келди. Адетлерича кѳз да кѳысмай, джулдузла бары да джерге кѳараб, джерден не эсе да бир умутлары болуб сакѳлайдыла... Чолпан, Чолпан а?!

Сослан акѳырын атлай, Чолпаннга кѳарай барады. Анасыны айтычусу эсине тюшдю: ол Сосланнга этген белляуун артда да бир-бирде кеси аллына мурулдаучан эди:

Танг джулдуз Чолпан кибик джары бала,
Джамагѳатха тулпар кибик джара бала,

Кёзлерингден Чолпан кибик джарыкъ урсун,
Сени ишинг джарлы халкъны иши болсун».

Ёмюрледен бери да халкъ Чолпанча джарыкъ тёкген. тулпарча къарыуу болгъан, халкъны джакъларыкъ адамны джырын да, несин да чакъыргъанлай келгенди деб кёлюне келди Сосланны. Чолпаннга энтда къарады. Аны бюгечеча джарыкъ тёгюб ёмюрде кёрмегенча, алай болду. Да кертиси да, алай болургъа керек тюлмюдо. Ленин бу Чолпаннга ушайды, Россияны эртденнге алыб баргъан ол болмай, кимди! Ол джарыкъны джукълатмай сакъларыкъла уа? Чолпан! Адам улуну Чолпаны, адам улуну эртденнги Чолпаны—къанатлары бла учуб киргенча юйюне кириб, лампаны джандырды.

Олсагъатлай тапчанда графиняны кёрюб, «Элизабет» деб сейирсинди.

— Хо, Элизабетме! Санга кесим келгенме, кесим... — дей Элизабет бютеу халы бла Сосланны кесине чакъырды. Сослан сууукъсурагъан къолларын ууа, тапчанны къатына шиндик тартыб, къыздан узагъыракъ олтурду.

— Джууукъ олтур, Саша...

— Олтургъанма да.

— Кесиме джууукъ олтур дейме...

— Мен сууукъдан келгенме сууукъсурарыкъса.

— Ол мени ишимди! — дей, графиня аякъларын кюйюзге ийиб, кеси Сосланнга джууукъ олтурду. — Мен бюгече кетерик тюлме! Кетерик тюлме, билемисе?! — деб къычырыб айтды. Сослан бу айтханын этдирмей кюймазгъа келгенин биледи.

— Мен кет демейме, графиня, орундукъ да бар, тапчан да бар...

Огъай, орундукъдан сора джукъ болмазгъа керекди билемисе?! Болду!

Графиняны назик санлары, ариу сыфаты бусагъатда бир тукъум бир суратха киргенди.

— Элизабет, мен кесими миллетими адетин бузарыкъ тюлме. Бизде тамадасын кююб башына иш этген не къыз, не джаш болмайды. Мен сени сыйынгы...

— Не сыйды ол! Болду! Мен сени бла шагърей болгъанлы башымы тас этгенме, башханы кёрюб болмайма. Дуния оюлуб баргъан заманда мен кесими неге сакълайма? Мени аллах санга буюргъанды, кетерик тюлме! — деб ары бла

бери кызыу джюрюй, чынг алгы бурун башында газ шарфын алай ары быргъады. Андан сора юсюнде кёксюл дарий чепкенини тюймелерин дженгил-дженгил тешиб тебреди. Сослан олтуруб къараб турады. Ма чепкенин да быргъады.

— Элизабет, не эткенлигинди?! — деб Сослан ёрге кьобду.

— Сеникиме дегенлигимди! Мени большевиклеге азыкь этергеми излейсе?! — деб джукъа чилле кёлегини имбашларында харларын энишге тайдыра, Сосланны аллында суюлди.

— Элизабет, ауузунгу тый! — деб Сослан эрши кван алыб, аны къатына джууукъ барды. — Сюймеклик болмагъан джерде, джукъ да болмазгъа керекди, билемисе сен аны? Тилейме быллай хылы-мылыла этме! — деб керти кёлю бла джийиргене айтды.

— Сен а, Саша, сен а сюймекликни!.. — дей Элизабет Сосланны бойнундан кысды. Аны ауур солугъаны, Сосланы тунчукдургъанча алайды.

Сослан аны кесинден кючден айырыб, арлакъ джаллады.

Элизабет, тырнакъларын бошлагъан джаз киштикча, джан-джанын талайды:

— Мен сени тутуллукъ джерингден тыйдырыб тургъанма! Кесим ючюн, кесим ючюн! Тохта сен, сен! Сен подпольщиксе! — деб кёлегини бауларын имбашына тартды. Сослан чотну ангылады...

— Элизабет, сен джюрегинг кыйналыб айта тураса аллайла, сени атанг а ёмюрде да манга алай айтырыкъ тюлдю, мен анга тюз кьуллукъ этгеними ол бек ариу биледи. Бусагъатда да мен аны хатерин этмесем, сени бла зауукъланган манга аманмы эди?!—десе да, бу тишируу, артыкъсыз да бююн, кир суу кьуюлгъан уругъа ушаб, кёлю булгъанганча болду.

— Сен мени аллай затла бла ийнандыралмазса! Мен кеси-кесими аямайма сора, мени аяргъа не ишинг барды? — деб джууукъ барыб, Сосланны бетине къарады.

— Нек аямайса, насыблы джашаргъа сени ненг да барды: сыпатынг, чырайынг, мюлкюнг..

— Тизме, ахырзаман джетиб келеди сора не насыб?! Кюнюм джашау керекди, кюнюм джашау! Тамбла сен тутулсанг, мени да бир большевик окъ чачса, сора нени сакъларгъа керекди? — деб кызы энтда джангыдан кызы, кёлегин, кюбетюбюн да тешиб атыб, джашха кесин кысды.

— Эшта, сен кесинге базмай да болурса, не?—деб шыбыр-дагъанлай, Сослан аны джаягына сермейелгенин сермеб, ауур солуй чыгыб кетди...

* * *

— Шаркъ устазланы Бютеуроссия Союзуну председателине сёз бериледи, — деб джыйылыугъа тамадалыкъ этген алай билдириб, орнуна олтурду.

Столну джанындан орта бойлу, тыкъ битген джаш, къалын къара чачын мангылайындан ёрге эте, трибунагъа барды.

— Аны не айтырын билебиз, башха ораторла чыкъсынла, башха-а! — деб бир къауумла сызгырыб тебретиле. Ала бар джокъ эсе да билмегенча, трибунагъа чыкъгъан председатель, джаш ауазы бла аланы сызгыргъанларын тунчукъдура, сёзюн башлады.

— Джолдашла, джюйюсханла! Устсазла политикагъа къошулургъа керек тюлдюле деген джангылады, ма ол сызгыра-сызгыра тюркюрклерин тауусхан джюйюсханла устазланы политикагъа къошулурларын излемей эселе, кеслери политикагъа сызгыргъанлары бла къошулуб нек айланадыла? Петроградны, Москваны, ма бу сиз джашагъан шахарны ишчилери баш эркинлик излеб, къозгъалыб айланган заманда, биз, устазла бир джанына джалларгъа боллукъ тюлбюз...

— Боллукъ тюл эсенг, бар кесинги Кавказынга, мында сенсиз да табыллыкъдыла оноу этерикле, бар да кесинги Кавказында Петроградны джаланбыдырларына да боллу-у-ш! — деб сызгыргъанланы бири кычырды.

— Ауузунгу тый, джюйюсхан, ансы экинчи кычырмазлай болуб да къалырса! — деб бир джашыракъ устаз ол кычыргъаннга магъаналы къараб айтды.

— Джолдашла, бизни ишибиз, дунягъа джаратылгъан сабийге къара танытыб, анга адам улу джаратылгъанлы чыкъгъан илмуланы билдириудю, биз а ол илмула бла байланы сабийлерин бай этген болмаса, джарлыланы сабийлерин этерге эркинлик табмайбыз. Кавказын юсюнден а айтырым ол джюйюсханнга: мени бу къуллукъгъа салгъанла энтда неге салсала да, барырым арыды, — деб джууаб этди Сослан. Устазны джашауу да ишчилеци джашауундан онглу тюлдю, попечитель къайсы бирибизден излемегенди улху, айтыгъыз? Къайсыбызны атаргъа излеме-

генди школдан тышына? Къайсыбызны классында, эшик артында, шпионланы салмагъанды?

— Тюз айтады председатель, тюз айтады! — деб зал бирден кычыргъанча кычырды.

— Тюз айтады, Сослан Джамаевич председатель болгъанлы устазланы бирлешдирди, попечительни орнун таныта башлады! — деб энтда кычырдыла.

— Джолдашла, джюйюсханлагъа айтмайма, барыбызгъа да эркинлик табаргъа деб кюреш ачханлары ючюн, ишчиле ишден атылыб турадыла, алагъа биз болушмай, ким болушурукъду! Ала бизге да баш эркинлик деб айланган заманда, ала бла бирге биз болмай, ким болургъа керекди, — деб Сосланны джаш ауазы бу дауур-суюрню тунчукъдура, ачык чыгады.

Татар устазла, башкир устазла, Север Кавказда шаркъ устазла — барыбызны ишибиз бирди, барыбыз халкъ бла болургъа керекбиз!

— Халкъ бла, къара халкъ бла сен мени элтгинчи кесинги аякъларынг бузда барырла! — деб бир базыкъ боюн алай андан кычырды.

— Кесинги аякларынга сакъ болсанг иги болурму эди? — деди анга биреу джууабха.

— «Шаркъ устазланы Бютеуроссия Союзу» бюгюн былайда келиширге керекди. Бизни революциябыз кысхады: Биз Бютеуроссияны алчы устазларыбыз. Биз Къазанны, аны бла бирге бютеу Петроградны, Москваны ишчилерини излемлерин тюзге, кереклиге санайбыз, ала бла болгъаныбызны айтабыз. Школладан шпионлукъ къурусун, устазлагъа ийнам болсун биз хар сабийни да окъутургъа излейбиз, сабийле бизге бары да бирдиле! Ма бизни излегенибиз бу затладыла! — деб Сослан, къагъытдан башын келтюрюб, залгъа къарады.

— Излегенинг бла къалыб да кетерсе!

— Тюздю быллай манифест, бизни излегенибиз быладыла-а!

— Излегенигизни орнуна асмакъ табыб да къалырсыз!

— Къорасын Кавказлы!

— Сабыр, джолдашла, джюйюсханла, сабыр!

— Биз ишчиле бла болургъа керекби-и-з!

— Къорасын школдан шпионлукъ!

— Бизни тюрмедеги устаз негерлерибиз бошланыргъа керекдиле!

— Тюздю, бошланыргъа-а-а!

Бу кычырыкъла бираз сёл болгъандан сора, Сослан резолюцияны чёбге салды.

Олсагъатлай, залда къалабалыкъ ачылды. Къолларын кёлтюрген устазланы къолларына «джюйюсханла» чабыб, артларына бурадыла. Чот тереннге кетерин билиб Сослан:

— Резолюциягъа разыла келиб тюбюне къол салыгъыз, — дегенинде, залдагъыланы кёбюсю къол салыб, разылыкъларын билдирдиле.

Устазланы джыйылыулары ингир бла бошалды. Сослан да, талай татарлы нёгери да андан чыгъыб, орамны ёрге айландыла. Орамла, къачан да чайкъалыб туруучу орамла, энди кзуу-шуудула — тюнене мында полиция ишчилени демонстрациясын чачханды...

Сослан да, нёгерлери да орамны кёндеденине къаланыб тургъан агъачладан, ташладан, машокладан ёрлеб ётдюле— кёб болмай озгъан сермешулене ызлары.

— Сен, Сослан, бююнню джыйылыуну юсюнден газетге бир статья джазарыкъ болурса, сен уста джаза билесе. Сени журналист ишинг да бек уллу магъаналыды, — деди татарлы устаз Аяз.

— Мен статьяны тамблагъа джазыб сёзсюз да береме, — деди Сослан неге эсе да сагъышлы.

Ол кёзюуде кзуу-шуу орамдан юч-тёрт адам чыгъыб, къолларында бычакълары джылтырай, быллагъа мыллык атдыла. Сослан аланы эслеб, эрлай анга джетиб келгенни бууунундан бууду. Олсагъатлай, экиси Сосланны артындан джетдиле, алай болса да, тутушууда ёмюрде кишиге оздурмаучу Сослан аланы аудуруб, бычакъны да иесинден сыйырыб, Аяз бла кюреше тургъаннга мыллык атды. Бу кёзюуде юч-тёрт джаш джетиб, бу экисине чабханланы тюелгенлерин туюб, чачыратдыла.

— Биз сизни ызыгъыздан аны ючюн келе тура эдик, Сосланны ёлтюрюрге деб аланы оноулары алайды, биз сау болуб а, ол зат боллукъ тюдю! — деб джашла экиси да Сосланны фатарына дери ашырыб къайтдыла.

Сослан юню экинчи этажында квартирасына барыб тешинди. Бет-къол джууб, шкафын къармай кетгенинде, табакъда бир эт кесекле, къатхан ётмекчикле табыб, къаба тебреди. Не ючюн эсе да, олсагъатлай юлери кёзюне кёрюнюб, туруб анасына тебреб къалырча бир болду. Алаугандан башлаб къарт Джанакъайытха дери кёзюне кёрюнедиле. Къабханын да къюуб, ёрге къобуб джюрюй башлады. Добай, аны элини къанын ичиб тургъан Добай, сюеги асыры

гитчечикден джерге кириб кетерча джарлы атасы, джалда кыйынарларын табмай, туюлюб айланган кярнашлары — бары да кез аллына сюелдиле. Дагыда барыб столгъа олтура, стол юсюнде джазылыб турган кёб кягъытланы ача, биразны къарады — ол Сослан джазыб башлаган къарачай тилни букварыды. Ол аны башлаганлы кълдай бир заман болады, алай а бошаргъа заман чыкмайды. Бу букварны окъутурча Къарачайда школ болмаганын Сосландан ариу киши да билмейди, алай а ол затлагъа кюн тууарын да бек ариу биледи ол!

Хурджунундан чыгъарыб Ара комитетни манифестин энтда окъуду:

«Грянет новое движение и настанет смертный час старого мира. Готовьтесь к новым битвам, наши боевые товарищи! Стойте мужественно и спокойно, не поддаваясь на провокацию, копите силы, стремитесь в боевые колонны! Под знамя партии, пролетарии и солдаты! Под наше знамя, угнетенные деревни!»

Эшик кягъылыб, Сосланны сагышын бёлдю; газетни хурджуна салыб, джастык тубюнден герохун алыб, кълун хурджуна ие, эшикни ачханында, андан кириб келген адам, Сосланны уллу къллары бла къучакълай, юйню арасында тебджилетди.

— Сен къуру ёрге ёсюб бара болурса деб тура эдим да, огъай, кючюнг да алгъындан эсе кючлю болганды, Наджиб, — деб, кесин кьонакъдан айырыб, Сослан анга кенгден къарады. Ол да, джассы бетинде ышарыуу къурумагъанлай, Сосланга къарай:

— Да сен а, сен? Мени сюегим ёсюб бара эсе, сен а, сюегинг алашалай турганлай, ёсюб бараса, ма, саначы къллай бир ёгенинги: Башкъртстан бла Татарстанда профсоюзланы алчысы болдунг, Уфа шахарны андан сора уа губернияны шаркъ устазларыны! Союзуну тамадасы болдунг. Аны бла да кълмай, шаркъ устазланы Бютеуроссия Союзуну председателини заместители болдунг. Аны бла да кълмадынг да, тамадасы болдунг. Тамада болганынгда уа, бизни да Къазанга джюрюучу этдинг да кьойдунг, — деб Наджиб, тенгине тансыкъ къарай, юсюнде пиджагын теше, айтды.

— Къалайды семинарияда джашау, Уфада болум? — деб Сослан ашыгъыб сорду.

— Экиси да, джангыз табакъгъа олтуруб, хапаргъа джарашдыла:

— Семинарияда шаркъ тиллени окъутхан устаз Сослан берген «дерсле» унутулмагъандыла! Сени ол замандагы сохталарынг ол сен, дагъыда сеничала берген дерсни башхалагъа береди. Уфа хазырды революциягъа, хазырды, Сослан, хазырды! — деб Наджиб, аны билегинден буу асыры къууангандан келтюрюб шиндикден къобарыб, ту-туша тебреди. Кюреше туруб, бираздан сырты джерге тийгенинде:

— Тутушургъа сени киши озаллыкъ тюлдю, — дей. — Кел энди ишни юсюнден селешейик, бюгече ызыма атланьргъа керекме, мени бери организация джибергенди. Уллу ишле джетиб келедиле, алагъа бирге тюберге кереклибизни биз билебиз, — деб столгъа олтуруб, экиси да бир бирине ийиб, акъырын сёзлерин башладыла...

...Сослан, Наджибни ашырыб, ызына къайтханында, кечени тогъуз сагъаты бола болур эди. Эки къолун да галифесини хурджунуна салыб, джалан келек терезени джанында биразны сюелди. Терезеден шахарны бир кесеги керюнеди, алай а ол кесек да кечеги джукъугъа кесин бермей, не заг эсе да бир затны сакълагъанча, джарыгъын джукълатмай турады. Кече джулдузла, джукълана да, дагъыда аланы орунларына башхала туугъанча, джангыдан джана барадыла. Оракъча, ингичге айны бир джаны джетисине къара булут илиниб, къыйырлары сагал-сагал болуб салынгандыла, айгъа илинген джерчиги уа, юзюлюб тюшеди дегенча алай ингичге болуб барады...

Сослан биягъынлай къолларын да хурджунларындан алмай, къарамын да полгъа ийиб, бир-эки джюрюдю.

Кавказда болумну юсюнден аны тенги Уллубий анга письмо ийгенди: Джашауум алааматды деб джазады. Джашау алаамат эсе да — ол ишибиз аллынады деген магъананы тутханын Сослан бек ариу биледи. Васо Ираклиевич да джазады, биягъы къуллугъуму, комиссариатда къуллугъуму, джаным-къаным бла толтурургъа кюрешеме, кюрешеним чакълы бир къууангандан да этеме дейди. Темботдан а бу арт кёзюде письмо джокъду... Не эте, не бола айлана болурла, экен?

Сослан шкафдан къууангы алыб, аны ичинден Ленинни бир китабын чыгъарды. Кеси карандаш бла сызгъан бетлерине ууакъ-ууакъ кёз джетдире, китаб да къолунда тургъанлай, джюреги сагъышха кетди: муну джазгъан адамны бир джангыз керсем, менн дуняда андан насыблы джангыз бир кюнюм болмаз эди.

Джукъусу бир да келмейди. Бара-барыб столну джанында сюелиб, бир да джазылмагъан акъ къагъытха кирлик къакъмай къарады: къарачай халкъны историясын къачан болса да джазмай къоймам. Ол китабда халкъымы бютеу историясын кёргюзюрге керекди: историянг ма, джашауунг ма, сени къанынгы ичиб тургъанла ма, аладан къугхаргъан джолла, дей, къуранны ичинде китабны ачыб, энтда биразны къараб, сора къуранны мелте тышын бери айырыб, аны ичине китабны салыб, дагъыда ызына джабышдырды...

...Реакция кючлю болгъанды. Заманлы правительство ууахтысы джууукълашханын ангылаб, Ленин джанлыланы къалай тукъум къурутургъа билмей, къабханла къурады. Ленин джолдаш, биз сени адамларынг, сени оноунгу толтурубуз, — дей, Сослан энтда столгъа олтурду.

1917 джылны август айыны кечеси джулдузлары бла терезеден къарайды.

* * *

Къобан область бла Къара Тенгиз губернияны таулуларыны келечилерини съезди къызыу барады. «Таулулары келечилерини съездине князла Шахымгерей, Бийсолтан, Добай, Юсуф хаджича, джер-джерден да быллайла келгендиле.

— Къарачай халкъ бу съездге мени ийгени бла бирча, сизни алгъышларгъа мени бойнунма да салгъанды. Къарачай халкъ Заманлы правительствону хар не ишин да тюзге санайды,—деб орнуна бара туруб, Бийсолтан анга къараб аязлары аямай къол къагъа тургъан Добайгъа, Юсуф хаджиге, бир къауум эсерге ышара, башын силкди...

— Биз бу джолгъа дери кишиге да къошулмай, таулула кесибиз энчи болургъа деб тургъан эсек, бусагъатда алай туруу Заманлы правительствогъа болушмауду; биз къазакъланы башчылары бла бирге болургъа керекбиз. Таулулары ма бери джыйлгъан башчылары бу бир болууну амалсызгъа санаргъа керекбиз, — деб Шахымгерей да кесини сёзюн аны бла бошады.

Съездде бир бирини сёзюн ангыламазлыкъ делегат джокъду, ол себебден резолюцияны алыугъа да заман кёб къорамады, джер иеледен сыйырылгъан джерле иелерине къайтыргъа керекдиле, Учредительный собраниеге дери ким да кесини джеринде турургъа керекди.

Добай бла Юсуф хаджи, аякъ тюблеринде чёб сынмай залдан чыкъдыла.

— Тейри, хаджи, сенича болсам, алайда ол трактирге мени элтмей кьоймаз эдим, — деб Добай, ол джууаб бергинчи да тѣзмей, хаджини ары таба ышыра тебреди. — Анда мен бир мѣлек баланы да кѣргенме, тейри, аны сен кѣрсенг, сегизинчиге алыб кетерсе деб да кьоркьама, бизге джетдирмей, — деб кьошду Добай.

— Джур-джур аллах айыб этмесин санга огъесе, кел, кел, — дей хаджи да, ол да трактирге кирдиле. Бираз чагьырдан кьыза башлагъанларында, экиси да съездни оноуна кѣчдюле.

— Таулулагъа оноу этерик комитет айырыуну сен кьалай кѣрдюнг? — деди хаджи.

Кеси айырылмагъанына джюреги джарылыб тургъан Добай ичин тѣкдю:

— Кьалай кѣрлюксе кѣрюб а, бизден сен, Тохтар, Ильяс айырылдыгъыз, ахырысы, ма сен не этериксе айырылыб?! Мен джаш адамма, кьааным тамырларымда кьызыб турады, мен не да этерме правительство ючюн, сен а, бу былайда джангыз шышачыкь алгъанынгча, ненг да алай боллукьду; мен сени джерлеринги кьайтарыр ючюн сотняны келтиргенимде, сен а былайда да шышачыкьдан сора джукь алмайса; бизни ишибиз, башыбыз да бирди, сен а кьызгъанчдан ѳлген бирсе, — дей келиб, дагьыда башхагъа кѣчдю. — Мен ол Нанаш бла Алауганны, кѣрюрсе, кьалай этсем да, ала сау болуб элге тынгы боллукь тюлдю, эл бусагъатда аман залим кьозгъалгъанды, аланы бир джукьлатайым да мен бара-барыб, а сен а былайда шышачыкьны кѣбсюнесе, — деб не сѣлешсе да, сѣзюн аны бла бошайды.

— Сабыр бол, керексизни сѣлешме, энтда аллыкьма, сенича адамгъа алмасам мен, кимге алыкьма, ичеринги билмей эдим ансы. Ол кыз-мыз дегенинг да не болду, бир излерге керек эди, бу айланганлада алай сен айтханча чырайлы зат кѣрюнмейди да, — деди хаджи.

— Мен аны табарма, керек болса. Бу съезд да урушну ахырына дери бардырыгъа оноу этгенин билселе—ол аналарын сатдыгьымла, кьара халкь, энтда дуняны бузарыкьды. Сеннге не, бютеу ауурлукь Добайны юсюндеди,—деб биягъы кесини сагъышына кѣчдю.

— Бу съездни оноуларын джашауда бардырыр ючюн, халкьгъа энтда джанг джасакь салгъанын билселе уа! Ма, олду бютюн да от саллыкь алагъа, — деди хаджи.

— Да ма, санга табды алдаргъа, сен аллах бла биргесе, аллахха бу джол да бизни ючюн бир джумуш этерге кьой. Ал бери, аллыкь эсенг, шыша, — деди Добай.

Хаджи, официантха шыша заказ бериб, кеси къапталыны хурджунундан газетни чыгъарыб, окъуй башлады. Башына чагъыр чабхан Добай:

— Не затды газетинг? — деб сорса да, кесинде аллай газетледен бир ат джою барды:

— Аланы, элге баргъанлай, чачаргъа керекди.

— Бу алапат чакъырыу болду! — деб хаджи ичинден окъуй туруб, тышындан айтды.

— Не зат?

— Да, ма «Таулуланы область комитети» чакъырыу бас-малайды: комитетден эркинликсиз бир атлам этмезге, ра-хатлыкъны сакъларгъа, къайгъы чыгъармазгъа» деб таулула-ны чакъырады. Чакъыра турсун бир да аямасын да, ол тау-луланы, дагъыда чакъыргъанла бардыла, ала бизден эсе уста чакъыра биледи. Большеуиклени Ара Комитетини чакъыруун билемисе? — деб хаджи хапар айта тебрегенлей, Добай бир къызы эслеб, созма белин ийилте, анга джуму-луб бара тургъанын кёрюб, хаджи да «кёрюшейикчи» деб ызындан атылды...

* * *

Съездден къайтхандан сора, Добай бир къауум адамны джыйыб, преуленни юйюнде таша кенгеш къурады.

— Хар юйден бирер къой алыргъа керекди: бютеу кърал-да бу къара халкъны къозгъалууун джукълатыр ючюн да ачха керекди, — деб Добай, джумукъ кёзлерини кирпичле-рин азчыкъ кёлтюре, нёгерлерине къарады. Ала тынгыла-дыла.

— Чыртда бир тауугъу болмагъандан а несин алыргъа керекди? — деб сорду Чомай.

— Джанын, — деб Добай бирлемей-экилемей джууаб этди. Экиси да аны джууабын толу ангылаялмай къара-дыла.

— Джанын, — деб ол дагъыда къайтарыб, — санга, ма-нга джумуш этсе, табар, не да этиб табаргъа керекди, чыртда кечим салыргъа боллукъ тюлдю, манга Екатеринодарда къа-ты айтхандыла, мангача барына да: революция деген ана-сын аллыкъ джаннгандан джана келеди, анга къаршчы турур ючюн, аны джукълатыр ючюн, Ресейни Дондан баш-лаб Кавказ таулагъа дери революциягъа къаршчы кючу би-ригиб кесин бегитеди — «Къыбыла-Шаркъ Союз» къурал-гъанды, энди уа революцияны джукъланнганнга сана. Аме-

рика ол «Союзгъа» алгъышлау къагъыт джибергенди, керекли кюн ол кзуру алгъышлау къагъыт ийиб къоймазын биз билебиз, — деб, бетин кзууанч джарыта, Добай юллесине тютюн тебледи.

— Биз не бла болушургъа боллукъбуз энди, къысхасы, ма ол «Союзгъа»? — деди хаджи, Добайгъа къараб.

— Айтама да, биз революцияны халкъны кесини болушлугуу бла джукълатыргъа керекбиз, аладан налог джыяргъа, ол налогну сауутха-сабагъа берирге, аскер кзурауда Бийсолтаннга болушургъа. Аны тышында да Заманлы правительствону адамы бюгюн анга бир тукъум бир затын аямаз? — деб нёгерлерине къарады. Шогайыб апенди бла хаджи кёзлерин эниште тутдула, аланы къызгъанчлыкъларын ким да биледи, Чомай а:

— Тейри да адамны, бютеу мюлкюмю-джанымы да ол затха салама. Екатеринодарда бизни юкюн ишни бардыргъан Бийсолтаннга айт барыб, Чомай революцияны джукълатыуда бир джугуун да аярыкъ тюлдю де, — деб таукел айтды.

— Мен да къолдан келгенни аярыкъ тюлме; — деб кечигиб келген къады адаргы эшитдире, айтды.

Добай алагъа эрнин къыйыкъ ийиб ышара:

— Былайда бизни сёлеше турургъа заманыбыз джокъду. Биринчиси: налогланы юч кюнню ичине джыяргъа, экинчиси: большевиклени ызларындан салынган тахсачыланы джыйыб, алагъа энтда адамыча юретирге. «Таууланы Союзуну» Ара Комитетини буйругуу барды: Сосланны адамларында кёз айрымазгъа, Нанашны тутаргъа; Темботну юсюнден Тебердиге буюрулгъанды — аны къабханнга джыярыкъдыла. Кючюбюз уллу джыйылгъанды. Аналарын сатдыгъымалагъа, мен власты берсем кёрмезлеми? Сослан ит а, бютеу Кавказда айланады дейдиле, — деб джумдурукъларын ёрге тутду.

Бу кёзюуде эшикден «Даяны атасы, даяны атасы сен да ёлгенсе, мен да къалгъанма» деб биягъы Сапиятны сарнагъаны эшитилди, — Кёб тездюм да мен бу гаджиге! — деб Добай, герохун къабындан чыгъарыб, терезеден тиширууну марай башлагъанлай, Чомай джетиб къолундан герохун алды:

— Телимисе, акъыллымыса, сен?! Быллай кюнлөде сен андан бошасанг, революциямыды-худжумуду, не эсе да ол, бизден башланыб къалырын билмеймисе, бир да болмай эсенг, ташаты-ы-н... — деб аны терезеден айырды.

Селешмей биразны турдула. Тынгылауну хаджи бузду.— Большевиклени Тифлисте съездлери болганды. Ол съезд буржуй помещик властны кьурутургъа деб, бегим алганды. Бютеу Кавказны большевиклерини съезди болганды, кысхача айтыргъа, ол Ленин дегенни оноун толтурургъа, деб чачылгандыла, — деди.

— Сослан бла Тембот джетмеген джер джокъду дейдиле, бютеу Къарачайны къатышдырыб айланганла ол эки сидиле. Сослан къайда эсе да ишлейди дегенликлерине, ол Къарачайгъа да ташатын айланыб турады, къаллайла болса да ол юйоне келмей турадымы дейсиз...

— Ала тынгылаб турмагъанларын ким да биледи, бусгъатда налогну дженгил джыйыу баш ишибизди, юч кюн болджал, налогун бермегенни кесин аскерге! — деб Добай эшик таба тебреди.

Босагъада аны аллына Джамай тюбел:

— Санга келгенме, амиссар джолдаш, — деб юйню ичине да кирмегенлей, таягъына таяна айтды.

— Не болганды, не джумушунг барды? — деб Добай босагъадан энишге анга къарады.

— Манга эл бла бир налог салыннганды, бюгюн ашаргъа гырджыным болмай тургъанлай, джаным, кезюм, мен аны не бла телерикме? Быйыл беш кере налог теледим, энди уа не налогду бу? Не малым джокъ, не джерим джокъ, неден налог берирге керекме мен? Алыгъыз кесими — не этерик эсегиз да! — деб тыхсыды.

Бу кезюуде былайгъа дагъыда талай адам тарыгъа келди. Добай Джамайгъа къараб:

— Сени чотунг тынчды, Джамай, Сосланынгы келтир да, ма былайда мен ишлегенча ишлер да турур; ол былайда ишлесе, сенден киши да налог аллыкъ тюлдю, ойнаб, къайнаб джашарыкъса кесинг да, — деб джууабын сакълай, джумукъ кезлерини кирпичлерин джабды.

— Меннге соруб келлиги джокъду аны бери, керек болса, бери да келир, алай а ол келсе, келмесе да, мен болумуму айтыргъа келгенме былайда, бюгюн юйде бир хулгу уну болмагъан, аллай бир налогну не бла телерикди?!

— Бизни да телер къарыуубуз джокъду, ма юйюбюзге кел да небиз бар эсе да кер, элде гырджын ашагъан бир таулу джокъду, болгъан малчыгъыбызны да гырджын орнуна кесдик да ашадыкъ, не этерге, къалай джашаргъа керекбиз биз, сабийле ачдан джылай тургъанларын, биз айтмасакъ да, кересиз! — деб бир аууаздан кычырдыла.

— Ауузугъузну тыйыгъыз, большевикле излеселе, табар эдигиз сиз, этигизден кессегиз да, кесигизни правительствону уа джакъларгъа унамайсыз, бусагъат мыртазакъла барыб юлге тинтиуюл этерикдиле! Бир тукъум бир тарыгъуугъа къарарыкъ тюлбюз, къазауатны заманында не тарыгъууду ол! — деб Добай, къолларын силке, къычырды.

— Нанаш джерлени бизге сыйырыб бергенинде, ма сен зыбабел тюлмю эдинг аланы бизден сыйырыб алгъан?! Энди не излейсе бизден, ол джерлени ызларына берген шохларынг телесинле налог, бизни джашларыбыз къырылгъанлары да болукъду къазауатда! — деб Хусей артдан келиб джууаб этди.

Къалабалыкъ болдула. Преуленде олтуруб тургъанла, башларын эшикке къаратыргъа къоркъадыла.

— Чачылыгъыз бусагъат былайдан! — деб Добай, атамны «адамланы бир джерге джыйылыргъа къоймагъыз» дегени эсине тюшюб, не къычыралгъанын къычырды.

— Бизден налогну къурутмай чачыллыкъ тюлбюз! — деб Мусос бары ючюн да джууаб этди.

— Бир шайы къурурукъ тюлдю налогну, аны тышында да ма сиз кесигизни оноучуларыгъызгъа бойсунмагъаныгъыз ючюн, энтда хар юйден бирер ууакъ аякълы берликсиз, чачылыгъыз бусагъатдан ансы герохну беклерикме! — деб Добай аман къан алды. Сора не амал табаргъа билмей, юйге кириб эшкни къылычын салды.

Мында къысылыб тургъанлагъа самаркъау къараб, аладан арлагъыракъ олтурду. Бираздан эшикке адамланы санлары кѣбден кѣб бола баргъанларын сездиле. Тѣртюсю да баш энишге къараб биразны тургъандан сора, къады Добайны къатына ийиле барыб:

— Быланы былай этдире тургъан, ма ол аман Джамайны джашыды. Ол кѣзюу-кѣзюую бла бери келиб, джаланбыдырлагъа оноу этиб кетиб турады. Атасын бюгюн былайгъа джиберген да олду. Ол къолгъа тюшсе, сора Къарачайны джалангачын мен бек ариу тохтата билир эдим. Билемисе къаллай оноу кереклисин? — деб тюбюнден ѳрге къараб тохтады.

Не этерге билмей, эшикке уллудан уллу болуб баргъан дауурлагъа къулакъ салыб тургъан Добай, оноу сакълай мынга дженгил бурулду.

— Джамай къоланчабырны гѣзеннге салыргъа керекди, гѣзеннге, сора кѣрюрсе андан сора джаш келиб къалмаса

кьолунга... Сагъыш этчи, экибиз да аны атаманотделге алыб барсакъ... — деб къады шыбырдады.

— Керти айтаса, алайды этеребиз! — деб Добай джарыб, секириб ёрге къобду...

Бу кёзюуде эшикде дауур шош болду. Не эте айланадыла, экен, деб юйдегиле терезеден кёз джетдиргенлеринде, была танымагъан биреулен келиб халкъны тегерегине джыйыб неле эсе да айта тура эди. Юйдегиле къулакъ салдыла.

— Мындан ары тёзюм джокъду, джамагъат. Тебердиде халкъ джыйылыб, болум амандан аманнга баргъанын айтхандыла, къалгъан эллерибизде да алайды. Бусагъатда хар ким гардошчугъун, арпачыгъын джыяды, алай а бачхала да, кюйгенлери себебли, джукъ чыкъмайды. Къарачай Заманлы правительствону кереклиспне ма бюгюннге 50 минг кьой бергенди, алай демеклик, ачлыкъ джетиб тургъанлай, аууз къабыныбыз сыйырылгъанды, ол малла бизни бойнубузгъа энтда боюнсха салыр ючюн джыйыладыла; бизден энтда ачха, энтда мал излейдиле, биз мындан ары бир джукъ да бераллыкъ тюлбюз. Бир джаныбыздан ачлыкъ джетиб келеди, Къарачайда граждан комитетни тамадасы хаджи уа, мюлк иеле бла бир тилли болуб, ол халкъдан джыйылгъан малладан кесине энтда бир кьош къурагъанды.

— Джукъ да бермейбиз, берир затыбыз да джокъду!

— Къарачайны къадысы нек джашынады бизден; ол аллахны кулукъчусу эсе, бизни къыйынлыгъыбызны, инджиуюбюзню нек кёрмейди?

— Чыкъсын къады бери!

— Аны мюлкую, малы да кёбдю, берсин кеси, алай сюе эсе, правительствосуна.

Къады чыкъсын!

— Добай чыкъсын бери! — деб къычырыкъла энди тохтамай башлагъанларында, къады эшикни акъырын ачыб, босагъадан кёрюндю.

— Джамагъат, аллахны къуллары, бир бири сёзюбюзню къычырмагъанлай да ангыларгъа болукъбуз, сабыр этигиз, налогну сизге биз салмагъаныбызны билирге керексиз...

— Ким салгъан эсе да, тёлерик тюлбюз!

— Тёлемейбиз десегиз, аскер келирин унутмагъыз, къралны адамыны къралны керек кюнюнде алай этерге эркинлиги джокъду.

— Бизге неде да эркинлик джокъду да джокъду!

— Джамагъат бир шай да тёлерик тюлдю! — деб бары ючюн да ол адам (тебердичи Исхакъ) джууаб берди.

— Керти айтады, төлерик тюлбюз!

— Джамагъатны терсине бургъанланы биз билебиз, ансы джамагъатда не айыб барды, — деб Добай, къара темирча къаралыб, чыкъды. Добайны аягъын баса, къады халкъгъа:

— Джамагъат, аллахны къуллары, чачылайыкъ, оноу этербиз. Биз былайгъа джыйылыб, къычырыкъ эте тургъандан не келеди? — деб ариу бла халкъны чачаргъа кюрешди. — Джума кюн джуманы оздурмайыкъ, — дегенинде уа, халкъ акъырын чачыла башлады... Ол кече джассы артында, август айны кечесинде Джамайны тутуб, Пашинскени тюрмесине ашырдыла.

* * *

Къарачай халкъны ичинде большевикле джанлыланы саны ёсгенден ёсюб барады. Бу затны себеби—орус ишчи класны къызыудан къызыугъа баргъан кюреши, Ленинни башчылыгъы бла партияны уста ишлей билмеклиги, къарачай халкъны марксизм ишин бардыргъан алчы адамларыны кюнчюнденди. Заманлы правительство кимники болгъанын аны политикасы кёргюздю. Петербургда июль айда болгъан къозгъалыудан бери, реакция, не мадарларын да аямай, большевик организацияланы къурутургъа кюрешеди. Бир кёзюуге дери, туру ишлеуню къоюб ала энди таша ишге кёчдюле. Къарачайда «бу адам большевиклеге тарта болур» дегенлерине не кюрешиб да аякъ тутдурмаз ючюн, тюрлю-тюрлю къабханла къурадыла. Ол себебден, Тембот да, нёгерлери да ишни, ангылатыу ишни, энди ташатын бардырыгъа оноулашхандыла. Тембот, элlege адамларын ийиб, Аркадий Максимович келтириб кетген литератураны хайырландыра, ушакъла бардырады. Исхакъ бла Таубий Огъары элде къау-мну джыйыб сёлешдиле.

— Революция джууукъду, джолдашла, — деди Исхакъ. — Алай а урунган халкъны джаулары алдаргъа излейдиле. Учредительный собраниеге дери джерлеге бир адам тиерге амалы джокъду деб айтхан да, аладыла. Бизни ууатыр ючюн, тауланы байлары бла къазакъланы байлары бирлешиб Союз къурагъандыла. Халкъланы бир-биринден айырыгъа кюрешедиле — Халкъла бирикселе, аланы хорлау тынч болмазын бу «Союз» бек ариу биледи. Большевикле дин тутаргъа къоярыкъ тюлдюле деб, энди халкъны ол джаны бла аддаб кюрешедиле. Ала айтыу бла «революция джукъланыб бошалгъанды».

— Революция аланы бошагъанын кѣрюрле! — деб кычыргъанны эшитиб, Исхакъ ичинден «молодец Аубекир» деди.

— Бусагъатда бизни борчубуз, партияны алтынчы съездини бегимлерин джашауда бардырыргъа, халкъгъа контрреволюция не хазырлагъанын ангылатыргъады. Халкъ кеси ким терс, ким тюз болгъанын энди ангылай башлагъанды. Учредительный собраниени сакълай-сакълай безиб, энди джерлени оноун кюч бла этерге разыла кѣбден кѣб болуб барадыла. Бютеу Север Кавказны миллетлерини араларында айрылыкъ этерге контрреволюция не къаруун да салады, алай а Сергей Миронович Кировча, Шаумян джолдашлача большевиклени, бизни Сосланча большевиклени кючю бла урунганла аны ангылагъандыла, бирлешедиле. Не къарууну да салыб, джолдашла, партияны политикасын ангылатыуду, халкъ бизни блады, — деб Исхакъ сѣзюн бошады.

— Бизде оноу бусагъатда контрреволюционерле бла эсерлени кѣолундады. Биз джерлени сыйырыб халкъгъа юлешибиз дедик да, артда аланы халкъны кѣолунда тыялмагъаныбыз халкъны ийнамын бизге бираз мусхал этди, — деди Нанаш.

Ол бери Таубий чакъырыб келгенди.

— Айхай, патчах кѣорагъанлай хар неда бизникди деб, акъылыбыз алай эди, биз да казна джерлеге чабхан эдик, — деди Таубий, акъыллы кѣзлерине салкъын ура.

— Аны да хайырландыра билирге керекди, джолдашла, — деди Исхакъ, саргъала тебреген чегетге терезеден кѣзю джете. — Хайырландыра. Революция хорлагъынчы кеси кыйыны бла джашагъан элли буржуй правительствону кѣолундан бир эли джер да табарыкъ тюдю деб, биз Владимир Ильич юретгенча, алай айтабыз. Сиз алгъан джерлени ызына сыйыргъанлары аны кертилигине юлгюдю.

— Керти айтаса, тейри да адамы.

— Контрреволюция тюрлю-тюрлю союзла, комитетле кѣурайды. Къарачайда контрреволюциягъа башчылыкъ этиб, джыйышдырыб айланган Бийсолтанды. Анга аны нѣгерлерине ийнанмазгъа, аланы къабханларына тюшмезча, халкъны алай этерге керекбиз. Ресейни джер-джеринде Советле кѣураладыла. Аланы чачадыла, алай а ала дагъыда кѣураладыла! — деди Исхакъ.

— Мени акъылым бла, бирерибиз бирер тийрени алыб, тийреде бир джангыз юдеги кѣоймай базманнга салыргъа, кимни не акъылы болгъанын билирге, ачыкъларгъа керекбиз.

Ресейни урунганы къурай баргъан Советле бизде да бол-
лукларына не сёз барды! — деди Таубий.

— Хар бир тийреде да биз билмеген юйдеги, юй джокъ-
ду, алай болса да, Таубий тюз айтады энтда айланыргъа
керекди, — деди Нанаш.

Бары да былайгъа тохтаб, бир-бир чачылышдыла.

* * *

Эшик саклауулну ары тюртюр, залгъа адамла киргенле-
ринде, андагъыланы къанлары бузулуб, талайы ёрге-ёрге
къобдула.

— Ким джиберди быланы бери, ызларына чыгъарыгъыз!
— деб стол джанындагъы, бойну бууулгъан текеча, кычы-
ралгъанын кычырды.

— Биз кесибиз келгенбиз, киши да иймегенди бизни, чы-
гъарыу десегиз, къан тёгюллюкдю! — деб Пузыревский ке-
скин, рахат айтды. Кишини да сан этмей, нёгерлери кеси да
барыб бир джерге олтурдула.

— Бу съезд джер иеле бла правительствону былайда къул-
лукчуларыны съездиди, бери башха адамны келирге иши
джокъду! — деб биягъы председатель, сакъалчыгъын къал-
тырата, кычырды.

— Биз барыбыз да бир отдельде джашайбыз, барыбыз
да бир правительствогъа къарайбыз, оноуну да бирге этерге
керекбиз, — деб биягъы Пузыревский, орнундан къобмагъан-
лай, джууаб этди.

Болмазын билиб, съезд кесини ишине кёчдю.

— Джюйюсханла, отдельни оноуда тургъан адамлары кес-
лерини правительствогъа тюзлюклерин таныта, бу отдельни
эллеринде, станиселеринде джашагъан къара халкъны ар-
тыкълыкъларын тохтатыр ючюн, биз оноу этерге керекбиз.
Мындан ары кёресиз, къуру сёзню къоюб, керти ишге кё-
черге керекбиз, — деб трибунадагъы оратор ашыкъдырды.

— Мени джерлерими сиз мындан джиберген отряд сый-
ырыб къолума бергенди, сау болугъуз, къалгъан джерлеге
да аллай отрядла джиберирге керекди, — деб Юсуф хаджи,
абасын тюзете, ёрге къобуб кычырды...

— Сени джерлеринги сыйыргъанлыкъгъа, андан сора
Отраднугъа баргъан отряд джукъ да этмей, кеси да къара
халкъны джанына кёчюб къалгъанды, ма ол алайда олтур-
гъан большевиклени кючюнден! — деб биреулен къобуб
алай айта, олтуруб тургъан Пузыревскийни кёргюздю.

— Аллай аскерни алайда огъуна мылтаргъа керек эди!

— Джюйюсханла, — деди Добай, ёрге къоба. — Бу съездни джыйылгъаны бек аламат болгъанды. Биз элде тамадала, ма биз, мындан ары не бла къоркьутургъа билмейбиз къара халкъны: оноусуз, сорусуз-оруусуз кеслери дуняны чачыб къояргъа хап-хазырдыла, бююн былайда алагъа бир къаты оноу этиб чачылмасакъ, тынчлыкъ боллукъ тюлдю! — деб, зыба бели юзюлюб къалады дегенча, къымылдай олтурду.

Кишиден да сёз тилемегенлей, Аркадий Максимович къобуб трибунагъа чыкъды.

— Аны трибунагъа нек джибересиз, большевик сёзлерин айтыркъды!

— Ким эркинлик бергенди анга сёлеширге?!

— Бери нек къойдугъуз аланы?!

— Сиз сёлешген заманда биз тынгылаб тургъанбыз, — деди Аркадий Максимович.

— Сени бери чакъыргъан киши джокъду, сёлешгенинг да керек тюлдю! Къыстагъыз бу хужулану ары!

— Сёлешме къой, не дерик эсе да бир эшитейик!

— Сиз сёлешген заманда биз тынгылаб тургъанбыз, — деб, ол энтда таукел айтды.—Халкъны къозгъалгъанын, нек къозгъалгъанын энтда билмей эсегиз, сора оноугъа кириб нек турасыз! Халкъны джер берликбиз, урушну тохтатыркъбыз деб сиз алдаб турмай, сизни правительствогъуз алдаб турмай, ким алдаб джетдиргенди бююнне дери?! Ётюрюк сёз бла мындан кёб алдаб бараллыкъ тюлсюз! Энди аны тёзюмю къуругъанды, анга берилирге айтылгъан затны ол кесине излейди, патчахны тахтадан тюшюрген ол халкъ болмай сизмисиз? Властны къолундан сыйырыб алдыгъыз, анга уа не бердигиз? Учредительный собрание бла неллай бирни алдаргъа боллукъду? Не уа былайгъа къуру джер иеле бла чиновниклени чакъырыб, халкъдан кишини да нек чакъырмагъансыз, къоркъмай эсегиз?!

— Ол сени ишинг тюлдю, сени ишинг джер къазыуду, джер тюбюнде!

— Отдельни атаманы, аны офицерлери халкъны алдагъандан алдаб барадыла, акъылы болгъан бююн ала бла болмазгъа керекди. Мени айтырым, ма ол алайда олтургъан большевиклени аты бла излегеним, бу съездни джабыб, жангы съезд ачаргъа, ол съездге уа халкъны не къауумун да чакъырыргъа! — деб трибунадан тюшдю.

Залда большевикле бла бирге болгъан сол эсерле да къол къакъдыла.

Трибунагъа отдельни атаманы чыкъды.

— Джюйюсханла, уруш бошалса, эллиле джер аллыкъдыла, муну юсунден быллай бир сёлешиб туругъа болмайды?! Кърал уллуду, алай нени да эрлай этиб къоймакълыкъ тынч тюлдю, уруш бошалгъанлай а, джерле тенг боллукъдула.

— Урушну бошаргъа уа излемейди сени Заманлы правительствонг.

— Атаман алдай турады, анга ийнанмагъыз!

— Залдан большевиклени къоратыгъыз!

— Атаманны трибунадан атыгъыз!

Былай бла бу съезд бир тукъум бир оноу этмегенлей чачылды, алай болса да, большевиклени кючу бла бу съездни кёбюсю аланы джанына джаллады.

* * *

Джамайны ма муну бла тёрт кере соруугъа чыгъарадыла. Джамайны къарыусуз бутлары асыры къыйылгъандан, джыгъылыб къалама деб барады.

Тюрмени арбазына чыкъгъанларында, къачхы сууукъ ётюб, Джамай къалтыраб башлады. Алай болса да, эшик хауаны джутланыб солуйду. Соруу мында алыучан эдиле, бюгюн къайры элте болурла экен, — деб барыучу джериндеп озгъанларында, Джамай къайгъылы болду. «Сосланны табыб къойгъан болурламы? Керти да ол была айтханча Къарачайда айлана тура эсе, сора мени гёзеннге былай атдырыб къалай тура болур? Атадан, анадан кенгде ёсген джаш, ким биледи, джюреги къаты болурму ансы...»

— Бу эшикге бурул, — деб конвой бир къара эшикни кёргюздю. Джамай ол эшикге элтген атлауушланы не ючюн эсе да санаргъа кюреше, атлай барды. Алай а, аз болсала да, аланы санаялмагъанлай эшикден ичине кирдиле. Аны ичинде да бир эшикни ачыб конвой, Джамайны ары ийиб, кеси тышында къалды. Ары киргенден сора, Джамайны кёзлери къарапгыда джукъ кёралмай талай заманны турдула. Ол кёзлерин ууа тургъан заманда, къалайдан эсе да бир таууш эшитиб, къулагъымамы келди деб къарагъанында, бир ариу сюекли аскер кийимли адамны, аны аллына келе тургъанын кёрдю.

— А-а-а, Джамай, кел, кел, джаным кел. Ма бери олтур, деб ол адам къартны тюбюне шиндик тартды.

«Бийсолтан!» — деб Джамай аны таныды.

— Мен сени бери келтириб тургъанларын бусагъатда билгенме, аюнге, манга бир билдирсегиз а, сени былай салыб турургъа джарамайды? Къарт адам, къарысуз адам. Мен билмей тургъанма, — деб Джамайны аллына сюелиб, полковник алтын тишлерин джылтырата айтды.

— Нек тюшгенсе бери, Джамай?!

«Аны билгенинг къадар къарнынг ауругъа эди», — деб ичинден алай айта, Джамай анга къарамагъанлай:

— Сосланны таб дейдиле манга, — деб акъырын, тауушу къалтырай, айтды.

— Да къайдады да сора Сослан, сен табар джердемиди?

— Да ала биле болурла къайдагъысын, мен къайдан билейим, — деди Джамай.

— Да сора Сослан сизге келмей туруучу къалай болгъанды? Мында, Къарачайдады сора.

— Къарачайда болса, ол кишиден да къоркъарыкъ тюл эди атасына келирге!

— Аны уа, тейри, кертн айта болурса дейме, — деди Бий-солтан барыб столгъа олтура. Сора биразны тынгылаб туруб:

— Да, Джамай, биз бир элде ёсгенбиз, бир сууну ичгенбиз, бусагъатда, кёресе, ит несин танымай айланганын, биз барыбыз да джашауну орнуна салыргъа деб айлангандан озуб, бир тукъум бир затны кеси башыбызгъа излемейбиз. Сослан акъылсыз джаш тюлдю, алай а алкъын ол джаш адамды, кесинги къолунга джыйсанг, ол сени сёзюнге къарамазлыкъ джаш тюлдю, биз аны былайда уллу къуллукъгъа салыб къоярыкъ эдик...

— Мени санларымы къыйыны бла ёсгенсе сен, иги джаш, мени ким болгъанымы, ёмюрде бир адамгъа хыянатым тиймегенин бек ариу билесе, мен Сосланны не этиб айланганын билмегеними да бек ариу билесе, энди менден не излеyse аны бир айтчы? — деб Джамай полковникни кёзюне къарады. — Меннге энди бары да бирди — джашагъаным да ёлгенни орнундады, ёлсем да, къулакъгъа алмайма, Сослан бюгюн къолума келсе да, былай этеме да, былай эт деб айтырым да джокъду. Кеси терсни, тюзю ангыларча болгъанды, аллах-ха шукур, мен а энди кимге, неге ийнанырымы да билмейме, — деб Джамай мыдах айтыб, башын полковникден бир джанына бурду.

Полковник, энтда къобуб, ёрге бла энишге барыб тебреди. Аны башында бусагъатда кёб тюрлю сагъыш барды. Бираздан ол быягъынлай къартны аллында тохтаб:

— Мен сени тутханлагъа айыб саллыкъма, бюгюнден

ары сен башынга бошса, элге уа мени башыма бош этген Заманлы правительствону Къобан областда бек магъаналы ишлеге къараучу чиновниги Бийсолтанды деб бар. Бу правительство джарлылагъа не игилик этелсе да аярыкъ тюлдю де. Ма бу да бир джугъунга джарар, — деб хурджунундан чыгъарыб бир кюмюш сомну узатды.

Сомну узатыб тургъан чыммакъ акъ къолдан Джамай аны алмагъанында, къарангыда къол ауангы ызына кетди. Биягъы полковник юй тюбюнде къызыу джюрюб башлады, сора эки къолун да сыртындан алмагъанлай, къартны аллында тохтаб, тиш аралары бла кючден-бутдан:

— Барр! — деб бармагъы бла эшикни кёргюздю. Ол чыкъгъанлай арт эшик бла кирген къара кийимли адамгъа: — Юйюне джетгинчи ызындан къарауул болгъанлай барыб, къараууллукъну элде башхалагъа бериб къайт! — деб буйюруб ашырды.

* * *

Джамай станиседен чыкъгъынчы, хар атламында сауутланган атлылагъа тюбегенлей барды — джолоучу къагъыты болмагъаны себебли, мардасыз къыйналыб, станиседен алай чыкъды. Ол ауа-сауа джаяулай бара тургъанлай, ызындан Алауган ат бла джетиб, озуб кетерге аздан къалыб, эслербатдан тюшдю

— Мен санга азыкъ алыб барыб, чыкъгъанды тюремеден дегенлеринде, къайда излерге билмей айлана эдим, — дей, Алауган абджыб тургъан къайын атасына артмагъындан азыкъчыгъын чыгъара, къачхы джангурладан сора сууукъла уруб орулмагъанлай бузлаб тургъан сары будайны джанында чёкдюле. Ачдан къысылыб тургъан Джамай аз-буз ауузланыб, ауузундан сёзю кючден чыгъа, анга соруб тургъан сорууларыны юсюнден, бюгюн Бийсолтан бла тюбешгенлерини юсюнден хапар айтды.

— Чотла игидиле, Джамай. Нанаш къачыб къутулгъанды дейдиле — ол да сенден сора тутулгъан эди? Петербургда ишчиле оноуну къолларына алгъандыла, джерлени джер иеледен сыйырыгъа, эллилеге юлеширге деб закон чыгъаргъанды. Анда, Ресейде, джерлени юлешиб башлагъандыла дейдиле, уруш бюгюн-бюгече тохтарыкъды дейдиле, оноу хар къайда да бизничаланы къолларына тюшюб барды дейдиле. Ма алай айтыб, къагъытла чачхандыла, — деб Алауган, тёрт джанына кёз джетдире, къойнунда газетни къыйырын чыгъарыб Джамайгъа кёргюздю.

— Мында мен айтхан оноула джазылгъандыла, — деб къошду. Энди биртукъум бир затха да ийнанмагъан Джамай, Алауганны бети-къуту джарыб айтхан хапарына сансыз тынгылады — аны дыгаласы: не да болсун, джарлы юйюме джетиб анда ёлсем дегенден ары джукъ да тюлдю.

Тору алашагъа миниб экиси да джолларына тебретиле. Джамайгъа джукъ айтмаса да. Алауган джолда атлыланы джюрюшлеринден не эсе да бир уллу къайгъыла болгъанын сезиб барады: джолда уа атлы солдатла ары бла бери чепкен сокъгъанча джюрюйдюле. Арабин, энди уа не болгъан болур!

Алауган бла Джамай элге джетгинчи, элге къара хапар барыб тура эди: Петербургда ишчиле властны къолларына алгъанлай, Къобан областны большевиклери да властны ишчиле бла эллилеге берир ючюн оноу этгендиле. Ол оноугъа келген ишчилени, эллилени джыйылыуун атаман аскери бла джетиб къыргъанды.

Бу хапарны Пашинске отдельни большевиклери къагъытлагъа джазыб, элде чачдыла.

Бу къан тегюуге къаршчы джыйылгъан съездде, Къарачайдан делегат болуб баргъан Тембот да былай айтханды дейдиле:

«Кавказны миллетлери бары да, не тиллерини башхалыгына, не динлерини башхалыгына къарамай, бары да бир къарнаш болуб, сейир джашауну къуарыкъларына таулула толуп ийнаныбдыла. Ол халкъла бары да бир болургъа, контрреволюцияны джукълатыргъа!» деб чакъыргъанды. Делегатла аны сёзюн къабыл этгендиле дейдиле.

* * *

«Центрден» Нанашха келген адам Темботну буйругъун айтды: Армавирни, Ставропольну, Пашинскени ишчилери, эллилери аскерге адамла къурайдыла; алайсыз — сауутсуз, аскер кючюгюз, контраля мында Совет властны салыргъа мадар берлик тюлдюле. Огъары элде Таубий иги кесек атлы аскер къурагъанды. Бир къауум таулула отрядха юйдегилери бла киргендиле. Бу элде уа къолуна сауут алыргъа къарыуу болгъан — бары хазыр болсун деб, Тембот кеси ташатын Иссисуугъа барыб, Киров деген большевикге тюбел келгенди, — деди.

Нанаш, Алауган табхан дорбуинга кесини нёглерин бир-бир джыйдырыб, ала бла оноулашды: не да этиб бизни эл-

де да атлыла кьураргъа керекди. Бютеу Къобан областда халкъ экиге юлешингенди: бир кьаууму Совет властны болдурургъа дейди, мюлк, джер иеле уа аны болдурмаз ючюн джер-джерде ишчи кьан тегедиле. Север Кавказы талай джеринде уа Совет власть салыннганды.

...Джарашбек атасыны чардакъда атылыб туруучу эски кёбджегин суйреб тюшгенин кёрюб, Джақджак «кышхыда не этерикди бу муну» деб кёлюне келди, алай болса да соруб юрешмеди: кьуру гардошха кьараб тургъанлары себбли, санлары асыры кыйылгъандан сёлешири да келмей, эрини шалбарына джамау сала турады. Джашчыкъ эшик аллы тыркыкда кёб заманны тюрт-мюрт эте туруб, думп болду. Биягъы Джақджак сан этмеди — эри ауруб тешек болуб тургъанлы, ма джылы джетиб келеди, не кьайгысы да олду; ауругъаннга кьарар ючюн, кьабарыкъ керекди, аны уа Джақджак кьайдан табсын...

Бу кёзюуде, эшикден топ деб Джашарбекни тенги Юнюс тюшдю.

— Джақджак, неме...

— Не Джақджакга айтаса, мында джақджак-мақджак джокьду, мени атымы билелмей эсенг, сора хоншум болуб кьалай джашайса? — деб Джақджак ачуулана да бир баплалды, алай болса да кесини атын таб кеси огьуна да унутханы себбли кечиб, «Не дей эдинг, Юнюс?» — деб сорду

— Нохтагъа кьошаргъа бир кьайишчик керек эди...

— Тууар кесмегени кьайиши боламыды санга, джокьду бир аллах, — деб аны ашыргъандан сора Джақджак «бу уа не этеди нохта-мохта деб, бизники да ат джер бла кюрешиб» деб кёлюне келди, алай а дагыда эри орундан «эрик суу» деб кычыргъанында, сагышын унутду да кьойду...

Дагыда бираздан Юнюс кьолунда да нохтасы бла кириб Джашарбекни соргъанында, Джақджак энди олтуруб чыдаямал, хапар излей юйден чыкъды.

* * *

Терезе кьагыылгъаннга кёре, Таубий Тембот болгъанын билди. Туруб акьырын эшикни ачыб аны юйге ийгенден сора, эшикни кенделен кылычын салды..

Темботну кьачандача бу джол да ашыгыш болгъанын билиб, Таубий эрлай кесини хапарына кечдю:

— Джыйырма бла онтёрт атлы хап-хазыр болгъандыла. Энтда элlege адамла джайылыб турадыла, кьолуна сауут табхан бек кыйынды, — деб айтды.

— Мен съезден келе турама, — деди Тембот.

— Энди уа не съезд болду, бу съездлени санын-санауун табмай къалдыкъ.

— Отуз тогъузунчу стрелковый дивизия Армавирден Тихорецкийге дери созулбду. Ол саудан революцияны джапына кѣчгенди. Партизан отрядлагъа сауут бла бек иги болушады. Сен ары къалай джете эсенг да джегиб келсенг, иги боллукъ эди, — деб Тембот алай айтыб дагъыда къошду. — Бу съезд областны иногородныйлерини экинчи съезди эди, коммунистле съездге джыйылгъанланы арасында да ангылатуу иш бардыргъа керек эдиле да этдиле. Съездге делегатла войсковой правительствону, эсерле бла меньшевиклени сатлыкъ ишлерин айгъакъладыла. Алай бла бир съезд экиге юлешиниб, большевикле джаллы къаууму кеси башха джыйылыб, властны Советлеге берирге деб резолюция алдыкъ! — деб Тембот джарыкъ айтды.

Къолунгу бир тутдур! — деб Таубий къууанч аллы бола, къолун тутду.

— Ол резолюция бек игиди, Таубий, алай а биз джыйылгъанча, Краевая Рада да джыйылыб большевикле къаты юреш ачаргъа деб, къазакълагъа чакъырууну бегитгенди.

— Шо, сауутну эркин табха эдим ансы, адамла къобадыла, кеслери келиб тилейдиле ал партизанга деб, алай а сауут болмай не этгин? — деб Таубий сагъышлы айтды.

Тембот биразны тынгылаб туруб, ёрге къоба:

— Ол дивизия болушурукъду, алай а дивизиядан болушлукъ излегенле Къарачайдан сора да кѣбдюле, кесибиз да амал табаргъа керекбиз! Отуз тогъузунчу дивизия Армавирден Тихорецкийге дери Совет властны сакълайды. Бусагъатда бизге не оноуну да Армавир этерикди. Отделде коммунистлени контрреволюция тарбууунга сукъгъанды, алай болса да, Ленин Петрограддан джиберген коммунистле халкъны арасында бизникле бла бирге уллу иш бардырадыла. Бусагъатда бизге не ёлтюрюудю, не ёлюудю! — деди Тембот. Дагъыда къошду:

— Ма бу кюнле бизге история кюнледиле. «Къарачай граждан комитет», аны тамадасы Хаджи, Къарачайны къадысы бла бирге, ма биз джыйышдыргъанча, кючлерин Бийсолтанны башчылыгъы бла джыйышдыра айланадыла. Особый чиновник, полковник Бийсолтан Тѣбен элге дженгил-дженгил келиб, алайда кесини штабын салыб, дигизаларын Къарачайны тѣрт джанына чачды. Бизде контрреволюциягъа ол кеси башчылыкъ этеди. Ол джарлы къарт Джамай

ны юйюнден кёзлерин алмагъанлай турадыла, Сослан мын-1 дады деб, акъыллары алайды.

— Не да этиб бусагъатда къарыуну джыйышдырыуду, бирикдириудю, кишиликни кёргюзюудю. Бизни джашла иги къадалгъандыла, халкъ бизни ангылайды: Огъары Марада Келемет, Ташкёпюрде Даулет, Тёбен Тебердиде Али-Солтан, Огъары Тебердиде Азрет-Алий бу ишни бардыра, таша отрядла къурайдыла, — деб Таубий, ол ариу чырайы джарый, айтды. Экинси да, ушакъ эте туруб, эшикге чыкъгъанларында, Тембот бу джолгъа дери ёмюрюнде кёрмегенча: «Чолпан!» — деб кёкге къарады. Таубий да ол къарагъан джанына къарады, алай а Чолпанны ол биринчими кёреди, сан этмеди. Тембот кирпич къакъмай къарайды. Бу кёзюуде Таубийни кёзю да энтда Чолпаннга джетиб:

— Чолпан эртденги джулдузду, танг ата башлады, — деди.

* * *

Преуленни мыртазагъы, зукку Сюлемен, Джамайны джангыз алашасын арбазындан чыгъаргъанында, Сыйлыхан бо сагъагъа олтуруб, эки тобугъун тые сарнады.

— Биз джазыкъла, биз харибле, юй бла бир эркишиден бюгюн бизни джакъларгъа киши табылмайды! Джангыз атынгы да тюбюнгден алдырыб, джашчыкъны атасы, энди къаллай джашау этерикбиз биз?! Аллыбызда тауугъубузну къоймай джыйдыла, гёзеннге джыйыллыкъла-а-а...

— Къой болду энди, ырысламай не ишингди бу, бюгюнмю юренсе аланы адетлерине? Къуру сенденми сыйырдыла, кёресе да элде хар юйню тонаб барыуларын, кьолубуздагъын бошасала, джаныбызны да бошарла да, сора ала да, биз да тынч болурбуз, — деб къатынына кёл этерге кюрешди.

— Ол Бийсолтан, къан къусарыкъ, бери келгени сайын быллай бир кыйынлыкъ келмей къалмайды-ы-ы..

— Ол келмесе да табылады халкъгъа кыйынлыкъ, бери келиб кыйналмагъанлай да сала билликди ол кыйынлыкъны не тюрлюсюн да.

Бу кёзюуде Добай «къан къусарыкъ» бир талай сауутланган атлысы бла былайтын, Джамайлары таба къарай-къарай озду.

Ах мен джарлы, ол аскерле недиле, атасы?—деб Сыйлыханчы санлары кыйылды.

— Аллай аскерлеге сыйырыб айланмаймыдыла дунияны атын, керегин.

— Не этедиле да сора аланы?

— Эй, сени огъесе, энтда билалмаймыса не этгенлерин?! Кюеуюнг айтды да санга хапар: джер-джерде орус ишчиле Совет власть салыб, джерсизлеге юлешиб барадыла: бизде уа джокъду Совет власть. Ол властны бизге джибермез ючюн къазакъ аскерле бла бирге ма сени Добайларынг да джыйылыб айланадыла. Кѳресе да, сени джашынг къайда эсе да сеничалагъа Совет властны салады деб, юйюнгю тѳгеренден къарауул къурумай, къартлыгъынгда баш иенги гѳеннге атыб айланганларын?! Шо, алагъа бурунча саулу-гъум болуб бир къалгъа эди! — деб Джамай термилди.

— Эки эчкибизни да сюрдюле да кетдиле-е-е! — деб бытаны арбазгъа, джылаб, Джажджак джетди.

Анга не сейирсинген, не да алай нек болду деген киши чыкъмады, ол а кесин тьялмай джылайды.

— Джарлы Къалагерийни да атын алыб кетгендиле, атлары джассы артында айтыллыкъла! — деб къошду.

Мынга да сейирсинмедиле! Тѳбен элни «иелери» этмезлик зат болмагъанын ала кеслерини юслеринде чегиб бошагъантыла.

* * *

Къышхы аяз джиликлерине ѳтюб баргъанын эки къарт энди сезиб, юйлерине кирдиле. Экиси да барыб аз джылыуу болгъан кюлге къолларын тута, отджагъагъа олтурдула, алай а Сыйлыхан азыб джукъаргъан Джамайны халына къарагъанында, аууб къалады да дей, туруб, барыб аны агъач орундукъгъа джатдырыб, аякъларын тон этекге чырмады.

Алауганны тѳшню тюйгени бюгюн артыкъсыз да къызыу чыгъады. Керилиб тѳшге чѳгючню ургъаны сайын, бютеу Тѳбен эл саудан къалтырайды дерсе. Бу кѳзюуде уа, уллу гюрбе-джини арт джаны бѳлмечикдегилеге Нанаш бир газетни чыгъарыб окъуйду: «1918-чи джыл февралны 14—18-нде Къобан областда Советлени биринчи съезди болду. Съезд Халкъ комиссарланы Советини властын керти властха санайды. Джер комитетлеге бютеу джерлени тергеуге алыргъа, джер мелни, войскону, межгитлени, клисаланы джерлерин башха мюлклерин барын да хакъсыз сыйырыб, джерлери, мюлклери болмагъан къауумлагъа къысха заманны ичинде чачаргъа буюрады» деб джазылады. Дагъыда: «Советлени Къобан область исполнитель комитети хар не оноуну да кесини къолуна,

съезд буюргъанча. алады, бююнден ары не войсковой правительство неда Краевая Рада джокъду деб билдириледи. Аны тышында да, алкъын власть салынмай тургъан Къобан области джерлерине властны орнатыр ючюн иш бардырыргъа кереклисин билдиреди съезд.»

Гюрбеджиден чыкгъан-чыкгъан джюреги къууаныб чыгъады, аны бла бирча кесини мындан ары не зат этерин да ангылаб, джамагъатха хапар айтыргъа ашыгъады.

* * *

Тембот джылы толгъан къызчыгъын къойнуна алыб, кёкге-кёкге ата, ойнатады. Къызчыкъ атасыны билеклерине дупшур къолчукълары бла къадалыб къыл-къыл этиб кюледди. Темботну юй бийчеси Нафисат, эрини эртдеден къалгъан студент кителини джагъасыны ичинден акъ джурун тиге тургъанын къюуб, бу экиине къарады: «Къалай азыу этгенди Тембот! Иги къараяла болмазмамы, экен?» —деб кесин терслесе да, Темботну юйде бир кюнню турмагъанын, кечеле бла Къарачайны эллерине, Армавирге, Ставрополь губернягъа айланыб тургъанын андан бек ким биледи.

— Билеклерими арытды къызынг, Нафисат, — дей, Тембот къызчыкъны анасына берди. «Асыры азгъандан билеклеринги да къарыулары къалмагъанды» деб кёлуне келе, Нафисат кительни шиндик юсюне салыб, къызчыкъны алыб:

— Джат да бир тынчайсанг а, — деб тиледи.

Тембот юйню арасында сюелиб, анга джылы кёзлери бла къараб биразны туруб, сора къатына барыб, къалын къарачачын онг къолу бла сылай:

— Сен керек эдинг солургъа, Нафисат! — деб джумушакъ айтды.

— Мен хаман да солугъанлай турама, сен а...

— Сени бир кюнню да солумагъанынги мен билмейди дебми тураса, Нафисат? Бек ариу билеме... Сабийлени ауурлугъу да, юйню ауурлугъу да сендеме.

— Айтма алай, Тембот! — деб Нафисат аны сёзюн бёлдю. — Айтма. Юйюнге не бек арыб къайтсанг да, сен не сабийинги, не мени унутмагъанса, не джарлылыгыбызгъа да сен къайгъырмай ким къайгъыргъанды?!

— Мухаммат къайгъыргъанды, — деб Тембот къатыныны аллында гитче шиндикчикге олтурду.

— Да Мухаммат да къолдан келгенни аямайды, алай а ол да сенича айланады.

— Сен дуняны башында эм иги тиширыуланы биресе, Нафисат!— деб Тембот къатыныны тобукъларына къолларын салды. Къызчыкъ энтда атасына кесин атды.

— Санга алай кёрюне болурмамы, Тембот? -- деб Нафисат къаб-къара суююмлю кёзлери бла эрин ийнакълай, айтды.

— Манга алай кёрюннгенинге уа душман дау табсын! Алай а не джаны бла къарасанг да алайды.

Джашаугъа мени кёзюмю ачыб, манга, менича къызлагъа къара танытхан сен болганса, къуру ма ол зат ючюн да мен кесими санга борчлугъа санаганлай кетерикме, — деб кёзлерини толганын кёргюзмезге кюреше, Нафисат ёрге къобду. Тембот да кёйнунда къызчыгъы бла ёрге къобуб, Нафисатны тюз аллына барыб:

— Суюмеклик а? — деб сорду.

— Аны уа учу-къыйыры джокъду, Тембот, — деб Нафисат, кесини сезимин айтханына тартына. — Бер къызчыкъны бёлейим, ансы кёзчюклери кысылыб барады, — деб къызчыкъны кесине алыб, тешиндире башлады.

— Орнунг этилибди, Тембот, заманында джатыб бир джангыз кече тынчай, — деди.

Тембот къатыныны айтханын эшитди, эшитмеди эсе да, къолларын хурджунларына салыб, аргъы бёлюмде джукълаб гургъан сабийлени уятама деб кьоркъа, акъырын джюрюб башлады. Юсюнде чыммакъ кёлеги аны къаб-къара ариу мыйыкъларын бютюн да къара кёргюзеди. Акъыллы, асыл кёзлери къайры эсе да узакъгъа къараганлай джюрюйдю.

Нафисат къызчыкъны джукълатыб, джуургъанчыгъыны бир бети бла башчыгъын джаба, ёрге къобду. Анга талай сабийни анасыды дерик тюлсе — субай, нарат терекча, сюегни ариу турады. Тюрсюню уа къызылы бла агъын тёгюб, суюмлюден уллуну гитчени да кесине тартханлай турады. Биягъынлай къызы джюрюй турган Темботну джууукъ барыб билегинден алды:

— Тембот, шо, джат да бир тынчай, кесингден бошайса, кесинги сагышынгы да бир эт, -- деб кёзюне къарады. Тембот аны къучагъына кысыб:

— Солур заман алкъын джокъду, джаным. Манга къарама да сен тынчай. Ол халкъгъа кьаршчылыкъ этиб кюрешген ит къауум бюгюн межгитде мени юсюмден сёлешген этгендиле: аллахы джокъду, кесин гяуурлагъа сатханды, халкъны да сатыб барады деб.

Бу затны Нафисат олсагъатлай огъуна да эшитген эди, эри эшитиб кыйналады деб кьоркьуб, кеси да джукъ сагъынмай тура эди.

— Бу кюнле не ёлтюрюу, не ёлюу деген кюнледиле, джаным. Халкъгъа тенглик джашауну чыгъарыр ючюн, кимле болсала да ёлюрге керекдиле, — дей, Нафисатны кесинден айыраракъ эте, кёлтюрюб барыб орунга сала.— Бусагъатдан джатыб джукъла, къызчыкъ уянса сени джукъларгъа кьоярыкъ тюлдю, — деди.

Бу кёзюуде эшик билир-билмез кьагъылды. Была экиси да сескекли болуб, бир-бирине къарашдыла. Эшик энтда кьагъылыб:

— Келин, менме, кьоркьмагъыз, ачыгъыз, — деб Харуну тауушу чыкъды.

Бу замансыз заманда нек келди, экен?—деб Тембот юсюне френчин кьаблай, барыб эшикни ачды.

Харун ал юйчукде къарын кьагъа, башлыгъын теше тебрегенинде, Тембот аланы аны кьолундан алыб, кийим такъгычча такъды.

Ич комнатха киргенлеринде, аны ашыгъыб тапчанга олтуртуб, кеси да шиндикни тюз аны аллына тартыб олтура. къарнашына соруу халда къарады. Нафисат да башха юйден чыгъыб келиб саламлашхандан сора, къарнашланы кеслерин кьоюб, ашха-суугъа къараргъа джаллады.

— Исхакъны тутхандыла, бусагъатда эшитдим, — деди Харун, къарнашыны кёзюне къараялмай.

— Энди бсш болгъанды!— деди Тембот.— Аны Баталпашинскеде Таубий нёгерлери бла кьутхарыб джашыргъанды. Мени да тутаргъа деб оноулары алайды. Тутаргъа, ёлтюрюрге деб, — деб ол юйде Нафисат эшитмезлей акъыртын айтды. Алай а мени юсюм бла бютеу барын джыяргъа деб, алкъын меннге тиймей тургъанлары аны ючюндю, — деди Тембот ёрге кьобуб, адетича дженгил джюрюй:

—Огъай, энди кишини да туталлыкъ тюлдюле былайда, — деди Харун.

— Тембот дженгил бурулуб, къарнашына джити къараб тохтады. Харун басымлы сёлеше:

— Энди кишини да туталлыкъ тюлдюле, — деб кьайтарды, ол да ёрге кьоба:

— Къалай? — деб Тембот ашыгъыш сорду.

— Кючлю отрядла къураб барабыз.

— Ала алкъын аздыла.

— Ма ол аллында аккыл-теккил бола тургъан къарачай интеллигенция да энди джукъ ангылай башлагъанды, къарнашчыгъым: ёмюрюбюз къыстыра тургъан затчыкъларыбызгъа бир талай уста атла сатыб алгъанбыз, адамла уа кесинг билгенден, хазырдыла.

— Харун!— деб, Тембот, асыры къууаннгандан не айтыргъа билмей, сингир къолу бла къарнашыны къолун къаты къысды. — Сени алай къалмазынгы биле эдим, Харун!

— Да мен кесим а билмей эдим, тейри, тюзюн айтсам. Халкъгъа болушлукъ—уллу болушлукъ кереклисин ангыламагъан джукъ да ангыларыкъ тюлдю ёмюрюнде, алай а мен, къан тегюу джол бла болмай, башха джолну излей эдим да, алай болмазын билдим. Энди ол затланы юсюнден селеше туругъа заман джокъду. Бюгече мен ызыма кетерге керекме.

— Огъай, кечегиде къоркъуулуду, Харун.

— Билеме, алай а бир джукъ да болмаз.

— Негерлеринг кимледиле, Харун? Сени бла атла къурагъан негерлеринг?

— Иван Иванович, дагъыда бир къауум, къысхача айтыргъа, Къарачайны интеллигенциясы.

— Энди сауут керекди, Харун, сауут! — деб Тембот энгда къызыу джюрюй башлады. — Екатеринодар организация болушурукъду, алай а аланы кеслеринде да сауут артыкъ да кёб кереклиди.

Кесинге сакъ бол, Иван Кириллович былайда сени юйюнге къарауул салгъанды, алай болса да, сакъ бол — бек анасы джыламаз. Сабийлени бир кёре барайым, — деб ала джатхан юйге кирди. Харун аланы хар бирине кезюу бара да уппа эте, сора юсюне тышлы тонун кийиб, ашырыргъа хазыр болуб тургъан къарнашы бла чыкъды. Ал юйде башлыгъын къыса.

— Юйюбюзге къайта барлыкъма, Махмут бла селеширге керекди, — деди.

— Махмут бла селешуу хайыр берликмиди, билмейме? Мен аны бла бек кёб кере селешгенме, ол бир тукъум бир политикагъа къошулургъа излемейди, джарлылагъа болушургъа уа бек сюеди. Алай а болушууу да бек тюрлюдю: хакъсыз маулут этдирсе, аны болушлукъгъа санайды. Ол айтыу бла ахырзаман джууукълашыб келеди, ол себебден садакъала келтюрюрге, аллахха къуллукъ этерге кереди. Билмейме, ол бизде кимге ушагъанды? — деди Тембот.

— Ол халкъ ючюн юсюнде къапталын да берликди, алай

а кѳремисе, кѳалай тукѳум ангылайды ол болушлукѳну? Алай бла заран болады. Мен аны бла бюгече энтда сѳлешиб кѳрейим да, сора болмаса, ары кесиме алыб кѳтер эдим, дей эдим.

— Да ары элтгенинг не затха джарарыкѳды? — деди Тембот.

— Анда киши элде ол былайдача эталмаз, — деб Харун, эшик сабдан тута, кѳарнашыны акѳыллы кѳзлерине сююмлю кѳарады.

— Чыкѳма эшикге, боллукѳ тюлдю!—деб, келинини да кѳолун тутуб кеси юйден чыкды, алай а Тембот да ызындан чыгѳыб, Харун тик эниш джолда кѳарны джырылдата ташайгѳынчы кѳараб турду. Юйге кѳайта тебрегининде, агѳач бурууну джанында экеуленни эслеб, ала таба тебреди.

— Кѳайсыласыз, нек турасыз былайда, бу сууукѳда?—деб соргѳанында анга бир джаш ауазла:

— Биз революцияга кѳуллукѳ этебиз, Тембот джолдаш! Рахат болугѳуз!—деб бирден джууаб этиб, кѳолларында эски шокларын кѳргюздюле. Темботну джюреги кѳлтюрюле:

— Аперимле, революцияга сизнича джигитле кѳб керекдиле!—деб юйюне айланды. Юйге киргенинде Нафисатха:

— Исси шайынг бар шой эди да, шайнек кѳайдады?—деб сорду.

— Ичгенимни этериксе тохта мен берейим — деб ол сауут шкафдан стаканла ала башлады.

— Огѳай, эшикде джашчыкѳла бардыла, ала джылынырмы эдиле дей эдим,—деб бир кѳолуна шайнекни, бир кѳолуна да гырджын бла кружканы алыб чыгѳыб кетди. Андан кѳайытханында кабинетине кириб, китабдан толу табхалагѳа кѳарай кетиб, бир китабны алыб аны ичинден кѳагѳытла чыгѳарыб столуна олтуруб, окѳуй башлады.

Энтда орунга кирмеген Нафисат акѳырын келиб эрине:

— Тилейме бир кесек кесинги эсле. Кел бир тынчай, танга кѳб кѳалмагѳанды,—деб джумушакѳ айтды. Тембот аны кѳолун алыб сылай, ол айтханнга бойсунуб, аны ызындан тебреди. Нафисат кѳалкѳыды, Темботну уа кѳзюне джукѳу кирмей, бир кѳолу бла аны башын сылай, бир кѳолу ола да бешикде ынгырдай башлагѳан кѳызчыкѳны тебрете, сагѳышха кетди: Интеллигенция уллу болушлукѳ этеди. Джаз, Кѳобан кѳобхаҗча, халкѳ кѳобханды. Тамбла Армавирге барыб, алайда кесибизникиле бла оноулашыргѳа керекди,—дей кѳызчыкѳ джукѳлагѳанын билиб, Нафисатны сыртын кѳысыдыра, энтда сагѳышха кирди..

Къасым юйдегиси бла джашынмагъан джер къалмай, энди Невинномысскеге келиб, алайда Васильни къарнашына барды. Андан Васильни адресин билиб, Фатима бла джашчыгъын былайда къоюб, кеси Васильлени излей кетди. Бир кесекден къайтыб:

— Васильни юйдегиси, Васильни атасыны атылыб къалгъан эски юйчюгюнаде турады. Василь кеси Пелкдеди. Хузаймат бизни сакълаб турады,—деб Сергейни да къойнуна алыб кетдиле. Къасым юйдегисин алыб Васильлеге келгенинде, была юйге да киргинчи юйде сабийчикни эркетете тургъан эркиши тауушну эшитиб, Къасым Хузайматха къарады.

— Басият келгенди, — деб эрини атында «в» харифни айталмагъаны ючюн анга Басият атаб къойгъан Хузаймат бети джарыб, Фатиманы къучакълай, джууаб этди. Быланы эшитиб, Василь да къойнунда джашчыгъы бла алларына келиб, къол тута:

— Иги этгенсе, Къасым, былайда не болса да бирге бола барырла, биз экибиз да айланырбыз, ётмеклери джетмесе да, гардошлары джетерик болур. Э-э, Хузаймат алаамат хозьякады, болмагъанны да болдурады! — деб къатынына къараб ышарды.

— Кёзюне алай кёрюнеме мен муну, — деб Хузаймат да эрини алай айтханын онгсуна, кёзлери бла эрин ийнакълай, Сергейни алыб эркететирге мурат этди, алай а Сергей анасына къачыб, аны бойнундан къаты къыса, айырылыргъа унамады.

— Бизге бир комнат боллукъду, бир комнатны да былагъа джарашдыр. Ненг бар эсе да къара, марджа, — деди Василь.

— Не затчыгъыбыз да Пашинкада ма алай атылыб, къа-лыб кетгенди. Мени джанымы сакълайбыз деб ма былай къачыб келиб, атамы атылыб къалгъан эски юйчюгюне киргендиле, — деб, кеси амалтын юйдегисини джунчугъанын, айтды.

— Ма былайды муну халиси, юйдегиси да, кеси да къыйналмай боламыды быллай къыйынлыкъ джыллада? — деди Хузаймат, Къасымгъа къарай.

— Тохта, бизге да чыгъарыкъды джашау. Кёб къалмагъанды!—дей, Василь, къатыны джарашдыргъан тепсиге къонакъланы тарта, кеси да олтурду. Къобуста шорпа бла къа-

ра будай ётмек кесекчиклеге бирери бирер узалгъанлай, теспиде джукъ къалмай, сыйдам болду.

Василь Къасым къатыш юйден чыгыб, джылтыраб чыгыб келген кюннге къарай:

— Мен бусагъатда Пашинкадан келгенме. Контрреволюция кесин кючлю хазырлайды. Тюнене Бийсолтан да анда чабыуул этиб айланганын айтдыла. Алай а бизникиле да алай къараб турмайдыла. Тамбла Нарсанада уллу джыйылыу боллукъду, мени да, дагъыда талай адамны да джибергендиле. Мен ары бара къайтханма юйге да, — деди.

— Не джыйылыу? — деб, бусагъатха дери юйдегисине сагъыш этгенден башына джукъ кирмей тургъан, Къасым дженгил сорду.

— Уллу джыйылыу, ары уллу адам келликди, таулуланы шоху уллу адам—Сергей Мионович Киров! — деб ол Къасымгъа къарады.

— Ол адамны кёрюрге мен бек сюе эдим,—деди Къасым.— Мен бу юйдегим амалтын тышында къалгъанма ишден, сизни ишден. Энди алагъа да тынгылыма. Василь, мени не адам болгъанымы сенден ариу киши билмейди, биргенге ал, Совет власть ючюн отха джалыннга да кирликме!

— Болсун, Къасым. Тебре биргеме, мычымай джолгъа чыгъаргъа керебиз.

Къасым белибауун тюзетгенлей къолуна аны кюмюшлерни тийиб, къолун алайдан алмай, сын болду. «Белибауун сатаргъа боллукъду! Сатыб ол къарыуу тауусулуб баргъан Фатимасына джаратыргъа керекди!»

Къасым бла Василь ашыгъыш юйге киргенлеринде, Хузаймат да, Фатима да бир агъач табчанчыкъда орун джарашдыра, Сергей да Васильни джашчыгъы бла ойнай тургъанлары кёрдюле.

— Фатима, — деб Къасым алай айтханлай, Фатима аны къатына джууукъ келиб, бети джарый: — Не дейсе? — деб сорду.

— Бу белибауну сатыб, не болса да ашарыкъгъа берирге керекди, мен кюмюш белибау къысмасам да боллукъду, — деб теше тебregenлей, Фатиманы бети тюрлене:

— Сени белингден белибауунгу тешдириб аны ашагъан кюн кесими адамгъа санарыкъ тюлме! Алай деген неди? — деб белибауну тешилиб тургъан билеуюн кеси ызына сууурду.

— Фатима манга бусагъатда неден да сизни саулугъу-гъуз керекди, бир тукъум бир джугъугъуз болмай къаласыз былайда! Фатима энтда Къасым тешиб башлагъан белибауун ызына къыса, юйде къуру экиси къалыб тургъанларын эслеб, кесини арыкъ бармакъларында къат-къат тешелиб тургъан накъут-налмаз джюзюклени кёргозе, джаягъун эрини джаягъына салды. — Алагъа бизге да боллукъдула, — деб Васильни комнаты таба башы бла кёргюдю. Къасымны джюреги энди бираз рахат бола, барыб джашчыгъын кёлтюрюб, кёккёккё да бир эки атыб, Василь бла джолоучу болурун айтды.

...Василь бла Къасым ингирала поездге миниб Нарсанагъа атландыла. Поездде электричество болмай, вагонлада патеген лампала тагъылыбдыла. Ала чайкъала-чайкъала ауангы джарыкъ аз-буз бередице. Бу вагондан талай тиширью, ауур машокланы кючден-бутдан къымылдата, къалайда эсе да бир станцияда тюшдюле.

— Баришчиле! Халкъ революция этеди, была да бариш бла адамланы къанларын ичиб айланадыла! — деб Василь ачууланыб айтды.

Джукъулары келмейди. Экисини да сагъышлары ичлериндеди. Сёлешмегенлей талай заманны баргъандан сора:

— Бусагъатда не сагъыш этесе? — деб сорду Василь

— Не сагъышмы? Сагъышла кёбдюле, тейри, Василь. Бусагъатда сагъышым мен къарангы таулу джаш, неллай бир затны кёрдюм, неллай бир адамгъа тюбедим, деб анга сеир этиб келеме, — деди Къасым.

— Сени тюрмеден къалай тукъум чыгъаргъан эдиле? — деди Василь бираздан.

— Меними? Мени тюрмеден кеслерине керек болгъанында чыгъаргъан эдиле, ансы джазыкъсыныб чыгъармагъан эдиле.

— Къайсы фронтда болдунг?

— Бизни Тузем дивизия 1917 джыл августда Юго-Запад фронтда, Станиславны къатында эди.

— Сора артда дивизиягъыз не болду да?

— Дивизия алайда заманда бизге Петербургдан хапарла бек кечигиб джете эдиле...

— Джетселе да, элекден чыгъыб джете болур эдиле.

— Аны уа не сораса, командирлерибиз бизден ол хапарланы не мадар бла да джашыра, бизни къойланы ургъанча кеслери суйген баугъа уругъа дыгалас эте эдиле, алай а биз-

ни кӱолубузгъа «Окопная правда» газет тӱше эди, большевиклени листовкалары табдырыла эдиле, алай бла хар солдатны джюрегине джол ачыла башлады...

— Листовкала мен кесим да кӱб джазгъанма мында, джазгъанма дегеним, кесим типографияда кӱолум бла басма-лагъанма аланы, сизни Темботха да кӱб табдыргъанма, — деди Василь. Къасым кӱзлерин терезеден кӱрӱннген джулдуз-лагъа ие, хапарына къайтды.

— Бир кече бютеу дивизияны кӱобарыб, вагонлагъа джыш-ыб, къайры эсе да Север джанына джолгъа чыгъардыла. Не соруб кюрешдик эсек да, бизни командирлерибиз керти джу-уаб бермей, «Варшава фронтха барабыз, немецле энда джангы чабыуулгъа хазырланадыла!» — дедиле.

— Бизни Тузем дивизия алты полкдан кӱуралгъан эди. Черкес, Къабарты, Чечен, Ингуш, Дагъыстан, Татар полкдан. Бизи Черкес полк тау миллетледен, Кӱобан областны Пашинске отделини миллетлеринден, кӱуралгъан эди. Командирлерибиз а патчахха джанларын аямагъан бирле. Бу полкда къарачайлыла эки сотня бола эдик. Талай кӱнню баргъандан сора, бир станциячыкъда тохтагъаныкъда, кӱкде смолӱтну кӱрӱб анга битдик. Ол а эне келиб, башыбыздан листовкама дегени кӱюуб, ташайыб кетди. Листовкаланы бизге бир джангызын да алдырмай, командирлерибиз, джыйдырыб, алайда кӱйдюртдюле. Алай а, мен, вахмистр бир листовканы алыб эрлай кӱойнуна сукъгъанын эследим... Алайдан энтда джолубузгъа тебрегеникде мен вахмистрни къатына къысыла барыб, кӱулагъына шыбырдаб: «Ол кагъытлада не зат джазылады?» — деб сордум. Ол вахмистрни барыбыз да бек сӱе эдик, ол кеси да ишчини джашы эди, солдатладан кесин уллу кӱрмеген, аланы нелерине да къайгъыргъан адам эди. Ол тӱрт джанына кӱз джетдире:

— Быланы Петроградны Совети джазгъанды. Мында: бизни дивизияны офицерлери Заманлы правительство бла тиллерин бир этиб, Петроградны ишчилерин кӱырдырыргъа алыб барадыла деб джазылады. Бизни кӱолларыбыз бла революцияны бууаргъа излейдиле, вахмистр деб мени чынымы черте, «мындан арысын кесинг ангыларгъа керексе» дегенча, сӱзюн бошады.

— Хы, да сен да андан арысын ангыламай кӱалмагъанса, — деди Василь.

— Андан сора да вахмистр манга, Корнилов генералны Петроградха чабханындан да хапар айтыб, мен да нӱгерле-

риме ангылатырымы изледи. «Вахмистр чынны манга бош бергендиле, ма сенича болургъа керекди вахмистр» дедим мен анга. Ол а «Сен джигитлигинг бла алгъанса ол чынны, джигитлик энди бек керек боллукъду» деди. Кесибизни вагоннга къайтыб, мен нёгерлериме бу хапарны айтдым, ала да мени толу ангыладыла.

— Ишчи къарнашларыбызны къырыргъа биз барлыкъ тюлбюз! — деди джашла. — Джыйчы, Къасым, комитетни, бу затны сюзерге керекбиз! — деди. Мен сотняда солдат комитетни тамадасы эдим. Кесим оноу этелмей полкнуну комитетинде тамада джолдашларыбыз бла оноулашыргъа бардым. Черкес, абаза. сотнялагъа да къайтыб, буйрукъну билгенимча толтурдум. Алай болса да былайда джукъ болдуралмадыкъ. Командование, не да этиб, бизни бири бирибизге тубетмез ючюн сотняланы башха-башха теплушкалагъа къуюб, бизни джюреклерибизде джаннган отну джукълатыргъа кюрешди, алай а джукъ да этелмеди: вагонла къозгъалгъан бал четен-леге ушаш болгъандыла, джер-джерде митингле чыгъадыла, революцияны джакълагъан приказла, чакъырыула джазыладыла. Бир джангыз джилтин чыкыгъанлай джаныб къалырча, вагонлада болум алай болду.

— Къайда да алай эди.

— Алай бла Варица деген станциягъа джетиб тохтадыкъ. Энди уа ишек къалмады. Бизни Петроградха элтедиле. Мычымай алайгъа поезд бла делегатла келиб, полковой комитет бла сёлешиб, митинг ачдыла. Делегатла бизге керти болумну айтадыла. Бизни командование бла Заманлы правительствону сёзю бирди. Олсагъатлай бегим алдыла: офицерлени тутуб, сауутларын сыйырыргъа, Петроградха бармазгъа, Алай а офицерле былайда къазауат ачыб кёбюсю ёлюб, къалгъаны да къачыб къутулдула. Биз большевик агитацияны кючю бла Петроградда ишчи къарнашларыбызны къанын текмей, джауну оноуну бузуб, бёлек-бёлек болуб, революциягъа болушургъа чачылдыкъ. Атыбыз, азыгъыбыз джокъду, сабанлада къатхан будай башланы кемире, Къарачайгъа джол излей айланабыз. Бир кече биз да сабанда аз-буз къалкый тургъанлайыбызгъа, тегерегибизни къуршалаб келген аскерчики эслдик. Не кюрешдик эсек да аланы хорлаялмадыкъ — биз азбыз, ала бизден тёрт-беш къатха кёбдюле. Эм арты ала бизни алыб барыб, андан-мындан бизни кибики бирер кесекни да джыйыб, Тузем дивизия деб, ол дивизияны большевиклеге кечгенин билдирмез ючюн, алай атадыла. Андан арысын а кесинг билесе, Василь. Дивизияны командирини джаягъына

тартыб къачханымдан сора, нёгерлерим бла кёб джерде айландыкъ. Кесибиз кёргенни, ангылагъанны, кесибиз чекгенни халкъгъа ангылатыб кюрешдик. Мен черкес тенгим Пшемирбийни юйюнде туруб, аны бла бирге черкес элледе ол ишни бардырдыкъ, эмчек къарнашла болдукъ. Къарачайгъа уа мени кирир амалым джокъ эди.

Экиси да сёлешмей бир талайны бардыла. Чууакъ кёкде джулдузла терезеден къарайдыла. Лампа биягъынлай ауангы жарыгъы бла вагонну ичин жарытады, эшикде ай жарыкъ бла джулдузла джюрегинге бир тюрю ышаныуну бередила.

Къасым къарай кетиб Чолпан джулдузну кёрдю.

Аны бир джанын булут джабыб турады, алай а майна, булутдан чыгъа, тегереги кюрен тартханча бола, Къасымгъа къарады. Къасым да карайды. Олсагъатлай кёзюне Чолпан бир джангыз болмай, сансыз-санаусуз Чолпанла бир-бири ызындан тизилиб, джерге тюшюб келгенча, алай кёрюнюб. кёзлерин ууду. Ала уа керти да кёбдюле: бошалмай, жарыкъдан жарыкъ джана, тюшгенден тюше келедиле. Анда, башында Чолпанла чыгъыб келген - джерде, ышара тургъан адам а кимди? Тохта, Чолпанла ол адамны кёйнундан къуюлуб келедиле! Бу Чолпан, Къасым, сеникиди сени джашаунгу жарыкъ этер ююн барады санга! Бу Чолпан да сени Фатимангыкъыды, бу уа, бу Чолпан, сени джашынг Сергейникиди! Тутугъуз, жарыкъны кишиге бермегиз, — деб ол адам. кёзлерини кыйырлары бла ышара, Чолпанланы кёйнундан адамлагъа чачыб барады. Тохта, тохта бу адамны сыфаты манга белгиледи! Бу ким болуучан эди?! — деб Къасым къалкъыуундан аязыб, кёзлерин ачханында Василь биягъынлай джулдузлагъа къараб тургъанын кёрдю.

— Билемисе, — деди ол Къасымгъа, — Чолпанны джитилери аны кесини таяклары болмай, къамала болуб ол жарыкъ тёкген тёнгекге чанчылыб тургъанча кёзюме алай кёрюндю. Юйюне ёлю кирге эди, жарыкъ тёкген затны биз бычакъгъа сойдурмасакъ! — деб, ёрге къобуб, санларын тюзетди.

* * *

Василь бла Къасым Нарсанада Курзал таба айланганлай, адам асыры кёбден аякъ басар джер табмай, чыначыкълары бла кеслерине джол айыра, нарзан галлерейны къаты-

на кючден чыкъдыла. Алайда кёкден таш тюшсе, джерге тюш-
мезлей, кёб адамны арасында неге эсе да миниб сёлеше тур-
гъан бир орта бойлу, скойюмлю адамны кёргенлей Василь:

— Ма буду, Сергей Миронович Киров, — деб Къасымны билегинден ала, энтда алгъа урундула. Энди уа тюз аны ал-
лындан къараб турадыла.

— Мен айтханча, джолдашла, Север Кавказны миллети бары бир болуб, контрреволюциягъа тыйыншлысыча джууаб этедиле. Дагъыстанда, Чечено-Ингушетияда, Осетияда, Къабартыда, Малкъарда, Къарачайда, Черкесде урунганла кызыл гвардия отрядлагъа киредиле, бирлешиу болмаса, хорлам болмазын ала бек ариу биледиле. Терк областны халкъларыны экинчи съездини бегимлерин джашауда бардыра, Нарсананы Совети банкны халкъны эркинлигине алгъанды, кёб энчи юйю, предприятияени сыйыргъанды, ишчи кюнню сегиз сагъат этгенди, он-он минг десетина джерни джер иледен сыйырыб элчилеге чачханды. Мында къарачай халкъдан кёб адам джашагъаны себебли, Нарсана шахар Совет бла Исписуу округ Советде таулуланы Советлери къуралгъандыла. Бу затлагъа джауабы болуб турмайды, революциягъа тишин билейди, не къарыуун да аямай кюрешеди...

Бу кёзюуде Къасымны кёзю кесини туурасында Бийсолтанны эслерб, джюреги джанды. Аны юсюнде бир тукъум бир аскер чыны джокъду. Март айны суугъу татыса да, ол джалан къабдал, джалан баш хыны къан алыб, сюелиб турады. «Юйю сыйыргъан болурла, асыры ашыкгъандан кийинмей келгенди!» деб Къасымны кёлуне алай келе, энтда Сергей Мироновични сёзюне эсин ийди.

— Былайда сёлешгенле мындагъы элдеде, станиселеде большевиклени башчылыкълары бла кызыл отрядла къуралыб баргъанларын, таулула алагъа джыйын-джыйын къошулгъанларын айтдыла. Бузат, джолдашла, большевик организацияланы керти иги ишлегенлерин кёргюзеди. Ленин джолдашны бизни барыбыздан да излегени, — революцияны хорламын джукълатыргъа кюрешген бандаланы, контрреволюцияны къурутуб, урунганлагъа джарыкъ джашауну толусу бла салыргъады...

Къасымны кёзю энтда Бийсолтан болгъан джерге джетди, алай а аны алайда энди кёрмедди. Ма, адамланы артлары бла тамам Сергей Мироновични туурасына чыгъа айланнганын эследи. Алай а бир кёзю анда болса да, Къасым Кировну бир джангыз сёзю да ычхындырама деб къоркъа, къулагъын анга ийибди.

— Бир кѡауум элдеде, станиселеде Совет власть салынса да, контрреволюция аланы кѡоратыб, кесини оноуун салады. Ол себеден, кѡызыл отрядланы борчлары властны бегитиргеди.

Кѡасым Сергей Мироновични кѡатында Темботну да кѡрюб, сейирсинди эм кѡууанды, была джетгинчи Темботну да сѡлешиб тургѡанын а билмеди.

— Совет властны сакѡларгѡа борчубузду, джолдашла! — деб Киров алай айтханлай бютеу джыйылгѡан халкѡ бирден:

—Тюздю! Властны кѡолубуздан ычхындырлыкѡ тюлбюз! — деб кѡычырды. Кѡасым бу кѡычыргѡанлада шагърей тауушну эшитиб ызына айланыб, ол Джамайны джашы Амыр болгѡанын кѡрдю.

— Бийсолтанны Бурмамутда кѡшун атыб келгенбиз, барыбыз келгенбиз, — деб биргесине талай джашны кѡргюзюб, ол да эсин Сергей Мироновичге ийди.

— Кѡалай акѡыллы, сѡйюмлю бети барды ол адамны! Бизни Сослан муну шохуду дейдиле, Кѡасым! — деб Амыр кѡууаныб айтды.

— Аны уа мен да эшитгенме, — дей, Кѡасым биягѡы Бийсолтанны изледи. Не изледи эсе да, табмады. Джыйылыу бошалгѡанында, Амыргѡа анасындан хапар соруб башлады.

* * *

— Эл джыйылыугѡа! Эл, джыйылыугѡа! — деб, бир атлы 1918-чи джыл март айда эриб башлагѡан кѡарны чача, орам орамны кѡычырыб, барады. Адамла эртденнги сууукѡда орундан кючден кѡобуб, малларына да аш, суу бере, джамагѡат джыйылыучу межгит аллына «энди уа не болду экен?» деб кѡайгѡылы бола барадыла. Чынг алгѡы бурун Джамайны аллына узун кѡара сакѡалы бла ол танымагѡан, орус кийимли бир адам тюбел:

«Мени танымаймыса, Джамай?» —деб, кѡол узата, сорду.

— Таныялмайма, тейри...

— Асланукѡаны танучанмы эдинг?

— Энди, ахыры, сен Асланукѡамыса?! — деб Джамай кѡолун джангы тийиб келген кюнден кѡзлерине салкѡынлыкѡ эте, ол адамгѡа джити кѡараялгѡанын кѡарады.

— Менме, Джамай, менме, — деб Джамай бла бирге атлаб тебреди.

— Астоприлла, астоприлла, ѡлмеген, не тоба этсенг да,

бир бирин кѣреди. Аз кѳуанмадыла ол джарлы атанг бла ананг? Къалай ычхындын, Асланукъа, болджалынг джетмеген шой эди да?

— Да мени болджалым джетерик да тюл эди, Джамай, мен анда керти адамлагъа тюбедим, ала манга терсни, тюзю ангылата билдиле, ала бла бирге каторгадан къачаргъа бизге адамла болушдула. Андан мен да, мени нѣгерлерим да Петербурга джыйылыб, анда ишчиле бла бир болдукъ! — деб, къуба бетине джылыу ура, къошду. Джамай энди анга тохтаб къарай: бизни ол аман джашны кѣрмедингми? — деб сорду.

Бу кѣзюуде ала, Нанашны сѣлешгенин эштиб, алларына ышырылдыла.

— Джамагъат, мен бюгюн сизге Отделде Совет властны келечиси болуб сѣлешеме. Ол бойнума салгъанны айтайым: Добай да, нѣгерлери да тутулгъандыла. Ала бизге Совет властны келтирмез ючюн этелген аманлыкъларын этгендиле. Бюгюнден ары бизни элде Совет власть кѳуралады, бизни областны кѣб джеринде да кѳуралгъанды, бир джангыз эл, бир джангыз станисе да каллыкъ тюлдю. Къобан областда Совет власть салыныб, областны большевиклери оноуну къолгъа алгъандыла. Армавирде, ногай, черкес, элледе Совет власть орналгъанды. Биз Къобан областда исполнительный комитетни не буйругъуна да бой салабыз. Джаш Совет Россиягъа болушургъа не бла да хазырбыз! Бютеу оноу, къаралда оноу, урунган халкъны къолуна тюшгенди. Ленин джолдаш кеси къол салыб, джерлени джерсизлеге берирге, урушну тохтатыргъа оноу чыгъаргъанды!

— Ай аллах разы болсун санга!

— Ёмюрю узакъ болсун ол адамны! — деб къычырдыла. — Джамагъат! — деб бир оруслу ташха минди.

Оу, а къыз, ол Къасымны ююн ишлеген оруслуду, Аркадия! — деди Джакджак нѣгерине.

— Отдел Совет мында Советге тамадагъа Нанаш джолдашны тыйыншлы кѣреди, — деди.

— Ол тамам тыйыншлы адамды, тюзю, тюзю!

— Советге членлеге да Асланукъаны, Мусосну дейбиз. Асланукъа кѣб затха юреннгенди, аны мен биргеме келтиргенме.

— Разыбыз, разыбыз! Ала кесибизни джашладыла. Джерлени къачан юлешириксиз, джерлени?!

— Ма бюгюнден башлаб джерлени чотун кьолгъа алабыз. — деди Нанаш.

— Добайгъа затха уа не оноу этериксиз?

— Аланы оноуларын Совет власть этер.

— Асмакъ керекди Добайгъа, асмакъ!

— Айтма алай, бизде асмакъ джюрюмегенди!

Бу кёзюуде была кеслери кьурагъан самооборон джашла, тышындан кьоркьуу болмасын деб сакълайдыла.

— Совет власть мычымай ишине джарашсын, биз аны энди кьолдан алдырсакъ, сора эр тюлбюз! Джерлени джазгъа юлешиб бошасын бизни Совет властыбыз! — деб кьайсы эсе да бир кьарт кычырды.

— Хо, дженгил оноу этигиз, халкъ бек кьарыусузгъа та яныбды, бир аякъ тиретигиз, марджа.

— Аскер керек болса, ма тейри, кесим огъуна кьартлыгъымда атыма джер салыб чыгъарыкъма!

— Тиширыу тейри демейди, тейри да адамы, ма биз да чыгъарыкъбыз! — деди Джакджак.

— Къады кьайдады, Къарачайны къадысы?

— Къады юйюнде болур...

— Аны нек тутмагъандыла да?!

— Тоба де, хайырсыз, аллахутагъаланы келечисин кьалай атар эдиле гёзеннге?!

...Элине келе туруб, Асланукъаны джюреги мыдахдан мыдах бола, башы кьайгъыдан толгъандан тола бара эди. Аны джюреги дерт чакъырады, тебленген джашауну дертин алмай анга энди тынгы джожьду. Къарачайда адам ёлтюрюу болмагъан эсе, аймысына ирият манга берилсин, ёлюб кетген кёб да игиди, Сапнят бла менича болгъандан эсе!

Ссылкада кеси бла бирге олтургъан орус революционер Асланукагъа: «сен старшинаны ёлтюргенликге аны орнуна дагъыда аллай бир чыгъарыкъды да, ол да алай этерикди» дегени Асланукъаны эсинде болса да, Асланукъаны Добайны алай кьояргъа кьолундан келлик тюлдю. Ол туугъан элине кызыб кирген эди.

Добайны ат орунда болгъанын билиб, джыйылыу бошалгъандан сора, кишиге да джукъ айтмай, Асланукъа ары тебреди. Алай а Нанаш зат аны эслеб, ызындан акъырын барадыла. Алсанукъа дженгилден дженгил атлай, герохуну къабын теше баргъанын кёргенлей, Нанаш негерлери бла ызындан джетиб тохтатды.

— Аллах бла тилейме, меннге тыйгыч болмагъыз, — деб ол нёгерлерине къарады.

— Аны къагъыб къойгъан неден да тынчды, Асланукъа, алай а биз элибизде Совет власть орнатыб, сора самосуд этсек тюзлюк болмайды. Добайны закону биргесине болуб тургъанды, ол закон энди аны ючюн оюлады, бизни закон а алай болмазгъа керекди, халкъ кеси сюд этерикди анга. Сен кесинг революционер аскерни красногвардееци болуб, сора алай этсенг, Ленин не айтыр? — деб Нанаш аны ауузун къысды. Алай болса да, къаны къызыб тургъан Асланукъа кесин тыялмай, дагъыда преуленнге атылыб тебренлей:

Даяйны атасы,

Даяйны атасы,

Сен да ёлгенсе,

Мен да къалгъанма, — деб къарда джалан чепкен, джалан баш келген тиширыуну кёрюб, былайгъа Асланукъаны ызындан келген халкъ сын болду. Асланукъаны уа хапары болмай, сарын чыкъгъан джанына къарагъанында, джууукълашыб келген тиширыу да Сапиятны таныб. энди ол да сын болду. Бир къауумла Сапиятха чабыб аны ары ташайтыргъа кюрешдиле, къарт Къалагерий а:

— Къоюгъуз, къоратмагъыз, келме къоюгъуз джарлы баланы, келме къоюгъуз, майна бизге Добайла берген джашау олду. Ол къуру Асланукъаны чакъырмайды, барыбыз да ма бусагъатда орнатыб келген Совет властыбызны джакълагъыз деб, чакъырады, джамагъат! Сен а Асланукъа, рахат бол, Добайдан сени ючюн Сапият ючюн да дертни биз кесибиз аллыкъбыз. Сени ючюн джамагъат дерт излей тургъанлай, сен тиерге болмагъанынгы билирге керексе, джашым, — деб барыб, сарнай тургъан Сапиятдан айыралмай тургъан кёзлеринден джыламукълары тёнгереб баргъан Асланукъаны дженгине тийди...

Асланукъаны да алыб адамла преуленнге, энди Совет аталгъан преуленнге, кетдиле. Бу кёзюуде былайгъа джан солуу этиб Дугу бла Джугъу джетдиле.

— Не болду сизге, къайры ашыгъасыз? — деди Джамай алагъа.

— Джерлени юсюнден не оноу этедиле? — деб бирден сордула.

— Да сизге не керекди? Тюнене Добай бла, бирсикион къады бласыз сора?

— Къой, Джамай, къой, кимни арбасына минсенг, аны джырын тарт дейди, — деб экиси да Советге атылыб кетдиле.

— Тьюу, адамлыгъыгъызгъа голия! — деб Джамай ызларындан тюркюрдю.

* * *

Сослан сакълауулгъа пропускасын кѣргюзюб, аны да хурджунуна сала, Кремльни мийик къабагъындан ичине киргенинде, «Владимир Ильич джюрюген джолла бла барам, менден насыблы болурму?!» — дей, джюреги дженгил-дженгил урду. Пропускасын джер-джерде кѣргюзе, бир алаша вестибюлге кирди. Қъарауул кѣргюзгенча, сол джанына бурулуб, басхычлагъа ёрлеб бара андан, мындан да ашыгъыш джюрюген адамланы кѣреди. Ма къайсы эсе да бир этажгъа чыгъыб, узун коридоргъа кирди. Былайда канцеляриягъа кесини къагъытларын — мындан, Ара Комитетден, чакъырылгъан къагъытларын, берди.

— Сизни Нарком сакълайды. Келигиз, мен элтейим, — деб бир тиширыу, Сосланны къагъытларын да алыб, аны бла бир башха коридоргъа чыгъыб, «Народный Комиссар по делам национальностей» деб, юсюне акъ къагъытха къол бла джазылыб тургъан бир эшикни ачды.

— Муслиман комиссариатха бѣлюм къурагъанбыз, — деди И. В. Сталин саламлашхандан сора мычымай. — Ол бѣлюм Қърым, Север Кавказ, Дагъыстан, Тау арты, Туркестан, Къыргъызстан муслиман халкъланы пролетариатыны ишин баджарлыкъды. Григорий Константинович бла Сергей Миронович бу ишге сизни бек джараулулгъа санагъандыла. Эсигиздемиди, сиз бла мен да Бакуда тюбегенибиз? Сизни кючюгюз бла анда тюб билиб тургъанбыз, эсигиздемиди? — Сталин билер билмез ышарды.

— Эсимдеди, Сталин джолдаш, — деб Сослан аны бетинде чечек табчыкъланы къызаргъанларын эследи.

— Заманны къалай болгъанын кесигиз билесиз, халкъны арасында къаллай уллу иш барыргъа кереклисин да билесиз. Ол себебден мен сизни, кесими да заманыбызны алмайма, ишлер, джараш джеригизни да айтырла, — деб Сосланга къолун узата, — Владимир Ильич сизни кандидатурагъызны къабыл кѣргенди, — деб къошду.

Сослан, бютеу джашауунда чекген къыйынлыгъы бусагъатда тас болуб къалгъанча, бу атны эшитгенлей, джюреги джарыб:

Ленин джолдашны сёзюн халкъгъа элтирибизге, ийна-ныгъыз! — деб кабинетден чыкъды.

«Мен энди ахырысы, Ленин джолдаш болгъан юйде ай-ланамы турама?» деб кеси кесине ийнанмагъанча, тюшон-деча бола, Муслиман комиссариатны тамадасына кирди. Былай киргенлей, тегерегине адамла басыныб, стол джанында олтуруб тургъан биреуленни кёрюб, «бу болур» деб алайгъа барды. Ол да, тегерегинде адамла да бир картадан баш кёлтюрмей къарайдыла. Сослан да къарады.

— Дагъыстанны, ма бу джерлери акъланы къолундадыла, — деб олтургъан адам, бармагъы бла картаны бир джерин кёргюзе, башын кёлтюрюб, тегерегиндегилеге къарагъанлай, Сосланни кёрюб:

— Келдингми?! — деб, бети джарый къобуб къучакъ-лады.

— Къайдан чыкъдың? — деб сейирсинди Сослан.

— Сен чыкъгъан джерден мен да чыкъдым Сослан! — деб Мулланур негерлерине: — Бу бла мен Кавказда подпольный ишни бирге бардыргъанбыз, энди мында ишлерикди, — деб танышдырды. Экиси къалгъанлай а:

— Сослан, заман сакъламайды. Билесе, Совет властны бууаргъа излеб тургъанларын, тыш къралла акълагъа не болушалгъанларын болушадыла. Миллетлени бири бирине айры этиб, аны бла Совет властны ояргъа излейдиле. Афендиле, урунган халкъны аллах бла къоркъутуб, революциядан айырыргъа кюрешедиле, къысхача айтыргъа, ишни учу-къыйыры джокъду. Мен санга болумну айтдым, андан ары не зат этерге кереклисин кесинг изле, — деб, — кел мен кесим кёргюзейим ишлер джеринги, — деб алыб чыкъды.

Коридорну ёрге бара уа тенгини къолтугъундан кире:

— Эсингдемиди, Къазанда айланнганыбыз.

Бюгече кесинги квартиринге барма да бизде къалырбыз. Алай а кече не заманым барлыкъды мени юйге, билмейме, ансы, — деб айырылды.

...Соелан джангы ишине джарашханлы кёб сагъыш этеди. Ма бюгече да кечени арасы болуб барады, ол да кабинетинден чыкъмай, къагъытда кесини планларын сызады. Чыртда артха созуу болмай джер-джерге адамла джиберирге керекди, ала Совет властны политикасын ангылатхан бла бирге, аны толу орнатыргъа болушургъа керекдиле. Ол джерлени бирер бёлюм этсек, ишлерге таб болур,—деб, къагъытда энтда сыза башлады: Кавказны бир бёлюм, Кърымны бир бёлюм, Орта Азияны, Къзахстанны да бёлюмлеге... Бёлюм-

леге да башчыла, неден да бек керекли уа бу миллетледен кадрланы кзуаргъа керекди. Ерге кюбуб, биразны ол джазгъанларына къараб турду, сора кюолларын да сыртына эте, акъырын джюрюб башлады. Къалай таб болду! Бу миллетлени интеллигенциясын партияны джанына буруу амалсыз керекди.

Дагъыда барыб ол джазгъанларыны аллында сюелди. Олтуруб энтда джаза башлады. Север Кавказны уа Тёбенги Советлеринде таулула бёлюмлерин кзуаргъа керекдиле.

Былай ошлаша кечени арасы кетгинчи туруб, сора гостиницада кеси тургъан номерге кетди. Палтонун тешиб кесин кюзюде кёргенинде, «Кёлегим асыры бош болубму барды» дей, тешинирге керек болса да, джассы кубас белибауун къатыракъ кысды. Сергей Мироновичге ушайса деб а неме айтадыла мени, сюегими ушата болурла деб, белибауун тешиди. Ол да кюолунда тургъанлай столда ачылыб тургъан тетрадына — ууакъ-ууакъ джаза айланган затларына кёзю джетди. Герохун да джастыкъ тюбюне салды...

...Сослан кесини ишини юсюнден оноулашыргъа Владимир Ильичге барды. Владимир Ильични кюолун тутарына. сёлеширине дери сагъыш этиб баргъан Сослан, бир джукъ да этелмей, аны аллына келген орта бойлу адамны кюолун кесича кючлю кысды. Сослан эс джыйгъынчы Ленин кесини шиидигине дженгил бара:

— Олтуругъуз, Сослан Джамаевич. Сизни проектигизни мен бек джаратдым. Ууакъ бёлюмлеге бёлсек, ишни бардырыргъа тынч болдукъду. Тюздю, Тёбен Советледе таулуланы бёлюмлерин кзурау бютюн да игиди. Сиз разы эсегиз, мен ма бу бегимни хазырагъанма, — деб Сосланга бир къагъытны бериб, Сослан аны окъугъунчу Владимир Ильич башын бир джанлыракъ этиб анга къарагъанлай турду. Окъуб бошагъанын кёргенинде уа:

— Къалай кёресиз, Сослан Джамаевич, сизни проектигизни ма былай бегим этиб «Известияда» басмаласакъ? — деб сорду.

— Бек разыма, Владимир Ильич.

— Андан сора уа не айтыргъыз барды, Сослан Джамаевич? — деб Владимир Ильич Сосланны кёзюне джити къарады.

— Андан сора уа, Владимир Ильич, Север Кавказны миллетлерини тиллеринде, кысха заманда, революцион литературыны джиберирге оноу этгенбиз. Уполномоченныйле

ийиб, Советлени ишлерине болушдурургъа дейбиз, — деди Сослан, Ленинден кезюн алалмай.

— Тюз айтасыз, Сослан Джамаевич. Ашарыкъ, ичерик бла къалайсыз? Джарашдыргъанмыдыла сизни иги? — деди Ленин.

— Нем да боллукъду, Владимир Ильич, — деб Сослан инджиуюн сагъынган да этмеди.

— Сизни тау джуртугъуз Къарачайда да Советле бегий барадыла. Юйюгюз сизни анда болур, сагъыш этмегиз, чотла анда аман тюлдюле. Алай дегеним, анда бизге иш джокъду дегенлигим тюлдю, огъай иш алкъын бек кёбдю. Халкъла бизни бладыла, хорларыгъыбызгъа уа ишек джокъду, — дей, Владимир Ильич эшикден киргенлей, онг джанында къабыргъада тагъылыб тургъан Кавказы картасына Сосланны да ала барыб: ма былайларында уа Деникин кючюн джыя айланады, — деб Къобан тегереклерин, Терк Башын кёргозе, кезлерине салкъын чаба, Сосланнга къарады.

— Владимир Ильич, Север Кавказда болумну мен бек ариу билеме, Север Кавказда революцион иш бардырыгъа коллегия керекди деб, мен кесими муратымы Яков Михайловичге джазгъанма, Наркомнац да анга огъай демегенди, — деди Сослан.

Владимир Ильич бир бармагъын сакъалына джетдире, бпразны сагъыш этиб:

— Тамам иги оноуду бу, Сослан Джамаевич. Керекли оноуду. Менн акъылым бла, ВЦИК муну къабыл этерикди, алай а ол коллегиягъа тамадагъа сизни айырыгъа керекди, Сослан Джамаевич, — деб Ленин джарыды.

Владимир Ильичге Сосланны биринчи тюбешгени бу болду.

...Юч кюнден ВЦИК Чрезвычайный коллегияны къураб, ол коллегиягъа Сосланны тамада этиб, членнге уа Уллубий Буйнакскийни, Умар Кубатиевни, дагъыда башхаланы айырды. Москвадан кетерлерини аллы бла Сослан Владимир Ильичге, Яков Михайловичге да тюбед, ишни юсюнден ала бла кенгешди.

Къач айны бир кюнюнде, 1918 джылда, Сослан, Буйнакскийни Кавказ миллетледен Къызыл Аскерге джашла джыйышдырыгъа къоюб, кеси негерлери бла Владикавказгъа — Россияны юг джаныны Чрезвычайный комиссары Г. К. Орджоникидзеге кетди.

Джангы Советни членлери, бек кечге дери оноуларын эте туруб, чачылдыла. Ат орундагъылыны Папшинскеге ашыргъынчы деб, Хызыр кѣз къакъмай сакълайды. Къолундагъы эски шкогун хазырлагъанлай, эшикни къатындан джалламай, борчун толтурады. Самооборон джашла да тѣгерекге айланадыла.

— Хызыр! — деб баудан бир таууш чыкъды.

— Не болгъанды? — деб Хызыр хыны сорду.

— Бир суу ичир, андан сора марджаса тышымдан кирит салмасанг!

— Суу ичмей да турурса керек болса! Сѣлеширге болмайды, тынч тур!

— Мени иймей огъуна да тур, алай сизни Советигиз къурурукъду, аны бил, артда кесинги сакъларгъа сюе эсенг, бошла, сен бошлагъанынг кишиге да айтмам.

— Ананг къатынынг болгъа эди, мен сени бошламасам, ълмеч туруб! Боллукъду ѳмюрюнг бошлаыб айланганынг!

— Бошламай эсенг да, суу ичир, таб ананг къатынынгды бошласанг!

— Суу да ичирмейме, бошлагъан да этмейме!

Джассы озгъандан сора, баудан бир ынгычхагъан тауушла чыкъдыла. Хызыр эшикге джууукъ барыб, къулакъ салды. Баудагъы эшик таба келгенин сезиб, Хызыр джаллаяркъ этди.

— Хызыр, ѳлеме суу ичирмей эсенг, — деди Добай.

— Ел, бир да къарама да, ичирлик тюлме, ангыладынгмы?!

— Былайда манга джукъ болса, сизни Совет властыгъызгъа айыб салынныкъды, билемисе сен аны?!

Хызыр тынгылады. «Совет властха айыб салынмасын ансы, мен анга суу ичиргенликге не боллукъду?!»

Баудагъы сѣюню ѳте башлагъанын сизди...

— Тылпыууму алалмай турама, Совет властха Хызыр ѳлтюргенди деб къагъыт къойсам не этелликсе?! — деди.

— Совет власть Хызыр ѳлтюрмезлигин кимден да ариу биледи.

— Билсин, билмесин, сен бери бир суучукъ узат!

Джумушакъ джюрекли Хызыр, юйге кириб челекден аякъ бла суу алыб чыгъыб, эшикни къыйырчыгъын ачыб узатама дегенлей, андан бир къол узатылыб, Хазырны бойнундан бууду...

Президиумда олтуруб тургъан Темботну черкес тенги аны чынасына тие: — Къалай бурунлары салыныб къалыу этди атигилени?! — деб залны бир джанында олтуруб тургъан Баталпашинскени контрреволюционерлерини тамадасын кѣргюздю.

— Энтда кѣб кере салыныр аланы бурунлары, бир джаныгызы президиумгъа саналмай къалды да! — деди Тембот.

Бу кѣзюуде большевик Матвеев, съездни председатели сѣлешди:

— Сиз, агаманны власти джаллы къауумла, не кючюгюзню да джумдурукъ этерге деб, бу съездни джыйдыгъыз, алай болса да, бери джыйылгъан къауумну кѣбюсю Советлени джанында болгъанын ангыладыгъыз! Бу зат Советле тутхан джолну тюзлюгюн кѣргюзген бла бирча, сизни къан тѣгюу джолугъузну оюла баргъанын кѣргюзеди...

— Атыгъыз бу мыжыкълыны трибунадан!

— Огъай, ол атылыгъынчы сиз барыгъыз да бу залдан къурурукъсуз!

— Орус мыжыкълыны алдаргъа тынчды, ол къайры да хазырды, ма таулу халкъны уа сиз кесегисиз! — деб къычырды атаман джанлы биреу.

— Ол затны таулуланы кеслерине къоюгъуз, — деб Тембот президиумда олтуруб тургъан джеринден къобуб, трибунагъа бара айтды.

— Таулула энди бек ариу биледиле орус ишчи алагъа къарнаш болгъанын. Таулула Совет властны не болгъанын билмеселе, урунганла не ючюн кюреш ачханларын билмеселе, Теркден башлаб Къобаннга дери власть алай таукел атлаб келмез эди. Мындан алда, тау элде салынган Совет властны ууатыр ючюн, ма сиз, ол алайда олтургъанла, ийменгемсиз аскер частны? — деб аланы кѣргюздю. — Ол элни алгъыннгы старшинасы Добай сакълауулну бууб къачханды, алай а ол сакълауулну орнуна талай джангы сакълауул къобханды. Добай ол кюн алайдан къачса да, бизни къолубуздан ычынныкъ тюдю. Огъай, таулула Совет властны орнатыб бошаб, джер юлеширге хазырланадыла, мындан ары халкъны алдамакълыкъ сизге уллу къыйынды, аны эслегиз! — деб орнуна олтурду. Аны тенги да черкес эллени юсюнден алай сѣлешеди.

Сѣз Таубийге берилди:

— Большевик джолдашла! — деб башлады ол сѣзюн.

Аны къатангы битген таб санлары трибунада ариу кымыл-дайдыла. Акъ чепкенини юсю бла герох бауу, сагъат бауу къараладыла. Чырайлы бетине ингичге къара мыйыкълары ариу джарашыбдыла. — Биз Советлени къорууларгъа Къарачайда отрядла къурагъанбыз. Таулула, ол сиз властны скоймейдиле деген таулула, отрядлагъа кеслери тилеб келедиле, Мусос бла манга берилген буйрукъгъа кёре, биз бусагатда алты отрядны къураб барабыз, Совет власть ючюн ол отрядланы адамлары джанларын-къанларын да аярыкъ тюлдюле. Ала областны къалайында да кюрешге хазырдыла! — деб трибунадан тюшдю.

Матвеевге энтда сёз берилди:

— Совет власть бютеу къралда салыннганды. Джаш Совет республика кесини ишчилерин, эллилерин фабриклеге, заводлагъа, джерлеге ие этиб барады: Социалист революцияны аллын тыяр дуняда бир зат джокъду. Бизни отделе да акъла не джаны бла да заран этиб кюрешгенлерине да къарамай, Советле хорлаб барадыла. Халкъгъа ашарыкъ, ичерик, рахат джашау берлик да Совет властды. Къобан областда Советлени биринчи съезди этген оноуланы джашауда болдурайыкъ! Отделни атаманына ийнанмагъаныбызны, Совет властны джанында болгъаныбызны айтайыкъ!

Бу затланы съезде адамланы кёбюсюню къол кёлтюрююу бла къабыл этдиле. Съезд бу бегимни этиб, аны джашауда бардырыгъа деб, чачылды.

Президиумгъа сайланганла Матвеев бла бирге залдан чыгыб орамгъа бурулгъанлай, тегереклерин атлы, джаяу да болуб, талай къазакъ къуршалады. Къарангыды. Олсагъатлай, туюу-уруу, бычакъ ойнатуу — калабалыкъ болду. Бу кёзюуде станиседе революцион джорукъну сакълагъан красногвардеецле джетдиле. Алай а Матвеев ауур джаралы болуб, къаны тохтамай барады... Тембот аягъында бычакъ джарадан сынчыкълай, экинчи кюн юйюне джыйылды.

Тембот, Нанаш, Таубий Къобан облысполкомну заседаниесине Къарачайдан чакъырылыб барадыла. Баталпашинске отделни къалгъан джерлеринден да баргъандыла. Шахарны ичи къуру аскерди. Областда Совет властны джюреги былайдады. Облысполкомну межямы да казармагъа ушаб аскерчиледен толуду — быланы кими буйрукъ алыргъа келеди, кими сауутну юсюнден, кими аскерчилеге ашарыкъны юсюнден айланадыла. Урушдача къысха соруула, къысха джууабла.

Заседаниени да узакъгъа созаргъа заман джокъду — джангыз бир ишге къараллыкъды, ол да Баталпашинске отделде болумну юсюнден. Бу отделден баргъанла Аркадий Максимовични тамадалыгъы бла бир джерде олтурдула.

Заседаниени бегими буду: отделде болум къыйынды. Акъла, не кючлерин да джыйыб, Советлеге чабадыла. Матвеев джолдашны—аламат большевик тамаданы — ёлтюрдюле. Баталпашинске отделге Отрадна отдел деб атаргъа. Матвеев джолдашны сыйы ючюн, бир ийыкъны къара тутаргъа. Баталпашинскеде къзакъланы башчыларындан Матвеев джолдашны ёлтюрген бандитлени бизни къолубузгъа берсинле деб дауларгъа. Ол отделни джеринде контр-революцияны ууатыр ючюн, анда джашагъан адамладан 2-чи Къобан революцион аскер къуараргъа. Аны кереклисине 50 минг сом ачха чыгъарыргъа деб, оноу этилиб, бу оноуну джашауда бардырыргъа былайгъа джыйылгъанлагъа буюрулуб, чачылышдыла .

* * *

1918 джылны август айы бир тукъум бояуун къалдырмай, табигъатны джасагъанды. Огъары элни тегереги джаб-джашил таулары башындан кём-кём булутсуз кёк къабланганды. Ол кишиге аманлыкъ, игилик да излемей, джерде джашауну бир джугъун аджашдырама деб къоркъгъанча сынайды. Биченликде тюрлю-тюрлю гокка хансла кёкге башчыкъларын тутсала да, къулакълары чалкъылагъа урулгъан хыршы тауушну эшитедиле.

Арпала сап-сары саргъалыб оракъчылары сакълайдыла. Гардошлары башлары да къаура болуб, баразаны юсконде аз-буз билинедиле. Биченликле джангы чалына башлагъандыла. Аланы бир бирлеринде кебе башлагъан дюрюлени кёрлюксе, бир бири уа джангы чалыныб, бир сейир ханс ийисни тегереке тегедиле.

Сыйылхан чалкъы чала тургъан Джамайгъа азыкъ алыб келиб, ол хыршы башына чыкъгъынчы, ырджыда олтуруб сакълайды. Агъач челекчикде айранны да, джанджаулукъда гырджынны да алай салыб, чалкъы кирмей къалгъан хансланы къолу бла, къолу бла джыртыб дюрюге атады. Бир бирде уа биченликни башындан аягъына дери къараб, энди ахырысы, ма бу бизни кесибизни биченлигибизмиди? — деб кеси кесине ийнанмагъанча алай болады.

«Бизники болмай кимники боллукъду! Сабет бласт берген биченлигибизди, кесибизни биченлигибиз! Қъаргъышы башына джетсин Чомайны, ары озса бир къаргъай, бери озса бир къаргъай тура эсе, муну ючюн!» — деб аны да эсине тошюрдю. Сыйлыхан хуна джанына олтуруб, эрини чалкъы тартыуун сынаиды. «Кюнюне десетинаны да чаллыкъды, огъай, энди джангыдан джаш болуб айланады, кѳресе, Марджанны эрине чалыргъа кѳоймай, кеси чалыб барыуун!»

Джамай мынгылайында терин сюрте, Сыйлыханны къатына олтурду. Джамчылача къашларыны тюрбюнден огъурлу кѳзлери бла Сыйлыханга къарай, ышарды. Сыйлыхан да анга къараб ышарды. Не ючюн ышарасыз бири биринге деб соргъанга ала бусагъатда джууаб этеллик тюрдюле, кеслери да билмейдиле не ючюн ышаргъанларын.

— Мени санга саугъам барды, джашчыкыны атасы! — дей, Сыйлыхан къапталыны кѳойнундан бир письмону чыгъарды. Джамай аны кѳолуна алыб ичин ачды, не келсин, окъуялса уа!

— Бизничаланы да окъутурукъду дейдиле Сабет бласт, — дей, Сыйлыхан джанджаулукъдан азыкыны чыгъара, хапар айтды. — Бу къагъыт джашчыкъдан келгенди. Тынчма, эсенме, мени ючюн къайгылы болмасынла атам да, анам да, эгечим да, къарнашым да деб джазады дейдиле. Сабет бласт салынмагъан къралда бир джер джокъду деб, айтады дейдиле. Джашчыкъ уллу адамла бла бирге хар кимге Сабет бластны салыб, хар кимни насыблы этиб айланады, джашчыкыны атасы!

Джамай бир кѳой базукну кемириб бошаб, энди айрац бла гырджын ашай, къатыны къуаннганына къуана, дюрюлерине да къарай, джашыны хапарына тынгылайды.

— Андан не чыкъса да чыгъарыкъ эди, бир затдан кѳоркъа билмей эди, не кесек да бир терсликни кѳлтюрмеучен эди, эсингдемиди? — деди.

— Энди анга бююн огъуна къагъыт джаздырыб атаргъа керекди, газна пошт эртденбла алыб кетерча, — деди Сыйлыхан.

— Ким джазарыкъды, не зат джазарыкъса?

— Нанаш джазар эди дей эдим.

— Нанашны иши бусагъатда башыны тюрбюнден эсе кѳбдю. Акъла бирда тынгы бермейдиле Сабет бластха дейдиле. Бласт киргенлей, кѳресе, Бийсолтанны элден тас болуб къалгъанын — къайда эсе да аскерле къурайды дейдиле. Добай да Хызырны ѳлтюрюб, анга кетгенди дейдиле.

— Энтда бир кѳан джауады, джашчыкѳны атасы, — деб бу кѳоркѳууну джюрегинден кетерирге кюреше, Сыйлыхан джарлылыкѳларына кѳчдю. — Бичен а, аллах айтса, ийнекге, кѳунаджиннге, ууакѳ аякѳлычыкѳлагѳа да боллукѳду.

— Алашагѳа да, — деди Джамай.

— Хо, алашагѳа да. Арпабыз, гардошубуз да аман тюлдю. Ай бу бласт минг-минг джылны джашасын, аллах. Аллах айтыб, уруш салгѳан джарсыудан кѳутулса, бу рысхыны бизни тѳппебиз бла да бардырлыкѳды, тоба.

— Ол бардырлыкѳды деб кѳолланы кѳююннга салыб турмай, анга болушургѳа керекбиз биз барыбыз да, ол аякѳ тиресе, биз да тирерикбиз, тейри да адамы, бу затны аллахны бирлигин билгенча билеме, — дей, Джамай гырджын умурчукѳланы ууучуна джыйыб аузуна атды.

— Ол джыл, эсингдемиди, джашчыкѳны атасы, джер юлешгенлей иелери сыйырыб алгѳанлары? — деди Сыйлыхан кѳоркѳа.

— Ол керти бласт тюл эди, — деди Джамай.

— Джашчыкѳны атасы, бюгюн чалгѳанынг боллукѳ болур, солурму эдинг? — деди Сыйлыхан, ѳрге кѳоба.

— Тейри, арыгѳанма деб джети джукѳлаб эсимде да джокѳду, бар сен юйюнге, мен ингирге дери, чалайым, ма бу ханс ийисни суйюб чалыб барама, бар сен, джашынга кѳагѳыт джаздырлыкѳ эсенг, джаздыр, — дей чалкѳысына узалды.

— Джаздырлыкѳма, ма бусагѳатлай барыб, не джаздырлыгѳым башдан аякѳ башымдады.

— Не джаздырлыкѳса, айтчы, — деди Джамай ышара, бир уллу джашил касканы бутундан ала.

— Джашчыкѳ, бала, джаным, Санга атанг, ананг, Марджан, аны эри, джашчыгѳы: бары да салам айтадыла. Кѳарнашларынг юйде болмасада да, ала да айтадыла санга салам. Аланы джалдан аллыкѳбыз, кѳач артына дери бир тура турсунла деб турабыз, энди аланы джалда кѳыйынларын киши да ашарыкѳ тюлдю да, кѳачха дери аны ючюн тутабыз дерикме.

— Андан сора уа?

— Андан сора уа, андан сора, Нанаш элде эм уллу адамланы бириди дерикме. Ол властны адамыды, кесибизни адамыбызды, бютеу эл аны бла бирди, ол Бийсолтанланы затны кѳой, ма бизничала дерикме. Джерлени юлешгенбиз, глай Нанаш айтыудан, ала энтда тѳйыншлысыча юлешиниб

бошалмагъандыла, джер иеледен джер бары толу сыйырыл-лыкъды дерикме. Асланукъа бла Мусос да халкъгъа бек уллу джарагъан адамладыла, ала элни эл этерикдиле. Хусей азабдан юйюне къайтханды, атанга къауракъ къаптал-лыкъ да алгъанбыз, плотник Сергей бизге шкап ишлегенди. Ол сени окъутхан Ибан Баныч энди шкода джарлыланы сабийлерин окъутурукъду дейдиле, Харун бла бирге. Къасымны къатыны Патимат да сабийлени окъутурукъду дейдиле. Къасым Сабет бласт ючюн кюрешиб келиб, бусагъатда ма бизни биченлик бла ырджыда бичен чала турады, дерикме. Да ма айтыр затым кѣбдю, атасы, кѣресе, джашчыкъ элден не хапарны да кѣб излеученди, — деб, Сыйлыхан челекчиги бла джанджаулукъну алыб, ёрге къобду.

— Аллай бир хапарны сау кюннге джазыб да бошамаз адам, къысхаракъ джаздыр, — дей, Джамай забадан къобханлай, юрюлюб бѣдене юйю хансдан учду.

Сыйлыхан да, ызына-ызына къарай, юйге кетди.

* * *

Элде Совет власть салынганлай, Къасым юйдегиси бла юйюне келди. Бийсолтан бла Зайнеб джокъдула. Бийсолтан Совет властха къаршчы аскерле къурайды, бай къазакъла бла биргеди дейдиле, Зайнеб а Нарсанадады деб, алай хапар чыгъады.

Бийсолтанны юйюнде Муслимат бла къалгъан джумушчулары турадыла.

Къасым чымакъ-акъ кѣлегини дженглерин ёрге-ёрге чюйюрюб, чалкъысын да имбашына атыб, арбазына киргенинде, Сергей улакъчыкъ бла ойнай тура эди. Сергей башчыгъын энишге тутханлай, улакъчыкъ джетиб аны уругъа кюрешди. Тыркыкда олтуруб Гяусар уланьндан туугъандан кѣз алмай, суюнюб къарайды.

Сергей, атасы арбазгъа киргенлей, аны аллына чабды, ёзге Къасым, анасындан тартына, аны кесинден арлакъ тюртерге кюрешди. Алай а Сергей атасыны бутларына чырма, тыркыкга дери келди.

Къасым чалкъысын быкъыгъа тагъыб, арбазда тахталагъа бара тургъан илипин суу бла бетин, къолун джууб, хурджунундан акъ къолджаулугъун чыгъарыб сюртдю. Анасы джашыны бир джангыз къымылдагъанын ычхындырмай, къарайды: сау эсен юйдегиси къолуна къайтыб келгенине бютюн да ийнанмагъанча алайды. Олтурса турса да, джашын къолуна къайтаргъан Совет властха алгъыш этгенлей турады.

— Мен бир ханчыкъ оруб келейим ийнекге, — деб Гяусар чырдыдан оракъны алыб тебреди.

— Къой, анам, къой, мен барырма, — деди Къасым. Алай а унамады.

— Барыргъа сюеме, джашчыкъ, — деб кетиб къалды.

Сергей къарт анасы кетиб тебрегенин кѣргенлей, ызындан дыбыртлаб джетди. — ананг къор болсун, — дей, Гяусар, аны къолундан тутуб, арбаздан чыкъды.

— Къасым юйге киргенинде, Фатима, шхууур этиб бошаб, отоуда мазаллы киштикни да къойнуна къысыб, бир китабны окъуй тура эди. Эрине ёрге къобуб, киштикни да акъырын орундукъгъа салды.

— Ач болгъанмыса, Къасым? — деб, эки къолу бла Къасымны эки джаягъындан ала, бетин бетине салды.

— Ач болгъан эдим, энди аны унутдум, — деб Къасым аны джаягъын уппа этиб айтды.

Фатима аны къолундан тута, аш юйге чыгъарыб, аллына шхууур салды. Ол ашагъан заманда кеси шиндикге олтуруб эринден кѣз алмай къарайды: «Ол иигичге эрипле, ол ариу бурун, ол джигер кѣзле, ол ариу джаякъла — бары къалай ариудула, къалай джигер бети барды!» — деб суюнеди.

— Орус учебникге къарай тура эдим, — деди Фатима. — Къачда Иван Иванович школну ачаргъа деб, Советде оноу болгъанды; меннге да школда окъут дейдиле, сен а не айтаса? — деди.

— Мени айтырым, мени Фатимам дуняны башында эм аламат устазланы бири боллукъду дерикме! — дей ёрге къоба, аны узун чачын сылады.

...Ким эсе да юсюне къараб тургъанча болуб, Фатима танг аласында джукъудан уянды. Къатында Къасымны ариу солуй джукълаб тургъанын кѣргенлей, рахат болуб терезеге къарады. Андан юйге къараб тургъан Чолпан джулдузну кѣргенинде: «бу кѣре эдим мени уятхан» дей, анга эсин бѣлдю. Ол а не ары, не бери тебмей Фатимагъа битиб турады. «Да неми сышайса мени, кѣресе джанымча суюген адамым биргеме, андан къалгъанны уа мен сан этмейме. Мен муну бла болуб, манга къыйынлыкъ, бушуу да джокъду» — деди. Алай а Чолпан, кѣз къакъмай, Фатимагъа къарагъанлай турады. «Сен дуняны башын аулаб айланган бир джулдузса, менден сора да кѣбдю адам, къарарыкъ болсанг, менден кѣз алмай нек тохтадың?» — деди анга Фатима. Чолпан а турады, биягъынлай андан кѣз алмай тура-

ды. «Да не айтайым санга мен, Чолпан?» «Не атайым?...» Фатима кесини атасын, анасын кѣб затда терслесе да, алагъа суймеклиги бир джанындан, аланы мынга джетдирген кыйынлыкълары экинчи джанындан аны джюрегин ашаб барады. Къайда болур атам? Аны табсала, сау къоя-рыкъмыдыла, экен! Ол мени къалай сую эди! Алай а, сую эсе, мен суйген адамны нек суймейди?! Анга азаб нек салдырады?! Атамы табсам, ол, мен айтханны этиб. Советле бирге боллукъ болур эди... Аны окууу акъылы да Советлеге джарамай къаллыкъ тюл эди. Къайда табайым мен аны? Энди ол Къасымны, мени да кечерик эди» — дей, сагъышха кетди.

* * *

Нанашны ызындан Советге талай нѣгери гузаба кириб, аны тѣгерегине олтурдула.

— Джолдашла, болум табсызды, — деди Нанаш олтурмагъанлай. Аны кече джукъламай чыкъгъаны бетинден белгилиди, бал бетлирек кирпичкери ѳрге кючден кѣлтюрюледиле. Тѳртсандыкъ, токъ Нанашны бусагъатда азгъаны ачыкъ тынылады, — Джолдашла, — деди ол энтда. — Акъ аскерле кеслерин бегитиб, кириб келедиле. Деникин Совет властны органларын кѳрутуб, аланы орнуна патчахны законун салыб келеди. Бу джанына Шкуро деген инаралны аскерлери айлангандыла. Ма былай бизнича, Совет властны законун бардыргъанланы, акъ аскерде къуллукъ этерге унамагъанланы асмакълагъа асыб келедиле. Биз асмакъдан къоркъмайбыз, не ючюн десенг, биз кеси башыбызгъа деб кюрешмей, халкъны джашауу иги болуруна кюрешибиз. Шкуруну аскерлери Къарачайгъа джетгинчи тыйылыб къаллыкъ эселе да, ким биледи. Алай а, биз кесебизни ишибизни билирге керекбиз: Деникин болсун, ким болсун, биз Совет власть ючюн кюрешибизни гохтатырыкъ тюлбюз — не уллу кюч да энди Совет властны кѳруталлыкъ тюлдю, бир кѣзюуге дери заран болса да, — деб Нанаш, кѣлегини джач хурджунундан бир къагъытны чыгъарыб, анга къарай, дагъда башлады:

— Къасым, сен элден таяргъа керексе, билесе Бийсолтан санга игилик этмезин. Алауган, Хусей, Мусос, Сергей — барынг да джашыныб, ишни ташатын бардырыргъа керек боллукъду. Къарыуну ташатын джыяргъа, халкъны ичинде иш бардырыргъа!

— Халкъ Совет властны ангылагъанды да, тейри да адамы, энди бир тукъум бир властха бой саллыкъ тюлдю. Биринчи сентябрдан бери сабийме деген школгъа джюрюб башлагъанды! Анга бир сагъыш этигиз, ахыры! Къуру бу да кѣбдю Совет властны джакълар ючюн! — деди Мусос, джукъа бетине къызыл ура.

— Хар ким ташыууулун этгенди, энди джерлени ызына, сыйырса, аладан джыйгъан ташыуулну да сыйырлыкъ болурламы? — деди Алауган.

Деникинни аскерлери кирген джерледе маджа чабханча чот алай болуб барады. Юйледе табханларын аладыла. Къолунда сауут тутар амалы болгъан эркишини зор-джол бла да аскерлерине элтедиле, ол себебден элде эркишилеге да болумну ангылатыргъа керекди, — деди Нанаш. — къысхача уа этер ишибиз ма мында джазылыбды дей, къолунда kitabчыгъын ача, нѣгерлерини ортасына олтурду.

* * *

Джамай къобуучусундан да эртде къобуб Советге атланды: не бар, не джокъ деб, кюн сайын да джокълаучуду.

Барыб Советни эшигин ачханлай, анда Добайны да, Чомайны да кѣрюб, ызына турду, арбазда уа сауутланган атлыланы кѣрген эди.

— Кел, кел, кел, большевикни атасы, кел, Добай энди бошалды деб умутугъуз алай болур эди, сатдыгъымла, мен бошалгъаным бла бошалмагъаным танытырма сиз ачкарынлагъа, — деб Добайны кѣзлери от чагъа, юй тюбюнде ары-бери барады.

Джамай джукъ да айтмай кетерге ашыкъды, алай а Добай ызындан чыгъыб:

— Ол Добай атылгъан ат орунга бир къарай барчы, къарт бабас, — деб билегинден тутуб, элтиб ат орунну тешигинден Алауганны кѣргюздю. Джамайны санлары къыйылыб, атлайлмай, бир Добайгъа бир да бауда кюеуюне къарады.

— Тьюу, налат болсун санга! Сен адам эсенг, джаныуар эсенг да, киши билмей къалды! — деб джерге тюкюрюб, Джамай джолуна ашыкъмай атланды.

Юйде Джамай юсюнде эски къапталын тешиб, «ол бир къаптал кибикни берчи», деб башханы кийди.

— Джашчыкъны атасы, не этесе табу, къайры тебрегенсе? — деб Сыйлыхан къайгъыгъа кирди — бу къапталын, ол

джукъгъа баркыль болса киуючюсюн ол билмей ким бил-
тикди.

— Барды мени барлыкъ джерим, кертда деб, была уа
адам эт ашаб турлукъ кёреме. Добайны бласты къайтханды,
джашны тутуб баугъа атыб турадыла, билемисе сен аны,
огъесе ол къыз кибики келиб санга хапар айтыб, сен да мен-
нге билдирмейми тураса? — деб Джамай энди кёлтюртуб
айтыб, къатыныны кёзюне къарады.

— Оу, мен къыйынлы! — деб Сыйлыхан чөгелеб къал-
гъандан ары джукъ айталмады.

— Къадыгъа барыб, бир болушлукъ излейим, — деди
Джамай.

— Сен а бир бирде шашыб къаласа. Ол сеннге сол кёз
бла къараганын энтда билалмай эсенг, сора башынга акъ
тюк нек чыкъгъанды, экен? Сени кюеуюнгю ол бек сан этеди!

Къалайдан чыкъды эсе да, билмей тургъанлай Джакъ-
джакъны джашы бир джанындан шырт деб чыгъыб:

— Джамай, Пашинскени Деникинчиле алыб бошаб, биз-
ге да аланы Добай бла Бийсолтан келтиргендиле. Энди биз-
ни Совет властыбыз къалай боллукъду, не? — деб Джамай-
ны аузуна къарады.

— Болуб а не боллукъду, орнуна къайтмай къаллыкъ
тюлдю, — деди Джамай, айтханына кеси да толу ийнана.

— Къачан, къачан?!

— Сени, мени къымылдагъаныбызгъа кёре. — деди
Джамай, кюреш джашаудан бираз дерс алыб.

— Джамай, къадыны арбазына кириб, атлауушладап
атлаб башына джетгенлей, ичинде бир дауурла эшитиб, ту-
ракълады. Аны терезеденми кёрдю да, биреулен чыгъыб: «Не
керекди?! — деб хыны сорду.

— Къадыгъа тюберим бар эди...

— Къады бош тюлдю! — деб бетини, бойнуну терлеген-
нин сюрте, хыны джууаб берди.

Бу кёзюуде, эшикден къады кеси къарады.

— Не керекди, не ишинг болуб келгенсе? — деб ол да
терин сюрте, сорду.

— Ол бизни джаш кибики гёзеннге атыб турадыла. Ан-
га бир болуш деб келгенме, къады, — деб Джамай аны тю-
бюнден ёрге къарады.

— Сени кюеуюнг Алауган кимле бла болгъанын билеми-
се сен? — деб къады, ингичге эринлерин джоппучукла эте,
сорду.

— Мен аны кимле бла болгъанындан хапарым джокъду, алай а ол кеси джарлы адам джарлыла бла болмай кимле бла боллукъду?!

— Патчахны генералы Шкуро айтханча боллукъун билмеймисе сен?

— Мен джукъ да билмейме, джюйюсхан, мен билген зат джашау джокъду да джокъду. Тюнене Хызырны бууб, бюгюн закон менме деб олтурган адам ким болгъанын мен энтда ангылаймайма, мени тилегим ол джашны юйдегисине ычхындыргъа бир болуш деб, келгенме.

— Сени коеуюнг къайгылы бусагъатда киши тюдю. Аны оюуу тынчды, — деб къады кесини бойнуна кесини чымакъ акъ бармагъын бычакъ эте кенделен тартыб, эшикни этди.

Джамай, ауузундан сёзюн чыгъаралмай, биразны симси-реб туруб, «озгъандан оза бара кёреме сиз а, итле! Тохтагъыз!» — дей арбаздан чыкъды...

Ол 1918-чи джылны сентябрь айында эди.

* * *

Бийсолтан Шкуродан келгенлей, Уллу Къарачайны элдерине айланыб, алада военный комиссияла къуратады. Ол комиссияда, Шкуруну буйругъуна кёре, Къарачайда мобилизация бардырыргъа — не да этиб, къарачай джашладан бир атлы полк къуаргъа, Бийсолтанны бойнуна салыннганды. Бийсолтан а не ёлюр, не аны къураб Шкурогъа кеси алыб барыр...

Огъары элде военный комиссияны тамадасы Бийсолтан кесиди. Членлери Чомай бла Добайны да къатына олтуруб, къызыу эсеб этедиле:

— Элде ненча ат барды, кимни барды аты? — деди Бийсолтан, къара юллесине джумушакъ тютюнню теблей.

— Ма быллай бир ат барды, ма бу адамланыкъыладыла, — деб Добай къагъытда тизимни кёргоздю.

Бийсолтан, къарай кетиб, атланы кёбюсю Чомайны, Добайны, къадыны, хаджини кесиники болгъанын кёргенинде, огъурамады, кеслеринден къалгъанлада бирер атдан сора да кёрмеди. Юллесини арт джаны бла къагъытда бир тукъумгъа тийиб тохтады. Добай къыл бойнун созуб къарагъанында, ол Къасымны тукъуму болуб чыкъды.

— Ма муну атындан башлагъыз. Къошда джашланы терсине юрете тургъанлайына тутуб джыйгъандыла муну. Джашлагъа Деникинни аскеринде къуллукъ этерге барма-

гъыз, — деб юретгенди! Тохта, анга мен генерал кеси трибуналда сюд этдирирча этерме! — деб энди олтуруб чыдаямай, джюрюб тебреди. — Джаз аны атын, ма ол чабыучу атын! — деб Добайны тизмин аны бла башлады.

— Аны атында ким барлыкъды? — деди Чомай.

— Андан ары уа, сен кесинги атынг бла джашынгы джаз! — деб къаты айтды.

— Добайны алай джазаргъа къолу бармады, бир къагъытха, бир Бийсолтанга къарай, дыгаласха кирди.

— Сен патчаххамы къуллукъ этесе огъесе большевиклегеми? — деб Бийсолтан аны башындан энишге къарады. — Сени адам этген патчахды, бюгюн аны оноун къайтара тургъан генералгъа сени-меничала болушмай, кимле болушурукъдула? Майна, черкес эсаул Аджи улу, черкес полкга кесини юч джашын салгъанды. Джаз! Атла уа дагъыда берирге керекесе! — деб кючлю айтды. Тынгылауну бериб джазгъандан ары, Добайгъа джукъ къалмады.

— Сен да, — деди Бийсолтан Чомайгъа, — джашынгы да, бир тогъуз-он ат да хазырла. Биз алгъын кесибизден башламасакъ, къара халкъ бир джукъ да этерик тюлдю.

— Аллах-аллах патчах ючюн, аны инараллары ючюн джаньмы-къаньмы да берликме, — деб Чомай, амалсыз болгъанында алай айтса да, «джашны къаллайла болса да бир джары тайдырыргъа керекди» деб кёлуне келди.

— Қышда джашланы къалай келтирирге боллукъбуз, ала кетселе мал да, къош да атылыб къалады, — деди Добай.

— Қышлада къартла, сабийле айланьрла, болумну кесигиз кёресиз, къысха заманны ичинде полкнуну къураб, алыб барьргъа керекди. Бусагъатда уа юй-юйге айланьр адамларынгы хазырлаб, айланма къой, не кече, не кюн биз ол буйрукъну толтурмай тынгы боллукъ тюлдю, — деб Бийсолтан джан хурджунундан сагъатын чыгъарыб къарады.

* * *

Преуленни аллы адамдан, атдан да толуду. Добайны джашы Аскерни сюлдери кетиб, атыны башын тутуб сюеледи. Джашарбек сууукъдан къоллары къызарыб, атасыны къарт алашасыны къатында кюйюз артмакъланы атына бегите айланады. Қъатында Джаджак да кесин тыялмай джылайды:

— Сени неңг уруш этерикди ахыры, мен кыйынлы, урушха демби ёсдюрген эдим сени, бизге берилген джерни сыйыргъанла ючюн уруш къалай этерсе?! — деб сарнайды.

Джашарбек анасыны къулагъына шыбырдады:

— Мен баргъанлыгъыма уруш этерик тюлме, анам, кызыллагъа къачыб кетерикме, Нанаш манга юретгенди, сен кишиге джукъ айтма, — деди.

Джакджак, джылагъанын кюкюб, бу кюуанчны кимге айтыр эдим деб, тегерегине кез джетдирди, алай а муну айтыргъа джарамай шойду деб, кесин кючден тыйыб, бир джанына къарагъанында, Джамайны эки джашын да кюшдан алыб келиб бирер атны джанына сюегенлерин керюб, сейирсинди. Тохта, мен джарлы, Къасымны атын да алыб келе кереме!

...Чомайны кюшуна баргъанлайына Къасымны тутханларында, аны аты алайда квалгъан эди. Энди андан келедиле. Джим-джим джылтыраб тургъан тору ат, гитче джукъа башчыгъын ойната, Джугъуну ызындан атланы араларына кирди. Мангылайында джулдузчугъу агъара къайсы атны эсе да бойнуна башын салыб бир кесек тургъандан сора, кесини иесин излеб, кезюу-кезюу акътуякъ аяклары бла бузлай башлагъан джерни къазыб тебреди. Джанындан сюеген иесин алыб кетгенлеринден бери, кишнегенлей, сагъайгъанлай тургъан ат былайда да алай, терт джанына къараб, излейди. Бу атха сукъланмагъан элде бир джангыз адам болмаз: ол хар джылына чарсда ёчню алыб тургъанды. «Къайдады аны хар несине да сакъ туруучу иеси? Аланы бирин биринден мынча сайын нек айырадыла?! Къасымны анасы Гяусар да анга джашыча къарагъанын Тулпар бек ариу биледи, алай а былайда аны да кермейди, юсюне миниб арбазда кюуанч аллы болуб айланыучу джашчыкъ а бюгюн къайдады?! Мен бу киши адамланы ортасына нек тюшдюм?» деб Тулпар къайгъылы болду. Бу кезюуде ким эсе да, ол танымагъан биреулен, бир ат джерни алыб келиб, сыртына сала тебреди, сыртына тиер тиймез кесини джери болмагъанын эскериб Тулпар, не да этиб, аны юсюнден атар къайгъылы болду — ол алтын керек болгъанын Тулпар билмейди, билсе да, анга алтын керек тюлдо. «Тулпар бир эки кымылдагъанлай ат керекни юсюнден атды, алай а бу кезюуде быгъынлары бла бирге арт бутларына ачы-ачы къамчи тийди. Къамчи тие юренмеген ат чочуялгъанын чочуб, башындан тутуб тургъан адамны кюлундан джюгенин ычхындырыб, орамны атылыб бара тур-

гъанлай бир тишируну кѣрюб, аны аллында сын болуб кьалды.

«Джанынга къурман болайым, Тулпар, джаным, къайдан чыгыб кьалдынг, иенги бѣрюлени ауузуна кьалай бериб кьойдунг?!» — деб атха да джыламугъун кѣрюгюзюрге суймей, аны башын-башын сылаб, Гяусар джашыны атын алыб тебреди. Ат башын энишге ийиб, мыдах кѣзлерин ёрге кѣлтюрмей, Гяусарны ызындан барады. «Сени джашынг мени ийем, мени сыртымда болса мен аны бир адамны кьолуна да джетдирмез эдим! Аны кече алыб кетгендиле», дерик эди Тулпар, сѣлеше билсе.

Была экиси да юйге джетгинчи, биягъы Джугъу джетиб, атны джюгенин Гяусарны кьолундан сермеди. Гяусар анга кьарыу этелмеди, ат а, биягъы джюгенни ычхындырыб, Кьобан ёзенни энишге атылалгъанын атылыб кетди...

* * *

Къыш сууукъ ийиреди. Джашау болум а, неден да бек ийиреди: Шкурону аскерине ачха джыйгъан, ашарыкъ джыйгъан, джамчы, башлыкъ джыйгъан, арба, ат джыйгъан, джашланы зор бла алгъан бу затла Къарачайда, Черкесде да адамланы басар ташларын танытмай кьойгъандыла. Ачлыкъ кесин билдиргенден билдире барады. Шкуро аскерлери бла Пашинскеге джууукълаша башлагъанлай, Къасым Фатима бла джашчыгъын Черкесде сют кьарнашыны юйюне элтиб, кеси да кьошлагъа чыгыб кетген эди — Черкесде Фатиманы киши да танымайды. Гяусарны уа, не кюрешиб, юйден тышына чыгъаралмай кьойду: «Бар, балам, бар, манга. къарт къатыннга не этерикдиле, мен сени атанг джан берген юйден бир джары да кетеллик тюлме!» — деб кьойду. Алай а бу юйге келген кыйынлыкъ сени джауунга келсин: Шкуро Къасымны асмакъгъа асаргъа деб, сюд этгенди.

Гяусар а ингирде бу хапарны эшитгенлей, не да этиб, Черкесде келинине барыргъа ашыкъды. Ёмюрю бу элден тышына чыкъмагъан Гяусар, кьаллай барырын, не этерин билмей, алджагъанды. Ол да орунга кирелмей намазлыкъда тилек эте тургъанлай, эшик азчыкъ кьагъылыб «Гяусар, менме, Нанаш, кьоркъма да ач!» — деб таууш чыкъды.

Гяусар ачыб, Нанашны юйге ийиб, эшикни кѣнделен кылычын ызына салды.

— Мен былайда мычыргъа боллукъ тюлме, Гяусар. Хапарны къысха айтайым. Сени атынг бла биз Шкурогъа къагъыт джазгъанбыз, ол къагъытда Къасымны башы ючюн тэлеу берейик деб джазабыз...

— Оу къурман болайым джангъызгъа!

— Тэлеу къаллай бир деселе да, ма бу ачлыкъ сынаб тургъан халкъ капек-капек, шай-шай джыйыб берликдиле. Кёресе, халкълагъа айтханларын этдиралмай кюрешгенлерин элде къазауат этиб аскерге къурагъан джашларыны кёбюсю бизге, таша кюрешген большевиклеге, къошулуб барадыла. Джакджакны джашы да, Джамайны джашлары да, къалгъанла да биздедиле, бютеу Къарачайда ала зор джол бла да къуру экиджюз атлы къургъандыла, ким тюз, ким терс болгъанын халкъ биледи. Юйлери къуруб, ма ол орта мюклюле Шкурону ол заманда джакъламасала, бир джукъ да этеллик тюл эди, энди уа шкурочула джырталгъанларын джыртыб, тонаялгъанларын тонаб бошагъанларында, ала да ангылагъандыла алджагъанларын, — деди.

Къасымны юсюнден къагъытыбызгъа тамбла бирсикию болса да джууаб келирге керекди. Къоркъма, не этсек да, биз аны къутхарлыкъбыз, — деб ашхы кечели айта, Нанаш башлыгъын да башына кючлю байлаб, эшикге чыкъды. Ызындан чыкъгъан Гяусар арбазда Тулпарны кёргенинде, кёзлерине ийнанмай къууанч аллы бола:

— Нанаш, шо бу атны кесинг джюрют, джашчыкъ бошлангынчы, мындан алда алыб кетиб аскерге ашырабыз дегенлеринде, ычхыныб къачыб кетген эди, энтда кёресе келиб арбазны джокълагъанын; ач болгъан болур дорбагъа зынтхысын къуяйым да аны да ала бар, — деб ат джерни Нанашха бериб, кеси дорбагъа зынтхы къуюб чыкъды. — Сени къолунгда болса, кесини къолунда тургъанча кёрюлюкме, — деди. Нанаш атха ариу айтыб:

— Ат а бизге бек керекди, мен а муну джанымча сакъларма, — деб Нанаш, учханча, арбаздан чыкъды.

...Фатима бла Гяусарны бир биринден хапарлы этиб тургъан адамны айтханына кёре, Къасым биягъынлай асмакъгъа сюд этилгени бла тургъан болмаса, тэлеу бериб алыуну юсюнден энтда Шкуро джууаб бермегенди. Фатима черкес шохларыны юсю бла Пашинскеге талай барса да, анга эрин бир джангыз кере да кёргюзмегенди. Кёб сагъыш этиб, къонакъбайы Пшемирбий бла оноулашыб, 1919 джылны джаз кюнлерини биринде Фатима Пашинскеге кесини ата-

сына барды. Ол болган юйге джетгинчи санларын кючден-бутдан тиреб барды. Пшемирбий бла аны кьатыны Гошенанго да аны бир юйге келтириб, кеслери тышында сакълаб кьалдыла.

Фатима бир-бири башында юйлени экинчи кьатына чыгыб, бир мияла эшикни кьакъды .Ичинден «Войдите!» деб, атасыны таушун эшитгенлей, бир тюрлю бир халгъа кириб, кьайдагъасын да билмегенча, аллына атлады. Кесини кезлерими кьарангы этдиле, огъесе юйде бу эркишиле тютюн ичиб чарсны этгендиле, башы тентиреб джукъ кермей тохтады. Бу кезюуде, Бийсолтан столдан ерге кьобуб:

— Господа, прошу выйти на минутку, — деб аланы чыгъаргъандан сора, бети чыммакъ акъ учхунча агъара, кызыны кьатына барыб, баууруна кысды. Фатима уа, атасыны кекюрегине башын салганлай, бютеу керген кыйынлыгы, атасына суймеклиги — бары джюрегин аздырыб, джылаб тебреди. Бийсолтан кызыны башын сылай:

— Биле эдим, джаным, эртде кеч болса да сен кесиме кьайтырынгы. — Къалай аманчыкъ болуб кьалганса кесинг да! — деб башын кекюрегинден айырыб, кезюне джити кьарады. Неллай бир заман етдю биз бир бирибизни кермегенли, ананг да чыдаб болмайды, санга ачий кьарт да болгъанды, — дей аны тапчаннга олтуртуб, кеси да кьатына олтурду. «Чыммакъ агъаргъанды папа» деб келюне келди Фатиманы.

— Атам, мен сеннге бир уллу тилегим болуб келгенме, — деди Фатима, атасына джити кьарай. — Къасымны елтюрюрге сюд этгендиле...

— Кертими айтаса, мени хапарым джокъду! — деди Бийсолтан кьаны тюрлене, эрлай ерге кьобуб. Фатима, ийнаныргъа бла кьалыргъа билмей, атасыны кезюне кьарангыанында, атасы аны хиликге этиб айтханын билди.

— Билесе, папа! Сени болушургъа кьолунгдан келликди...

— Мени джангыз баламы алыб кетиб, бу дунягъа джетдиргеннге, мени емюрюм къуллукъ этиб турган патчахны законуна кьаршчы барыб турган итге болушдургъанмы этериксе мени?! — деб кызыны аллында сюелди. — Кеси кесинги елтюрлюк эсенг да, мен ол адамгъа болушурукъ тюлме!

— Мен кеси кесими елтюрлюк тюлме, ол елмей, ол елсе уа, мени джолум да арыды. Бюгонден ары мени атам бол-

магъанын мен ангыладым, — деб Фатима да, дженгил кьобуб, чыгъыб тебрегенлей, атасы аллын алыб:

— Тохта, джаным, сен былай дженгил болма, мен военный адамма, мен дженгиллик да этдим дейме, мен аны сау кьойдуртургъа санга сѣз береме сен юйюнге, кьолума кьайтсанг, — деб ауур солуй айтыб, джууабын сакълады.

Фатима сагъыш зат да этмегенлей:

— Мен ол затны этерик болсам, аны да сау кьойма, алай болургъа амалы джокъду, — деб таукел айтыб эшикге чыгъыб кетди. Мазаллы эркиши уа тюз юйню арасында, тишелмеген сын ташча, сюелиб кьалды.

Пшемирбий бла Гошенагъо Фатиманы кѣргенлей, не болуб чыкъгъанын ангылаб, джукъ да сормай, алайдан джалладыла.

Орамда Шкурочула ары бла бери ашыгъыш джурюйдюле, тюз штат адамладан кишини да кѣрлюк тюзсе. Арлакъда, асмакъ агъачда джел ары бла бери люуюлдете тургъан ѳлюкню кѣрюб, Фатиманы джюреги чанчды. «Къасымны да аныча!», деб кѣлюне чабаргъа джетди, аны алайлыгъын ангылаб, нѣгерлери башха орамгъа чыгъардыла.

Была юйге кьайтханларында, Гяусар бла Мусосну кѣрюб. Фатима, не айтыргъа билмей, сейирсинди. Юйге да киргинчи Гяусар:

— Мусосну Нанаш биргеме иймесе, мен келеллик зат да тюз эдим. Нанаш зат джазгъан кьагъытха Шкуруданмы дейсиз, не дейсиз. андан джууаб баргъанды, джашчыкъны башын онминт сом ачха бла алыргъа эркинлик береди, — деб быланы кьууанч аллы этди.

Энди Къарачайда, Черкесде да бу контрибуцияны джыйыуну оноуна кѣчдюле...

* * *

Сослан Джамаевич, сиз бюгече атланалымысыз джолгъа? Хазыр болдугъузму? — деб Серго Сосланны кѣзюне кьарады.

— Хазырма, Георгий Константинович. Бюгече биз Грозныйге барыргъа деб, оноубуз алайды. Андан чечен, ингуш элlege джайылыб, андагъы адамларыбыз бла бир тилли болургъа керекди. Наркомнацны таулула бѣлюмюню уполномоченныйлери да джер-джерге чачылгъандыла, ала бла да тюбеширге керекди, — деди Сослан.

— Ашхы. Сизге болджалгъа юч кюн береме, Сослан Джамаевич, — деб Серго, джанында сагъатын чыгъарыб, къарай. къол тутуб ашырды.

Бу кѣзюуде биреулен ашыгъыш кириб:

Деникинчиле шахаргъа чабаргъа хазырланадыла. Эртден беш сагъатда чабарыкъдыла, тахсачыла былай билдиредиле, — деб къысха айтды. Серго да, ол да бир бирине къарашдыла.

— Таулуланы эм игилери къызыл аскерге кеслери келиб киредиле. Къайсы частланы къалайгъа салырыбызны оноуун этейик, — деб Серго бла ол адам штаб юйге кирди.

..Сослан Грозныйде бир алаша юйчюкню терезесин къакъгъанында, танг тюгел белги бермеген эди. Башла бармагъыны джиги бла терезени юч кере къакъды. Сослан юйден шыкъыртха къулакъ салыб, сакълайды. Юйню ичинде къымылдагъан таууш эшитиб, энди чыгъа болурла дегенлей, бир зат эрлай джетиб, Сосланни сыртындан басыб, джерге аудурду. Сослан кюреше кетиб, адамны тюбюнден чыгъыб, аны джумдуругъу бла уруб, джерге аудурду, алай а ол, дагъыда эрлай къобуб чабды. Сослан энтда аны сыртындан джерге салыб, юйден чыгъыб келген адам таба кесин атды. Бу кѣзюучюкде ол джерге аугъанны талай нѣгери джетиб бирден чабханларында, чот табсызгъа кетди. Юйден чыкъгъан Асланбий Сосланни таныб, анга басынганла таба чабды. Бычакъ урушха уста Асланбий къатына келгенни аударуб барады, Сослан а билек кюч бла къолларындан сауутларын тюшюре, алай бла экиси беш-алты адамны хорлаб, эрлай атларына миниб, алайдан джалладыла.

Была Сунжаны къалайындан эсе да бир джеринден ѳтгенден сора, танг да атды.

— Эки кечени бир джерде къалмайма, Сослан, алай а ма бюгечеча, ызымдан тюшгенлей айланадыла. Тапа не къарууну да салыб акъ аскерле къурайды. Бютеу рысхысын Деникиннге болушлукъгъа береди, — деб Асланбий джортуб бара тургъанлай, хапар айта, кѣк бухар бѣркюн мангылайындан ѳрге этди.

— Сени отрядынг да алагъа оздурмайды, Асланбий. Сергей Миронович сенден бек къууанады, — деди Сослан.

— Грозныйни ишчилери бизни къалабыздыла, Сослан, — деди Асланбий, атыны джюгенин бошлай. — Сиз Москвадан джиберген уполномоченныйле таулуланы арасында бек уллу иш бардырадыла. Таулула Совет власть не болгъанын ангы-

лагъандыла. Сен бек таб этгенсе ол таулуланы бѣлюмлерин кѳурагъанынгы, кѳересе не тукѳум иш да аланы юсю бла бардырылгъанын!

Эки атлы да Валерикге джетдиле.

— Юч кюнню ичине ма сени отрядынга энтда аллай бир кѳурагъа керекбиз. Бютеу кюнню Деникинни хорларгъа деб, Владимир Ильични излегени алайды. Къалай этсек таб болур! — деди Сослан, акъ чырпа бѳркюн кѳолуна алыб, къара чачын сылай.

— Бирге барайкъ Сослан. Мен сени кесинги ийиб кѳоялыкъ тюлме. Бусагъатда уа атдан бир тюшейик, — деб Асланбий секириб тюшдю. Сослан да тюшюб аны къатына барды. Тѳгерек асыры шошдан, кѳоркѳарынг келди. Тѳрт джаны тюзле-тюзле, къарлы тюзле. Анда, узакъда Къарачай тауладан алашаракъ бир тауланы эслеб, Сослан аланы орнуна тансыкълады. Кюн алкъын чыкъмагъанды. Хауа кѳоргъашын бетли болуб, джерни юсюн басыб келгенча кѳрюнеди. Суучукъ да аз тауушчукъ эте, къайры эсе да эриниб барады. Асланбий тѳгерекни кѳзлери бла аулай:

— Билемисе, Сослан, ма бу Валерикге келсем, хар заманда да Лермонтов эсиме тюшеди, эсеме тюшгенча болмай, кѳэюме кѳрюнеди. Былайда олтуруб ол ѳмюрде унутулмазлыкъ сѳзлерин джаза тургъанча алай кѳрюнеди, — дей, бутунда кече тюшген джарасына узалды.

— Лермонтов да энди толусу бла бизники боллукъду, — деб Сослан, узакъгъа къарай, джаууб этди. Алай кѳарагъанлай бир атлыланы джортуб келгенлерин кѳрюб, Асланбийге кѳргюздю.

— Бир сакълайкъ не адамла эселе да.

Атлыла былайгъа бек дженгил джетдиле. Атладан тюшгенден сора бу экиси бла саламлашыб, аланы бири, тамадалары болур эди:

— Биз Асланбийни Аскерине барыргъа деб чыкъгъанбыз. Къалай да излерге уа билмейбиз, — деди.

— Да биз да билмейбиз аны къалайда болгъанын, — деди Сослан.

— А-а-а, Асланбий! — деб къалгъанладан артха къалыб джетген бир джаш, келиб Асланбийни кѳолун тутду.

— Къайдан чыкъдын, Магомет?! — деб Асланбий да кѳууанч аллы болуб, кесини тенги джашны таныды.

— Сора Асланбий былайда тургъанлаймы айтасыз, билмейбиз деб? Бизге уа аллах болушду. Бизни элде алгъын Совет кѳуралгъан заманда анга тамада болгъан Сосланны

бир деникинчи отряд къайдан эсе да тутуб келиб асмакъгъа асханлы, элде сауут тутар адам къалмай, Совет власть ючюн къазауат этерге, хазырды; бизни сени излете джибергендиле, — деб тамадалары хапар айтды. Асланбий биразны тын-гылаб туруб:

— Мен ол Советни тамадасын таный эдим, алапат джаш эди. Сиз хар биригиз, биргеизге ненчашар атлы къураял-сагъыз да къураб, ма былайгъа джыйылыгъыз, былайда биз сизни табарбыз, — деди Асланбий.

— Сёзюнг ётюрюк болмасын, Асланбий!

— Асланбийни сёзю ётюрюк болуб эшитгенмисе?! — деб бири да анга алай джууаб этди.

Атлыла келгенлерича, алай дженгил ызларына да кетдиле.

— Толу ийнанамыса, былагъа, Асланбий? — деб сорду Сослан тенгине.

— Толу ийнанам, — деб ол таукел джууаб берди.

Эки атлы да атларыны къуйрукъларын чубур туюб, элле-ге айланьргъа кетдиле...

Сослан, чеченлиле бла ингушладан юч кюнню ичине минг-нге джууукъ атлыны къураб, Асланбийни отрядына къошуб, кеси негерлери бла къызыл Малкъар полкнубу къуаргъа кетди.

* * *

...Сутка ненча сагъатдан, ийыкъ ненча кюнден болгъанын былайда унутхандыла. Сосланны кёзлери джукъусузлукъдан къызарыбдыла, эринлери къургъакъсыгъандыла. Джабыуу болмагъан эски столну юсюнде къагъытха не эсе да бир сан-ланы, къолун кюнден къымылдата, джазаргъа кюрешеди. Алай а анда джазылгъан санланы джукълаб тургъанлай сорсала да, айтырыкъды: Онбиринчи Къызыл Аскер джый-ылгъанды.. Ма энтда агент кирди:

Лескен элни урунганлары энтда джюз тууар джыйгъан-дыла.

— Чегемчиле энтда минг къой...

— Аскерчилеге тёрт джюз атны джиберирге бююн амал барды. Хар кирген агент бу хапарланы келтиреди. Сосланны къолу къагъытда санлагъа къоша барса да, бир джанындан аланы ашырта, бере барады.

Сау суткала былай бла барадыла.

— Чрезвычайный уполномоченный ачдан аууб къалады, тюненеден бери ол джукъ ашамагъанды, —деб агентлени би-

ри бирине шыбырдады. Ол чыгъыб кетиб бир кесекден бир эт кесек бла бир гырджын кесекни алыб кириб, Сосланны алына акъырын салды, алай а джаш аны кёрмеди дейме. Ёрге къобуб, ол санладан кёзюн айырмай, аланы къаллай бирин къайры ийерге кереклисин, энтда къаллай бир кереклисини сагъышын этеди.

...Деникинчиле бир джанындан, тау контрреволюция да бир джанындан чабаргъа къалыб, Онбиринчи Қызыл Аскерге кёб халеклик джетдиргендиле. Аскер энди къум тюзлени юсю бла Астраханнга джаллаб барады. Қийимлери джылтыргъанды, ашарыкълары тауусулгъанды, алай а аскерчилени батыр джюреклерин бир тукъум бир къыйынлыкъ суууталыкъ тюлдю: тамбла хорлар ючюн, бюгюн джаллайдыла.

Походну тёртюнчю кюнине Сосланны башы, чыдаб болмазча ауруб, санлары титиреб тебретиле. «Кесими хорлатамы айланама, экен» деб кёлюне келе, атдан тошуб джюгенни ала, джаяу тебрети. Алай болгъанлыкъгъа санлары бир да тирелмейдиле.

Командир, Сосланны таб болмагъанын сезиб, андан кёз алмай тебрети — аскерчилени тели ауруу къырыб барады...

Сослан, артха къалгъандан къала, кумгъа батхандан бата, энди атлаялмай башлады. Бир артха къала, бир алгъа чаба баргъан командир, аны тамам да ауругъанын билиб, къатына барды. Джашны бети отча кюеди, кёзлери асыры аудан, джукъ кёре болмаз дериксе. Аскерчиле былай-былай болуб къырылыб барадыла, дарман джетишмейди...

...Сослан палаткада джатыб, джугъун да билмей сандыракъ этеди:

— Владимир Ильич, сиз салгъан борчну мен ёлсем да толтурмай къоймам, алай а мени былайдан ары бир ычхындырыгъыз ансы. Мени анам нек байлагъанды, мен билмейме. Анам, санга бармай кёб тургъаным ючюн байлагъан болурмуса? Мен Владимир Ильични буйругъун толтургъанлай, санга бармай къаллыкъ тюлме. Анам, мени ол бешикге байлаб тураса? Шо, бир кесекге бошла!

Бир орусча, бир къарачайча сандыракъ эте джатады, командир да, аны къатында олтура да, дагъыда палаткадан чыгъа, къайгылыды.

Ол, Сосланны къатында салыныб тургъан уллу бычагъын къолуна алыб, ары-бери бура. юсюнде алтын джазыуун окъуду: «Север Кавказда Совет властны орнатыуда, Деникиннге къаршчы кюрешге башчылыкъ этиуде тириллик ишлери ючюн. Север Кавказ Фронтну Реввоенсовети Алботланы

Сосланни саугъалайды» деб джазылгъанды. Саутдан кёзюн командир энтда Сосланга ийди: «ышаныр заты джокъду, бюгюнмюдю, бюгечемиди, алай а саубитген джаш, ким биледи, хорлар эсе уа тели аурууну». Фельдшер къолунда болгъан мадарын этеди, мадары уа азды...

Деникинчиле Кърымны алыб, анда джашагъан халкъны тонаылгъанларын тонайдыла. Аш юйледе эсиргенлени телимели даурлары, хархлары кече-кюн да чыкъгъанлай туралды. Кърымны коммунистлери, алчы ишчилери таша ишге кёчгендиле.

...Гурзуфда Пушкинни юйчюгюню джаны бла биреулен ёрге тебреди. Ол, бир тукъум бир иши болмай, бир тукъум бир джукъгъа ашыкъмай, заманын ашыра айланган адамча акъырын барады. Аны дугъум кёзлеринде незат эсе да бир къайгъы барды... Да болса болсун, ким-кимни тохтатыб кёзлерин сынайды. Палтонуну тюймелерин тешиб артына эдти, тенгизден ургъан аязчыкъ санларын бираз суусутханында, солун тынч ала, биягъынлай барады. Не эсе да бир тартыуну да аз-буз сызгъырады.

Экинди заман болгъанды. Орамчыкълада саутланган адамладан башха кишини хазна кёрлюк тюлсе. Бу кюнледе юйюнден эшикке чыгъаргъа излеген адам джокъду.

Джолоучу, бара барыб, бир асмакъгъа тюртюлдю. Юйню мюйюшюнде уа деникинчи шкогун кенделен тутуб, былайын сакълайды. «Ёлюкню бермей тургъанлыгъыды» деб джашны кёлюне алай келди. Арлакъгъа озгъанында уа, бир юйню джанында кысылыб, асмакъдан кёз алмай тургъан бир джашчыкъны кёрюб, «атангмыды» — деб башы бла асмакны кёргюздю. Джашчыкъ «Хо» деб башын силки «Ананг а къайдады?» деб соргъанында:

— Анамы деникинчиле алыб кетгендиле, къайры элтген эселе да, билмейме, — деди.

Ол адам джашчыкъны къойну ташдан толуб тургъанын эслегенинде, тохтамай бара тургъанлай:

— Мени ызымдан кел, — деб акъырын айтды. Ызына къарамагъанлай, джашчыкъны аякъ тауушун эшитиб барады.

Иги кесекни баргъандан сора адам тохтаб, тёрт джанына кёз джетдире, джашчыкъны кесине чакъырды.

— Сен Соловьёв Петяны джашыса, алаймыды? Петя манга сени хапарынгы айтыучан эди. Атангы ёлюгю алай къаллыкъ тюлдю, къоркъма. Анангы къайгъысы да этиледи... Бу-

сагъатда уа барыб къарт анангы къатында бол, ол ауруб ёрге къобалмай тургъанын мен билеме. Бар анга кара, ташларынгы да къойнунгдан ат,—деб джашчыкъгъа былай айтханында, ол бу адамны, энди джити къараб, атасы нарком болуб ишлеген заманда быланы юлерине келиучюсюн эсине тюшюрдю.

— Сиз дядя Сосл... — дегенлей, ол адам, къолун эрнине салыб джашчыкъны селешдирмей тыйды.

— Бар!— деб анга къол бериб, кеси къулакчыкъны ёрге айланды.

Сослан бара барыб джол юсюнде бир юйде эсирген адамланы дауурларын эшитди. Тохта, бу тиширыу ауазны ол къайда эшитгенди?! Шагърей адамны ауазыча! Къулакъ салды. Андан а дауурла чыгъадыла:

— Сени атангы ёлтюрген большевикледен энди бир джангызы да къалмагъанды! Сени бла бир кечеми ашырыр ючюн а, э-э-э мен ма бу бычакъ бла дюн-дунияны да къырлыкма! — деб хырха ауазлы айтханында, тиширыу анга джууабха:

— Мен а сени бла бир кечени къалмаз ючюн, дюн-дуния блада къаллыкма,—деб джууаб этгенинде, Сослан аны Элизабет болгъанын таныды

Кечени ортасы кетгенди деген заманда, Сослан нёгерлерни бла Аю-Дагны артында тюбешди.

— Джолдашла, деникинчиле хар атламда бир асмакъ къурагъанларын кёресиз. Кърымны Наркому Соловьёв джолдашны бошадыла. Аны былайда тутхандыла. Халкъгъа халеклик салыб, ашарыкъларын, киериклерин тонаб барадыла. Ненча сабий, ненча къарт, ненча тиширыу бошалгъанды бу итлени къолундан. Мында болумну юсюнден мен Владимир Ильичге хапар бергенме. Кърымгъа болушлукъ боллукъду, алай а кесибиз не амалны да этерге керекбиз, болушлукъ бизден къалгъан джерлеге да керекди. Бюгече этерик ишибизни, хар ким кесине джетгенни, билебиз, — ала тюргеге от салгъынчы, биз тюрмедегилени къутхарыргъа керекбиз. Соловьёв джолдашны ёлюсюн сыйырыб, тыйыншылысыча бастырыргъа керекбиз. Ангылашынмагъан зат бармыды, джолдашла? — деб Сослан нёгерлерине къарады.

— Хар кимни иши белгилиди, Сослан Жамаевич, кеч этмейик, — деди Кереметчи.

— Кереметчи джолдаш, — деди анга Сослан, — бюгечеден сора мен кетеме. Бюгюн Ара Комитетден манга буйрукъ алай келгенди. Мени Кавказгъа чакъырадыла.

Кереметчи Сосланны къатына келиб:

— Къалайда болсанг да, Сослан Жамаевич, сен партияны керти адамыса. Былайда Совет властны бегитир ючюн кючюнгю аямадынг, алай болса да, Деникинни кючю бизни хорлады...

— Деникин кесини кючю бла къалса уа, айхай, — деди къайсы эсе да.

— Къалсын, къалмасын, биз Совет властны анга къоярыбыз джокъду, джолдашла, кючюбюзню бир джыйышдырайыкъ, ансы!— деди Кереметчи.

— Деникинни ууахтысы джууукълашханды. Кеч этмейик, джолдашла!—деб Сослан алларында тебреди...

* * *

Серго Сосланны къоймай, орунга таяндырды.

— Бир кесек къалкъы, ансы халынг къолай тюлдю,— деди.

— Огъай, хатам джокъду, Серго джолдаш.

— Бюгюн мен сени бир джары да джибермейме. Мен чай къайнатайым, ол къайнагъынчы уа сен тынчай бир кесек, — деб къоймай орунга таяндырды.

Ариу акъланган печни плитасында шайнек къайнай башлады. Серго шкафдан къара ётмек кесекчикни алыб, эки кесди. Бир туурагъан биринден эсе абаданды. Бир табакъга салды.

Садха къарагъан терезеден бюртюк этиб баргъан алма терек кёрюнеди. Ачылыб тургъан рамаладан бал чибинлени джызылдагъанлары эшитиледи. Серго шкафдан сахарин гютдючюклени да алыб табакъга салды. Алай а къаты джукълаб тургъан Сосланны уятыргъа кёзю къыймады: анга бусагъатда неден да бек джукъу татлы болгъанын билди. Къара джохар чачы мангылайындан ёрге таралыбды. Ауругъанындан бери сазлай тургъан бетинде къара къашлары бютюнда бек къараладыла. Серго Сосланны шиндикни юсюнде сахтиян габрайы бла сахтиян картузуну ашалаб акълары ачылыб тургъанын эслеб, анга да джюреги къыйналды; кийим такъгъычда тагъылыб тургъан кесини габрайы бла картузуна да кёз джетдире, «Тохта, кийим да, не да табарбыз!» дей, олтургъан джеринден ёрге къобуб, акъ келегини этеклерин тюзетди. «Ба, ба, ба! Чурукълары да къарыусуз кёреме!» дей, «Да бу чурукъла бла Сослан джетмеген джер къалмагъанды сора!» — деди кесине. Кертиси да, Ёкатеринодаргъа, Майкопха, Тиф-

листе, Бакугъа, Дагъыстанга айланыб, партияны таша организацияларын бири-бири бла байламлы этиб, акъланы аскер тахсаларын джыйыб айланганды. Юйюне барыргъа уа кюн чыкъмайды! Таулу халкъла бла революцияны историясын джазарыкъла къуру ма бу джашны юсюнден огъуна да джазарыкъдыла!»

Сергону Сосланны юсюнден Владимир Ильични айтханы эсине тюшдю: «Джигит джашды, акъыллы джашды. Бир джангыз борчун толтурмай къоймагъанды, ишни эбин билген джашды», деген эди.

Серго, бу сагъышланы да эте, блокнотунда нелени эсе да джазады, Наркомнацны Север Кавказ бла Дагъыстанда уполномоченныйи Алботланы Сослан а бу арт айлада джукъламагъаны чакълы бирни бу кесекде джукълаб, илгениб уяныб, эрлай белинде сауутуна узалды. Сора кезлерин кючден ача, Сергону керюб уятлыракъ бола, секириб ёрге турду.

Серго бу затны эслемегенча эте, барыб шайнекни плитадан алыб, эки стаканга да шай къуйду. Ол абадан ётмекчикни Сосланны аллына тюртгенинде, Сослан унамай гитчеге узалды, алай а къонакъбай айтханын этдирмей къоймады.

Шай ичиб бошагъынчы экиси да селешмей, кеслери сагъышларына кетиб турдула. Ичиб бошаб Сослан Сергогъа: «Сау бол», дей, къобуб планшетин ачыб, не зат эсе да бир къагъытлагъа къарай башлады:

— Энди Қъарачайгъа барыргъа да кезюу джетди, Серго!—деб Сослан, бети джарый, айтды.

— Хо, энди туугъан джеринге да бир бар, Север Кавказда сен джетмеген бир джер къалмагъанды. Ленинчи миллет политиканы тамам партия излегенча сингдириб кю-решесе, молодец! Алгъы бурун Адыгеягъа барлыкъ болурса, — деб Сосланны имбашындан къакъды. — Да ашхы джолгъа, Сослан!—деб кючлю къол тутушуб айырылдыла.

* * *

1919-чу джылны джазыды. Таубий, тау къышлыкълагъа чыгъыб, къошлагъа айлана башлады. Учу къыйыры болмагъан къышлыкъла бла Қъарачайны къуру бир белеги хайырланыб тургъанын ол бу джол артыкъ да бек сезди.

— Қъош толу болсун, джолдашла!

— Аны толусундан кѳурусундан да бизге не хайыр? — деб бири алай айтды, бири да «Сау бол, джууукъ бол», — дейтѳрт-беш джаш отджагъадан ѳрге-ѳрге кѳобдула. Чабырларыны саламларын алыб кебдире тура кѳре эдим, ѳрге кѳобханларында аякъларын джерде кѳрюб, Таубий олтурургъа, ала ны да олтуртургъа ашыкъды.

— Суусабдан тогъусанг а, конакъ, — деб шапа гигче джыгырчыкъдан агъач аякъ бла айран келтирди. Таубий ичери келмесе да, ала бергенден ары огъай дейелмеди.

— Джашла, мен ашыгъама, — деди ол.

— Да ингирикде къайры барлыкъса, къой кесейик, гырджыныбыз, айраныбыз барды, — деб шапа кюлге кѳмюлюб тургъан гырджынланы кѳргюздю.

— Сиз кимникиле болдугъуз? — деб сорду Таубий.

— Биз барыбыз да Чомайныкылабыз, аны тышында уа ма бу Сослаң улу Хаджайды, бу Азамат улу Шогъай, ма бу джаш да — деб бирлери джашланы барыны да аталарыны атларын айтды.

— Джашла, мен сизге бош келмегенме, — деди Таубий, акъыллы кѳзлерин джашлагъа къарата, — мен бош келмегенме — деникинчиле патчахны джоругъун къайтаргъандыла, джер-джерни асмакъладан толтургъандыла, сизни элчи Къасымны да асмакъгъа сюд этиб, энди тѳлеуге бошлай айланадыла. Урунган таулула кѳолларына сауут алыб, партизанига чыгъадыла. Ала Совет власть керти да джарлыланы власти болгъанын ангылагъандыла. Джаугъа уа къазакъ байла, джер-мюлк неле кѳошуладыла, тыш къралла болушадыла Къарачайда да, къара къазуат этиб, Бийсолтан деникинчилеге къарыу джыяды. Россиядан къачыб келген акъла да деникинчилеге кѳошуладыла. Алай болса да, халкъ кимни джанында болса, хорлам анда болады. Халкъ Ленини, Совет властны джанындады. Деникинчи аскерлеге Бийсолтан зор бла элтген джашла бизни отрядлагъа кѳошулуб барадыла. Энтда бизге кюч джыяргъа керекди, — деди Таубий.

— Да биз таулу тюлбюзмю да, джетген кюн кишиликни кѳргюзмезча?! — деди джашланы бири, Таубий сѳзюн бошагъынчы да тѳзалмай.

— Бу малланы хурметин этмей, джаллы азыгъы этиб кѳалай кетейик ансы? — деди дагъыда бири.

— Малланы джаллы азыгъы этерге боллукъ тюлдю, джашла. Ала мындан ары властны, ма сизни кесигизни малларыгъыз боллукъдула, — деди Таубий.

— Барчы, алай эсе, эм семиз кьойну изле, да, тут да кел бу адамгъа кьурманлыкь керекди! — деб, кьош тамада, Хусей кичилерин джиберди.

— Кесигиз союгуз да ашагъыз, мен ол алай анда кьошлагъа джолугъургъа керекме. Сиз былайда ненча джаш боласыз? — деди Таубий.

— Биз былайда тамам оноулан барбыз. Беш сюрюуге. Малла болмасала, барыбыз да кетиб кьаллыкь эдик, тейри да адамы!

Элде бола тургъан затлагъа джюрегибиз джарылыб барды. Ол джарлы Алауганны да гезеннге атыб, атланы палларгъа киши табмагъанларында алай бошлагъандыла дейдиле. Окъуй, джаза билмегенлигибизге, джашауну кимге таб, кимге табсыз болгъанын ангыламай турмайбыз, аз келселе, да, бери бизге да андагъы хапарла ууакь-ууакь джете турадыла. Бизни унутмагъаныгъыз ючюн, сау болугъуз! — дей, тамада кьошчу Хусей, барыны атындан да разылыкъларын билдирди. Маллагъа ненча джаш кьалса джетишир?— деди Таубий.

— Бешеулен, не этселе да, ышыра барырла, кьалгъаныбыз а хазырбыз! — деди Хусей. — Бирер шкогубуз барды, бирер ат кибибиз да барды, урушха кирген ат да, сауут да таба бары, элни бютеу да садакъа джыярлай этдиле, итле!

Бу кезюуде, джаш иркни алыб келиб эшикде байлаб, кьошха кириб бычакь излей башлады.

— Къанджыгъабызгъа бирер мал бёскюн ата барсакь, керекди, элде бизге азыкь табылмазын мен билеме, — дели Хусей.

Тамбла кюнортагъа мен сизни барыгъызны да Узун ёзенде сакъларыкъма. Хар джерден да алайгъа джыйыллыкьдыла, — деб Таубий саламлашыб чыкъды.

* * *

Узун ёзенде кьарачай партизанла джыйылыб, кими атына, кими джерине кьарай, сакълайдыла. Таубийни бир алайда, бир былайда партизанла бла селеше айланганын кересе. Ма ол Къасымны къатына келди:

— Тейри, сен а багъалы адамса, алан!— деб накъырда этди анга.

— Багъалы болгъанымы уа билдим, тейри, — деди ол. Энди ол багъаны ызына кайтарыгъа керекме, деникинчиле бла тюбешгенлей, — деди.

— Сени к̄айтарлыгыңга уа не с̄з барды! — деб Таубий, с̄зюн башхаг̄а бурду. — Тейри да адамы, сени юй бийченг барыб тохтаг̄ан алапат тиширыуланы бириди. Сени т̄л̄еюнге ачха джыйг̄ан замапта, ол бир тук̄ум бир джигитлик этиб айланганын айтадыла. Черкеслиле уа? Ол сени эмчек к̄арнашыңгы кючу бла бютеу Черкес да к̄обуб к̄алг̄ан эди, хар ким к̄арыуундан келгенни аямай, к̄рдюнг, к̄ысха заманны ичинде он минг сомну джыйыб к̄ойг̄анларын!

— Мен Черкесге, К̄арачайг̄а да ол затны не бла к̄айтарырма?

— Да к̄уру сенми? Сеннге алай этген черкеслилеге сени ючюн ма биз да кесибизни ёмюрюбюз борчлуг̄а санарык̄быз,— деди Таубий.

— Фатима энтда Черкесде болур.

— Хо, Пшемирбийдеди.

Бу к̄зюуде Тембот, Нанаш, даг̄ыда Таубий таныматг̄ан бир орус адам былайг̄а келиб саламлашдыла.

— Бу бизни партизанларыбызны тамадасыды, — деб Тембот ол оруслуг̄а Таубийни танытды.

— Бу джолдаш а, — деди Тембот, ол адамы к̄ргюзе, — Кавказ крайкомдан келгенди, Максимов джолдашды, бютеу Север Кавказда болумну юсюнден бюгюн бизге хапар айтырык̄ды, адамларыңгы ма ол аууб тург̄ан аг̄ачлаг̄а олтурт, тыңгыласыңла, — деб н̄герлери бла кеси да аг̄ачла таба тебретиле.

— Джолдашла,— деди Максимов бары да тыңгыларг̄а хазыр болг̄андан сора. — Совет власть к̄уралырк̄уралмаз ог̄уна да, ич, тыш джаула да, не к̄арыуларын да салыб аны ууатырг̄а, патчахны законун салырг̄а деген дыгаласха кирдиле. Алай бла, ма к̄ресиз, Север Кавказда да Деникинни аскерлери эталг̄ан аманлык̄лары, артык̄лык̄ларын этиб, сейир джерлени асмак̄дан толтуруб, халк̄ны к̄олунда джуг̄ун к̄оймай алыу бла анга ачлык̄, джалангачлык̄ джетдиргендиле. Эркишилени зор бла аскерге алыб кюрешгенин к̄ресиз, аны бла бирге, халк̄ны бу артык̄лык̄г̄а т̄езерге унамаг̄анын, анга к̄аршчы чык̄г̄анын да к̄ресиз. Ма бу джаздан бери к̄уралг̄ан к̄арачай партизан отрядла да деникинчилеге таймаздан чабханлай, халк̄да кеслерине аш да, суу да табханлай турадыла.

Таулула к̄уру к̄амалары. шкоклары бла кючлю сауут-

ланган деникинчилени талай кере ууатхандыла. Ол себебден, Ленин кесини эм иги аскерлерин Царицын фронтдан алыб Кавказ фронтха салганды. Аны ючюн да къарамай, Деникинчиле бла ачы урушлада таулула, элени бир-бир аладан тазалаб, Совет властны орната башлагъандыла. Алай болса да, Къызыл Аскерден болушлукъ болмай, Кавказны джаудан тазаларгъа къыйын болгъаны белгилиди. Аскер а болушургъа келликди! — деб сѣзюн бошады.

— Совет власть ючюн биз неге да хазырбыз! — деб, талай адам бирден ѳрге къобдула.

— Джолдашла, сизни ичигизде тазаы кере урушда чыныкъгъан партизанла бла бирге джангыла да бардыла, сизни бюгече не этеригизни тамадагъыз Таубий айтыр, сау къалыгъыз, — деб Тембот, Максимов бла Нанашны алыб, ючюсю да атларына миниб, къайры эсе да джортуб кетдиле.

Чолпан чыгъаргъа партизанла Чегет элни тѳбен джанына джетиб тохтадыла. Отрядланы командирлери Къасым, тегей джаш Харитон, урумлу Александр джыйылыб кенгеш этдиле. Былагъа тахсачыла билдиргенге кѳре, аскерлени элни тѳгерегине тизгендиле.

Таубий да отрядларын аланы тѳгереди бла тизди. Джер ташлы джер болгъаны сесебле, шкокчулагъа табды — бетджанчыкъланы былагъа табигъат кеси хазыр этгенди.

Партизанла гяхиник хансха къабландыла — тахсачыла айтханнга кѳре. Бийсолтан бла Шкурочуланы оборонада турур акъыллары джокъду: кеслерине бек базгъанлары себебле, чабыуул этерге къачан да хазырдыла. Партизанла элни тѳгерегин алгъанларын шкурочула сездиле.

Сакълайдыла, ол джаны бѳ джаны да сакълайдыла. Тѳгерек да сакълайды — бир шыкъырт джокъду. Къасым таш джанында къабланыб тургъанлай кѳзю кѳкге джетди — джитибурун къара булутла кѳкню ары бла бери джюзедиле. Тѳгерек бозаргъанды. Чабыуул Къасымны билдириую бла башланлыкъды. Бюгюн былайда не Бийсолтан мени, не мен аны бошарбыз деб, кѳлюне келгенлей, Фатима уа къалай болур?! — деди. Бу такъыйкъагъа дери ол болумну былай ачы сезмегенди. «Къалай болур, не этер, не айтыр? Сергей а?» Биягъынлай кѳзю кѳкге джетди. Тѳгерегинде булутла чычалыб тургъан Чолпан, Къасым ѳмюрюнде кѳрмегенча, алай джарыкъды. Огъай, сени джарыгъынгы кѳрюрге да кѳзюбюз кѳлтюрюлалмай джашагъанбыз. Энди уа бизде терслик джокъду! Фатима мени ангыларыкъды, — дей, шкок атыб чабыууулну аллын билдирди. Олсагъатлай, партизан-

ла «Ура-а!» деб кычыра, буз куйгъанча окъну кую, алларына мыллык атдыла. Шкурочула кеслерин аяй, Бийсолтанны аскерчигин алгъа ийдиле. Шкокла бла уруш этиуден хайыр джокъду. «Ызымдан!»—деб Къасым, уллу бычагъын чыгъарыб, ёрге тутуб, алгъа тебреди. Бычакъ уруш, шкок атыула, кычырыкъ, сыйыт, атаны-ананы тойдуруу. Бу кёзюуде черкес партизанла Хумара элден джетиб былагъа кёшулдула...

...Адамланы бетлери танылады — танг иги джарыгъанды. Ма, Чора хырылдыб бычакъ уруш этеди! «Аперим! Джашарбекчиге джукъ болмагъа эди!»

Къасым экеулен бла салышады. Ма бири къабланды. Экинчиси уа Къасымны къабламай кёймазгъа ант этгенча кёрюнеди. Ма Къасымны бычагъы аны кзуру кийимин паралады «Атамы кзулу, мен сенден бошамай, кесими бошатам!»—деб ол алай айтханлай, Къасым: «муну къайда кёргенме?!» деб кёлюне келди. Бир секундха кюрешни тохтатмагъанлай, «а-а-а, Добайны кючюгю шойду!» дей, «Ит кючюк мен сени атанга ёмюрде да кзул болмагъанма! Ол кзул дерт ючюн ма санга!» деб джашны сойландырды. Бу кёзюуде Харитоннга бир къауум юрюлюб баргъанларын кёрюб, алгъа джетиб биягъы бычакъны ойната башлады. Аны ёлюмден кзутхарыб дагъыда «Алгъа!» — дей, къачыб тебреген шкурочуланы ызындан мыллык атды. Бу кёзюуде Таубий элни баш джанындан черкес партизанла «Ура-ны» басыб, акъланы сюрюб келгенлерин кёрюб, «Къасым, алгъа тебре!» — деб кычырды. Хар юйню, хар орамны сыйыра келе турабыз, сынагъыз бизни урушда» — деб талай джаш Бийсолтанны аскеринден келиб, шокларын ары, ызларына бурдула. Къасым, юсюне мыллык атыб келген бир базыкъны кёрюб, анга бычагъын бурду. Базыкъ энди Къасымдан джанлаб, аны къатында Джашарбекке бурулгъанлай, Къасым аны аллын тыйды, экинчи такыйкъада сюнгю Къасымны бутуна чанчылалгъаны чакълы бир чанчылды. Бу кёзюуде Джашарбек сюнгюню иесин шокдан атыб аудуруб, бутундан сюнгюню чыгъара айланган Къасымгъа джетиб, кесини кёлек эзиую бла секириб баргъан къанны тыяргъа кюреше, джараны байлады. Былагъа чабыб келгенлени уа Харитон бла Сосланны къарнашы Амыр ыхдырдыла.

Къасым асхай, асхай энтда чабды. Джашарбек аны алгъа атлаб тебрегенин эслеб, къабдалындан тартыб: «Мени ызымдан джюрю!»—деб тыйды. Ол а артха туракълаялмайды ашыгъады.

Элни башындан бир кѳауум, элни тѳебен джанындан да бир кѳауум акъланы сюрюб, элни ортасына джыйыб келедиле. Уллу акъ юнню тѳегерегин сакълагъан кѳарауулла да аны ичиндегиле да «тулукъгъа» джыйыла айланганларын ангылаб, арт кѳарууларын салдыла. Офицер чынларнбла мазаллы адам: «Мени ызымдан!» — деб бычагъын чыгъара, арбаздан тышына атылды. Партизанла джесирге тутуб келген шкурочула полковникни алай кѳргенлей, анга кѳшуртургъа дыгалас этдиле, алай а партизанла аланы ызларындан окъ кѳуюб алайда-алайда сойландырдыла.

Бийсолтан аллына тюртюлгенни уста кесиб келеди, ма аны аллына чабхан Харитонну алайда бошады. Кѳасым кесине атылгъан биреуню кѳаблаб, бир джанына айланганлай, Харитонну юсуне Чораны кѳабланыб тургъанын эслеб: «Тохтагъыз, къан ичгенле, Харитонну къанын сизден он къат алырбыз!» — дей бир хунадан секириб, шкурочулары кѳалынына тюшдю. Нѳгерлериде аны ызындан секиргендиле. Былай тюшгенлей, Кѳасым Бийсолтанны чыгъаргъа джетиб келген кѳзлерини кесин мараб келгенлерин кѳрдю. Олсагъатлай экисини бычакълары да чалышдыла.

— Сени ууахтыг мени кѳолумданды, сволочь! Не кыйынлыкъ да манга сени юсюнг бла тюшгенди! — деб Бийсолтан мыллыгын атды.

— Кимни ууахтысы кимден болса да кѳрейик! — деб Кѳасым да бютеу кючюн салгъанды. Бийсолтан уста урушчу болгъанын керти да кѳргюзеди. Кѳасым а, уруш эте билмесе да, кесин озурмайды. Сермешию кѳызыуду. «Муну ѳлтюрмей саудан алыргъа керекди», — деб кѳлюне келди Кѳасымны. Олсагъатлай, ачы бычакъ кѳабыргъасын сѳдегей сылды. Кѳасым ачыгъанын, несин да билмей, Бийсолтаннга мыллык атыб, кѳалайына эсе да бычакъ чанчды. Дагъыда чыгъарды, дагъыда чанчды. Кесине да энтда сюнгю чанчылды. Бютеу санларын къан джуууб баргъанын сезди. Ма энтда бир сюнгю чанчылды. Кѳасым арт кючюн салыб бычакъ ургъанлай Бийсолтанныкы аны сындырды. Энди Кѳасым санларын тиреелмей ауа туруб, Бийсолтан ат белине кесин атханын эследи.

* * *

...Кѳасым кѳзлерин ачханында, бир юйчюкде орундукъда джатыб тургъанын сезди, алай а сѳлеширге кѳарууу джетмейди, кѳзлерин дагъыда джабды. Санлары былай

къоргъашын некдиле? Кёзлерин энтда акъырын ачды. Бир тиширыу чёмюшчюкден шай къашыкъ бла ауузуна не эсе да уртлатады. Аны къатында да джашчыкъ. Тохта, ол Къасымдан айырылмай уруш этген бу джашчыкъ болур эди?! Таукъан да, Александр да былайда! Мен къайдама да, экен?! Табылгъан къарыуун джыйыб:

— Мен къайдама?— деб эшитилир-эшитилмез сорду.

— Балам, сен мени ююмдесе, мен Харитонну анасыма, — деди тиширыу. Харитон да ол ююде джатады.

— Ол элде шкурочулану бошадыкъ, Къасым. Къалгъан-булгъанлары станисе таба къачхандыла, — деб къошду Таубий.

— Полковник не болду? — деб, ашыгъыш джууаб сакълай, сорду Къасым.

— Полковникми? Полковник къолдан ычхынды, — деб джашла Къасымны кёзюне къараялмай, джууаб этдиле. Къасым энтда кёзлерин джаба, къайры эсе да бир къарангыгъа кетди...

— Фельдшер джанына къоркъуу джокъду дегенди. Энди, анам, Къасымны биз сени къолунгда къоябыз. Биз а ёлген нёгерлерибизни джерге бастырыр къайгъы этейик, — деб Таубий да, нёгерлери да чыкъдыла.

...Бийсолтан къалгъан-булгъаны бла акъ къазакълагъа, станисеге, джаллагъанын билиб, Таубий аны ызларгъа кереклисин айтды.

— Бир джыйырма адам ал да тахсагъа чыкъ,— деди ол кече Мусосну чакъырыб. — Биз джауну не мураты болгъанын билирге керекбиз. Этеринги ангыладынгмы? — деди.

— Бек ангылагъанма, джолдаш командир, алай а джыйырма адам неге керекди. Ала бюгюн тыйыншлысыча ишлендиле, энди рахат солусунла. Манга уа тёрт адам да болукъду, — деди.

— Аз болмазмы? Керексизге кесибизни бошатыргъа джарамайды, — деди Таубий.

— Мен тёрт адам бла Бийсолтанны бандасындан ал ёзенде бошаргъа базама! — деди Мусос, суюген командирине таукел къарай.

Кечени ортасында Мусос, Александр, Джашарбек, Чора атларыны туякъларына быстырланы байлаб, станисени джолуна айландыла. Кече арасы къарангыдан кёзге тюртгенни кёрмейсе. Атлыла ёзенни ёрге кирдиле. Эки джаны къаяладыла. Алларында бир от джарыкъчыкъ джаныб джукъланды. Атлыла тохтадыла. Не зат болур ол?

— Чора, билчи аны, — деб Мусос Чораны джиберди. Чора атдан тюшюб, джюгенин тенгине тутдуруб, къарангыгъа ташайды. Мычымай къайтыб, алларында къазакъ заставада сегизеулен сакълаб тургъанларын айтды. Эрлей оноу этдиле — джукъ билмей тургъанлайларына жетиб къарауулланы бошаргъа! Эки нёгерин Мусос джолну барма кююб, кеси Чора бла башха джары айланды. Мусос бла Чора заставаы артындан чыгаб, нёгерлерине билдирир ючюн шкок атхашлай, ала да бир джанындан чыгыб — къысха заманда акъ къазакъланы заставасын къурутдула.

Тауда шкок атылгъанны эшитгенлей, Таубий отрядны къобарыб ёзенни ёрге айландырды. Шкок тауушла станиседе орналгъан шкурочуланы къайгыгъа салдыла. Ала атларына секириб, ёзенни энишге саркъдыла, алай а Таубийни тахсачылары, бу затны билиб, ёзенни эм тар джеринде бугъуб сакълайдыла. Бийсолтан шкурочу есауулну отряды бла бирге, кёб сакълатмагъанлай, былайгъа джетди. Джолда иш этиб партизан отряд кюйгъан беш-алты атлыны кёрюб, Бийсолтан бла есаул аланы кеслерини сакълауулагъа санаб, ала таба тебретиле.

Алай а юслерине шкокладан от къуюлду. Была ызларына къачханлай, ол джанларындан да пулемёт атылыб тебрети. Алай бла, аланы къуршалагъан отдан чыгълмай, шкурочула тегерек айлана туруб, артлары бошалды. Бийсолтан а былайда да къолгъа тюшмедиле...

Къарачайны, Черкесни партизанлары быллай хорламланы кече кюн да эте турадыла, алай болса да, Къызыл Аскер келмей, властны алыб туталмазлыкъларын биледиле.

Фатима Къасымны джаралы болгъанын эшитгенлей, Сергейни да Гошенагъогъа кююб, джолгъа тебрети. Алай ата сыны юсюнден ала-чола ангылагъан Сергей къалыргъа унамай: «Мен да барама», — деб анасыны этегинден тартыб тохтагъанында:

— Барсын биргенге, Патимат, нёгер болур, ансы бюгюн тойгъа кириб тепсерлей къыз бетинг бла тураса, кесинг джангыз асыры ушагъулу да тюлдю, дагъыда не десенг да эркиши сюек игиди, — дей, Гошенагъо Сергейге тончугъун кийдире башлады. Джашчыкъ, джолоучу болургъа асыры къууангандан, ёрге-ёрге секире, узун башлы къара чурукъчукъларыны табанлары бла эски полну тыкъырдатды.

— Тохта, сабыр бол, Серёжа, — дей, Фатима аны тиймелерин этди. Къара бухар бёркчюгюн башына кийдирди. Бу кёзюуде, Гошенагъо бир гырджын кесекчилени келтириб:

«Джашчыкъ джолда къабар», — деб Фатиманы къолунда четенине салды.

— Бу къайгылы заманда, Патимат, эслеп джюрю, марджа, — деб энтда къайтарыб айтыб, Пшсмирбий болса, элтиб келлик эди деб, дыгъалас этди. Алай а Пшсмирбий да, шкок тагыб, партизаннга чыкъгъанды. Кюн джангы тийиб келеди, асыры джылтырагъандан кезлериинги къаматады. Сергейни къолчугъун къолундан ычхындырмагъанлай, Фатима, узун башлы къара чурукъларыны мийик табанлары чунгучукълагъа кете, бир да ташлагъа тие, барады. Гошенагъо да ала бла арбачыны юйюне дери келди.

Кёкде кюн кеси болмаса бир тукъум бир булут джокъду, быллай таза, быллай чууакъ кюнню Фатима кеси ёмюрюнде кёрген эсе да билмейди. Кюн а чыкъгъандан чыгъа, джарыкъдан джарыкъ бола келеди.

Тёгерек шошду. «Табигъат алаамат кёреме, — деб кёлюне келди Фатиманы, — бусагъатда джюреги рахат бир джангыз адам болмаз, дуня бары къозгъалгъанды, тёгерек а быллай шош!» Эл сауутланган шкурочуладан толуду, не эсе да бир уллу къайгылары болур, алай кёрюнедиле. Сергей аладан кез алмай къарайды.

Арбагъа миниб бираз баргъандан сора, къарт черкесли арбачы, «Къарачай полковник партизанладан кючден къутулуп кетгенди, мени джашым да ол кюн анда джаралы болгъанды», — деди. «Полковник» дегенлей, Фатиманы джюреги чанчды: «Папа болурму?» Бу сагыш башын алыб, Сергей анга нелени эсе да соргъанында да эшитмегенлей барады. Арбачы уа ол сермешинуден хапар айтады. Фатима аны эшитмей биягъы сорууну кеси кесине сорады: «Папа болурму?» Арбаны чархлары да тохтаусуз «папа болурму, папа болурму, папа болурму?» дегенлей барадыла.

Атасы андан-мындан келиб эркетинчюсю да эсине тюшдю. «Къызым, мени джашагъаным сени ючюндю. Сени кимден эсе да бай этер ючюн, мен не къарыууму да аярыкъ тюлме! Кёресе, Къарачайда сенича окъууу болгъан бир къыз тиширму джокъду! Боллукъ да тюлдю!» — деучен эди.

«Мени ючюн джашагъан, да сора мени джашаууму не ючюн кесиб бардынг да, папа», — деб, кеси былайда болуб соргъанча, Фатима аны бла сёлешли. Атасын суймеген болмайды. Мен а сени суймеймени, папа? Алай а мен суйген адамланы сен дуниядан тас этерге не кюрешесе? Мени огъурлу эмчек анам къайлады? Къасымны менден айырыгъа не ючюн кюрешиб тураса?! Мен аны бюгюн сау табар-

мамы, табмазмамы? Ол да, мен да не хата этгенбиз санга, папа? Не уа Сергейни бизден айырырга не ючюн керек болду санга?!» Тёрт джанындан кёз алмай баргъан джашчыгына къараб, «Муну къолума табмай къалсам менден насыбсыз болурму эди?!» — дей, санлары титирейди. «Манга быллай бир кыйынлыкъны нек излеб юрешдинг?!» — деб, кёзлери тэла, акъ шарфын кёзлерине тартды.

Была Пашиинскеге джете туруб, гюзде бир къауумла бири бирине шок атыб гебретиле. Быланы кёрюб, къойнунда ычхыныргъа юрешген джашчыгыны башын кёкюрегине кыса, Фатима ёгюзлени сюрелгенин сюрюб тебреген арбачыгъа кысылды. Ёгюзле къара тер басыб барадыла.

Къайдан эсе да джюуолдеб келиб окъ тюз Фатиманы билегине тийди. Билеги ачыса да сан этмей, Фатима Сергей къайгылы болду, анга хыянат болмагъанын кёргенинде, кесине алай эс бёлдю. Къаны билегин джууб барады. Арбачы арбаны тохтатыб, аны байларгъа юреше тургъанлай, Фатима эсни ташлады...

— Мама, мама! — деб Сергей джылады.

Фатиманы эси башына къачан джыйылды, къайдам. Кесин эслегенинде уа, къолу Сергейни этегине асыры къарышхандан, бери айыралмай тургъанын сездн. Сергей да, даггыда биреулен да юсюне къабланыб, тегерек да шош болуб тура эди. «Бу адам ким болуучан эди, экен?!» — деб Фатима сагъыш этди. Аны сагъышын билгенча ол:

— Фатима, мен Иван Ивановичме. Къоркъма, хатаңг джокъду, окъ билегинге тийгенди, къоркъуб ташлагъанса эсинги. Сергей да былайдады. Къобаргъа юрешчи, къоркъма, — деб билегинден акъырын алды. Фатима кълун Сергейни этегинден кючден айыра, акъырын кълба башлады. Сергей кёзчюклерин анасындан айырмай къарайды. Анасы анга аз-буз ышармыш этгенинде, ол къууанч аллы болуб:

— Дядя, мама болсе не будет умирать? — деди.

— Нет, сынок, нет, мы их всех побили, гадов, но и наших полегло, сынок... — деб Иван Иванович, мыдах айтды.

Фатима хапарын айтханында Иван Иванович да:

— Да мен да, деникиичиле келгенлей, Невинномысскеге кетиб, анда джолдашлагъа кшошулгъан эдим. Мен ёмюрюмде кълума сауут аллыкъма деб турмай эдим, алай а алыргъа кереклисн билдим, — деб кысхача хапар айтыб, арлакъда тургъан бир къауум атлы бла терк кетди.

Фатима джашчыгы бла джолгъа арба сакъларгъа чыкъды. Джолтун атлыла кызыу джюрюйдюле, сан-сан арбала да озадыла, алай а миндирмей кетиб къаладыла.

Бегн башында джаулугъундан эсе бек агъарыб баргъан Фатима, джаралы кьолу бла сюелиб туралмай, четенин ташны юсюне салыб анга чёкдю. Сергей кьатында сюелиб кьаты гырджынны кемиреди. Фатиманы джарасы кюйюб баргъанча алай ачийды. Алай болса да, кесин сан этмейди: Къасымны саулай кёрге эди ансы, кеси не! Кьолу былай болуб кьаны кёб кетмесе, Къасым джатхан элге кеси джаяу кетиб къалыргъа джетгенди. Ма энтда бир арба! Алмазмы экен? Ерге кьобуб тиледи, алай а арбачы атларын уруб кетген болмаса, джууаб да этмедн. Бир атлы да, джорталгъанын джортуб, орамчыкъдан чыкъды. Кюн джылы болса да, ол башын башлыкь бла кюлю байлагъанды.

Фатиманы кьатына джетгенлей, атлы туракълаяракь болду. Къуру кёзлери болмаса джугъу кёрюнмейди. Юсюнде бир эски къапталы... Фатима кьоркьаракь болуб, биягъы Сергейни кьойнуна кьысды, атлы уа атдан тюшюб келеди. Фатима, джашчыгъын да алыб, ызына ыхдырылгъандан ыхдырыла барады. Фатима, бир эски къанга буруугъа тирелиб биягъы джашчыкъны да аллына кьысыб, тохтады. Атлы бир кьолунда къамчиси бир кьолунда да джюгени бла былагъа джууукь келиб:

— Танымаймыса? — деб хырха ауазы бла сорду. Фатима «огъай» деген халда башын силкди.

— Тапхан атангы танымаймы тебрегенсе, ит зат?! — деб башлыгъын бетинден алгъанында, Фатима джукь айталмай биягъынлай ызына ыхтырылыргъа кюреше, бурууну кьымылдатды. Къазыгъы чиринген болур эди, буруу чыкъырдан да этмегенлей аууб, Фатима кесин аякъ юсюнде кючден тиреди.

— Фатима, къайдан чыкъдың, не айланаса, мени сен да атыбмы кьойдунг? — деб Бийсолтан кьызыны билегинден ала тебрегенлей, джашчыкъ кьычырыкъ этиб, бу киши адамны кьолуна тишчиклери бла илинди.

— Босьякны баласы, босьяк! — деб Бийсолтан аны тюртенинде, Сергей джыгъылыб башчыгъын ташха урду.

— Мени атам болса меннге быллай бир кьыйынлыкь джетмез эди, мени атам джокьду, бизни кьайры баргъаны-биз да сени ишинг тюлдю, — деди Фатима.

— Мени уа энди кьызым, кьытыным да джокьду! — деб Бийсолтан джылары тамагъына тыгъылгъанча айтды:

Фатима кеси да эслемей:

— Мама уа къайдады? — деб кьычырды.

— Ол да мени атханды. Кьызтеке къады бла кьайры эсе да къачыб кетгенди, анга мен да, сен да керек тю.

эдик, — деб энди сени да менден башха бир адамынг джокъду, — дегенлей, Фатиманы кѣлюне чабаргъа аздан къалыб. кесни эследи. Бийсолтан бнягъынлай:

— Менден башха кишинг да джокъду, бу туякъны ата-сы ѳлгенди! Анга уа кѣлом кенген эди! Гебре, мени нѳгерлерим бусагъат ызымдан джетерикдиле! — деб джолгъа къарады. Фатима туура амашына джетгенлей, ол такыйкъада башына «огъай, Харитон маңга салыб барлыкъ тюл эди, Къасым... Къасым алай болса!» — деб келди.

— Мени джолум бирди, башха джолум боллукъ тюл-дю! — деб Фатима таукел айтыб, ѳрге баргъан уллу джолну кѳргюздю.

— Тохта, кѳрюрсе, ол джаланбыдырла сен князны кызы болгъанынгы унутурукъ тюлдюле. Мен да кетеме Тюркге, кетеме. Кѳб барса, Деникин 9—10 айны барсын. Аскерлери чачылыб барадыла, Советле джаллыла кѳбден кѳб болуб барадыла. Огъай, мен хомухдан къачмайма Тюркге, алай бош олтуруб турлукъ тюлме, джарам да бир сау бол сун, анасы... — деди, — кеч этме, мин берди! — деб Фатимагъа атны кѳргюздю. Бу кѳзюде тыгъырыкъ орамдан чыгъыб юч атлы Бийсолтаннга:

— Джюйюсхан полковник, башлыкъны байлагъыз, киши да кѳрмесин бизни, — дедиле. Бийсолтан энтда Фатималан джууаб сакълай къараб, болмагъанында, ачыулу, ашыгъыш кетди.

...Къасым Фатиманы джарасыны байлауун кеси тешиб къарады. Аны азгъан бетине каны келе башлаганды. Джулдузлача кѳзлерин Къасымдан алмай Фатима къарайды: «Къалай бек азгъанды! Алай а бютеу халында къаллай таукеллик, эрлик барды!»

— Къасым, энди бизге киши да зарап этмей джашаргъа боллукъбузму? — деди Фатима, энди атасындан къайгъы чыкъмаз дегенлиги бола.

— Эште, иш кѳбдю, — деди Къасым. — Властны къолгъа алыргъа керекди, аны уа бериб къоймайдыла. Бу кѳзюде, юнню иеси тишируу ашарыкъ алыб кириб:

— Бирер ауузланыгъыз джашым, — деб столгъа салды. Тишируу Къасымгъа кесини джашына къарагъанча къарай, несин да бошагъанын Къасым бек ару биледи.

— Харитондан хапар бармыды, анам? — деди Къасым анга.

— Огъай, балам, джокъду, бир джукъ да джокъду, — деб тишируу, джыларын кючден тыя юйден чыкъды.

Муслимат, мазаллы къанджалбаш юйню пчинде кеси джангыз къалгъанына сейирсингенча болуб, тёрт джанына къарайды. Къабыргъалада кюйюзлени оюлары олсагъатлай орунларындан чыгъыб тепсеб тебрегенча кёзюне алай кёрюнюб, къоркъаракъ бола ёрге къобду. Терезеден тийген кюн таяк рояльны джылтырауукъ агъачын бютюн да бек джылтыратды. «Ислам къалай алаamat согъуучан эди аны! Патимат а къалай джырлаучан эди, ол сокъса?! — деб бир такъыйкъагъа кёлуне келди. — Алай а юйню джарытханланы юйден къыстагъанларында, бери кириринг да келмей эди» — деди дагъыда кеси-кесине.

Эшик аллында мазаллы сарыкъулакъ парий итле сойланьыб, сойланьыб кюннге тынгылайдыла. Тёрт-беш гаммеш габдешде хабур-чубурну кемиредиле—тууарчы аланы къачларын эте, бир кюнню ач этмегенди, энди къайдады, ансы...

Зайнеб Нарсанадан Къады бла къайры эсе да кетиб къалгъанды, бу юйде иелик этген аны анасыды. Бюгюн ол да Огъары элге юйюне кетгенди. Къалгъан джумушчула бары бирер сылтау бла хар кюн сайын джумушдан баш джаллатханлай айланадыла, ингирде юйге джыйылсала уа, ала айтмагъан хапар джокъду: ма Бийсолтанны уллу аскер джыйгъанын, ол большевиклени джугъун къоймай бютеу къралда огъуна да ууатырын айтды Добай, деб келдиле. Аны ючюн болур эди, тюнене джумушларын этиучюлерича толу этгенлери — Бийсолтан келиб къалса уа дей болур эдиле. Дагъыда бир ингирде къайсы эсе да «ол хапар боппа-бошду, Бийсолтан башын къалай къутхарыргъа билмей айланады, Джамайны Сосланы Ленинни кеси бла сёлешиб, таулуланы башларына бош этерге аскер алыб келеди, Къасым бла Нанаш къызылла бладыла деб эшитгенлеринде, энтда атылыб джангы хапар излей кетгендиле.

Джангыз Муслиматды джукъгъа да чыкъмагъан, чыгъаргъа уа кимден да бек анга керек эди... Нанаш болгъан джерге барыргъа къалай бек сюеди! Нанашдан Муслиматха келиучу Джаджакъ эди.

Муслимат бу сагъышлагъа кириб тургъан заманда, джумушчу тенглеринден бири ашыгъыб кириб:

— Ах мен джаппа, Нанашны затны да излетиб айланады Добай дейдиле. Табханлай асмакъгъа асарыкъды дейдиле! — деб, бети агъарыб Муслиматха битди.

Муслимат, эки къолу бла да джюрегинден тутуб, къатапа тапчаннга чёгюб къалгъандан ары, ауузундан сёз чыгъа-

ралмады. Негери уа энтда ызына тоб атылганча атылыб кетди.

Муслимат джылаб башлады. Нанаш Муслиматха кесини джюрегин айтхан кюнден башлаб, ма бююннге дери кыыз аны бир такыйкыагъа унутмагъанды. Нанаш Муслимат бла бир юй болур ючюн кѳб кюрешди, Бийсолтан бла Зайнебни уа бирден эки этерча не кюч болгъанын Муслимат билмейди. «Муслимат барлыкъ джаш алкын туумагъанды. Патимат а? Патимат азмы кюрешди Муслиматны Нанашха бѳрейик деб? Эм артында Патимат кеси да туугъан юйюнден къачыб кетди... Э-э-э, бу юйге тюшген ёмюрюнде насыблы болуб ким кѳрген болур!..»

Муслимат ёрге кѳбду. Къайда болур Нанаш! Сауму болур, огъесе... Андан эсе мен кесим ёлсем игиди!

Юйледе от этиледи. 1920 джылны март айы сууукъду. Къоба барыб баш юйню терезесинден къараб, къабакъ эшикни къатында бир садакъачыны кѳрдю. Аны юсю бусхул текеча алай сагалды, «сууукъдан ёле болур». Олсагъатлай, Муслимат арам-къарам этмей кийим такъгычда тагъылыб тургъан бѳрю тонну алыб, терезени рамкаларын керелгенича кериб, садакъачыгъа шууулдатды, дагъыда кѳк бухар бюркню, джим-джим джылтырауукъ чурукъланы, дигинал къапталны, кѳлекни, кѳлекни, кѳлекни! Энди уа кесин тыялмай юйню ичинде табылгъан затны барын терезеден, эшикден къуюб тебреди. Эртденгиде суугъа баргъан тиширѳула, намазгъа баргъан къартла, малгъа-башха къарай айланганла — бары садакъачыны тѳгерегине джыйылгъандан джыйылыб барадыла. Башындан а хабджюкме деген къуюлады. Ма садрач шиндикле, Зайнебни чепкенлери, Бийсолтанны кийимлери, кюйюзле, джастыкъла, джабыуула...

-- Джамагъат, алыгъыз, алыгъыз, была сизникиледиле! Меннге этеликлерин аямасынла! Алыгъыз, алыгъыз ала бизни небизни да алгъандыла, суймеклигибизни да алгандыла, алыгъыз, джамагъат, элтигиз юйлеригизге!

Джамай былайгъа джетгенинде, бир къатапа кюйюзню Джугъу бир джанындан бир джанындан да Дугу тартыб, бир бирине ычхындырмай кюрешгенлерин эследи. Ма Джакджак да бир къатапа чепкенни кѳолтугъуна кысыб, башха затлагъа узалыргъа да унутуб:

— Къызылгъымда быллай бир чепкеннге термиле ёмюрюм кетиб къалды, быллай чепкеним бла бир чалыргъа термиле. Ай аллах разы болсун Муслиматха! — дей, ашыгыш барады.

— Джамагъат, джамагъат! Быланы барын да бизге къан къусдуруб сыйырлыкъдыла, тохтагъыз, сабыр болугъуз! — деди бир къарт.

— Была бары да сени кыйынынг бла этилгенин билмеймисе? Ал табханынги. Бизни джугъубузну да кыймай алгандыла! — деб анга да алай джууаб эте, Къалагерий бир садрач шиндикни алыб: «Ёмюрде быллай шиндикге кыйругъум тиймегенди!» — деди.

— А-а къудрети кёб аллах, ёмюрюбюзде Муслимат бар, джокъ эсе да билмеучен эдик, кёремсе аны бети тюрлениб кьююб баргъанын! А кыз, акъылындан затдан шашхан болурму! — деди Сыйлыхан.

— Хо бир да! Тамам тёзюмюн тауусуб, джюреги джарылыб эте турады.

Хар ким затын алыб бирер джерде джоппу-джоппу эте, башындан энди уа не тюшеди экен деб, сакълайдыла. Башын дан а тюшеди, тюшеди! Энди уа адамла арбазгъа ычхыныб Бийсолтанни цемент этилген гёзенлерин, бауларын, юйлерин бошатыб тебретиле Къайсыла эселе да гаммешлени башларындан тартыб, тартыб чыкъдыла.

Бу кёзюуде Добай, талай нёгери да ызындан, атын джортуруб, былайгъа джетди.

— Бусагъат ызына салыгъыз, джалапбыдыр хашкенле! Бусагъат Бийсолтан аскери бла джестерикди! — деб адамлагъа къамчи ойната башлады.

Алай а джамагъатны тырча энди кюч джокъду.

— Тарт бери, атындан ат, къан ичген итни! Кёб ойнатдынг да къамчини сен бизни сыртыбызда?! Сени юйюнгю болуру да ма былайды! — деб Алауган джетиб Добайны атдан алды. Добайны тёрт джанындан таякъма деген турду. Дауурсююр, къазауат! Кими хабджюк чыгъарады, кими ташыйды, кими Добайны сопалайды. Бу къалабалыкъны арасында бир джанындан «Даяйны атасы, Даяйны атасы...» деген таууш чыкъды.

Олсагъатлай Добай, аны тутханладан ычхыныб, бир джанына чынгаб:

— Тебмегиз орнугъуздан! Бусагъат барынгдан бошарыкъма! — деб герохун чыгъарыб Къалагерийге айландырыб атды. Къарт тюз сыртындан бузлагъан джерге тийди. Бир къауумла аны юсюне, бир къауумла да Добайгъа мыллыкъ атдыла...

...Даяйны атасы, Даяйны атасы...

— Итни ёлтюрюу керекди, энди тёзюу джокъду!

...Даяйны атасы, даяйны атасы...

— Итге ит ёлюм! Қъартны къанын бу джол сенде къоймадыкъ шойду! — деб эркишиле Добайны герохун алыргъа кюрешдиле. Ол а тёрт джанына герохун тута, тегерегинден чиркитеди. Добайны ортагъа тюшгенин кёргенлей, аны нёгерлери Чомайла, Шогъайла, мыртазакъла кау-куу болдула.

Хабджук энтда къуюлады, къуюлады, ташылыб да кючден келмейди.

...Даяны атасы, Даяны атасы...

Ма Добай, тёрт джанындан кесин сакълай, герохун Сапийт таба буруб, огъары аягъына миндирди. Алауган да аны артындан барады. Алай а къайдан эсе да шок атылыб Добайны героху къолундан тюшюб, къаны бла джерни къызарта, илкишча ауду.

— Тобаста, къайдан атылды?!

Артларына къарагъанла, герохун хомпуруна сала тургъан, Асланукъаны кёрдюле. Тегереклери аны бла келген аскерден толуб тургъанына сейирсиниб, не айтыргъа билмей къарадыла. Бёрклеринде къызыл джулдузлары болгъан орус джашла уа?!

Элге Къызыл Аскерни келиб тюшгенин элчиле энди ангылаб, къучакълай, къол тута къууанч аллы болдула. Къарасала, Нанаш да, Къасым да ала бла!

Бир джаш командир алгъа чыгъыб:

— Таулула! Къызыл Аскерни, партизанланы, Совет правительство бла Владимир Ильич Ленинни кючюнден деникинчиле ууатылыб бютеу Кавказда Советле орунларына тюшгендиле! — дегенинде, джамагъат къууангандан бир-бири бла къол тутушуб тебреди.

Бу командир Сосланны шагърейи Сергей Путиловду.

— Оу, мен джарлы, бери къарагъыз ха, бизни джашчыкъ да Совет бласт болуб айланады да! Акъла алыб кетген эдиле да сени?! — деб Джакджак, Джашарбекни энди кёре, сейирсиниб чабды. Джашарбек а, нёгерлерини ичинде джаш санларын къатдырыб, къамчиси бла ойнай ышарды. Джамай да Амырны эслеб: «Да сени да акъла элтген эдиле да», — деди. Амыр атасыны кёзюне къараялмайды: Хасан ногъай элден деникинчилени къыстагъан заманда ёлюб, анда бастыргъанларын къалай айтсын...

— Джамагъат, ма бу айда барынгы ол заманда берилген джери кесине къайтарылыб, белгили болуб, сабан, бичен ызларыгъызгъа къарарча этерикбиз, власть энди ёмюрлеге

салынганды. Пашинске отделде, бир джангыз элде кьалмай, Совет власть орнуна тюшгенди.

— Ай аллах минг джыл джашау берсин, санга! — деб кьычырдыла.

— Бу ит ёлкню алыгъыз да бастырыгъыз! — деб Нанаш Добайны ёлюгюн кёргюздю.

Элчиле Къызыл Аскерчилени юлерине кьонакьгъа алдыла.

Нанаш сёлешиб бошагъынчы Муслимат, акъ лаудан джау-лукъну да башына атыб, андан кёз алмай кьабакъ эшикни джанында сюелиб турду. Ма, Нанаш да, Къасым да Бийсолтанны фаетонуна алашаланы джекдиле. Аны бла Къалагерийни Орта элде фельдшерге ашырдыла.

Бу кёзюуде Джашарбек бла Амыр Чомайны эки билегинден созуб алыб келдиле:

— Урудан чыгъарыб келебиз! — деб экиси да кьууанч аллы бола, Чомайны джамагъатны аллына сюедиле, алай а Нанаш мынга да самосуд этиб кьоядыла деб кьоркьа, эрлай конвой бла отделге ашырды. Бу затланы барын кёрюб тургъан Муслимат «мени кьайгъылы болмагъаннга ушайды» деб ахсынды. Нанашны уа иши кёбдю. Ингир алагъа дери ол Муслиматха туберча болмады. Ингирде уа...

Ингирде Нанаш кеси Бийсолтанны юйюне кириб келиб, аны кьуп-кьуру кьабыргъаларына къарай, Муслиматны изледи. Муслимат а туб юйде терезеден къараб Нанашны ёрге чыкьгъанын эследи. Не аны ызындан баралмай, не да олтуруб чыдаялмай, дыгаласха кирди. Башында айланьб табмай Нанаш тубюне тюшюб келгенин Муслимат аны аякъ таушундан билди. Бир, эки, юч, беш атлам... Ма джетди. Тюшдю. Берими айланьр огъесе арбаздан чыгъыбмы кетер?! Ма, сюелиб арбазда тёрт джанына къарайды, ма эшикни сабындан тартды, келеди! Муслиматны джюреги асыры бек ургъандан чыгъыб кетеди. Ма, Нанаш аны аллында!

— Муслимат, сени излеб башында табмай келеме. «Хаб-джюкню нек чачханса» дерик болурму?!

— Бир джары кетиб кьалгъан болурмуса,—деб кьоркьдум. «Иги этдинг чачханынгы дерик болурму? Огъесе сюеме сени деб ауuzu бла айтырыкъ эсе уа?»

— Муслимат,—деб Нанаш сёзюн къалай ангылатыргъа билмей, кёзлерин кесини аягъында къара боялгъан черкес чарыкъларына ийди. Къамчиси бла шымын кьагъа да бир-разны турду.

— Муслимат, сени бюгюн ишинги айтхандыла, ол себебден кѣб сакълатдыкъ эсек да, муратыбызгъа джетдик. Бюгюн биз кеси башыбызгъа оноу этер кюн болмагъанын да билеме, алай а сени бу болумда къояллыкъ тюлме. Мени санга джюрегими билесе, — деб энди Муслиматны кѣзюне къарады. Муслимат а уллу кѣзлерин джерге ийиб, ауузундан сѣз чыгъаралмай, къуру Нанаш сѣлешиб турса деб, келди кѣлюне, эсине. Нанаш биразны сакълаб, къыз джууаб этмегинде:

— Муслимат, мен сени былайда къоюб кетеллик тюлме, — деди.

— Ой, алай къалай айтдынг, Нанаш! — деб къыз джунчуду.

— Алай эсе, анамы эгечине элтейим да, сора артдан адетича той, оюн да этербиз! — деб Нанаш алай айтханында, къызны кѣзю-башы джарыды... Кел, джаным, — деб Нанаш къолун къолуна алыб, бу бош къалгъан арбаздан къызны ѳмюрге чыгъарыб кетди.

* * *

1920 джыл, къач Сослан Тѣбен элде къапхакъдан айланганында, бойнунда да суу агъачы, челеклери бла бир джаш къызчыкъ суугъа эниб келгенин кѣрюб, аны кѣзюне джити къарады. «Суу суратчыкъ!» — деб кеси кесине алай айтды. Къызчыкъ къараб арлакъда аскерчилени кѣргенлей, ызына къачыб тебреди, алай а Сослан аны аллына туруб:

— Ала мени нѳгерлеримдиле, иги къыз, къоркъма, аладан хыянат джетерик тюлдю! — деб ышара айтды. Алай а къызчыкъ къоркъгъандан суугъа энмей, Сосланны ызындан тебреди.

— Кимни къызыса, атынг а неди? — деди Сослан.

— Кесини элиндегилени танымай тебрегенле да бар кѳреме, — деб къызчыкъ кюлдю.

Сослан энди тохтаб, аны кеси бла тенг келирге къоя, сейирсинди: «Огъай, оздурлукъ тюлдю сѣзге!»

— Терс болдум, тейри. Алай болса да атынг неди?

— Атым джожъду, джаяу джюрюйме. Атам бла уа кѣб кѳргенме мен сени, — деди.

— Охо, атанг а кимди да?

— Атам а Харун бла бирге Сослан деб бир маштакъны школгъа алдырама деб кюрешген эди.

— Тохта, тохта, тохта билдим! Марзият?! деб Сослан тохтаб къызчыкъгъа энди сейирсингенден сейирсине къарады.

Анга чыммакъ акъ кюпес джаулукъну тюбюнден бир джарыкъ гынтдылы кёзле кёрюндюле. Сослан алагъа къалай эсе да асыры джити къарагъанын сезиб, Марзият, энди джунчурякъ, алгъа тебреди. Къыйын джашауун бу кёзле ючюн чекген болурму Сослан?!

— Тохта, Марзий, хапар айт. Атанг не этеди? — деб Сослан аны ызындан тири атлады.

— Турады биягъынлай, — деди Марзий. Сослан а, къыз бу джол кетиб къалса ёмюрге аны кёрмезча аллай халгъа кире, несин да билмей:

— Тохта, Марзий, кетиб къалма! Окъуймуса?—деб сорду.

— Сау къал, Сослан, атама келлик болурса. Окъумай мен телимеми?! — деб къыз ташайыб кетди.

Сосланны уа джаш джюреги, кесини къайгъысын этерге заман табмай тургъан джюреги, къалай эсе да бу кесек заманчыкъда бусагъатха дери болмагъан бир тюрлю бир къайгылы болду.

Сослан арбазларына кире башлагъанында, джюреги асыры дженгил ургъандан къалай атлагъанын билмейди. «Былай гитчечикми эди бизни арбазыбыз?!» — деб кёлуне келди. Дюн-дунияны аулаб айланган, таулу джашха бу къарыш арбазчыкъ гитче игитда кёрюнеди. Арбазда киши джожкъу. Алай а, майна, габдешни джанында, мюйюште джатыб тургъан асыралгъан иркни юсюне китабын салыб, аны суратларына къарай тургъан бир джашчыкъ. Джашчыкъ, Сослан тюз къатына келгинчи кёз кёлтюрмей туруб, энди тюбюнден ёрге къарады. Китабы иркни сыртында тургъанлай, ёрге къобду.

— Сен Володямыса? — деб Сослан энишге къараб сорду.

— Хо, алгъын Батдал эдим, энди Володияма, — деб джашчыкъ, къапталчыгъыны туюмечигин эте джууаб берди.

Сослан энишге чёгелеб джашчыкъны кесине къыса:

— Сенден къалгъанла уа къайдадыла? — деди.

— Ання къарт анам бла гардош къазады, аття уа, гюрбеджисин да джабыб, бандитлени сюрюб кетгенди. Аккам Советде болур, — деб Алауганны джашчыгъы уллу адамча, джууаб берди.

— Сен а, не этесе?

— Мен дерсими этеме! — деб джашчыкъ махтаныб айтды.

Сослан юйге кириб, тёрт джанына къарай, биразны сюелди. Кесини эски китабларын тапхада ариу тизилиб, сакъланыб тургъанларын кёрюб, ышарды.

— Амыр бла Хасан а къайдадыла?

— Амыр да аття бла бандитлени сюрюб айланады. Хасан партизан болуб ёлгенди, — деб джашчыкъ алай айтханлай. Сослан, несин да билмей, сын болду.

* * *

— Орта эл бюгюн адамдан тыкъ-тыкъламады, — бютеу Къарачайны эллеринден келечилери бери джыйылгъандыла.

— Джамайны джашы джарым патчах болуб бери келгенди дейдиле? — деди Дугу, Джугъудан джууаб сакълай.

— Кертими айтаса? — деб, андан ары джукъ сёлешмей, Джугъу алай анда къартла бла олтуруб тургъан Джамайгъа дыбыртлаб кетди. Дугу да анга кесин оздурмай барады.

— Джамай, асыры учхара олтургъанса, ма былайгъа келчи, — деб джетер джетмез Джугъу алай андан бир джассы ташны келтирди. Джамай сейирсиниб къарады, орнундан а къымылдамады.

— Огъай, ма бери олтур, былайы табды, — деб Дугу да бир джанындан чыгъыб Джамайны, ташдан эсе, мазаллы дюкгючге олтуртургъа изледи. Джамай эки джанына былагъа кёзюу къарай, джукъ да айтмагъанлай, ала бар, джокъ эселе да кёрмегенча, къатында Къалагерийге:

— Суу къайры бурулса ары бурулган адамдан не зат излерики адам башына? — деб къарасы боялгъан чепкенини этегин тобугъуна тартды.

— Башланады, джолдашла, бери майданнга джыйылыгъыз! — деб Джакджакны джашны Джашарбек хар кимни чакъырады.

Майданны ортасында, юсюнде къызыл къатапа джабыуу бла тёртгюл стол барды. Столну тегерегинде талай адам. Аланы ичинде, юсюнде да акъ чепкени, белинде окъа тухтуйлу герох бауу бла героху, кёк бухар бёркю бла Сослан, къатында акъ къапталы, мийик бухар бёркю бла Тембот, акъ джюн кёлеги, къара бухар бёркю бла Нанаш, иги огъуна агъаргъан Аркадий Максимович, Къасым, Мусос, дагъыда кёбле бардыла.

Халкъ джууукъ джыйылгъандан сора, Тембот сёлешди:

— Джамагъат, джолдашла! Къарачайны урунган халкъы! Бюгюн биз былайда Къарачайны Чрезвычайный съездин ачабыз. Съездни бардырыгъа бизге, Владимир Ильични айтханы бла, Наркомнацы уполномоченныйи Сослан келгенди. Сёз анга бериледи, — деб Сосланны алгъа этиб, кеси артхаракъ турду.

— Джамагъат, — деди Сослан ариу ауазы бла. — Бизни партиябызны тамадасы, Совет къралны тамадасы, урунганланы шоху, Владимир Ильич Ленин урунган къарачай халкъгъа менден салам айт деб, аманат этгенди! — дегенинде, «Саламы узакъ болсун, ёмюрю кёб болсун, джашауубуз анга къалсын, бизни джерли этди! — деген тауушла тохтамай талайны бардыла. «Энди болду» деген халда, Сослан къолун кёлтюрюб дауурну тыйды.

— Джамагъат, бютеу къралда, бютеу Север Кавказда, Совет власть аламанат джюрюш алыб, бегиб барады. Халкъла, кеси кыйыны бла джашагъан халкъла, Совет власть алагъа не зат бергенин эмда берлигин ангылагъандыла. Джанлары, къанлары бла Совет властны джанына турадыла, аны джакълар ючюн, бютеу юйдегилери бла партизан отрядлагъа, Қызыл Аскерге кириб уруш этгендиле. Бу затла бары да бизни джауларыбызны ётлерин бузадыла. Ала не эталгъан аманлыкъларын да аямай, энтда кюреширикдиле. Совет властны адамларын, таб тюшгенлей, ёлтюредиле, Советлени ишлерине бузукъ бола, аш бла, суу бла кысадыла. Майна кесигиз кёрдюгюз Таубийни этиб кетгенлерин: бутларын, къолларын атлагъа гартдырыб, бир биринден айырыб ёлтюргендиле, бу затны этген адамла дагъыда «аллах» деб, аны бла халкъны къоркъутадыла. Энтда бир къауум джер неледен джерле сыйырылмагъандыла. Ала сыйырылыргъа амалсыз керекдиле. Партияны, Совет правительствону оноуу алайды. Бу оноуланы джашауда бардырыгъа кьоймай, кёресиз, энтда анда-мында бандала чыгыб айланганларын, алай а энди Совет власта ала бир джукъ да этеллик тюлдюле, — биз, коммунистле, аллай бир болгъанбыз, башыбызда бёрклерибизни ма ол бара тургъан Къобаннга атсакъ, аллын тыйыб кьоярча. Алай болса да, къралгъа бусагъатда алай тынч тюлдю, бусагъатда хар бирибиз анга болушургъа керекбиз.

— Болушурукъбуз, джаным, болушурукъбуз! Не десегиз да, этерикбиз кърал ючюн! — деб кычырдыла.

— Аллахны атыгъыз деген кърал пыргъауунду да пыргъауунду! — деб, гаккыдан къарылгъанча тамагъы алай болуб, Шогъай афенди чыкъды.

— Санга намаз этме, деб тыйгъанмыды Совет власть, бир айтчы аны? — деб Чора аны юсюне джанды. Шогъай афенди джууаб этелмей буштукъ болду.

— Джамагъат, Къарачайны алчы адамлары, ма биз барыбыз да суйген Темботча, Нанашча, Къасымча, Мусосча

адамлары бек кѣб зат этгендиле. Бюгюн Къарачайны урун-
нганы джер юлош табыб эсе, ол иште, партияны ишин ангы-
латыуда, ма бу адамларыбыз бек кѣб этгендиле. Алагъа, ба-
рына партияны аты бла бюсюреу этиледи! Бюгюн биз, былай-
да Владимир Ильич Ленин джолдашха муратыбызны айтыб
письмо иерге керекбиз...

— Сослан Ленинни кѣрюб, сѣлешиб тургъанды дейдиле, —
деб бир къауум джаш анга сейирсиниб къарайдыла.

— Манга бир сѣз берчигиз, джанымы къыйрлары, —
дей, бир къарт алгъа чыкъды. — Мен джашауумда бек кѣб
къыйынлыкъ чекген бирме. Айхай, мен джангыз болуб къал-
сам а, ма былай къыйырдан тут да сор да барчы барына —
барыны айтыры да меничады. Джарлы урунган къарачай-
лыны къыйнын байла, бийле ашаб тургъаны кимге да бел-
гилиди. Бюгюн а Совет власть бегиген да этгинчи, биз баш
эркинлик табыб, сыртыбызгъа тюк чыгъыб тебрегенди. Мын-
дан ары бегисек а, къаллай джашау келликди, бир айтчы-
гъыз, бир сагъыш этчигиз! Мен аны кѣюме кѣргюземе: сизни
да аллах сыйласын, туудугъум, туугъаным да джерли кюнлю
да боллукъдула, сыйлары да боллукъду, баш эркинлик бол-
са, сый боллукъду, баш эркинлик а табханбыз. Мени сары-
тын ююм юдегим бла да мен Совет властны джанындама,
мени Совет властха джазыгъыз, — деди.

— Мен да алайма, бу бласт ючюн не къарыууму да ая
рыкъ тюлме! — деб дагъыда къычырдыла. Былай къычыр-
гъанны саны санау болмай тохтады.

— Джамагъат, сизни айтханыгъызны эсге ала, Владимир
Ильич Ленинге ма быллай письмо ийсек къалай кѣресиз,
тынгылачыгъыз! — деб Сослан письмону окъуду:

«Бизге эм багъалы Владимир Ильич Ленин джолдаш!
Къарачайны кеси къыйыны бла джашагъан халкъы Сизге
неден да алгъа минг-минг джылла бла джашау излейди.
Андан сора, Сиз айтхан джолну кесине керти джолгъа санай,
ол джол бла барыргъа сѣз береди, туудугъуна, туугъанына
да сени джолунгу аманат этгенлей барлыкъбыз. Сен къура-
гъан Совет властха не керек эсе, аны джаны-къаны бла
этерикди. Бир джангыз бандит къалмай къуругъунчу тынгы
табарыкъ да тюлбюз. Бизге кесинге ийнанганча ийнаныры-
нгы сюебиз. Салам бла, сени къарачай къарнашларынг!».

— Аламатды, бек аламатды! Тамам хар бирибиз айты-
рыкъ сѣзледиле! — деб къычырдыла.

— Бу письмогъа разыла къол кѣлтюрюгюз, — деди Сос-

лан. Кѣлтюрюлген кѳолланы санаб да кѳолунгдан келлик тюлдю. Бу съезд, терк халкѳланы съездине делегатла айырыб, Сосланны да ол делегатлагѳа тамада этиб, ишни бошады. Съездден сора былайда кѳурманлыкѳла, той, оюн барды.

— Сослан Кѳарачайгѳа тамадагѳа салыннганды, дейдиле, алаймыды? — деб сорду Кѳалагерий Джамайгѳа.

— Алайды, Кѳалагерий, алайды, — деб Джамайны орнуна Нанаш джууаб этди.

...Нарсанада эки этажлы юйге адамла кѳызыу джюрюйдюле. Ма бир кѳатангы эркиши «Кѳарачай округ ревкомну, РКП(б)-ни Кѳарачай оргбюросуну председатели» деб, джазылыб турган эшикни аллына келиб сюелди. Сора бираздан эшикни кѳагѳыб, ичинден джууаб алгѳандан сора кирди.

— Астооприлла, Зулкѳарнай, кѳайдан чыгѳыб кѳалдынг? — деб Сослан туруб аны кѳолун тутду. Стол джанында шиндикге олтуртду.

— Чыкѳдыкѳ, тейри, Сослан! — деди Зулкѳарнай акѳырын ауазы бла.

— Мени келгеним революцияны ангылагѳаным айтыр ючюндю. Эсингдемиди, мен кѳан тѳююню унамагѳаным, революцияны уа окѳууну, билимни юсю бла этерге излегеним? Алай болмазын, джангылгѳаным мен бек кючлю ангыладым.

— Да бычакѳ табла бетинге бош тюшмегендиле сора, Зулкѳарнай, ала сени былай туурагѳан заманда сен тынгылаб, туурагѳыз деб турсанг, эшта, кѳуру табла бла кѳаллыкѳ болмаз эдинг!? — деб ышарды Сослан. — Да бек кѳууандым, Зулкѳарнай, сизнича акѳыллы адамла революцияны ангыламай кѳаллыкѳ тюл эдиле. Энди оноу неди? — деб соруб дагѳыда:

— Школла ачаргѳа керекди, халкѳгѳа джарыкѳлыкѳны сингдирирге керекди. Джерлени джарашдырыргѳа керекди, бизге, — деб, кѳошду Сослан. Сора помощнигин чакѳырыб. Зулкѳарнайны окѳуу джаны бла иште джарашдырыргѳа буюрду. Зулкѳарнай саламлашыб: — Энди уа кѳре турубуз бир бирибизни, — деб чыкѳды.

Таулула бѳлюмюню тамадасы Кѳасым кирди.

— Джарлылагѳа деб кѳумач келгенди, Сослан, кѳалай чачабыз? — деб сорду.

— Кѳумач керекди болмагѳан мен билмейме, адай болса да, барына да джетдиралмазынг белгилиди, айырыб эм бек инджилгенлеге бла школлагѳа джюрюген сабийлери болгѳанлагѳа чач, сабийле ариу кийинирге керекдиле, — деди.

— Болсун сора, — деб Къасым чыгъыб тебregenлей. Сослан тыйды.

— Фатима ишдемиди? — деди.

— Ишдеди.

— Джашчыкъ а?

— Анам блады.

— Мында джашагъан къарачайлыланы сабийлери бары джыйылдыламы школгъа, Фатима не дейди?

— Джыйылгъандыла, алай а бир къауумла агитацияны бардырадыла дейди: сабийлени Къыйтайгъа ашырыгъа джыядыла деб. Бир къауумланы юйлерине барыб айлана эди, аллай хапарланы ётюрюк болгъанларын ангылата.

— Бар, Къасым ишинги джарсытма, — деб Сослан къол гутуб ашырды. Алай а Къасымны эсине бусагъатда тюшюб:

— Тёбен элни партячейкасыны секретары Нанаш адам ийгенди, Шогъай апенди бла къады халкъны терсине бурургъа кюрешиб турадыла, алагъа не оноу болургъа керекди деб излейди.

— Алагъа оноу барды: намазларын этгенден ары заранлары тиймей турсала, турсунла, алай болмай контрреволюция ишлени тохтатмасала, терезеден къаратырыкъбыз, ма олду алагъа оноу. Сора анда ол Джакджакны джашчыгъын бери джиберсинле дечи, алагъа.— Бир джити джашчыкъ кёрюне эди. Аны бла бир сёлешиб кёрейик да, сора мында джаш къауум бла ишлерге алыр эдик дей эдим аны,— деди Сослан.

— Тири джашчыкъды ол а.

Къасым чыкъды, Сослан, къобуб санларын тюзете, Марзиятны эсине тюшюрдю: андан айырылгъанлы тёрт-беш сагъат болмайды, алай а эрлай тансыкъ болады да къалады.

Эшикден Тембот кирди. Татлы тенгле къучакълашдыла.

— Ашыгъышма, Сослан, — деди ол, мийик бухар бёркюн тешиб, стол юсуне сала.

— Неге ашыгъаса быллай бир? Бюгече менде къал, — деди. Кеси уа Темботну бюгюн кёргенча сынаб къарайды. «Бу адам джылы келгенден келе баргъаны бла, ариудан ариу бола барады. Азгъан а бек азгъанды».

— Ашыкъгъаным аны блады, Сослан, Тебердиде не эсе да бир банда болур деб акъылым алайды. Анда джашла, бизни джашла, аны излеб айланадыла.

— Мусосну джигитлерин джиберирми эдик ары? — деди Сослан.

— Огъай, алкъын джукъ белгили болмаганълай алай

ийсек джарамаз. Бусагъатда киши да керек тюлдю, алай а эсингде болсун деб айтма.

— Кесинги эслеб джюрю.

— Ой кесим ючюн а сан этмейме

— Биз а сан этебиз сени ючюн, Тембот, Сакъ бол!.

...Эргденбла Марзият къобуб шхууур бишире. Сослан да къалкъыб тургъанлай, эшик дженгил-дженгил къагъылды. Марзият барыб ачхынчы Сослан уяныб, джастыкъ тюбюнден герохну ала, эшикни ачды. Тебердиден Исхакъны кёрюб былай эртде келгениме сейирсине: «не болгъанды?» — деб дженгил сорду.

— Бючеге Темботну босагъасында уруб кетгендиле, — деб джылары тыгъыла, Марзийге билдирмей айта, кирди. Сослан, не айтыргъа билмей, сын болду, алай а олсагъатлай ызына барыб кийиниб, «Къайгъылы болма», — деб Марзиятха алай айтыб, — джюр, — деб Исхакъ бла Тебердиге кетди.

..Сослан бла Исхакъ Тебердиге киргенлей, мында адамла, сынджыр салгъанча Темботну ююю таба баргъанларын кёрюб, «ауушхан болур» деб умут юздюле. Керти да была юйге киргенлеринде, Тембот джан бериб бошагъан эди.

— Юйню эшигин ачыб кирир-кирмез ургъандыла. Эки кере атхандыла. Бурууну джанында бугъуб сакъалаб тургъандыла, — деди Кирилл Иванович. — Элде бир джангыз эркиши къалмай дегенча мурдарланы табаргъа сёз бергендиле. Элде Тембот кеси къайдан эсе да алыб келиб джарашдыргъан фельдшерни да кече къоратыб кетгендиле: джаралы болуб ёлмей къалса, джарасын байларгъа дохдур табылмасын деб этгендиле, бир ишексиз. Буту элек болгъан эди. Кесилмесе боллукъ тюлдю деб кеси огъуна айтхан эди, алай а, буту кесилгенден сора сагъат да джашамады, — деб бушуудан симсиреб, тишлерин къаты къысыб тургъан Сосланга хапар айтды.

— Тохта, аланы джюзлерин къурутурма мен Тембот ючюн, Темботчала ючюн! — деб Сослан адамланы джыйыб сёлеширге. Темботну коммунистча бастырыргъа оноу эте, Советге ячейкагъа да кетди.

...Кече хар ким ёлюкню сакълаб олтурадыла. Сослан эли активи бла Советден келиб, оноулашыб, Тау республикагъа бу затны юсюнден телеграмма берди.

— Джерлери сыйырылгъан контрады, биз аны билебиз мурдарны. Юч кюнден оздурмай биз аны табарбыз, джер юбюнде болса да, табарбыз биз аны! — деб джашла хазырлыкъларын айтдыла.

Сослан къайтыб барыб, Темботну ёлююню юсюне талай-ны сюелиб туруб, сора къатына келген Темботну тёрт джыл-лыкъ къызчыгъын къойнуна алыб, эшик хауагъа чыкъды. Эшикде джашла Сосланны тегерегин алдыла. Къызчыкъ бир къолчугъу бла Сосланны къолундан къыса, бир къолчугъу бла кёкде джашнай тургъан Чолпанны кёргюздю:

— Андагъы Утопамыды, не? — деб сорду къызчыкъ (Утопа деб атасына айтыучан эди).

Сослан къызчыкъны къолчугъу бла ёрге къарай:

— Хо, гитчечик, Утопады, Утопа. Эртдениги джулдузду ол, Чолпанды, Ма сени атанг Утопа да аныча джашнагъанлай турлукъланы бириди. Джангы джашауну эртдениди ол, дей къызчыкъны кесине къасды.

ЭПИЛОГ

Ташыуулла кызыу барадыла. Кюн кёкню тюз ортасындан энишге къарай, таякълары бла бютеу ёзенни джашна-тады. Ёзенни тёрт джаны къаяла, таула, тёппелери бла кёкню кёлтюрюб «Кёремисиз дунияда бизден кючлю не барды?!» дегенча сюеледиле. Алай а тохта, майна аланы башлары бла учуб баргъан самолетну ала кёрмеймидиле?!

Кёредиле! Минги Тау аланы уллу кёллююклерине ачууланганча къашларын туюе, кесинден гитчелеге юретеди: «Адам бизден эсе кючлюю. Джашауну тюрлендирген, бизни тебдирирге кьолундан келлигине уа ишек джокьду!»

Ленин атлы колхозну садында кыб-кызыл бишген ал-маланы кызыла челеклеге джыйыб, мешналагъа элтедиле. Алауганны гитче джашы Узейир быйыл шоферлик курсланы бошаб, рюльга джангы олтургъанына кьууанч аллы бола, кызыланы кьолларындан челеклени дженгил-дженгил алыб, мешнагъа кьуяды. Къасымны кызы Анишат келген: сайын а джюреги не эсе да башха тюрлю тебе, аны кетиб къалмай бироз мычырын сюеди, ол а кетеди да къалады, ансы...

Тракторну гюрюлдегени ёзенни толтура, мазаллы дупурну чачыб барады — алайда джангы школ ишленникди. Бир кьауум устаз, районну инспектору Иван Иванович бла бирге, даурдан кычырыб сёлешедиле:

— Эски школ а къалай боллукьду, Иван Иванович, — деди Фатима джыллыгъы келсе да, суююму тас болмай.

— Аны ал башланган школ этербиз да кьоярбыз. Элни адам саны ёсгенден ёсюб барады.

Нанаш, элде партячейканы секретары, сабий садда ишлеген юй бийчеси Муслиматха тюеб, хурджунундан Сосланны письмосун чыгъарыб, андан Муслиматха салам айтды.

— Саламы узакъ, ёмюрю кёб болсун, энтда Маскуадамыды Сослан? — деб Муслимат, бети джарый, сорду.

— Хо, андады, къралны тамадалары бла бирге ишлейди. Джамай бла Сыйлыхан да анга кьонакъгъа тынч, эсен баргъаидыла, дейди, — деб, письмону кёлегини кьоюн хурджунуна сала: станнга барама, — деб джашы Азретни аякъмешнасына миниб кетди. Ол ташайгъынчы, Муслимат кьойнунда да бир сабийчиги бла, ышара-ышара, ызындан къараб турду.

Мазаллы гардош сабанда гокка ханслача кызла, джашла джыйылыб гардош къазадыла. Кюлкую, оюн, джыр ийнар, тохтамайды. Асланукъа былайда бригадирди. Нанаш да, ол да колхоз станнга барыб, къашбакъ тубюнде олтурдула. Нанаш, пай хурджунундан джумушакъ тютюнню чыгъарыб Аслапукъагъа узата, нек эсе да Асланукъаны Сапийат кыйынылы ёлген кюнюнде кёзюне кёргюздю. Ызы бла уллу суратны къатында кызыл карандаш бла сызылыб ударниклени тизмесине кёзю джетиб, ышарды. Нанаш туруб барыб къангагъа къарады.

— Джакджак да ударникмиди?

— О-о, кьой сен аны! Джыллыгъынг да келгенди, олтур юйде ненг да боллукъду деб эри да, Джашарбек да кюрешгендиле, алай а: «Нем да джетмейди демби ишлейме! Барды не да! Мен кесими кьолум бла джангы джашау ишлерге сюеме!» — деб кьойгъанды.

— Джашарбек да молодец болду, тейри. Областда комсомол ишни аман кючлю бардырады, — деди Нанаш.

Быланы юслерине колхозну тамадасы Къасым бла агроному Сергей улу Петр келдиле. Экисини да бетлери кюнде кюйюб, кийиз бёрлеклерини тубюнде ышардыла. Саламлашыб, келгенле да тютюн бура башладыла.

— Джангы сад орнатыр джерге къараб келебиз, — деди Къасым, акъ кёлегини бойнунда малгар тюймелерин бошлай.

— Петка бу эки-юч кюнде Микоян-Шахаргъа барыб, орнатыр тереклерини кайгъысын этерикди. Бизни элден джангы джерлеге кечген къауумла нартох ёсдюрюрге уста болгъан эселе, биз да терек, гардош ёсдюрюрге уа уста болдукъ, — деб кьошду Къасым.

— Алауган а къайдады?

— Бауларыбызгъа ремонт керекди, Алауган нёгерлери бла ары кетгенди, — деди Асланукъа.

— Бу кёзюуде талай джаш, чалкыларын имбашларына

атыб, былайгъа келе тургъанларын кѣруб, сѣзлерин бѣлюб алагъа къарадыла.

— А-а, студент къауум! — деди Петя.

— Каникулларында была иги болушдула колхозну ишине, — деди Нанаш тик ѳргечикден чыгъыб келген Қъасымны джашы Сергейни, кесини джашы Азретни, Алауганны джашы Володяны дагъыда кѣблени ойнай, кюле келгенлерин кѣруб. Была кюнорта азыкъгъа келедиле. Гардош къазгъанла да келиб, колхоз бригаданы станы бу джаш адамланы кюлкюлеринден джарыды.

Колхозчула къашбакъ тюбюнде узун столгъа олтуруб ашаб бошагъанларында, солургъа джарашдыла. Қъобузчу къобузун алыб стемейни тартханлай, къобдула. Бираздан къайсы эсе да джырлаб башлады. Анга бары да, къобуз да ала бла къошулуб, джырны кючю уллу болду:

Джашасын бизни партия,
Ленинни оноуу джашасын,
Джашасын Совет армия,
Қъурчдан ишленген къаласы.

деб, джаш макъамла ѳзенни зангырдатдыла. Нанаш бла Қъасым аз арлакъчыкъда сюелиб, «кертн да бизбизми бу» деб, ийнаналмай, кѣз туураларына ѳтген заманланы юзюклерин бир-бири ызындан келе, ташая, тепсегенлеге къарайдыла.

* * *

**Халимат Башчиевна
Байрамунова**

Чолпан

Р о м а н

На карачаевском языке

Редактор Н. М. Байрамунова

Художник Н. Г. Будников.

Худ. редактор М. П. Бертник.

Тех. редактор Г. М. Хомякова.

Корректор Т. А. Боташева

* * *

* * *

Сдано в набор 12-V-1970 г.

Подписано в печать 18-XI-1970 г.

Формат 60x84¹/₁₆. Физ. п. л. 23,5.

Усл. п. л. 21,85. Уч.-изд. л. 21,07.

Заказ 2357. Тираж 1 000 экз.

ВУ 72747. Цена 82 коп.

Ставропольское
книжное издательство,
Карачаево-Черкесское отделение,
Черкесск, Ленина, 38.

Карачаево-Черкесская
областная типография,
Черкесск,
Первомайская, 47.

* * *

ЭСЛЕННГЕН ХАЛАТЛА

Бет	Тизгин	Басмаланган	Тюзю
6	баш. 2	Аппасианатасы	Аппасионатасы
25	туб. 20	хапар	хар
47	баш. 15	Къалайла	Къалала
80	туб. 15	моих	многих
86	туб. 2	„Даясы атасы, Даяны атасы,..“	„Даяйны атасы, Даяйны атасы,..“
106	баш. 8	октургъан	олтургъан
107	баш. 2	кюзгюге	кёзюнге
112	баш. 11	танымагъанлай	таныгъанлай
137	туб. 12	алларына	алларында
180	туб. 17	джабарлада деб коркъады...	джабарла да деб къркъады...
248	туб. 10	джанындан сакълагъан	джанындан суйген Фати- масын изледи, алайда, анга орундан къолларын „уза- тыб, сакълагъан...“
277	туб. 20	революциябыз	резолуциябыз
297	баш. 20	большевикле	большевиклеге
313	туб. 16	къаралда	къралда
315	баш. 20	тиширью да	тиширьюда
371	туб. 1	къасды	къысды

22 Багысы 83 нәпек.

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ
ИЗДАТЕЛЬСТВО
КЪАРАЧАЯ-ЧЕРКЕС БЕЛЮМ
ЧЕРКЕСКИ — 1976